SCIENTIA RERUM POLITICARUM

Egyetemes államtörténet I.

Szerkesztette:
JAKAB ÉVA
PÓKECZ KOVÁCS ATTILA

Dialóg Campus

Egyetemes államtörténet I.

Scientia Rerum Politicarum

Sorozatszerkesztők
Kiss György és Kis Norbert

EGYETEMES ÁLLAMTÖRTÉNET I.

Szerkesztette
Jakab Éva és Pókecz Kovács Attila

Dialóg Campus Kiadó ❖ Budapest, 2019

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés”
című projekt keretében jelent meg.

Szerzők
Jakab Éva
Kelemen Miklós
Kisteleki Károly
Pálvölgyi Balázs
Peres Zsuzsanna
Pókecz Kovács Attila
Tamás András
Tóth Zoltán József

Szakmai lektorok
Balogh Elemér
Béli Gábor

© A szerzők, 2019
© A szerkesztők, 2019
© Dialóg Campus Kiadó, 2019

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalom

Előszó 15

I. fejezet: Az ókori gyökerek: a görög állam és alkotmány főbb modelljei (Jakab Éva) 19
1. Az athéni demokrácia kialakulása 19
1.1. Betekintés Athén történetébe, a demokrácia kialakulásának lépcsői 19
1.2. Állam, nemzetség, élelemszerzés 20
1.3. Terület 24
1.4. Népesség 25
1.5. Államrend 32
1.5.1. A tisztségviselők 35
1.6. Egyén és közösség – közteherviselés a demokráciában 35
2. Poliszból a birodalom felé: a hellenisztikus államok szervezete 36
2.1. Nagy Sándor és a hellenisztikus monarchiák kialakulása évszámokban 36
2.2. Terület 37
2.3. Népesség 39
2.4. Királyság, monarchia 40
2.5. Igazgatás, kormányzás 41
Irodalomjegyzék 44

II. fejezet: Az ókori római állam története (Pókecz Kovács Attila) 45
1. A királyság kora 45
1.1. A patriarchális királyság (Kr. e. 753?-tól Kr. e. 616?-ig) 45
1.2. Az etruszk királyság (Kr. e. 620? – 509) 47
2. A római köztársaság alkotmánya 48
2.1. A magistratusok 48
2.1.1. A magistratusok általános jellemzői 48
2.1.2. Az egyes magistratusok 49
2.1.3. A plebeius tisztségviselők 52
2.2. A senatus 53
2.2.1. A senatus tagjai 53
2.2.1. A senatus hatáskörei 54
2.3. A népgyűlések 54
2.3.1. A comitia centuriata 55
2.3.2. A comitia tributa 56
2.4. Területi igazgatás a köztársaság korában 56
2.4.1. Itália igazgatása 56
2.4.2. A provinciák a köztársaság korában 58

3. A principatus 58
3.1. A principatus központi kormányzata 59
3.1.1. A princepsi hatalom 59
3.1.2. Köztársasági intézmények a principatus alatt 60
3.1.3. A császári hivatalnokszervezet a principatus korában 62
3.2. Területi igazgatás a principatus korában 65
3.2.1. Itália különleges igazgatási helyzete 65
3.2.2. A provinciák igazgatása a principatus korában 66
4. A dominatus 66
4.1. A dominatus központi kormányzatának általános vonásai 67
4.2. A központi hivatalok 67
4.3. A dominatus területi igazgatása 68
Irodalomjegyzék 69

III. fejezet: Az ókori hagyomány az európai állam- és jogfejlődésben (Jakab Éva) 71
1. A római jog kodifikációja a 6. században 71
2. A kodifikáció tárgya 75
3. Iustinianus hagyatéka 77
3.1. Bizánc: a Kelet és a Balkán 77
3.2. A középkori jogi oktatás, az egyetemek keletkezése 78
3.3. A ius commune (közös jog) Európában 79
3.4. Németország és a recepció 80
3.5. Humanizmus a Francia Királyságban 81
4. Case study – esettanulmány 84
Irodalomjegyzék 89

IV. fejezet: A Bizánci Birodalom kormányzata (Kelemen Miklós) 91
1. Történeti áttekintés 91
2. A bizánci igazgatástörténet korszakai 92
2.1. A kora bizánci kor: a késő római hagyományok továbbélésének korszaka 92
2.2. A középbizánci kor – a sajátos bizánci intézmények létrehozása 93
2.3. A késő bizánci kor – egy felbomló intézményrendszer 94
3. Az uralkodó szerepe az államkormányzatban 94
3.1. Az uralkodó kiválasztása 94
3.2. Az uralkodói hatalom kifejeződése 96
4. A központi igazgatás 98
4.1. Az uralkodó környezete, udvari szolgálat 98
4.2. A központi igazgatás testületi szervei 99
4.3. Az írásbeli ügyintézés szervei 100
4.4. A diplomácia és hírszerzés feladatai 102
4.5. A pénzügyi igazgatás 103
4.6. A központi bíróságok rendszere 103
4.7. A központi katonai egységek 104

5. A területi igazgatás 105
5.1. A kora bizánci kor területi igazgatása 105
5.2. A középbizánci kor területi igazgatása: a themarendszer 106
Irodalomjegyzék 108

V. fejezet: A Frank Birodalom kormányzata (Kelemen Miklós) 109
1. Történeti áttekintés 109
2. A frank államkormányzat általános jellemzői 110
3. A központi kormányzat szervei 112
3.1. A királyi udvar szervezete 112
3.2. A királyi udvar tisztségei 113
4. A területi igazgatás egységei 114
4.1. A grófság (comitatus) 115
4.2. Az őrgrófság 117
4.3. A királyi küldöttek (missi dominici) intézménye 117
4.4. A századkerületek (centenák) 118
5. A Karoling Birodalom felbomlása 119
Irodalomjegyzék 119

VI. fejezet: Franciaország államtörténete (Pálvölgyi Balázs) 121
1. Franciaország a középkorban 121
1.1. Jámbor Lajostól a Capeting-ház trónra lépéséig (814–987) 121
1.2. A Francia Királyság a 11–12. században 122
1.3. A királyság megerősödése 123
1.4. A királyi hatalom kiteljesedése (13–14. század) 125
1.5. A válságok kora 126
2. Franciaország a kora újkorban 127
2.1. Az állam újjászervezése 127
3. A francia abszolutizmus 132
3.1. Az abszolutizmus kiteljesedése 132
3.1.1. A királyi tanács 132
3.1.2. Területi igazgatás 133
3.1.3. A parlamentek 134
3.2. Az abszolutizmus válsága 135
3.3. A forradalom felé 135
4. A forradalomtól a restaurációig 136
4.1. A forradalom 136
4.2. A konzulátus (1799–1804) 140
4.3. A császárság (1804–1814) 141
5. A restaurációtól a második császárság bukásáig 141
5.1. A restauráció kora 141
5.2. A júliusi monarchia 142
5.3. A Második Köztársaság (1848–1852) 143
5.4. A második császárság (1852–1870) 144

6. A Harmadik Köztársaság (1870–1940) 145
6.1. A Harmadik Köztársaság első évtizedei (1870–1918) 145
6.2. Az első világháború után 147
6.3. Az összeomlás – Vichy – szabad Franciaország 148
7. Franciaország a második világháború után 149
7.1. A Negyedik Köztársaság (1946–1958) 149
7.2. Az Ötödik Köztársaság 150
Irodalomjegyzék 152

VII. fejezet: A Habsburg Birodalom kormányzata (Kelemen Miklós) 157
1. Történeti áttekintés 157
1.1. Habsburg-Ausztria és az örökös tartományok 157
1.2. A Habsburg világbirodalom 157
1.3. A Habsburgok ausztriai birodalma 158
2. A Habsburg államkormányzat általános jellemzői 159
2.1. „Megörökölt” széttagoltság, hiányzó egység 159
2.2. Sikertelen központosítási kísérletek birodalmi szinten 159
3. Habsburg-központosítás az örökös tartományokban 161
3.1. Központi kormányszervek 161
3.2. Pénzügyi igazgatás 162
3.3. Hadügyi igazgatás 163
4. Mária Terézia korának reformjai 164
5. A Habsburg Birodalom az újkorban 165
5.1. A Német-római Birodalom felbomlása 165
5.2. A kremsieri tervezet: a föderalizmus és egységállam alkotmányos egyensúlykísérlete 166
5.3. A neoabszolutizmus kora – az osztrák egységállam eszméjének próbálkozásai és bukása 167
5.4. Az Osztrák–Magyar Monarchia – a hárompólusú dualizmus átmeneti félmegoldása 168
Irodalomjegyzék 169

VIII. fejezet: Az angol polgári alkotmányfejlődés történeti elemei (Kelemen Miklós) 171
1. Az angol abszolutizmus sajátosságai 171
1.1. Történeti áttekintés 171
1.2. Királyi kizárólagosság helyett hatalmi egyensúly 172
2. Az angol polgári átalakulás 175
2.1. A Stuart uralkodók hatalomra lépése és a kompromisszum megbontása 175
2.2. A forradalom és a „hosszú parlament” alkotmányos változásai 177
2.3. A cromwelli rendszer alkotmányos kísérletei 179
3. Az angol parlamentáris monarchia létrejötte 181
3.1. A Stuart-restauráció – egy sikertelen visszatérés 181
3.2. A „dicsőséges forradalom” – a parlamentáris monarchia alkotmányos alapjai 183

4. Kitekintés – a parlamentáris monarchia néhány sajátos intézménye 187
4.1. A költségvetési jog 187
4.2. A kabinetkormányzás 187
4.3. A bírói függetlenség angol modellje 188
Irodalomjegyzék 188

IX. fejezet: Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánytörténete (Tóth Zoltán József) 191
1. Az Amerikai Egyesült Államok története és közjogi rendszerei 1817-ig 191
1.1. Az Amerikai Egyesült Államokat létrehozó angol gyarmatok megalakulása 192
1.2. Az Amerikai Egyesült Államokat létrehozó gyarmatok közjogi berendezkedése, jogfejlődése 193
1.3. A függetlenségi háború és az Amerikai Egyesült Államok megalakulása 195
1.4. A Függetlenségi nyilatkozat 199
1.5. Az Amerikai Egyesült Államok közjogi előzményei az alkotmány elfogadásáig 200
1.6. A konföderációs cikkelyek 201
1.7. Alkotmányok a tagállamokban 202
1.8. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának létrehozása és elfogadása 203
2. Az Amerikai Egyesült Államok története és az alkotmányos rend 1817 után 206
2.1. Történeti korszakok és az alkotmány 206
2.2. Az „antebellum” időszaka (1817–1861) 207
2.3. A polgárháború (Civil War) és az újjáépítés időszaka (Era of Reconstruction) 1861–1877 208
2.4. A konszolidáció és a „progresszió” időszaka (1879–1919) 209
2.5. A két világháború között: az „Era of Big Business” 1919–1929, a nagy gazdasági világválság (Great Depression) 1929–1933 és a New Deal 211
3. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya, alkotmányos berendezkedése a változások tükrében 213
3.1. Az alkotmány jellemzése 213
3.2. Az alkotmány szerkezete 214
3.3. Az alkotmány legfontosabb alapelvei 214
3.4. Bill of Rights (az alkotmány első tíz kiegészítése) 217
3.5. A preambulum és a 7 cikkely (Document) 221
3.6. A szövetségi törvényhozás 222
3.6.1. A Kongresszus feladat-, hatás- és jogkörei 223
3.6.2. A két ház közös (kifejezett) hatáskörébe (jogszabályalkotás útján) tartozó kötelezettségek 223
3.6.3. A Képviselőház hatáskörei 224
3.6.4. A Szenátus hatáskörei 224
3.6.5. A törvény elfogadásának eljárási rendje 225
3.6.6. A Kongresszus szervezete I. A Szenátus 226

3.6.7. A Kongresszus szervezete II. A Képviselőház 227
3.6.8. A választójog 228
3.7. A szövetségi végrehajtó hatalom, az Amerikai Egyesült Államok elnöke, a szövetségi kormányzat 229
3.7.1. A végrehajtó hatalom szervei 230
3.7.2. Az Amerikai Egyesült Államok elnöke 230
3.7.3. Az elnökválasztás 232
3.7.4. Az elnök alkotmányban felsorolt legfőbb feladatkörei 233
3.7.5. Az elnök közjogi felelősségre vonása (impeachment) 234
3.8. Az Amerikai Egyesült Államok alelnöke 234
3.9. A kormány (Cabinet) 235
3.10. A független ügynökségek (Independent Agencies) 236
3.11. Az Elnöki Hivatal (Executive Office) 236
3.12. A végrehajtó hatalom ellenőrzése 237
3.13. A szövetségi igazságszolgáltatás, a szövetségi bíróságok rendszere 237
3.13.1. A szövetségi bíróságok rendszere 237
3.13.2. A szövetségi Legfelsőbb Bíróság alkotmányértelmezése 239
3.14. A tagállamok 244
3.14.1. A tagállamok megalakulása, csatlakozása az unióhoz 244
3.14.2. Hatalommegosztás az unió és a tagállamok között 245
3.14.3. A tagállam (state government) alkotmányos hatalma 246
3.14.4. A tagállamok alkotmánya 246
3.14.5. A tagállami végrehajtó hatalom 247
3.14.6. A tagállamok törvényhozása 248
3.14.7. A tagállamok bírósági rendszere 248
3.14.8. A tagállam és a polgárok kötelességei 249
3.15. A helyi önkormányzatok (local government) 249
4. Összegzés 250
Irodalomjegyzék 251

X. fejezet: Kísérletek a német egység létrehozására, a német egység és alkotmányos megoldásai (Kelemen Miklós) 253
1. A Német-római Birodalom közjogi jellegzetességei 253
2. Az államszövetségek kora (1805–1848) 254
2.1. A Rajnai Szövetség (Rheinbund) 254
2.2. A Német Szövetség (Deutscher Bund) 255
2.3. A gazdasági egység megteremtése: a Német Vámunió 257
3. A szövetségi alkotmányok kora (1848–1871) 258
3.1. A frankfurti alkotmányozás 258
3.1.1. A német nép alapjogai 259
3.1.2. Az államszervezet – egyenlő föderáció 259
3.1.3. A hatalmi ágak viszonya – alkotmányosság, hatalommegosztás kompromisszumokkal 260
3.2. Az Északnémet Szövetség és a Német Császárság alkotmánya 260

3.2.1. Az Északnémet Szövetség és a birodalom: kibővített szövetség és föderáció 261
3.2.2. Állampolgári jogok 261
3.2.3. Az államszervezet – egyenlőtlen föderáció 262
3.2.4. A hatalmi ágak viszonya – a végrehajtó hatalom túlsúlya 263
Irodalomjegyzék 265

XI. fejezet: A mediterrán országok államtörténete (Peres Zsuzsanna) 267
1. Itália és Olaszország 267
1.1. Az észak-itáliai területek 267
1.2. Az Egyházi Állam 268
1.3. A dél-itáliai területek 270
1.4. Úton az egységes olasz állam felé 271
2. Spanyolország 273
2.1. Az egységes monarchiáig vezető út 273
2.2. Az egységes Spanyol Királyság létrejötte 274
3. Portugália 276
3.1. Portugália az ókorban 276
3.2. A rendi monarchia kora 277
3.3. Az abszolutista monarchia kora 278
3.4. Az alkotmányos monarchia és a köztársaság korszaka 279
Irodalomjegyzék 280

XII. fejezet: A skandináv államok államtörténete (Tamás András) 281
1. A skandináv államok története a vikingek korszakában (800–1050) 281
2. A kalmari unió időszaka (1397–1520) 283
3. A skandináv államtörténet a kalmari uniót követő időszakban (16–20. század) 287
Irodalomjegyzék 292

XIII. fejezet: Az Oszmán Birodalom kormányzata (Kisteleki Károly) 293
1. Az iszlám jog- és államelmélet alapvetései 293
2. Az iszlám jog forrásai 295
3. Az Oszmán Birodalom kialakulása és kiteljesedése 296
3.1. Az oszmán uralom összetevői 298
3.2. A trónöröklés rendje az oszmánoknál 299
3.3. Az államszervezet és társadalomszerkezet összefüggései 300
3.4. A kapikuluk rendszere: a katonai rabszolgaság intézménye 300
4. Az Oszmán Birodalom központi közigazgatása 301
5. Az Oszmán Birodalom területi igazgatási modelljei 303
6. A javadalombirtokosi (tímár)rendszer 305
7. Az Oszmán Birodalom helyi igazgatása 306
Irodalomjegyzék 308

XIV. fejezet: A középkori Oroszország kormányzata (Kisteleki Károly) 309
1. A Kijevi Rusz időszakától a mongol uralomig 309
2. A Kijevi Rusz kormányzata 310
3. Az orosz központosított állam története Nagy Péterig 312
4. Az orosz központosított állam kormányzati mintái és intézményei 313
4.1. Trónöröklési rend 315
4.2. Duma 315
4.3. A mesztnyicsesztvorendszer és a területi igazgatás 315
4.4. Prikázok 316
4.5. Zemszkij szobor 317
Irodalomjegyzék 317

XV. fejezet: A cári Oroszország kormányzása Nagy Pétertől 1917-ig (Kisteleki Károly) 319
1. Az orosz hatalomgyakorlás jellegzetessége: az autokrácia 319
2. A „pétervári korszak" reformkurzusának jellemzői 322
2.1. Nagy Péter és Nagy Katalin időszaka 323
2.2. A péteri és katalini korszak reformjai 324
3. I. Sándor és I. Miklós korszaka 326
4. II. Sándor polgári reformjai 328
4.1. A jobbágyfelszabadítás Oroszországban 328
4.2. A manifesztum tartalma 329
4.3. A manifesztum végrehajtása 329
4.4. A zemsztvo és a városi törvény 330
4.5. A bírósági, az egyetemi és a hadseregreform 331
5. II. Miklós és a cárizmus megújulási kísérletei 332
5.1. Az autokrácia alkotmányos monarchiává alakításának kísérlete 332
5.2. A sztolipini földtörvények 333
Irodalomjegyzék 334

XVI. fejezet: A Szovjetunió létrejötte és alkotmányai (Kisteleki Károly) 337
1. Az első világháború és a cárizmus bukása 337
1.1. A bolsevik párt hatalomátvétele 338
1.2. Az 1918-as szovjet alkotmány 339
2. Cári birodalomból szövetségi állam – a Szovjetunió létrejötte 342
2.1. Az 1924-es szovjet alkotmány 343
2.2. Az 1936-os sztálini alkotmány 344
Irodalomjegyzék 345

XVII. fejezet: A fasizmus államkormányzati megoldásai (Kisteleki Károly) 347
1. A totalitárius állam koncepciója 347
1.1. A fasiszta ideológia közös jellemzői 348
1.2. A fasizmus uralomra jutása Olaszországban és Németországban 349

2. A fasiszta államszervezet általános vonásai 350
2.1. Vezér-elv, azaz az államfői és a kormányfői poszt személyi és jogköri egyesítése 351
2.2. Kivételes törvényhozás 351
2.3. Választási rendszer (formális népszavazás) 351
2.4. Egypártrendszer (az állampárt közjogi testület) 352
2.5. A helyi önkormányzatiság megszüntetése 353
3. Korporációs rendszer 354
4. A nürnbergi faji törvények 357
Irodalomjegyzék 358

Vákát oldal

Előszó

Az *Egyetemes államtörténet I.* című tankönyv elsősorban a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Karán folyó államtudományi mesterképzés hallgatói számára készült. A kötet – szerkesztőinek és szerzőinek szándéka szerint – főként a 21. század modern társadalmi elvárásainak megfelelő közigazgatás működtetéséhez elengedhetetlenül szükséges vezető állami köztisztviselői kar leendő szakembereinek kíván széles körű nemzetközi történeti kitekintést és megalapozást nyújtani. A tankönyv címében az *egyetemes* jelzőt a hazai állam- és jogtudományi karokon kialakult egyetemi hagyományok tiszteletben tartásával választották a szerzők, annak tudatában, hogy az egyetemesség igényének lehetetlen megfelelni, illetve ez nem is feltétlenül szükséges. A szerzők nem egyfajta sematikus és felületes enciklopédikus ismeretátadásra, hanem a kiválasztott államszervezeti és közigazgatási történeti modellek és rendszerek működésének összefüggéseire is hangsúlyt helyező alaposabb, elmélyültebb témaelőadásra törekedtek. Magyarország földrajzi helyzetéből fakadóan adódik, hogy a könyv elsősorban a meghatározó európai államok történeti modelljeinek bemutatására koncentrál az ókortól a 20. század második feléig bezárólag. Az Európán kívüli államtörténetek közül csupán azokat válogattuk be, amelyek közvetlen és meghatározó befolyást gyakoroltak az európai állami és közjogi fejlődésre. Ezért kapott kiemelt helyet az Amerikai Egyesült Államok, illetve Oroszország és az Oszmán Birodalom Európán kívüli területeket is érintő államtörténetének részletes és terjedelmes bemutatása.

A 17 fejezetből álló tankönyv első gondolati egységét az ókori államtörténetek képezik. Az ókori Görögország és római állam, valamint az ókori hagyományok a mai modern Európa államainak kialakulására meghatározó hatást gyakoroltak, az egyes európai államok közjogi berendezkedésének alapkövét tették le, illetve már ekkor megszülettek a mai európai államfilozófiai gondolkodást megalapozó művek. Az ókori Görögország színes és szerteágazó államtörténetéből az athéni városállam és a hellenisztikus államok közjogi intézményeinek és államszervezeti működésének modellértékű rendszereit tanulmányozhatja az olvasó. Ezt követően a világtörténelem legnagyobb hatású jogtudományi kultúrájával rendelkező római államot mutatjuk be. A rómaiak gyakorlatias életfelfogásuknak megfelelően a királyság államformájától kezdődően a köztársaságon keresztül az egyeduralom különböző formáit a principatus és a dominatus keretei között megvalósítva mesterien és innovatív módon foglalták jogi keretekbe az uralomra jutó politikai akaratot. A görög és a római állam- és jogtörténeti modellek kidolgozottságuknak és tartósságuknak köszönhetően a továbbélő európai államtörténeti modellekre is meghatározó befolyást gyakoroltak, ezért indokolt e kérdéskör külön fejezetben történő kifejtése. E fejezetben az antik hagyományoknak az általános európai szellemi áramlatokra, s különösen az államtanra kifejtett hatását kívánta bemutatni a szerző. A bonyolult folyamatot a jogos védelem intézményének több évszázados fejlődésén keresztül esettanulmányként részletezi a mű.

Az ókori görög és római állam területén a kora középkorban két jelentős és jól kormányzott, igazgatott állam alakult ki: a Bizánci Birodalom és a Frank Birodalom.

A Bizánci Birodalom az ókori késő római államból jött létre, és Konstantinápoly központtal az 1453-ban bekövetkezett bukásáig jelentős világpolitikai tényezőnek számított gyakorlatiasan kialakított központi és területi igazgatási rendszerének köszönhetően. A bizánci jellegű államélet jellegzetességei számos mai európai ország gyakorlatában is megfigyelhetők. A nyugati római területeken jött létre a frank állam, amely több elemében a késő római provinciák igazgatási tapasztalatait is felhasználta. A frank központi kormányzati (utazó királyi udvar) és területi (grófsági) igazgatási modell évszázadokra meghatározta Nyugat-Európa feudális államainak működését.

Bizánc bukásával az Oszmán Birodalom elkezdte európai terjeszkedését, és évszázadokon keresztül a Balkán jelentős része kormányzata alá került. Számos igazgatási egység, így például a *vilajet* és a *szandzsák* napjaink Európájának balkáni államaiban továbbra is élő intézmény maradt.

Külön gondolati egységet képez a tankönyvben a nemzetállami történeti modellek bemutatása. Ezek körében az európai magállamok (angol, francia, német, osztrák), valamint az európai perifériák néhány meghatározó térségének (orosz állam, skandináv államok, mediterrán államok) bemutatására szorítkoztak a kötet szerzői. Az angol államtörténet a parlamentarizmus létrehozásával, a francia a rendi és az abszolutista államfelépítés kialakításával, illetve az 1790-től napjainkig tartó írott alkotmányainak gyakori változásaival, sokszínűségével és példaértékű intézményi megoldásaival gyakorolt meghatározó befolyást a világ szinte valamennyi államára. A német és az osztrák államtörténetet taglaló fejezet a területileg tagolt, kisebb egységekből álló államalakulatok föderalisztikus egységbe szerveződésének évszázados tapasztalatait mutatja be.

A felsorolt államok közjogi hagyományainak gazdag öröksége mellett a tankönyv szerkesztői hangsúlyt kívántak fektetni az egyedi sajátosságokat mutató európai perifériák államtörténetének rövid felvázolására is. Kelet-Európában a mai Oroszország területén létező korábbi államalakulatok körében tankönyvünk két fejezetbe osztva tárgyalja a történeti modelleket *A középkori Oroszország kormányzata* és *A cári Oroszország kormányzása Nagy Pétertől 1917-ig* címmel. A skandináv államok államtörténetének bemutatását egyrészt a sajátos társadalmi berendezkedésük, másrészt a modern közjogra gyakorolt intézményeik (például ombudsman), harmadrészt az egyik legfontosabb észak-európai szövetség, az úgynevezett kalmári unió e térségben való kialakulása is indokolja. A mediterrán országok közül az itáliai városállamok, illetve a pápai állam világtörténelmet meghatározó szerepének, valamint az egyéges Olaszország kialakulásának jelentősége közismert. Spanyolország és Portugália pedig a gyarmatosító nagyhatalmak élcsapatához tartoztak. A gyarmatosítás gyakran együtt járt a nemzeti intézmények, illetve a közjogi gondolkodás átültetésének szándékával is. A fent említett okok akár a felsorolt országok államtörténetének külön fejezetben való tárgyalását is indokolttá tehették volna, azonban a terjedelmi korlátok, valamint a tankönyv alapfilozófiája, azaz az enciklopédia összeállítása helyett az államtörténeti modellek közti összefüggésekre való rávilágítás miatt mégis a rövidebb, áttekintő *A mediterrán országok államtörténete* fejezetcímen történő kifejtés látszott célravezetőbbnek.

A 20. század európai államfejlődésére meghatározó befolyást gyakoroltak az embertelen és kegyetlen államapparátust működtető diktatúrák, a fasiszta és a bolsevik állam. A korszak időbeli közelsége miatt szakmai konszenzus ugyan még nem alakult ki valamennyi államtörténeti kérdésben, azonban a tankönyv szerkesztői ennek ellenére

elengedhetetlenül szükségesnek látták, hogy a diktatúrák után született, azok működéséről közvetlen tapasztalattal nem rendelkező államtudományi hallgatók tanulmányozzák e negatív történeti modelleket is. E fejezetek egyúttal rávilágítanak arra a szomorú tényre is, hogy a 20. századi fasizmus, nácizmus és részben a bolsevizmus hatami struktúrája is a pozitivista jogértelmezés uralma alatt, a fennálló jogrend intézményi keretei között, annak szabályait betartva születhettek meg. Az ebből fakadó tanulság az állam- és jogtudományi oktatás számára is evidens. Történeti stúdiumok hallgatása, megalapozott és megértett államtörténeti ismeretek nélkül államtudományi szakember és közjogász demokratikus tényked ése a 21. században nem képzelhető el.

A tankönyv szerkesztési munkálatai idején ért bennünket a szomorú hír, hogy szerzőtársunk és nagyrabecsült kollégánk kéziratának elkészítése után tragikus hirtelenséggel, 51 éves korában elhunyt. Néhai kollégánk, Tóth Zoltán József a tankönyv legterjedelmesebb fejezetének, az Amerikai Egyesült Államok államtörténetek megírását vállalta. Szakértelme, a fejezetben megfogalmazott találó gondolatai, például az, hogy az Egyesült Államok alkotmánya csak történeti fejlődésében értelmezhető, arról tanúskodnak, hogy halálával a hazai jogtörténész szakma egyik tehetséges mesterét vesztette el.

A kötet szerkesztői köszönetüket fejezik ki Balogh Elemér és Béli Gábor jogtörténészeknek, akik a szakterületükön szerzett kiemelkedő elismertségüknek és több évtizedes oktatói tapasztalatuknak köszönhetően a lektori feladatokat ellátva hasznos tanácsaikkal járultak hozzá a tankönyv színvonalának emeléséhez. A szerkesztők köszönetüket fejezik ki Nagy Enikő tanszéki adminisztrátornak a kéziratok végső megformálásához nyújtott segítségéért.

Budapest, 2018. augusztus 24.

Jakab Éva és Pókecz Kovács Attila

Vákát oldal

I. fejezet

Az ókori gyökerek: a görög állam és alkotmány főbb modelljei

Jakab Éva

Az ókori források gazdag anyagából ebben az állam- és alkotmánytörténetre fókuszáló tankönyvben didaktikai okból pusztán a görög poliszok és a hellenisztikus birodalmak alkotmányos, kormányzási és igazgatási szervezetének legfontosabb jellemzőit kívánjuk megismertetni a hallgatókkal. A tananyag leszűkítése ezekre a centrális kérdéskörökre azzal indokolható, hogy valójában a görög és a hellenisztikus hagyomány, az állam elmélete és gyakorlata él tovább a Római Birodalomban, és ez az alkotmányos berendezkedés gyakorolt erős befolyást a modern európai államok és alkotmányok fejlődésére.

1. Az athéni demokrácia kialakulása

1.1. Betekintés Athén történetébe, a demokrácia kialakulásának lépcsői

A modern Athén nagyvárosa az ókori Athén területét is magában foglalja: a klasszikus Athén politikai, gazdasági és vallási életének színterei, az Akropolisz, az agora vagy a Kerameikosz a mai nagyváros belvárosában terülnek el, ott látogathatók. A terület már mintegy 4 ezer évvel ezelőtti, és lakott volt, de a neolitikum vagy a mükénéi civilizáció tanújeleivel itt nem tudunk foglalkozni. A görög állam és alkotmány fejlődése szempontjából releváns időszak Drakón, Athén legendás törvényhozójának működésétől datálható, aki (a hagyomány szerint) Kr. e. 621-ben először foglalta írásba a törvényeket. Drakón a szokásjog egyes normáit emelte ki és erősítette meg, amelyeknek szigora közmondásossá vált az európai kultúrában. Valószínűnek látszik, hogy elsősorban az emberölés két tényállási fordulata szankcionálásának az volt a célja, hogy az akkoriban eluralkodott polgárháborús viszonyoknak, a vérbosszúnak gátat szabjon. A következő jelentős államférfi Szolón, aki Kr. e. 594-ben új törvényeket alkotott a társadalmi feszültségek csökkentésére: az adósrabszolgaság eltörlése a legszegényebb rétegeknek kedvezett, az új vagyoni cenzus bevezetése a hadsereg újjászervezését és hatékonyabbá tételét segítette. Reformjai ugyan az athéni demokrácia új útját jelképezik, de nem maradtak tartósan hatályban. Politikai utódja, Peiszisztratosz (Kr. e. 560–527) ugyanis a demokrácia helyett a *türannisz* (egyeduralom, zsarnokság) kiépítésén fáradozott. A hatalmat halála után fiai,

Hippiasz és Hipparkhosz ragadták magukhoz; Hipparkhosz Kr. e. 514-ben bekövetkezett meggyilkolása után Hippiasz folytatta a zsarnokságot – és ez Kr. e. 510-ben bukásához vezetett. A *türannosz* megbuktatásához a spártaiak segítségét kellett igénybe venni. Spártai befolyásra arisztokrata államforma alakult ki: Kleiszthenész Kr. e. 508-ban reformokat hirdetett meg, és aláírta az athéni –perzsa szerződést. Kleiszthenész reformjai közül különösen jelentős, hogy Attika területét 10 *phülére* (kerületre) osztotta, és minden *phülé* 50 tagot delegálhatott az Ötszázak Tanácsába, amely a kormányzás és igazgatás operatív szervének tekinthető (erről alább még lesz szó). Az arkhónok irányították az államügyeket. A népképviseleti szerv a népgyűlés volt, amelynek minden teljes jogú férfi polgár tagja lett. A demokrácia alapjainak lerakása Athén történetének külpolitikailag zivataros időszakában történt. Kr. e. 490-ben a perzsák megtámadták Athént, de a marathóni csatában sikerült megállítani őket. Ezt követte azonban Kr. e. 480-tól a Thermopülai-szorosban megvívott csata, majd az artemiszioni, a szalamiszi, a himerai, a mükalei stb. csata. A győzelmek révén Athén egyre inkább vezető szerepre tett szert a görög városállamok (poliszok) között: létrehozta a déloszi szövetséget, majd Spárta és a peloponnészoszi szövetség ellen fordult (az első peloponnészoszi háború, Kr. e. 460–445). A háború okozta szenvedés és anyagi áldozatok ellenére a Kr. e. 4. században Athén a görög kultúra központjává vált: a görög filozófia, a történetírás, az irodalom (színház, tragédia és komédia), a képzőművészet és az építészet egyaránt itt virágzott. Az első peloponnészoszi háborút lezáró béke azonban nem bizonyult tartósnak: hamarosan kitört a második peloponnészoszi háború (Kr. e. 431–404), amely sok szenvedést és nélkülözést hozott Athénra. A háború az állam berendezkedésére is rányomta bélyegét: előbb a „négyszázak" uralma (Kr. e. 411), majd a „harminc zsarnok" uralma (Kr. e. 404–403) rázta meg az athéni társadalmat. Különösen nevezetes az utóbbi: Kr. e. 404-ben Lüszandrosz látványosan megszüntette a demokrácia alapvető intézményeit, oligarchiát épített ki. Zsarnoksága olyan fokot ért el, hogy Kr. e. 403-ban Athén polgárai felkeléssel vetettek véget uralmának, és restaurálták a demokráciát. A Kr. e. 4. században a belpolitikai helyzet stabilizálódott, és Athén képes volt újraszervezni a déloszi szövetséget is. A szövetségesek adóiból még évtizedekig fenn tudta tartani a demokratikus államberendezkedést és külpolitikai vezető pozícióját – amelynek majd Nagy Sándor és a hellenisztikus monarchiák kiépülése vet véget.

1.2. Állam, nemzetség, élelemszerzés

Már az ókori görög bölcselők felismerték, hogy **az állam két fontos jellemzője a terület és a népesség.** A görög államformák kialakulásánál alapjában két konstrukció között különböztet a tudomány: *ethnosz* és *polisz*. Mindkét államalakulatra jellemző **a topográfiai meghatározottság, a közös vallási kultusz, a közös etnikai származás** (a törzsi alapú szerveződés bizonyos foka), valamint **az arisztokrácia és a népi elem sajátos vegyülete.**

Az *ethnosz* (nemzetség, nemzetségi hovatartozás) alapján szerveződő államok kronológiai szempontból korábban jelentkeznek; erre az államformára a lazább területi kapcsolat, a szórványtelepülési forma a jellemző. Tipikusan ilyen államokban éltek a népvándorlás korában a görög törzsek. Később inkább a szárazföldi, a tengertől messzebb fekvő, jelentősebb városi kultúrával és nemzetközi kisugárzással nem rendelkező államok maradtak

meg ezen az alkotmányos szinten. Mivel ez az államforma periferikus maradt, nem is foglalkozunk vele részletesebben.

A másik tipikus görög államforma a *polisz.* A *polisz* típusú államra jellemző, hogy topográfiailag tengerparthoz közeli, termékeny talajú völgyekben szerveződött: a városi forma biztosította a gazdasági, politikai és kultikus központját egy-egy földrajzilag jól körülhatárolt területnek. A *polisz* típusú állami formációk legjobban dokumentált modellje Athén.

Az állam keletkezését, annak okát és szükségszerűségét Platón, a Kr. e. 5. század neves bölcselője **gazdasági okokkal magyarázza: az állam akkor keletkezik, ha az egyén már nem önellátó, hanem sok mindenre szüksége van, ezért más emberekkel társul** (*Az állam* 369b–c). Az állam kialakulásának célja tehát a szükségletek kielégítése: az élelemszerzés, a lakás, a ruházkodás és így tovább. Az egyik ember földművelő, a másik állatokat tenyészt, a harmadik kőműves vagy takács – a különböző termékek ellenőrzött árucsere-forgalmát, a szükségletek kielégítésének magasabb szintjét biztosítja az egyének számára a közösségbe tömörülés, az államalkotás.

A platóni gondolatot továbbfűzve **Arisztotelész** (Kr. e. 4. század) az életmódok – és ezáltal az államformák – között **az élelem megszerzésének a különböző módjai szerint differenciál:** „sokféle faja van az élelmezésnek is, és ezért sokféle az életmódja állatnak, embernek egyaránt." (*Politika* 1256a. A művet Szabó Miklós fordításában idézzük.) A nomád népek háziállataik húsából élnek, azaz állattenyésztők; egyes államok mások fosztogatására rendezkednek be; másutt a halászat, vadászat a gazdaság alapja – de a legtöbb nép, mondja Arisztotelész, a föld gyümölcseiből él, azaz földművelő életformára rendezkedett be. Az állattenyésztő nomád népek állama laza szervezettségű, míg a hatékony földművelés magasabb állami szervezettséget, fejlettebb struktúrát követel.

Az alapvető szükségletek kielégítése, az élelemszerzés, a megélhetés kontrollált formájának biztosítása mellett **az állam alapvető funkciója a terület védelme,** azaz ütőképes hadsereg megszervezése és fenntartása. (Platón: *Az állam* 373d–e) Sőt az államok megerősödése, növekedése szükségképpen háborúhoz vezet: a lakosság jelentős növekedésével a régi topográfiai környezet nem képes eltartani a népességet: „Akkor pedig a szomszédaink területéből kell kihasítanunk, ha azt akarjuk, hogy elegendő legelőnk, szántónk legyen: nekik viszont a mienkből, ha ők is túllépik a létszükségletük határát és nyakló nélkül vagyonszerzésre adják fejüket." A Platón által idézett dialektikus eszmefuttatásban Szókratész megállapítja: „Azt most ne is kutassuk, hogy a háború áldást vagy bajt hoz-e ránk, csupán annyit szögezzünk le, hogy íme megleltük a háború kiváltó okát, ami – ha föltámad – a magán- és a közéletre a legtöbb bajt zúdítja." (Platón: *Az állam* 373e. Jánossy István fordítása.)

Az állami szervek tekintetében Platón **a kormányzást és az alkotmány védelmét szigorúan elkülönített, jól képzett szakértői csoportra,** az úgynevezett „őrökre" kívánja bízni. Az őr legyen erős, edzett, bátor, művelt és bölcs – de ne rendelkezzen sem magánvagyonnal, sem családdal, hogy minden erejét és tudását az állam érdekeinek megvalósítására tudja fordítani. (*Az állam* 374e)

Az állam egyik legfontosabb pillére Platón szerint **az igazságosság:** „Mondják, természettől fogva adva van, hogy az igazságtalanságot elkövetni jó, elszenvedni rossz, és sokkal nagyobb rossz elszenvedni, mint amilyen jó elkövetni; úgyhogy ha egymás között azt elkövetik és elszenvedik, és így mindkettőt megízlelik, azok számára, akik képtelenek elkövetni és az elszenvedést kikerülni, előnyösebb egymás közt megállapodni, hogy inkább

nem is tesznek és nem szenvednek el igazságtalanságot. Ettől fogva kezdenek törvényeket hozni és megállapodásokat kötni, és a törvény rendeléseit törvényesnek és igazságosnak nevezik – íme ez az igazságosság keletkezése és lényege, középút lévén a legnagyobb jó között – amikor az igazságtalan nem bűnhődik –, és a legnagyobb rossz között, amikor az elszenvedő nem képes bosszút állni." (*Az állam* 359a) Az igazságosság tehát a két véglet között helyezkedik el: egyensúlyt tart a jó és rossz között, mert a jogsértőt megbünteti (a jogtalanul szerzett előnyből elvesz), míg a jogsérelmet elszenvedőnek jóvátételt biztosít (azaz az általa elszenvedett hátrányt, veszteséget csökkenti). Az igazságosság lényege, hogy az előnyszerzésre hajló emberi természetet a törvény és az állami erőszakapparátus kényszeríti az egyenlőség tiszteletére. Arisztotelész egy lépéssel továbblép. Szerinte az igazságosság az ember mint társadalmi lény egyik fő ismérve: „Valójában éppen az a többi élőlénnyel szemben az ember sajátossága, hogy ő az egyedüli, aki felfogja a jót és a rosszat, az igazságot és az igazságtalant, márpedig éppen azokból, akik erre képesek, jön létre a család és az állam. – Az igazságosság az állami életben gyökerezik; mert a jog nem más, mint az állami közösség rendje; márpedig a jog szabja meg az igazságot." (ARISZTOTELÉSZ: *Politika* 1253a) Az állam és az egyén viszonya kényes egyensúlyban áll, amelyet **a közérdek és a magánérdek összhangja** jellemez. Ebben a kontextusban a közérdek (az állami érdek) mindig prioritást élvez: „Világos, hogy a polisz természet szerint előbbre való, mint az egyes ember. Ha ez utóbbi külön-külön nem tud önmagának megfelelni, csak úgy viszonylik az egészhez, mint minden egyéb rész; viszont **aki nem képes a társas együttélésre, vagy akinek autarkiája folytán semmire sincs szüksége, az nem része az államnak.** Természetünknél fogva törekszünk az ilyen közösségre. Mert valóban, miként – ha a tökéletesség fokát elérte – a legkülönb teremtmény minden élőlény között az ember, de ha eltér a törvénytől és a jogtól, akkor mindennél alábbvaló." (*Politika* 1253a. Kiemelés: J. É.)

Platón és Arisztotelész, a klasszikus Athén két legjelentősebb bölcselője kiemeli, hogy **az egyén és a polisz szoros egységet alkot.** A polisz a polgárainak az összessége, a polgárok alkotják az államot, az egyén a polisz része, általa tud gazdaságilag és politikailag létezni. A rész és egész viszonyában szükségképpen az „egész" a fontosabb, a meghatározó. Az egyén élete integrálódik a polisz életébe.

Az államról mint az egyénektől elkülönült, saját érdekekkel bíró, absztrakt konstrukcióról értekezve az alábbiakban az állami lét néhány fő jellemzőjét vizsgáljuk: terület, népesség, polgárjog (állampolgárság), alkotmányos forma, állami szervek.

Előzetesen érdemes még megjegyezni, hogy a közhatalomban való részesedés aspektusából az ókorban **háromféle államformát** különböztettek meg: **monarchia, arisztokrácia és demokrácia.** De mindegyik államformának volt egy „elfajult" változata: a türannisz és bizonyos értelemben az *oligarchia* is.

A monarchia a kiegyensúlyozott egyeduralom, amikor az uralkodó a törvények szellemében, a közösség (a nép) érdekeit figyelembe véve kormányoz.

A türannisz ennek rossz változata, amikor az egyeduralmon lévő vezető csak a saját érdekeit követi, és nem tiszteli a törvényeket. **Az arisztokráciában a társadalom egy szűk, előkelő és vagyonos rétege tartja kezében a kormányzást,** a tömegnek nincsenek aktív politikai jogai. Leginkább a krétai városállamok és Spárta alkotmánya őrizte meg sokáig az arisztokratikus jellegét. Az oligarchiában (timokráciában) ez a szűk réteg önkényesen, törvénytelenül kormányoz. **A demokrácia a démosz, a széles néprétegek köz-**

vetlen részvétele a kormányzásban. Ebben az államformában is túlsúlyba kerülhetnek negatív elemek, a nép uralma is lehet önkényes, törvénytipró.

Platón *Állam*ában az arisztokratikus államforma híve, de nem a vagyonos rétegek, hanem egy szűk, szakértőkből álló, filozófiai képzettséggel bíró vezető réteg kezébe adná a hatalmat. A monarchiában nem bízik, mivel könnyen átcsaphat türanniszba. A demokráciát is elveti, mivel a tömegek bölcsessége csekély; a demokrácia könnyen átcsap demagógiába.

Arisztotelész keményen kritizálta Platón államtanát (*Politika* 1266a). Platón szerint a *Törvények*ben (ez Platón öregkori műve) már eltávolodott eredeti tanításától, és a legjobb államformaként a demokrácia és a türannisz ötvözetét népszerűsítette. Arisztotelész ellenveti, hogy más állambölcselők szerint egyik sem tekinthető valódi államformának, vagy ha mégis, „legfeljebb a legrosszabbaknak".

A „jó állam" megalkotása, annak ismérvei sokat foglalkoztatták az ókorban az államtannal foglalkozó filozófusokat és a politikusokat egyaránt. A hatalom birtokosai néha közvetlenül bevonták a bölcselőket egy új államforma (alkotmány) megalkotásába. Így például Platón Athénból kétszer is Szürakuszaiba (Szicília) utazott az ottani monarcha felkérésére, hogy segítsen az államreform kidolgozásában. Sajnos erőfeszítései nem sok sikerrel jártak, sőt majdnem tragikus véget értek.

És **milyenek a jó törvények? Arisztotelész szerint a törvényhozónak két szempont, a terület és a lakosság (népesség) tekintetbevételével kell a törvényeket megalkotnia:** „Mondják, hogy a törvényhozónak két szempont, a terület és a lakosság tekintetbevételével kell a törvényeket alkotnia. De helyes hozzátenni ehhez a szomszéd vidékeket, elsősorban azért, mert a városállamnak városállami és nem elszigetelt életet kell élnie." (*Politika* 1265a) A terület, a földrajzi és gazdasági adottságok nyilvánvalóan befolyásolják a normatív környezettel szemben támasztott követelményeket. A filozófus hangsúlyozza, hogy nem elég pusztán a saját államunk területi adottságaira koncentrálni a törvényhozás során, hanem tekintetbe kell venni a határokon elterülő vidékeket is. Ugyanakkor a népesség, a területen élő emberek etnikai összetétele, identitása is fontos tényező a törvényhozásnál. Sőt arra is felhívja a figyelmet, hogy a törvényhozónak tudatosan befolyásolni kell az államon belüli vagyoni viszonyokat (a javak disztribúciója) és a népesség szaporodását is (demográfia). A vagyoni viszonyokra nagy kihatással vannak a tulajdonról és az öröklésről szóló törvények, de idesorolhatók a fényűzést korlátozó normák is. A poliszállam alapvetően arra törekedett, hogy ne alakuljon ki nagy szakadék a szegények és a vagyonos rétegek között. A társadalmi feszültségek elkerülését célozták a népesség szaporodására vonatkozó szabályok is: „Sőt bárki átláthatja, hogy még a vagyonnál is inkább kell korlátozni a szaporodást, hogy egy bizonyos számnál többen ne szülessenek; de persze ezt a számot úgy kell megállapítani, hogy tekintetbe vegyük a véletlen eseteket, melyek folytán egyes újszülöttek elpusztulhatnak, valamint egyesek gyermektelenségét is. Ezen óvintézkedés elmulasztása, mint a legtöbb állam példája mutatja, föltétlenül a polgárság elszegényedésére vezet, márpedig a szegénység belső zavart és bűnt hoz létre." (*Politika* 1265b) A görög poliszok, amint azt fent már tárgyaltuk, viszonylag kis területen alakult agrártársadalmak voltak, ahol a jövedelem elsősorban a mezőgazdaságból származott. A művelés alá fogható területek nagysága azonban véges volt, mert többnyire természetes földrajzi határok (tenger, folyó, hegyvonulat) szabtak korlátot a területi terjeszkedésnek. Kétségtelen, hogy a hellén világ fénykorában tetemes jövedelmet hozott a tengeri kereskedelem is – de csak

egy viszonylag szűk réteg számára. Túlnépesedés esetén éhínség fenyegetett, amelyet gyarmatosítással próbáltak enyhíteni: bizonyos számú fiatal polgárt „kiküldtek" új poliszok alapítására, meghatározott területre. Erre a témára hamarosan visszatérünk.

1.3. Terület

Arisztotelész tanítása szerint **az állam egyik legjellemzőbb tulajdonsága a területi egység által teremtett közösség.** Először **a topográfiai adottságok formálják az államokat,** majd a bizonyos földrajzi keretek között létrejött közösség saját identitást alakít ki, és azonosul egy adott területi és politikai formációval. A **politikai és kulturális identitás a görög poliszokon belül olyan erős** volt, hogy egy adott városállam újraalapítását más földrajzi területen (az állam transzplantálása) általában zökkenőmentesen megvalósíthatónak tartották.

Jó példa erre a Peloponnészoszi-félszigeten Messzéné, amelyet az anyaországba visszatelepülő telepesek hoztak létre. Utcáit és falait a mérnökök addig lakatlan területen, a városépítészet legmodernebb elvei szerint jelölték ki. Az új építészeti és földrajzi környezetben a polisz népességét, alkotmányát, állami szerveit és törvényeit megtartva, folyamatosan működött tovább.

A poliszok **átlagosan viszonylag kis kiterjedésűek** voltak. Például Attika (Szalamisz és Óróposz szigetekkel) mai szemmel szerénynek tűnő 2 650 km^2 kiterjedésével már messze kiemelkedett a többi városállam közül. Spárta a környező földekkel 8 400 km^2 területtel bírt, amely szinte példátlanul nagynak számított. Hisz más, valóban jelentős poliszok ennél lényegesen kisebb területtel rendelkeztek: például Korinthosz csak 880 km^2, Szamosz 470 km^2, Aigina 85 km^2 és a Földközi-tenger legjelentősebb kereskedelmi központjának számító Délosz csupán 5 km^2 kiterjedésű területet mondhatott a magáénak. Csak az úgynevezett görög gyarmatok városai rendelkeztek nagyobb területtel, például a fent már említett Szürakuszai uralkodója Szicíliában 4 700 km^2 területet kormányzott.

A polisz **központja a város** (minden esetben csupán egyetlen város), amelyben **a kultikus központ, a templomok és a középületek** álltak. Ezek a középületek és az **agora** (a politikai és kereskedelmi „piactér") az állami élet színhelyei, ebben az épített környezetben működnek az állami szervek. A várost többnyire **védőfal** övezte, sokszor erődítmény is őrködött a terület sérthetetlenségén. De a város gazdasági élete, gazdagsága alapvetően a környező földekre épült: a polisz gazdasági alapja a mezőgazdasági termelés volt. Az ókori államokat „agrártársadalmaknak" is nevezik, hisz a mezőgazdasági termelés központi jelentősége rányomta a bélyegét az államformák kialakulására is. Az államforma szempontjából az alig bírt jelentőséggel, hogy a tengerhez közel fekvő városok a távolsági kereskedelemből is jelentős jövedelemre tehettek szert. Bár a városok biztonsági okokból sohasem közvetlenül a tengerparton épültek; ott pusztán egy kis kikötőt üzemeltettek. A város 2–3 órányi járásra, lehetőség szerint magaslaton, jól védhető ponton feküdt.

A polisz területe mindig igazgatási egységekre oszlott; az egyes kerületek kijelölésénél ügyeltek arra, hogy a város és a vidék ne különüljön el élesen (vegyes kerületek, *phülék* alapítása volt az általános gyakorlat, éppen a népesség keveredése céljából).

1.4. Népesség

A polisz **népessége szabadokból és nem szabadokból** (rabszolgák és félszabadok) tevődött össze. **A szabadok között is további különbség volt aszerint, hogy rendelkeztek-e polgárjoggal az adott poliszban, vagy sem.** Politikai jogokkal kizárólag az adott polisz polgárai bírtak. A polgárjoggal nem rendelkező idegenek *(xenoi)* politikai jogokkal nem rendelkeztek, de még a magánjog terén is komoly korlátozások alá estek. Athénban az idegenek közül némileg privilegizált helyzetben voltak a *metoikoszok:* olyan idegenek, akik a poliszban letelepedtek, azaz tartósan az adott államban tartózkodtak. Politikai jogaik ugyan nem lehettek, de a magánjog terén majdnem egyenlő jogokkal bírtak – szabadon kereskedhettek, szerződéseket köthettek, bár például nem lehetett ingatlantulajdonuk, nem köthettek érvényes házasságot a polisz polgáraival, és fejadót is fizetniük kellett.

A **nem szabadok osztályába tartoztak a rabszolgák és a félrabszolgák** (például a *helóták* Spártában vagy az *oiketészek* Krétán); az utóbbi csoportnak lehetett ingó tulajdona, és a személyi függőség terén is lényegesen jobb helyzetben voltak a rabszolgáknál.

Athén klasszikus korában (Kr. e. 5–4. század) a szabad polgárok között az etnikai különbségek már elmosódtak. Politikai válságok idején a városi és a vidéki kerületek néha szembekerültek; az utóbbi csoportba Attikában nem a földbirtokos arisztokrácia, hanem a földművelő réteg tartozott.

A poliszok népességét a felnőtt férfi (fegyverforgatásra képes) polgárok számában fejezik ki az ókori források. Athén például a Kr. e. 5–4. században 25–30 ezer főt számlált, míg Spárta polgárjoggal bíró férfi lakossága csupán 4–5 ezer fő körül mozgott a polisz virágkorában is. Érdekes ezzel összevetni a korlátozott jogképességű, letelepedési joggal bíró idegen polgárok *(metoikoszok)* számát: az ókori történetírók és filozófusok írásaiban Athén virágkorára vonatkozóan 10 ezer és 100 ezer közti becslésekkel találkozunk. A pontos számokat nem ismerjük, de az bizonyos, hogy a nem teljes jogú polgárok létszáma mindig többszöröse volt a polisz teljes jogú polgárai létszámának.

Az **idegen elem állandó túlsúlya** a polgárjog megszerzésének korlátozásához, a státusztörvények szigorításához vezetett. Periklész Kr. e. 451-ben terjesztette elő és szavaztatta meg a népgyűléssel azt a törvényt, amely szerint születéssel csak akkor szerezhetett valaki polgárjogot, ha a törvényes házasságban élő mindkét szülője athéni polgár volt (Arisztotelész: *Politika* 1326b).

A polgárjog görög neve *politeia;* de ugyanez a szó jelöli a polgárságot (mint a polgárok összességét) és az állam alkotmányát is (Plutarkhosz: *Moralia* 826c–e). A terminológiai egybeesés egyrészt jól kifejezi, hogy a poliszállam alapja a görögök felfogása szerint a polgárjog: **a polisz a polgárjoggal bíró polgárok összessége** (mint közösség). Másrészt az absztrakció jól mutatja, hogy az állam és a polgárai szoros egységet alkottak: a görög állampolgár teljes mértékben azonosult államával, annak alkotmányával és politikai berendezkedésével. A politikai vezetők és a „vezetettek", a tömeg szoros egységet képezett (a társadalmi rétegek közti gyakori feszültség ellenére is). Az egyén és az állam viszonya olyan szoros és föltétlen volt, hogy az tisztán jogi kategóriákkal alig fejezhető ki (terület, vallási kultusz, származás, szociális struktúrákba való beágyazódás).

Az egyén részvételét az állami szervek működésében (a közhatalom gyakorlásában) behatároló törvényi feltételek korról korra változtak; a közvetlen demokrácia a csúcspontját az athéni demokráciában érte el. Az egyén és az állam szoros viszonyát Arisztotelész azzal

jellemezte, hogy **az ember *zoón politikon* – olyan élőlény, amely csak társadalomban, állami formációban képes létezni.**

A *politeia* Arisztotelész szerint **az állami szervek rendszere,** azaz **intézményes formát** öltött **szuverén közhatalom** (ARISZTOTELÉSZ: *Politika* 1289a): „Az alkotmány ugyanis az a rend, amely a városállamban a vezetés kérdését szabályozza, hogy milyen módon oszlik meg, ki gyakorolja a főhatalmat a városállamban, és hogy mindegyik közösségnek mi a célja." Hangsúlyozza, hogy a törvényeket kell az alkotmányhoz igazítani, és nem fordítva, hisz a törvény célja és feladata annak szabályozása, hogy a vezetők hogyan gyakorolják a főhatalmat – illetve hogyan védekezzenek a közhatalom megdöntésére szövetkezőkkel szemben. Az alkotmány különböző formáihoz ezért különböző, sajátos törvényhozás kapcsolódik.

Az alkotmány határozza meg az államba tömörült közösség célját, lényegét. Athénban a közhatalom gyakorlását szabályozó törvények mindig egyes hatóságokra, azok működésének szabályaira vonatkoztak, azaz nem létezett a mai értelemben vett, átfogó alkotmány. Jellemző az ilyen államberendezkedésre, hogy külön törvények vonatkoztak a népképviseleti szerv (népgyűlés), a végrehajtó szerv (tanács), illetve az egyes tisztségviselők működésére.

A *polisz* a *politész* állama – ahogyan azt már fent is kiemeltük, a polisz és a társadalmat képező, teljes jogú polgárok szoros egységet alkottak a görög világban. **A polgárok részt vettek a közhatalom gyakorlásában, modern fogalommal élve a „szuverenitás" letéteményesei voltak.** Ebből a szempontból a közvetlen népképviseleten alapuló demokrácia jelentette a *poliszeszme* beteljesülését.

Az ókori gondolkodók az alkotmányokat aszerint osztályozták, hogy a teljes jogú polgárok közül hányan és hogyan vettek részt a kormányzásban: egy személy uralma az összes többi felett (királyság); a kisebbség uralma a többség felett (arisztokrácia) és a tömeg uralma önmaga felett (demokrácia). Az alkotmányok megközelítésének ez a kvantitatív, a közhatalom gyakorlásában részt vevők számszerűségét alapul vevő osztályozása. Természetesen az állam működésének vannak minőségi (kvalitatív) mutatói is: milyen célokat igyekszik megvalósítani a kormányzat. Ennek alapján Arisztotelész mindhárom fenti alkotmány esetében „jó" és „rossz" változatot különböztet meg.

A jó és a rossz államformák Arisztotelész szerint

	Jó	**Közepes**	**Rossz**
Egyeduralom	királyság		türannisz
Többek uralma	arisztokrácia	oligarchia	
Népuralom	politeia		demokrácia

A „jó állam" a közjó érdekét tartja szem előtt: a király vagy a kormányzást végző szűk arisztokrata csoport olyan törvényeket szorgalmaz, és úgy irányítja a végrehajtást, hogy a polgárok **azonosulni tudjanak a poliszállammal (identitás), bízzanak a kormányzatban, és lehetőséget kapjanak a „boldog" életre,** a biztonságos, kiegyensúlyozott létre az államon belül. De a „jó állam", **az ideális állam sem örök életű:** a társadalmi

osztályok közti viszályok, a hatalmon lévők kapzsisága, nyereségvágya olyan „értékeket", olyan célkitűzéseket helyez előtérbe, amelyek előbb-utóbb visszahatnak az alkotmányra is. Ez a visszahatás egyrészt új, önös érdekeket szolgáló törvények kibocsátása, másrészt a végrehajtás és az igazságszolgáltatás működésének pártos befolyásolása révén következik be. A jó királyságból könnyen *türannisz* (önkényuralom, totalitárius állam) válhat, az arisztokrácia átfordulhat oligarchiává vagy timokráciává (ahol a pénz, a vagyoni állapot a legfőbb értékmérő), és a többség kiegyensúlyozott uralma, az ideális demokrácia (amit Arisztotelész a *politeia* névvel jelöl) könnyen átcsaphat szélsőséges, demagógiára alapozott demokráciába.

Természetesen ezek az átalakulási fázisok nem egy csapásra valósulnak meg, ezért nagyon sokféle „köztes variáció" létezik az egyes alkotmányok között. Nem éles, hanem „úszó" határokról van tehát szó.

A fenti különbségek ellenére megállapítható, hogy a közhatalom gyakorlásában mégis minden államformában alapvetően három állami fő szerv vett részt: a népgyűlés (a fegyverforgatásra képes, teljes jogú polgárok gyülekezete); a tanács (kisebb létszámú testület, a végrehajtó hatalom irányítója) és a tisztségviselők (az ő feladatuk volt a végrehajtás).

Az állam Arisztotelész szerint egy olyan közösség, amely „már eléri a teljes, önmagában való elegendőség *(autarkia)* **szintjét,** s amíg létrejöttének célja az élet, fennmaradásának célja a boldog élet. Így tehát minden városállam *(polisz)* a természet szerint létezik" (*Politika* 1252b. Kiemelés: J. É.). Az államalapításhoz és a „jó állam" koncepciójának megvalósításához tehát bizonyos létszámú polgárság szükséges. Az államalkotó polgárok közösségébe azonban nem tartozik bele minden ember, aki az adott polisz területén él: rabszolgák vagy idegenek sohasem vehetnek részt a tanácskozó, döntéshozó vagy ítélkező állami intézmények munkájában, azaz nem hordozói a szuverenitásnak.

A városállam a polgárok tömege: „Tehát azt kell vizsgálnunk, kit nevezünk polgárnak […] A polgár nem azáltal polgár, hogy lakik valahol – hiszen bevándoroltak és rabszolgák is lakhatnak ugyanazon a helyen –, és nem is azáltal, hogy részesül-e a jogszolgáltatásban" – hisz a bírósági út igénybevétele vitás ügyeik eldöntésére azoknak is nyitva áll, akik államközi egyezmények alapján részesülnek jogvédelemben. Arisztotelész szerint a „teljes [jogú] polgár nem határozható meg jobban, mint azzal, hogy részt vesz a bíráskodásban és a vezetésben". (*Politika* 1275a) Szembetűnő, hogy ez a definíció csak a demokratikus államberendezkedésre igaz, ahol a polgárjoggal rendelkezők vagyoni helyzetüktől függetlenül részt vehetnek a közhatalom gyakorlásában.

A teljes jogú polgárt megillette a magánjogi és közjogi jogosultságok összessége: tulajdonhoz való jog (vagyonjogi jogképesség), családjogi jogképesség (törvényes házasság megkötése, amelyből teljes jogú polgárok származnak utódként), keresetindítási jog (azaz a bírósági jogvédelem), az állami vallási kultuszban való részvétel joga, katonáskodási jog, valamint az aktív és passzív választójog (szavazati jog és a tisztségekre való megválaszthatóság joga).

Az idegenek ezekkel a jogokkal nem rendelkeztek. Az idegen akkor is korlátozott jogképességgel bírt, ha polgárjogot adományoztak neki: politikai jogokkal, a közhatalom gyakorlásában való részvétel jogával sohasem rendelkezett.

A polgárjogot születéssel vagy adományozással lehetett megszerezni. Születéssel csak akkor, ha a gyermek szülei törvényes házasságban éltek, és mindketten teljes jogú polgárok voltak (ez így volt a klasszikus athéni államban).

A polgárjogot (a népgyűlés határozata alapján) többnyire egyes személyeknek adományozta az állam, akik az adott államnak értékes szolgálatokat tettek (például éhezés idején nagy mennyiségű gabonát ajándékoztak stb.). Kivételesen olyan polgárjog-adományozások is előfordultak, amikor egész közösség (például korábban önálló, kisebb polisz) beolvadt egy nagyobb poliszba (ennek neve *szümpoliteia* volt). **Államközi egyezmények** alapján (úgynevezett *iszopoliteia-szerződések*) a poliszok kölcsönösen polgárjogot adományozhattak egymásnak. Ennek következtében minden teljes jogú polgár két állampolgársággal rendelkezett. A többes állampolgárság gyakori jelenség volt az ókori görög világban.

A polgárjog **megszűnhetett** a polgár életében is, büntetésből: jogellenes cselekmény elkövetése miatti jogerős ítélet, száműzetés vagy halálbüntetés következtében (a *halálbüntetés* akkori jelentése nem azonos mai modern fogalmunkkal, hisz az *atimia* azt jelentette, hogy az elítéltet bárki büntetlenül megölhette).

Az athéni társadalom alapja az *oikosz* (a házközösség), amely a mai modern családnál sokkal szélesebb személyi kört ölelt fel. Az *oikosz* tagja volt mindenki, aki a családfő, az „apa" hatalma alatt állt. Idetartoztak mindenekelőtt a családfő felesége és gyermekei; de a szűkebb értelemben vett családon kívül idetartozott minden függőségi viszonyban élő félszabad vagy rabszolga, aki az adott család kötelékében élt, gazdaságilag oda rendelődött.

A házközösségek a leszármazás alapján létrejött vérrokonságot nemzetségek szerint több generáción át is ápolták; ez a nemzetségi kötelék volt a törvényes öröklési rend alapja és a politikai közszereplés elemi kerete.

A nemzetséget összekötötte a vérségi leszármazás, a közös vallási kultusz – és sokszor a politikai érdekszövetség is. Az arisztokratikus államformában a nemesi családok uralma tipikusan a nemzetségi kötelékek mentén szerveződött.

A nemzetségi hovatartozást a – latin szóval – *filiatio,* a névviselés jelezte. A nagy befolyással bíró, vagyonos családok többnyire valamely *hérósztól* (mitológiai hőstől) vezették le származásukat *(genealógia).*

A nemzetségi kötelékeknél is ősibb eredetű a *phratria,* amely a férfiági vérrokonságon, kultikus közösségen alapuló, de mégis leginkább a mai modern egyesületekre emlékeztető társadalmi szerveződés volt. Tipikusan minden teljes jogú férfi polgár valamelyik *phratria* tagja volt. A serdültség korhatárának elérésekor a fiúkat beavatási szertartás kíséretében vették fel az apai illetőségű *phratriába;* ez a fölvétel volt egyben a polgárjog, az adott közösséghez tartozás nyilvános elismerése, megerősítése is. A polgárjog megszerzésének a feltételeit, főleg a teljes jogú athéni szülőktől, törvényes házasságból való leszármazást tehát ez a kisebb, szorosan összetartozó közösség, a *phratria* vizsgálta meg, kontrollálta. Sőt már a házasságkötés alkalmával bemutatta az ifjú férj feleségét a *phratriában* – ennek a bemutatásnak az is célja volt, hogy kiszűrjék és megakadályozzák a nemkívánatos, idegenekkel, bevándorlókkal vagy más kétes elemekkel kötött „vegyes" házasságokat.

A *phratriák* tömörültek a magasabb szervezeti egységbe, a *phülébe:* a *phülé* közigazgatási földrajzi kerület volt, a közhatalom gyakorlásában való részvétel intézményes kerete.

A nemzetségi *phülé* szerveződések magasabb szinten *démoszokba* tömörültek: a démoszok földrajzi alapon körülhatárolt, önkormányzati jellemzőket mutató igazgatási egységek voltak. Minden athéni polgár tagja volt valamelyik démosznak, ahol hivatalosan nyilvántartásba vették (ezek a listák szolgáltak vitás esetben a polgárjog bizonyítására). A kerületi démoszban azonos jogokkal rendelkeztek a nemesek és a nem nemesek. Minden athéni polgár neve két részből állt: saját (egyéni) neve és démoszának neve; a démosz volt

tehát az identifikáció, a személyazonosság megállapításának az alapja. A démosz kommunális egység: több kisebb települést néha összevontak egy démoszba, míg a városi területeket és az elővárosokat több démoszra tagolták. Athén mint város *(asztü)* alkotmányos szempontból csak földrajzi fogalom volt; a közigazgatás a démoszok határaihoz igazodott. Persze itt a helyi közigazgatásról van szó, nem az állam központi szerveiről.

Arisztotelész az ideális államot a *politeia* névvel illeti: a *politeia* az ő felfogásában egy „vegyes" alkotmány, amely az oligarchia és a demokrácia jegyeit kedvezően egyesíti. A korábban reálisan létező alkotmányokat tanulmányozva a spártai és az athéni államberendezkedés modelljeit párosította össze Arisztotelész az általa legjobbnak tartott *politeia* jellemzőiben. Például a hivatalok, a végrehajtást irányító tisztségviselők kiválasztását demokratikus módon, a vagyoni cenzust mellőzve javasolja (azaz személyes tehetségük, erényük alapján a legszegényebbek is részt kaphatnak a hatalom gyakorlásában).

Ugyanakkor az oligarchikus modellt alapul véve, a tisztségviselőket nem sorsolás útján választják ki, hanem személyes érdemeik alapján. A demokráciában a népgyűlésen való részvételhez elég egy nagyon alacsony vagyoni cenzust teljesíteni, vagy nincs is cenzus (azaz minden teljes jogú polgár alanyi jogon részt vehet a gyűléseken); ezzel szemben az oligarchiában a népképviseleti szervbe csak magas vagyoni cenzust elérők kerülhetnek be. Arisztotelész politeiakoncepciója is a középutat választja: „az egyik a népgyűlésen való részvételt semmi vagy csak elenyészően csekély vagyonhoz köti, a másik pedig nagy vagyonhoz; közös elem tehát egyik sem lehet, hanem csak a középarányos e két vagyonhatár között." (*Politika* 1294b). Lényeges gondolat Arisztotelésznél, hogy a legszegényebb, teljesen vagyontalan tömegek ne lehessenek hangadók a politikai életben.

De nézzük tovább tanítását: „Harmadik mód: a két rendszernek, azaz az oligarchikusnak és a demokratikusnak az összeegyeztetése. Értem ezen azt, hogy pl. demokratikusnak tartjuk a hivatalok sorsolását – oligarchikusnak, mikor választják; továbbá demokratikusnak, ha e hivatalok nincsenek vagyonhoz kötve; oligarchikusnak, ha vagyonhoz vannak kötve; az arisztokrácia és a *politeia* szempontjából leghelyesebb aztán az, ha mindegyikből mást és mást veszünk át; az oligarchiából azt, hogy a főhivatalokat választás alá bocsássuk, a demokráciából pedig, hogy azt ne kössük vagyonhoz. Ez tehát az egyeztetésnek a módja." Arisztotelész szerint akkor valósul meg a jó állam koncepciója, ha a létrejött *politeia* demokrácia is és oligarchia is egyszerre – hisz az arisztotelészi „közép, középarányos" magában igyekszik egyensúlyt teremteni a két véglet között.

A *politeia,* az oligarchia és a demokrácia közti „közép" a legtartósabb és legjobb realizálható alkotmány, amelynek társadalmi bázisa a középosztály. Már Arisztotelész kiemeli, hogy minden alkotmány három tagból *(mória),* három hatalmi ágból tevődik össze.

A szuverenitás hordozója a népgyűlés, a népképviseleti szerv, amely a köz ügyeiben tanácskozó és döntéshozó szervként működik. Ez dönt a háború és béke, az államközi szerződések megkötése vagy felmondása, a törvények megszavazása és a halálbüntetés/száműzetés kérdésében. De ennek a hatáskörébe tartozik a polgárjog adományozása, privilégiumok megadása, állami tisztviselők elszámoltatása is.

A **népgyűlés** összetétele az egyes alkotmányoknál különböző. A demokráciában minden születése alapján **teljes jogú polgár alanyi jogon tagja** lett a népgyűlésnek. A radikális demokráciában a népgyűlés szinte minden közügyben közvetlenül döntött (a hatóságok csak előkésztették az anyagot). A mérsékelt demokráciában alapjában a polgárok összessége tanácskozott a fontos államügyekről; közvetlen döntést csak a legfontosabb

kérdésekben hozott (háború és béke, alkotmányt módosító törvények, tisztségviselők megválasztása és elszámoltatása).

A többi állami ügyben a hatóságok hoztak döntéseket – azaz a mérsékelt demokráciában a tisztségviselők politikai jelentősége megnő, személyes felelősséggel részt kapnak a közhatalom gyakorlásában. A demokratikus alapeszme ebben a modellben abban nyilvánul meg, hogy a **tisztségviselőket az összes polgár közül jelölik ki** (cenzus nélkül) választás vagy sorsolás útján.

Az oligarchiában a „népgyűlés" sokkal szűkebb körű, hisz a polgárok politikai jogaikat (választás és választhatóság) csak bizonyos vagyoni cenzus elérésével gyakorolhatták. A mérsékelt oligarchiában a cenzus határát úgy szabályozza a törvény, hogy viszonylag nagyszámú polgár kerülhessen a szuverenitás hordozóinak sorába (de ez persze lényegesen alacsonyabb az egész démosz, a nép létszámánál). Mivel az alsóbb néposztályok érdekképviselete közvetlenül nem jut érvényre, a „közjó" egészen más értelmet nyer. Ha a „gyűlés" létszáma olyan alacsony volt, hogy operatív állami szervként is képes volt működni, akkor egyesítette a törvényhozói és a végrehajtó hatalmat. Nagyobb létszámú gyűlés esetén viszont itt is szükség volt döntés-előkészítő szervekre, azaz a tanács és a tisztségviselők munkájára. Az is előfordult, hogy az uralmon lévők köre annyira kis létszámú csoportból került ki, hogy gyakorlatilag a tanács vált a szuverenitás hordozójává. Az oligarchia legszélsőségesebb formájában csupán néhány férfi kezében összpontosult a kormányzás.

Az államhatalom második szintjét képezik **a hatóságok** és a bizonyos hivatalokra megválasztott **tisztségviselők.** Mai modern szóhasználatunk szerint a köztisztviselők tartoznának ide, akik a kormányhivatalokban dolgoznak. A „hivatal" egy vagy több hivatalnokból, tisztségviselőből állhatott. Általános jellemzője, hogy **az egyes személyekben bekövetkező változás nem érinti magának a hivatalnak a létét.** Az állami szervek folyamatosan működnek, függetlenül az éppen őket reprezentáló személyektől. Az állami szerveket Arisztotelész az *arkhai* névvel illeti, innen eredezteti a vezetők *arkhón* elnevezését. Az egyes görög poliszok alkotmányai különbözően szabályozzák azt, hogy mennyi hivatal legyen, milyen hatalommal legyenek felruházva, mennyi ideig működjenek, és maradjanak hivatalban az egyes tisztségviselők (néhol hat hónapig, másutt rövidebb ideig vagy esetleg egy évig tartott a szolgálat a megválasztás után). Az is alapvető alkotmányos kérdés, hogy viselhet-e valaki egy tisztséget életre szólóan vagy huzamosabb ideig. Továbbá az is lényeges törvényhozói döntés, hogy ugyanaz a személy többször is viselhesse-e ugyanazt a hivatalt, vagy pedig ugyanaz a személy ne is viselhessen egy hivatalt kétszer, hanem csak egyszer. Ugyancsak kérdéses, hogy kik válasszák ezeket a vezetőket, kik közül és hogyan (*Politika* 1299a).

Arisztotelész azt is sorra veszi, hogy egy politikai közösségnek hányféle vezetőre van szüksége: „a vezetők egy része politikailag gyakorol felügyeletet; éspedig vagy az egész polgárság felett, pl. a hadvezér a hadba vonultak felett, vagy csak annak egy része felett, mint pl. az asszonyok vagy a gyermekek gondozásával megbízott felügyelő; a vezető tisztségek másik része gazdasági természetű (pl. szoktak gabona-kimérési ellenőröket választani); továbbá vannak még alantasabb rendűek, amelyekre, ha az anyagi viszonyok jók, szolgákat is alkalmazhatnak."

Arisztotelész számvetése jól érzékelteti az állami szervek feladatkörök szerint kialakult széles spektrumát, a polisz kormányzásának strukturáltságát. Az idézetből az is kitűnik, hogy nem lehetett könnyű a folyamatos, megbízható igazgatást fenntartani a rövid

időre választott, egymást gyorsan váltó vezetők irányítása alatt. Az utolsó mondatban utal a filozófus arra, hogy **a közhivatalok mindennapos rutinját, az állandó ügymenetet lehetőség szerint fizetett „állami szolgák" vagy állami tulajdonban álló rabszolgák látták el.** Ha az adott polisz bevételei ezt lehetővé tették, akkor bizony szakképzett hivatalnokokat alkalmaztak a pontos és szakszerű ügyintézés érdekében. A fejlettebb poliszokban választott vezetők voltak a politikusok: ők többnyire fizetés nélkül munkálkodtak a közjó érdekében. Csak **a radikális demokrácia fizetett napidíjat a közfeladatok ellátásáért,** hogy a legszegényebbek is részt vállalhassanak a kormányzásban. Ezt a politikusi réteget nevezi Arisztotelész vezetőknek: „Röviden szólva, magisztrátusnak, vezető tisztségnek azt a hivatalt nevezzük, amely bizonyos ügyekben tanácskozik, eldönt és elrendel, legfőképpen pedig ez az utolsó, az hogy valamit elrendelhet, fejezi ki legjobban az uralkodás jellegét." (*Politika* 1299a) A választott vezetők irányításával viszont kiépültek állandó személyi állománnyal rendelkező „hivatalok", amelyekben szakképzett, fizetett „kishivatalnokok" végezték a mindennapos munkát.

A vezetők döntési és rendelkezési joga természetesen nagyon különböző kompetenciákat jelenthetett: önálló érdemi döntések meghozatalát vagy a felsőbb hatóság rendeleteinek végrehajtását.

De minden hatóság csak a hozzá rendelt **területi illetékességi** és feladatkörön belül hozhatott döntéseket: „Egy hivatal hatáskörén értem annak hatalmát az adózás vagy a közbiztonság terén. Mert egészen más hatalma van a hadvezérnek, mint annak, aki a piaci szerződésekben dönt." (*Politika* 1300b)

A hivatalnokok és a vezetők a rendeleteik hatékonyabb végrehajtása érdekében **fenyítőjoggal** *(coercitio)* rendelkeztek: jogukban állt az engedetlenkedőket pénzbírság vagy testi fenyítés alkalmazásával büntetni, engedelmességre kényszeríteni. Súlyosabb vétség esetén bíróság elé utalták az elkövető ügyét.

A vezető tisztségeket általában egy évig lehetett betölteni, és érvényesült a kollegialitás elve. Huzamosabb hivatalviselés csak a hadvezetés terén lehetett alkotmányos, legális. A hivatalok, az állami szervek szervezete és hatásköre nemcsak a különböző alkotmányok függvénye volt, hanem a polisz nagyságától és gazdaságának erejétől is függött.

Arisztotelész az alkotmány harmadik tényezőjeként az igazságszolgáltatást elemzi: „A bírói testületek között háromféle szempontból van különbség: kikből állnak, miben illetékesek, és hogyan egészíttetnek ki." (*Politika* 1300b)

A bíróságok is szerveződhetnek ugyanis **az egész polgárságból,** azaz kivétel nélkül **bármely teljes jogú polgár bírói tisztet láthat el.** A második modell szerint viszont csak egy **kiváltságos réteg** látja el az igazságszolgáltatást.

Az **illetékességnél** arra gondol, hogy hányféle bírói testület működik párhuzamosan.

A kiválasztásnál pedig az a fő különbség, hogy vagy **sorsolással, vagy személyes érdemek** alapján való választással lehet a bírói posztra kerülni.

Arisztotelész korának **igazságszolgáltatási rendszerét** veszi alapul, amikor nyolcféle bíróságot sorol fel: felügyeleti bíróság, a közérdeket megsértőkön ítélő bíróság, az alkotmánysértésekben eljáró bíróság, a vezető tisztviselők és a magánosok közt a pénzbüntetések tárgyában eljáró bíróság, a magánszemélyek szerződéseiből keletkezett jogvitákban ítélkező bíróság, az emberölési ügyekben ítélkező bíróság, az idegenek ügyeiben eljáró bíróság, végül a kis perértékű (bagatell, öt drakhmáig terjedő) szerződési ügyekben eljáró bíróság.

A **bírói testületek összetételének** meghatározása igen különböző lehetett: egyes bíróságokat az összes polgár közül, másokat csak a polgárság egy részéből sorsoltak. De az is előfordult, hogy a bírókat részben választották, részben sorsolták.

Az athéni demokrácia fénykorában az ítélkezést az úgynevezett népbíróságok végezték: köz- és magánjogi perekben egyaránt a polgárság összességéből kisorsolt, nagy létszámú „esküdtbíróságok" jártak el, amelyekre a szaktudás teljes hiánya volt jellemző. A nép soraiból bárki bekerülhetett sorsolás útján a bírák közé.

A legszegényebb városi réteg vagy a vidéki földművesek részvételének előmozdítása érdekében „napidíjat" fizettek a bíráknak, amelynek összege egy napszámos (fizikai munkás) egynapi átlagos keresetének felelt meg. Ennek az intézkedésnek az volt a célja, hogy a kenyérkereset kényszere senkit se tartson vissza a közhatalom gyakorlásában való részvételtől.

Ez a **bírósági szerkezet** mély nyomokat hagyott a peres eljárás korabeli szabályaiban és a perbeszédek érvelési módjában. Ilyen típusú „népbíróságok" létrehozása már a Kr. e. 6. századtól megfigyelhető például Khiosz szigetén vagy Athénban, Szolón reformjai nyomán. Emellett a tanács is rendelkezett bizonyos ügykörben ítélkezési joggal.

De más típusú, az athéni tól gyökeresen eltérő bírósági szerkezet is létezett a görög világban, így például Gortünben egyesbíró döntött a peres ügyekben. Oligarchikus államberendezkedés esetén a tanács és az állami vezetők megtartották maguknak az ítélkezés privilégiumát.

Összegzésül érdemes visszatérni Arisztotelész értékelésére, aki **korának 158 görög alkotmányát írta le,** hasonlította össze (a történeti kontextus figyelembevételével), és e kiterjedt empirikus kutatás eredményeként nyilatkozott a „jó állam" koncepciójáról. Szerinte a demokratikus alkotmány fő alapelve a szabadság; a polgárok szabadságjogai eredményezik, hogy senki nem szívesen hódol be mások uralmának. Legfeljebb időlegesen ismerik el egy személy főhatalmát, ezért az állami vezetők sűrűn váltják egymást (annuitás elve – legfeljebb egy évig maradhat bárki hivatalban). A „demokratikus igazság viszont nem más, mint hogy mindenki egyenlő legyen a száma és nem az érdeme szerint; minthogy pedig így értelmezik az igazságot, szükségképpen a tömeg van hatalmon, és amit a többség jónak tart, az a végső cél és az igazság." (*Politika* 1317b)

Mivel minden polgár egyformán részesedik az alkotmányos jogokban, nagyobb hatalma lesz a szegényeknek, mint a gazdagoknak. Arisztotelész a népi demokráciát ezért a szám szerinti egyenlőségnek nevezi.

1.5. Államrend

Athén alkotmányos berendezkedése, azon belül az állami szervei az évszázadok folyamán számos változáson estek át. Ez a rövid fejezet elsősorban az athéni demokrácia korára koncentrál. Összefoglalóan megállapítható, hogy Athén hosszú és viharos történelme folyamán következetesen **három állami fő szerv** osztozott a közhatalom gyakorlásán: a **népgyűlés** *(ekklészia),* a **tanács** *(bulé)* és a **tisztségviselők.** A monarchikus államforma kihalása után először a tisztségviselők kezében volt a politikai hatalom, de később egyre inkább a tanács játszott vezető szerepet (főként az arisztokratikus társadalmi berendezkedés idején); majd a 4. században, a közvetlen demokrácia korában a népgyűlés vált meghatározó jelentőségűvé.

A **népgyűlés** a **fegyverforgatásra képes férfiak gyülekezete** volt; csak ők rendelkeztek politikai jogokkal, aktív és passzív választójoggal. A népgyűlés az archaikus korban még az arisztokraták gyűléseként működött, amelynek létszámát sokszor törvény korlátozta. Azok a polgárok, akik újonnan szereztek polgárjogot, ekkor sohasem váltak automatikusan a népgyűlés tagjává; a gyűléseken csak megfigyelőként vehettek részt. Ebben az arisztokratikus államban a tanács még alig korlátozta a népgyűlés hatalmát. A „népgyűlés" ugyanis ekkor még egy szűk társadalmi keresztmetszetet jelentett: az uralkodó politikai elit tagjait.

A közhatalomban való részesedés új koncepciója **Szolón és Kleiszthenész** nevéhez fűződik. **Szolón reformjai** nyomán a Kr. e. 6. században minden athéni polgár tagja lett a népgyűlésnek. A nők és az idegenek viszont sohasem kaptak politikai jogokat.

Később **Kleiszthenész reformjai** hoztak fontos változást (Kr. e. 508-tól). Arisztotelész szerint Kleiszthenész elsősorban a területi közigazgatási struktúrát alakította át, a korábbi négy helyett tíz *phülé* (kerület) létrehozásával. A közigazgatási reform célja a korábbi etnikai különbségek elmosása volt: „azt akarta, hogy összekeveredjenek és így többen részesedjenek a polgárjogokban." (Arisztotelész: *Az athéni állam* 21–23.) Kleiszthenész államreformja következtében a polisz területét új közigazgatási egységekre *(phülé)* osztotta; mindegyik *phülé* három körzetből tevődött össze: városi, mezőgazdasági és partvidéki terület (területileg össze nem függő határokkal). Fontos szempont volt, hogy a városi és a vidéki lakosság az új beosztás révén jobban keveredjen. Minden *phülében* kisebb önkormányzati egységeket *(démosz)* hozott létre, amelyek a társadalom alapegységeivé váltak. Például a származás, a személyazonosság a démosz szerint volt nyilvántartva, azaz a démosz a polgárjog ellenőrzésének (és a bitorlók elleni küzdelemnek) a fontos szervévé vált.

Ettől kezdve **minden athéni polgár egyenlő jogokkal bírt, mindenki tagja volt a népgyűlésnek, és tisztségekre választható volt** – aki a katonai kiképzésen átesett (mintegy a 20. életév betöltésétől).

Az *ekklészia* volt **az állami főhatalom letéteményese,** a szuverenitás megtestesítője. Törvényhozó hatalom, amely döntött a háború és béke kérdésében, államközi szerződéseket ratifikált, polgárjogot és privilégiumot adományozott, adókat vetett ki, döntött száműzetésről és kegyelemről, és a hivatali év lejártával elszámoltatta a tisztségviselőket.

Athénban a népgyűlés legalább **havonta egyszer ülésezett,** de voltak olyan évek, amikorról nem tizenkettő, hanem összesen akár negyven népgyűlésről tudósítanak a források. Nyilvánvaló, hogy a vidéki földműves lakosság nem tudott ennyi napot áldozni az év mezőgazdaságilag munkaigényes hónapjaiban. Ezért gyakran probléma volt a határozatképességgel, és a vidéki földműves réteg távolmaradása politikailag is hangsúlyeltolódásokhoz vezetett. Az esélyegyenlőség jegyében ezért bevezették, hogy a polgároknak napidíjat fizettek a népképviseleti szervben való megjelenés miatt kieső munkabérük ellentételezésére. A népgyűlés összehívásának és a tanácskozás vezetésének a joga (amely politikailag igen fontos feladat volt) általában a tanács valamelyik tagját illette.

Az állami szervek működésének gyakorlata azt mutatja, hogy **a népgyűlés a tanáccsal összefonódott, alkotmányosan egységet képzett.** Az athéni törvények szövegét megőrző feliratos emlékek mindig együtt említik a kettőt: „a bulé és az ekklészia úgy határozott." Valójában a népgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatokat először mindig a tanács vitatta meg; ez az előzetes vélemény már megszabta a gyűlés tanácskozásának fő irányát.

Az *ekklészián* **bármelyik polgár hozzászólhatott a vitához** (*iszégoria,* a véleménynyilvánításban való egyenlőség joga). A vita berekesztése után mindig **szavazásra** került

sor, amelynek során többnyire nyíltan, kézfelemeléssel hoztak határozatot. De indokolt esetben titkos szavazást is lehetett indítványozni; ekkor szavazókövek segítségével, „igen" és „nem" szavazatok urnába dobásával döntöttek az indítványról. A határozathoz bármely kérdésben elegendő volt az **egyszerű többség.**

A népgyűlés határozatának neve *pszéphiszma,* amely törvény erejével bírt. A törvény görög neve egyébként *nomosz;* elhatárolása a *pszéphiszmától* a kutatók között gyakran vitatott téma. Valószínű, hogy csak Drakón és Szolón ősi, szokásjogi alapú törvényeit nevezték *nomosznak* Athénban; a népgyűlés határozatai pedig mindig *pszéphiszma* néven szerepeltek.

Az athéni demokrácia védelmére egy különös **alkotmányvédelmi intézményt** vezettek be, az *osztrakiszmoszt.* Az *osztrakiszmosz* jelentése ***cserépszavazás,*** mert a polgárok a szavazatukat egy cserépdarabra *(osztrakon)* írták. Az *osztrakiszmosz* lényege, hogy bármely athéni polgár indítványozhatott ilyen „népszavazást", ha felmerült benne a gyanú, hogy valamelyik politikus esetleg egyeduralomra *(türannisz)* tör. Az intézményt Kleiszthenész vezette be, de először csak Kr. e. 488-ban alkalmazták. Ha a cserépszavazási indítványt a népgyűlés többsége támogatta, kitűztek egy közeli időpontot annak lefolytatására. A gyanúsított személyeket nem kellett előzetesen megnevezni, nem készítettek „feketelistákat". A szavazásra jogosultak egyszerűen felírták a cserépdarabra annak a nevét, akit személyesen *türanniszra* törőnek tartottak. Ha legalább 6 ezer szavazatot adtak le összesen, akkor a legtöbb szavazatot kapott személyt tíz évre száműzték Athénból. (Más források szerint legalább 6 ezer cserépdarabon ugyanannak a névnek kellett szerepelnie – de ez a szám túlzásnak tűnik, tekintve az athéni polgárok összlétszámát). Arisztotelész több írásában is tudósít erről a különös politikai gyakorlatról: „Meg azután az athéni aknak a *türannoszokra* vonatkozó törvényei ebben az időben enyhék voltak egyébként is, kivált pedig az, amelyik éppen a *türannisz* létrehozására vonatkozott. Törvényük t.i. így hangzott: ez az athéni ak ősidőktől örökölt törvénye: Ha valaki felkel, hogy *türannosz* legyen, vagy segít a *türannisz* megteremtésében, mind maga, mind nemzetsége polgárjogától megfosztassék." (*Az athéni állam* 16,10. Ritoók Zsigmond fordítása. Kiemelés: J. É.) Az első pillantásra igen demokratikus intézmény azonban sokszor a politikai rivalizálás fegyverévé vált: az egymással versengő politikai pártok arra használták a törvényt, hogy versenytársaikat eltávolítsák Athénból. Az mindenesetre érdekes, hogy már több mint 10 ezer ilyen cserépdarabot találtak az athéni agorán folyó ásatásokban, amelyeken 130 ismert politikus nevét tudták azonosítani.

A tanács *(bulé)* eredetileg a „Vének Tanácsát" jelentette – az archaikus ókori társadalmakban a magas kort megért, az állam vezetésében bölcs tapasztalatokat szerzett idősek köztiszteletnek örvendtek, és politikailag vezető szerepet játszottak. Azonban már Homérosz korában a *gerontesz,* az *öregek* kifejezés inkább az arisztokrata családok képviselőiből álló tanácsot jelenti, akik az állam irányítását politikai elitként gyakorolták. Az Areioszpagosz tanácsa Athén korai periódusában (Szolón előtt) **a közhatalom első számú letéteményese:** őrködött a törvények betartásán, kormányozta és felügyelte az állami szerveket, sokszor akár a népgyűlés megkerülésével is. Az oligarchikus államforma hanyatlásával a tanács a hivataluktól megvált magas rangú állami tisztségviselők *(arkhónok)* gyülekezete lett, akik ekkor még életük végéig (azaz határozatlan időre) nyertek tagságot.

De Kleiszthenész államreformja a tanács összetételét is megváltoztatta: „Felállította azután az Ötszázak tanácsát […] *phülénként* ötven taggal." A tanács létszámát jelentősen megnövelte, és a tagságot határozott idejűvé tette. „A területet is a démoszoknak megfelelően

harminc részre osztotta, ebből tíz volt a város körül, tíz a partvidéken, és tíz a szárazföld belsejében – mindegyik *phülének* hármat sorsolt ki úgy, hogy mindegyik *phülé* részesedjék mindegyik területben. – Azután *phülénként sztratégoszokat* választottak, mindegyik *phüléből* egyet, az egész sereg vezére pedig a *polemarkhosz* volt. – *Phülénként* babbal kisorsolták a nép által kijelölt ötszáz férfiú közül a *phüléknek* megfelelően a kilenc *arkhónt*." (Arisztotelész: *Az athéni állam* 21–23.) **Az athéni demokrácia fénykorában a tanács *(bulé)* tagjait is sorsolással választják**, **egy évig maradnak hivatalban, és elszámolási kötelezettség terheli őket.**

1.5.1. A tisztségviselők

A monarchikus államforma idején a király volt a vallási kultusz, a fegyveres erők és a bíráskodás feje. Ezen három alapvető állami funkció ellátását az oligarchikus és demokratikus államberendezkedés idején tisztségviselők vették át. Az egyes tisztségviselők szerepe, jelentősége azonban lényegesen megváltozott: **politikai vezetőből egyre inkább az állami feladatok határozott idejű, kötelességszerű ellátóivá váltak.** A kollegialitás elve jegyében minden tisztségviselő egyrészt kollégái, másrészt a tanács ellenőrzése alatt állt. Hivatali évének lejárta után a közpénzekkel szigorúan el kellett számolnia. Hivatali túlkapásaiért többnyire személyesen, teljes magánvagyonával (és becsületével, társadalmi megbecsülésével) is felelt. A rövid hivatali idő, a tanácstól való erős függés és a kollegialitás elve következtében a tisztségviselők kormányzati-politikai jelentősége többnyire csekély volt. Alapjában a *polemarkhosz* feladata volt **a hadsereg vezetése,** a *baszileusz* **szakrális, kultikus feladatokat** látott el, de az **igazságszolgáltatásban** is részt kapott. Az *arkhónok* kezdetben a **bíráskodásban** is fontos szerepet játszottak (itt helyüket később a hat *theszmothetész* vette át). A hatalom koncentrálódásának megakadályozása érdekében számos polisz bevezette az **iteráció tilalmát** (senki sem volt közvetlenül újraválasztható). Az első *arkhón,* a „névadó *arkhón*" (akiről az évet elnevezték) csak a 6. század közepéig élvezett elsőbbséget, nagyobb politikai hatalmat.

A Kr. e. 4. században, az athéni demokrácia fénykorában már minden állami tisztséget **sorsolás útján** töltöttek be. Bármely athéni polgár – vagyonától, társadalmi tekintélyétől és szaktudásától függetlenül – tisztséget kaphatott. Ennek következtében a tisztségviselők puszta végrehajtó szervekké váltak.

1.6. Egyén és közösség – köztehervíselés a demokráciában

Az athéni állam (és társadalom) mindig is igényt támasztott arra, hogy **gazdag polgárai „önként", saját vagyonukból áldozzanak az állami célok megvalósítására** (*leiturgia* vagy *liturgia*). Ez a sajátos pénzügyi politika összefüggött azzal a ténnyel, hogy az ókorban a teljes polgárjoggal bírók a saját poliszukban gyakorlatilag nem voltak adófizetésre kötelezhetők (kivéve a rendkívüli adókat, válság vagy háború idején). A gazdag polgárok viszont liturgia gyanánt saját vagyonukból finanszírozták fontos állami feladatok megvalósítását, például hadihajók felszerelését, színházi előadások teljes költségét valamilyen állami fesztiválra vagy (nemzetközi) atlétikai játékok rendezését.

Az állami pénzügyekkel részletesebben itt nem tudunk foglalkozni; pusztán egy példát szeretnék idézni e sajátos finanszírozási modell működéséről. Arisztotelész az athéni ak államáról írt munkájában idézi az alábbi esetet: „feltárták a maróneiai bányákat, és a városnak száz talentum jövedelme származott a bányaművekből. Némelyek ekkor azt az indítványt tették, hogy az ezüstöt szét kell osztani a nép közt, Themisztoklész azonban megakadályozta ezt. Azt viszont nem mondta meg, hogy mit akar kezdeni a pénzzel, hanem azt javasolta, hogy adjanak ki kamatra a száz leggazdagabb athéni nak egy-egy talentumot, és ha a pénz felhasználása helyeslésre talál, akkor írják a kiadást az állam számlájára, ha pedig nem, akkor hajtsák be a pénzt a kölcsönvevőktől. Megkapván e feltételek mellett a pénzt, száz háromsor-evezős hajót építtetett, úgy, hogy mindegyik építtetett a száz közül egyet, és Szalamisznál ezekkel vívták meg a tengeri ütközetet a barbárok ellen." (ARISZTOTELÉSZ: *Az athéni állam* 23,7.) Az Arisztotelész által megörökített eset jól tükrözi a sajátos közteherviselési modellt, a különböző társadalmi osztályok és az állam közti bizalom és a *politeia* érdekében való összefogás konstruktív erejét.

2. Poliszból a birodalom felé: a hellenisztikus államok szervezete

2.1. Nagy Sándor és a hellenisztikus monarchiák kialakulása évszámokban

A hellenisztikus monarchiák kialakulása és megerősödése a Kr. e. 4. század zseniális fiatal makedón uralkodójának, Nagy Sándornak a nevéhez és tevékenységéhez fűzhető. Nagy Sándor (III. Alexandrosz, Kr. e. 356–323) apja, II. Philipposz és nevelője, a neves athéni filozófus, Arisztotelész államról és uralomról vallott nézetei szerint nőtt fel, ezek jegyében kezdte meg hadvezéri és politikai pályafutását. Nagy Sándor a makedóniai Pellában született, a makedón királyi udvarban nőtt fel – de Babilonban hunyt el, ahova hódító hadjáratai vezették. Átütő katonai és politikai sikereit jól jellemzi, hogy a mai Görögország északi régiójában fekvő viszonylag kis városból egészen Indiáig eljutott. Birodalmakon száguldott át seregével, leigázva az ott élő népeket és új hatalmi struktúrákat építve ki, amelyek a hellén (görög) kultúrát vitték el e távoli területekre (Egyiptom fáraója, a perzsák királya stb.). Nagy Sándor apja halála után, Kr. e. 336-ban lépett a makedón trónra, és az esetleges trónkövetelő riválisok megsemmisítése után megindította hadjáratait (Észak- és Kis-Ázsia, Perzsia ellen). Kr. e. 333-ban legyőzte III. Dareiosz seregét az iszszoszi csatában (a csata döntő jeleneteit gyönyörűen jeleníti meg egy Kr. e. 1. századból származó mozaik, amely Nápolyban, a múzeumban látható). Ezt követte Palesztina és Egyiptom meghódítása (Kr. e. 332–331), egészen a Kr. e. 326-ban zajló indiai hadjáratig. Nagy Sándor Kr. e. 323-ban bekövetkezett halála után óriási birodalma felbomlott, az utódállamok jórészt hadvezérei kezébe kerültek, akik monarchikus dinasztiákat alapítottak.

A hellenisztikus államok korát a szakirodalom hagyományosan **Nagy Sándor uralkodásától Augustus hatalomátvételéig** számítja. A korszakra azonban jellemző, hogy a nagy hellenisztikus birodalmak jórészt már e periódus első felében kialakultak. Másrészt a hellenisztikus birodalmak kora Róma hódításával és hatalomátvételével valójában nem zárult le, mert a hellenisztikus uralkodók által kifejlesztett alkotmányos és igazgatási tapasztalatok tovább éltek a Római Birodalom és a Bizánci Birodalom államszervezetében.

A hellenisztikus állam – a polisszal ellentétben – **területi alapon szerveződött,** azaz egy adott földrajzi területen létrehozott központosított államot jelentett, amely kivétel nélkül a királyság (monarchia) államformáját valósítja meg.

Mindjárt itt, a bevezetőben érdemes visszaemlékezni Platón és Arisztotelész tanítására, akik a királyságot a jó államformák közé sorolták: szerintük a „jó királyság" számos előnnyel bír a „rossz demokráciával" szemben.

Platón és Arisztotelész tanaival egybevágóan, a Kr. e. 4. században több olyan nagy kiterjedésű, központosított állam is kialakult, amelyek a „jó uralkodó – jó királyság" általuk már korábban is favorizált modelljét többé-kevésbé megvalósították. Elég itt Iaszónra vagy I. Dionüszioszra utalni, akikről az *Államelmélet I.* tankönyvben is szó esik.

A Kr. e. 4. századi politikai és állambölcseleti vitákban a monarchia iránt megmutatkozó egyre nagyobb rokonszenv manifesztálódik Nagy Sándor személyében: köztudott, hogy a későbbi nagy hódítót és államalapítót a híres filozófus, Arisztotelész nevelte. A Nagy Sándor és utódai által létrehozott hellenisztikus birodalmak több ponton is igyekeznek megvalósítani a görög filozófia haladó, előremutató államtani eszméit. Azt is mondhatnánk, hogy Nagy Sándor személyében egyesült az új athéni szellemi-politikai irányzat és a régi, konzervatív makedón hagyomány, amely a klasszikus poliszberendezkedést sohasem követte, hanem mindig is a monarchikus államforma talaján maradt.

Ehhez járult, hogy Nagy Sándor és közvetlen környezete a kiterjedt hódítások révén szoros kapcsolatba került a **nagy keleti birodalmakkal:** közelről is tanulmányozták e birodalmak igazgatási modelljét, igazgatási struktúráját, kormányzati módját. Nagy Sándor halála után vezető hadvezérei vették át a kormányzást, de nem tartották egyben az óriási kiterjedésű meghódított területet, hanem felosztották maguk között, és egy-egy (még mindig hatalmas) meghódított tartomány élére kerültek kormányzóként. Hamarosan azonban működésbe léptek a politikai „centrifugális" erők, amelyek révén az egyes tartományokból önálló birodalmak alakultak. A „világbirodalom" víziója, amiért Nagy Sándor oldalán mindannyian harcoltak, darabokra foszlott, és a földrajzi-gazdasági erővonalak és a történeti-kulturális hagyományok által behatárolt területeken új birodalmak (utódállamok) jöttek létre. A néhány évtizedes válság után, mintegy Kr. e. 280 körül az új politikai valóság három nagy birodalom formájában kristályosodott ki. Nézzük meg röviden ezen birodalmak főbb jellemzőit!

2.2. Terület

Ezeknek a hellenisztikus birodalmaknak talán az a legfőbb közös jellemzője, hogy **területileg nagy kiterjedésű, topográfiailag igen változatos tájakat fognak össze.** Az egyes államok területi nagysága ugyan jelentős eltéréseket mutat, de mindegyikre jellemző, hogy a poliszok átlagos területének sokszorosát mondhatták magukénak. A történészek becslése szerint Nagy Sándor birodalma mintegy 5 millió km^2 kiterjedésű volt (összehasonlításként gondoljunk arra, hogy Magyarország mai területe 93 ezer km^2). Az utódállamok ezt az óriási területet szabdalták fel, de még a felosztás után is szokatlanul nagy kiterjedésűek maradtak. Így például a Szeleukida Birodalom kb. 3,5 millió km^2 területen jött létre; a természeti adottságok azonban jórészt igen mostohák voltak, azaz a földterület nagy része terméketlen, sivatagos táj volt. A Ptolemaioszok birodalmának legnagyobb kiterjedése

mintegy 150 ezer km^2 volt; ez a becslés azonban már eleve csupán a Nílus völgyének termékeny mezőgazdasági területét és az oázisok megművelhető földjét veszi figyelembe, hisz a sivatag végtelen homokdűnéi lakatlanok voltak, ezért az állam számára nem jelentettek gazdasági előnyt, és nem is voltak a közhatalom eszközeivel ellenőrizhetők. A Makedón Birodalom ezzel szemben „csupán" 100 ezer km^2-t mondhatott magáénak, de termékeny, mezőgazdasági művelés alá vonható területen feküdt.

Az előző fejezetben tárgyalt anyaggal összevetve szembetűnő az eltérés a poliszok területi jellemzőitől: a klasszikus görög poliszok néhány ezer km^2 területet mondhattak magukénak, és még az akkoriban nagynak számító akháj szövetség is mintegy 20 ezer km^2 kiterjedésű területet kormányzott. Ezt a területi nagyságrendet még a közepes méretű hellenisztikus birodalmak is messze meghaladták: így például Bithünia 47 ezer km^2, Galatia 40 ezer km^2 vagy Iudaea 30 ezer km^2 nagyságú területen alakult meg.

A történeti forrásokat tanulmányozva megállapítható, hogy **a területnagyság robbanásszerű változása lényegesen kihatott az alkotmányos berendezkedésre is.** A kis területű államok igazgatása lényegesen egyszerűbb, áttekinthetőbb, jobban megvalósítható esetleg a közvetlen demokrácia kormányzási modelljét követve is. A mennyiségi változás, a terület felduzzadása azonban szükségszerűen új kormányzási modellek kialakítását követeli meg.

A terület és a nagypolitika összefüggése továbbá abban is megnyilvánult, hogy a birodalmi eszmét az állandó **expanziós politika** szolgálja a legjobban: a katonai hódításra törekvés, az állami bevételek területi terjeszkedés formájában való növelése már Nagy Sándornál megfigyelhető, és tovább követhető az utódállamok, majd a Római Birodalom korabeli történetében, különösen a pun háborúk korától.

Amint azt fent már említettük, a hellenisztikus birodalmak igen eltérő topográfiai és éghajlati viszonyok között jöttek létre: a termőföld minősége, a mezőgazdasági művelési ágak, illetve művelési módok különbözősége eltérő igazgatási struktúrák kialakítását igényelte; a tipikus különbségek sokszor az egyes birodalmakon belül is jól megfigyelhetők.

Nyilvánvaló, hogy a fenti különbségek erősen kihatottak az igazgatási struktúrára, hisz a nagy kiterjedésű, terméketlen vidékeken egészen más állami feladatok jelentkeznek, mint az intenzív öntözéses gazdálkodást igénylő folyóvölgyekben.

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az éghajlati és területi jellemzőknél sokkal nagyobb hatással voltak az államberendezkedésre a politikai erővonalak mentén kifejlődő speciális hatalmi viszonyok. A területi viszonyok ugyanis leginkább **a központi hatalom és a helyi (tartományi vagy önkormányzati) igazgatás viszonyára,** a hatásköri és illetékességi felosztásra nyomták rá a bélyeget. A nagy kiterjedésű birodalmak fölötti uralom fenntartása, a központi hatalom akaratának érvényre juttatása sokszor nagyon nehéz feladat volt, amely nem ritkán kudarcot is vallott, hisz pusztán az infrastrukturális feltételeket is nehéz volt a közhatalom gyakorlásához megteremteni.

A nagy birodalmak kormányzása csak **erősen strukturált, hierarchizált** területi tagozódás révén volt elképzelhető. A Szeleukidák óriási országában például *szatrapiákat* és *hüparkhiákat* hoztak létre, azaz nagy kerületi igazgatási egységeket a hatékonyabb igazgatás megvalósítása érdekében. Más birodalmak természetesen más, sajátos modelleket alakítottak ki: így például Egyiptom földjét úgynevezett *megyékre (nomoi)* osztották, azokon belül a *toparkhia* és a *kómé (falu)* volt az alárendelt igazgatási egység.

A központi igazgatás és a helyi igazgatási egységek közötti hatásköri megoszlás következtében jellemző volt **a központi hatalomtól bizonyos fokig függetlenedő, erős helyi központok** kialakulása. Ezek a folyamatok hosszú távon erős széttagoltsághoz vezettek, amely veszélyt jelenthetett a központi hatalomra. Ebben az igazgatási környezetben indult meg a jól kiépített központi hatalmi székhelyek, a „fővárosok" kialakulása, ahol a központi igazgatási szervek tömörültek.

A terület, a valamilyen mezőgazdasági termelési ágban megművelhető, hasznosítható termőföld az állam szempontjából azért játszott fontos szerepet, mert **a birodalmi eszme abban is megnyilvánult, hogy a termőföld szinte kizárólagosan az uralkodó tulajdonát képezte.** Ez a tulajdoni helyzet úgy jött létre, hogy a katonai hódítás révén a hellenisztikus uralkodók a szomszédos államoktól egyre nagyobb területeket foglaltak el. Jogilag (a „nemzetközi jog", azaz az államközi viszonyokra vonatkozó normatömeg nézőpontjából) ez úgy valósult meg, hogy a szomszédos államokat a hódító állam ellenségnek nyilvánította. Az ellenséges állam legyőzésével, megsemmisítésével annak földterületén az állam megszűnt létezni – ezzel a terület (jogi szempontból) uratlanná vált, azaz „senki földje" lett. A hódító állam lerohanta, elfoglalta ezt a szabaddá vált területet, amely a katonai aktussal hadizsákmányként a „hadak urára", azaz a hódító haderőt irányító uralkodóra szállt. Az „uratlan dolog" felett való tulajdonszerzésnek ezt a módját a római magánjog (a legfejlettebb ókori jogrendszer) *occupatiónak, foglalásnak* nevezte. Ezt a magánjogi konstrukciót átvette az ókori nemzetközi jog, a „népek joga" *(ius gentium)* is.

A fenti módon megszerzett, hatalmas kiterjedésű területek tehát először a hódító uralkodó tulajdonába kerültek; **később a király átengedhetett a kiválasztottaknak** (a környezetébe tartozó, megbízható személyeknek) használatra vagy tulajdonba a magántulajdonát képező óriási földmennyiségből, ezáltal magához kötötte a gazdaság és az igazgatás legfontosabb szereplőit.

A föld disztribúciójának módja azonban attól is függött, hogy milyen volt a mezőgazdasági művelés módja. Egyiptomban például a rendelkezésre álló termőföld viszonylag kis kiterjedése annyira **behatárolta a földtulajdoni viszonyokat,** hogy a magánszemélyeknek gyakorlatilag sohasem lehetett abszolút tulajdona a termőföldön: az uralkodó fenntartotta magának a föld bármikori visszavételének a jogát. Ezzel a joggal különösen akkor élt, ha a tulajdonos a földjét nem művelte, elhanyagolta. A hatalom és a magántulajdon e figyelemre méltó viszonya arra vezethető vissza, hogy Egyiptomban viszonylag kevés termőföld állt rendelkezésre, amelyek megművelése igen intenzív öntözőgazdálkodást igényelt. Ha valaki a Nílus áradásának levonulása után nem kezdett hozzá azonnal az öntözőrendszer helyreállításához, nem vetette be azonnal a földjét, tetemes kárt okozott az egész államnak. Az elmaradt művelési folyamatot az adott évben már nem lehetett pótolni, a veszteség pedig nemcsak a magánszemélyt, hanem az egész népet veszélybe sodorhatta. A kieső termés – ha halmozottan jelentkezett – akár birodalmi méretű éhínséget is előidézhetett.

2.3. Népesség

A fent említett, igen nagy kiterjedésű birodalmak lakosságának létszámát nehéz a hiányos források alapján becsülni. A Szeleukida Birodalomban a történészek becslése szerint mintegy 30 millió ember élt; a sűrűn lakott Egyiptomban egyes becslések szerint 6–7 millió

főt számlált a népesség. A hellenisztikus birodalmakra jellemző, hogy a fővárosok (az uralkodó és az igazgatás székhelyei) kiemelkedően nagy lakossági létszámot mutatnak: Alexandria, Antiokhia és Szeleukia népessége több százezerre, esetleg millióra is duzzadt.

A Nagy Sándor hódításai nyomán kialakuló hellenisztikus birodalmakra általában jellemző, hogy **a lakosság erős etnikai különbségeket mutat:** a hódító hadsereg katonái, akik később természetszerűleg az uralkodó réteget képezték, hagyományosan a hellén (görög) kultúrában gyökereztek, abban nőttek fel (bár Nagy Sándor katonái és utódaik valójában nem görög, hanem makedón illetőségűek voltak). A makedón hadsereg a katonai hódítás révén alávetette a helyi lakosságot: adófizetésre kötelezte, és másodrendű állampolgárnak minősítette őket. A hódítók és a leigázottak közti társadalmi különbség (nemegyszer feszültség) abban is megnyilvánult, hogy a meghódított helyi lakosság etnikai összetétele, bőrszíne, nyelve, vallása, kultúrája erősen eltért a hódítókétól. Ezek a különbségek több generáción, esetleg évszázadokon keresztül megmaradtak, és a még a Római Birodalom hódítása és kormányzása alatt is észlelhetők voltak ezeken a területeken.

Ugyanakkor **a hellén kultúra,** a görögül beszélő, a görög vallási és kulturális közegben élő népesség száma nagyon jelentős volt ezeken a területeken. Ez több okra vezethető vissza: egyrészt a görög poliszok a Kr. e. 4. századra nagymértékben túlnépesedtek, a rendelkezésre álló kis kiterjedésű termőföld már nem volt képes eltartani a lakosságot, úgyhogy a **„gyarmatosítás", új görög városok alapítása,** a lakosság tömeges kitelepülése állandó jelenségnek számított. A keleti hellenisztikus államokban ráadásul sokkal magasabb volt az életszínvonal, még a fizikai munkások is magasabb bért kaptak – ez a gazdasági motivációjú egyéni migrációt folyamatosan ösztönözte. Ez a görög anyaországból kivándorolt népesség persze mindenben támogatta a hatalomra került makedónok uralmát. A görög tudomány és kultúra ugyanakkor óriási befolyással, tekintéllyel bírt a keleti területeken, főleg Kis-Ázsiában. Ennek következtében a helyi lakosok is viszonylag gyorsan „hellenizálódtak". Az **asszimiláció, a helyi lakosok „beolvasztása" a fejlettebb görög kultúrkörbe** számos közösségben oda vezetett, hogy sokszor még helyi isteneiket is görög istennevekkel látták el. Ez a sokrétű, konstans kölcsönhatásokon alapuló folyamat azt eredményezte, hogy a nagy birodalmak tényleg a görög kultúra, a hellén hagyomány talaján épültek ki.

2.4. Királyság, monarchia

A hellenisztikus birodalmak monarchikus, azaz királyságiállamberendezkedést mutatnak. **Az állam első embere, teljhatalmú uralkodója a király** vagy *monarcha,* aki alattvalói felett minden tekintetben és minden eszközzel uralkodott. Az állam és az egyén egysége, azonosulása, amely a poliszt oly erősen jellemezte, most már a múlté. Lüszimakhosz az alábbi rétegeket különbözteti meg ebben az új társadalomban: a király, a király „barátai", a hadsereg és az adminisztráció (igazgatás) vezetői. Az állam működése ezen hatalmi körök közreműködésével, ezek instrumentalizálása révén valósult meg.

Az egyes birodalmakban ugyan felfedezhetők különbségek a király kompetenciájára vonatkozóan, de maga a királyság sosem kérdőjeleződött meg. Az állam ilyen mintára való átformálását, az új hatalmi-igazgatási struktúra kialakításának igényét már az első makedón hódítók is magukkal hozták, hisz ők sem a poliszrendszer fiai voltak. Az egy kézben összpontosuló, erős központi hatalom szükséglete a hódítás tényéből is adódott:

a leigázott területek és népek fölött kezdetben pusztán a fegyverek segítségével tudtak uralkodni az idegen hódítók. Ugyanakkor az erős központi hatalom, a nagy birodalom eszméje már létező realitás volt a leigázott népeknél, azaz **Nagy Sándor és utódai sokszor pusztán átvették a már készen talált, a korábbi uralkodóknál jól működő igazgatási infrastruktúrát.**

A király testesítette meg az államot; hatalma korlátlan volt. Alkotmányos szempontból azt mondhatnánk, hogy a királyi tisztség határozatlan időre szólt, amelynek gyakorlása során még a közpénzek felhasználásáról sem kellett elszámolni. A polisz korábban tárgyalt alkotmányával összehasonlítva érezhető az óriási eltérés. Ugyanakkor téves lenne a hellenisztikus uralkodókat kivétel nélkül zsarnoknak, türannosznak bélyegezni.

Kétségtelen, hogy sem népképviseleti szerv, sem tanács nem osztozott a közhatalom gyakorlásában, nem ellenőrizte az állami feladatok megvalósítását.

Az uralkodót tehát semmilyen formában nem lehetett felelősségre vonni – mégis a történelmi eseményeket áttekintve az látszik, hogy a Nagy Sándor birodalmát megöröklő „dinasztiák" **nagy körültekintéssel kormányozták** országaikat. Maga az igazgatás (kormányzás, közigazgatás) teljesen személyes jellegűvé vált. A király fogadta a követeket, levelezett a provinciai helytartókkal és más vezető hivatalnokokkal, tanácsokkal látta el őket. Rendeletei törvényerővel bírtak, élet és halál ura volt, és a magánszemélyek közti peres ügyekben is ő volt a legfőbb bíró. A birodalom minden bevétele a királyhoz, az ő kincstárába folyt be (adók, vámok stb.). A király volt országában a legnagyobb földbirtokos is, sőt az ásványkincseken bányászati monopólium illette. A hellenisztikus birodalmakban a király kezében ezáltal hihetetlen gazdagság összpontosult.

A király ugyan **delegálta kormányzási-igazgatási hatalmának egy részét beosztott hivatalnokaira,** de mindig mindenütt a király akarata maradt a döntő. Ebben az erősen patrimoniális rendszerben az egész birodalom tulajdonképpen az uralkodó magántulajdona volt.

Az abszolút, szinte emberfeletti méreteket öltő királyi hatalom adekvát külsőségekben is formát öltött: a királyok hatalmuk jelzésére, azt jelképezendő sokszor diadémot hordtak a fejükön, jogart tartottak kezükben, és bíborszínű ruhát viseltek. A jogar mellett a pecsétgyűrű volt a királyi hatalom tipikus jelképe.

2.5. Igazgatás, kormányzás

A hellenisztikus birodalmak igazgatása igen különböző felépítést mutat; az egyes országok nem követtek teljesen egységes modellt. A különbségek egyik fő oka, hogy a fent bemutatott területi és népességi sajátosságokhoz igazodott az adott birodalom igazgatási struktúrája. Jelentős befolyást gyakorolt továbbá az a tényező, hogy a helyi társadalom felső rétegei hogyan viszonyultak az uralkodóhoz. Például Makedóniában **a helyi elit** részben vezető tisztségeket vállalt a királyság igazgatási szerveiben, részben a királytól kapott birtokokon mezőgazdasági művelést folytatott; azaz integrálódott, beolvadt a birodalom szervezetébe, és nem játszott elkülönült politikai szerepet. A Szeleukida Birodalomban pedig az alattvalók közül a legfelső igazgatási tisztségeket betöltőket is „királynak" nevezték – és ezek többnyire a helyi arisztokrácia képviselői közül kerültek ki. Ezek a „királyok" viszonylag önállóan igazgatták az egyes tartományokat, amelyekben **szinte korlátlan hatalommal rendelkeztek.** Az uralkodó iránt természetesen hűséggel tartoztak, katonai szolgálatot

is teljesítettek, és háború idején katonai egységeket szereltek fel; ezen túl állandó adófizetésre voltak kötelezve. A rájuk kiszabott adók megfizetési kötelezettsége viszont nem pusztán a saját birtokaikra vonatkozott, hanem **ők feleltek az igazgatásuk alá tartozó területen az adóbehajtásért** is; azaz az uralkodó által a tartományukra kivetett adótarifát az alattvalók megadóztatása révén ők teremtették elő. A „feudális" nagybirtokok/tartományok mellett óriási kiterjedésű templomi földek is léteztek, amelyek szintén „államok voltak az államban", azaz a világi tartományokhoz hasonló igazgatási feladatokat láttak el. A Szeleukidák birodalmára jellemző, hogy ezek a decentralizált igazgatási egységek akkora önállósággal bírtak, amekkora a központi hatalom számára sokszor már problémát jelentett. A birodalom kormányzása csak a helyi hatalmasságok érdekeit tekintetbe véve, rajtuk keresztül valósulhatott meg.

Egyiptomban viszont éppen fordított helyzet alakult ki: ott alig létezett helyi arisztokrácia, szinte csak a főpapok élveztek bizonyos önállóságot, függetlenséget a központi hatalomtól a templomi birtokokon. A **közhatalom erősen centralizált** volt, nem tudtak komoly hatáskörrel bíró helyi igazgatási körzetek kialakulni.

A fenti áttekintés is jól mutatja, hogy Egyiptomban a Ptolemaiosz-dinasztia megörökölte a régi, jól kialakított igazgatási infrastruktúrát: a gondosan kimunkált, írásbeliségre alapozott, mindenről pontos aktákat gyártó bürokratikus gépezet tovább működött, szinte csupán a felső vezetők kicserélése zajlott le. Hasonló az alaphelyzet a Szeleukida Birodalomban, ahol a perzsák által kiépített bürokratikus-igazgatási szervezetet nagyrészt megőrizte az új uralkodó, saját embereit állítva a főbb hivatalok élére.

Az egyes hellenisztikus birodalmak legfőbb közös jellemzője a kormányzás/igazgatás területén abban állt, hogy mindenütt **hivatásos tisztviselők** állnak az egyes igazgatási egységek élén. Ez nagy változást jelent a korábbi poliszmodellhez képest, ahol tipikusan „amatőrök", a népből egy évre kinevezett, **szakmailag képzetlen tisztségviselők** látták el a hivatalok vezetését. A fentiekben láttuk, hogy a szakképzetlen népi elemre építő igazgatás a kis területen élő, viszonylag kis létszámú népesség esetén is sokszor problémás volt. A klasszikus athéni demokratikus struktúra teljesen működésképtelen lett volna az óriási területeket egyesítő, viszonylag nagy lélekszámú hellenisztikus birodalmakban.

Az újonnan kialakuló igazgatási szervezet legfőbb jellemzője tehát a szakképzett, hivatásos hivatalnoki réteg kialakítása. Makedóniában ez például a Kr. e. 3. században a görög nyelvű, görög kultúrájú vezető hivatalnokok kinevezésével valósult meg. Jellemző, hogy a nem görög etnikumú helyi lakosok kezdetben csak alsóbb, alárendelt hivatali posztokat töltöttek be. A fokozatos integráció és asszimiláció következtében azután néhány generációval később a helyi népességből kikerülő hivatalnokok is esélyt kaptak magasabb vezető tisztségek betöltésére. A forrásokkal jól dokumentált makedón igazgatástörténet példaértékű: mindegyik nagy hellenisztikus birodalomra az volt jellemző, hogy átvették ugyan a már évszázadok alatt kimunkált, jól működő helyi igazgatási szervezetet, de a vezető tisztségeket mindenütt „importált", a hódítók közül kikerült görögök töltötték be.

Jellemző, hogy **az igazgatás nyelve is a görög lett;** legfeljebb a legalsó önkormányzati szinten fordultak elő **az ügyfélforgalomban helyi nyelven kiállított okiratok.** Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a hivatalok **kétnyelvű alkalmazottakat vagy tolmácsokat** alkalmaztak, hogy lehetővé tegyék a görögül nem beszélő helyi lakosoknak a hivatalos ügyek intézését. Modern fogalommal élve az esélyegyenlőség elve valósult meg a közigazgatásban, amit szintén a hivatásos hivatalnokréteg kialakítása tett lehetővé.

A ránk maradt írásos dokumentumok a legrészletesebben Egyiptom igazgatási szervezetéről tudósítanak. **Egyiptom ugyan némileg kivételt képez az erősen centralizált igazgatási modelljével,** de a források azt tanúsítják, hogy hivatalnoki rendszere, igazgatási modellje nagy befolyást gyakorolt más birodalmakra is. Az igazgatási struktúrára általában az volt jellemző, hogy a hivatalnokok az uralkodó „szolgái" voltak; az egész ország pedig az uralkodó „háztartásának" *(oikosz)* számított. Az igazgatási apparátus élén a *dioikétész* állt, aki a király után a második embernek számított (mai fogalommal élve talán leginkább miniszternek nevezhetnénk). Makedóniában az államot fenyegető háborús veszély vagy a király kiskorúsága esetén egy *sztratégosz* vette át a hatalmat.

Ezek a legmagasabb rangú tisztségviselők teljhatalmat élveztek, törvényi korlátozás nélkül, és csak a királynak tartoztak felelősséggel. A mai értelemben vett „kabinet" nem létezett, a hatalom hatalmi ágak szerint sem oszlott meg.

Fontos funkció volt a „királyi írnok" *(baszilikosz grammateusz)* hivatala, aki a központi kormányzatban a királyi levéltár, adózási bürokrácia, népesség-nyilvántartás, ingatlan-nyilvántartás stb. legfőbb irányítója volt. Hasonlóan fontos tisztség volt a birodalmi pénzügyek vezetése (amely gyakorlatilag egybeesett a királyi kincstárral, azaz a király magánvagyonának kezelésével). Szerencsés véletlen folytán fennmaradt az egyik ilyen „pénzügyminiszter" levelezése, hivatalos aktagyűjteménye Egyiptomból, amely azt mutatja, hogy Apollóniosz nemcsak a közpénzügyek legfőbb irányítója volt, hanem az uralkodóhoz fűződő bizalmi viszonya révén a kormányzás minden szegmensét ő tartotta kézben, személyesen ő ellenőrizte.

Az igazgatási szervezet a mi megyéinkhez hasonló, de **erősen centralizált vidéki központokon keresztül működött,** amelyek **élén egy-egy *sztratégosz* állt.** A *sztratégosz* eredetileg a görög katonai szervezet magas rangú parancsnoka volt, aki a katonai hódítás révén elfoglalt területen a polgári igazgatást is ellenőrizte. Az évek múltával a *sztratégosz* tisztsége elvesztette katonai funkcióját, és a polgári igazgatás helyi vezetőjévé vált. Minden *sztratégosz* mellett „királyi írnok" segített a bürokrácia pontos, hibátlan működtetésében. A helyi igazgatásban beosztott hivatalnokok tevékenykedtek, például a *toparkhosz* és a *nomarkhosz.* Fontos feladatkörrel bírt a *falu írnoka (kómogrammateusz),* aki az egyes településeken a kincstár, azaz a pénzügyi igazgatás képviseletében járt el. Az ő feladata volt például a mezőgazdasági művelés alá vonható telkek nyilvántartása és a tervszerű megművelés ellenőrzése. Ez az írnok pontos kimutatással bírt az ingatlanok tulajdonosairól és bérlőiről és a mezőgazdasági művelés tényleges állapotáról. A parlagon maradt földeket nyilvántartásba vette, és haladéktalanul jelentette a központi („megyei") igazgatás felé: intézkedett azok elkobzásáról, hogy árverésre kiírják a telkeket új, megbízható érdeklődők számára.

A szakképzett hivatalnoki réteg képzése egyébként nem iskolai-főiskolai oktatás révén valósult meg – hisz a mai értelemben vett alapfokú és felsőfokú képzés ebben az időben még nem létezett. **A hivatalnokok gyakorlatban, azaz az egyes igazgatási egységekben dolgozva sajátították el a tudnivalókat.** A hivatali ranglétra alsó fokain kezdték a munkát, és – képességeik szerint – lassan emelkedtek a vezető tisztségekbe. Fontos tényező, hogy ezek a hivatalnokok már „fizetésért" dolgoztak: pénzben és terményekben kifizetett bérezéssel, esetleg megművelhető telek (mezőgazdasági ingatlan) kiutalásával honorálta őket az állam munkájukért. Az életpályamodell a források szerint a tanulóévektől a késő aggkorig terjedt. A biztos megélhetés miatt az életpálya igen vonzó volt. Jellemző, hogy az egyes hivatalokra pályázók sokszor megvesztegetéshez is folyamodtak a kinevezés elnyerése

érdekében. Ugyanakkor az igazgatás körében jogellenesen okozott károkért minden hivatalnok személyes felelősséggel tartozott (kárfelelősség); sőt hivatali visszaélések feltárása esetén elmozdítható is volt a hivatalából.

Irodalomjegyzék

ARISZTOTELÉSZ (1954): *Az athéni állam.* Ritoók Zsigmond ford. Budapest, Akadémiai.

ARISZTOTELÉSZ (1984): *Politika.* Szabó Miklós ford. Budapest, Gondolat.

BANG, Peter Fibiger – SCHEIDEL, Walter (2013): *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean.* Oxford, Oxford University Press.

BOEGEHOLD, Alan L. (1995): *The Athenian Agora.* Vol. XVIII. *The Lawcourts at Athens.* Princeton, The American School of Classical Studies at Athens.

BUSOLT, Georg (1920): *Griechische Staatskunde. I. Allgemeine Darstellung des griechischen Staates.* München, C. H. Beck.

DEMANDT, Alexander (1993): *Der Idealstaat. Die politischen Theorien der Antike.* Köln, Böhlau.

DREHER, Martin (2001): *Athen und Sparta.* München, C. H. Beck.

EHRENBERG, Victor (1965): *Der Staat der Griechen.* Zürich–Stuttgart, Artemis.

HANSEN, Mogens Herman (1995): *Die Athenische Demokratie im Zeitalter des Demosthenes.* Berlin, Akademie.

HARRISON, Alick Robin Walsham (1971): *The Law of Athens II.* Oxford, Procedure.

LINK, Stefan (1994): *Der Kosmos Sparta. Recht und Sitte in klassischer Zeit.* Darmstadt, Wbg Academic.

MACDOWELL, Douglas M. (1978): *The Law in Classical Athens.* London, Cornell University Press.

MEYER, Eduard (1968): *Einführung in die Antike Staaskunde.* Darmstadt, Wbg Academic.

NÉMETH György – HEGYI W. György (2011): *Görög–római történelem.* Budapest, Osiris.

MEZEY Barna – SZENTE Zoltán (2003): *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet.* Budapest, Osiris.

PLATÓN (1988): *Az állam.* Jánosy István ford. Budapest, Gondolat.

PLUTARKHOSZ (2012): *Moralia.* Összeáll. Rakonczai János. Szeged, Bába.

THÜR, Gerhard (2004): Athén bírósági szervezete a Kr. e. 4. században. In JAKAB Éva szerk.: *Emlékkönyv Molnár Imre 70. születésnapjára.* Szeged, Acta Juridica et Politica. 369–389.

TODD, Stephen C. (1993): *The Shape of Athenian Law.* Oxford, Clarendon.

II. fejezet

Az ókori római állam története

Pókecz Kovács Attila

A római államtörténet periodizálásának hagyományos alapja az államformák közötti különbségtételen alapul. Így megkülönböztethetjük: a **királyság** (Kr. e. 753–510); **a köztársaság** (Kr. e. 510–27); a **császárság korát** (Kr. e. 27 – Kr. u. 476). A császárság kora további két periódusra, a **principatus** (Kr. e. 27 – Kr. u. 284) és a **dominatus** (Kr. u. 284 – Kr. u. 476) korára tagolható.

1. A királyság kora

Az ókori római **királyság** (Kr. e. 753–510) két szakaszra osztható. Az első korszak a **patriarchális királyság** időszaka (Kr. e. 753?-tól Kr. e. 616?-ig), amelynek megjelölésére a *preetruszk* vagy *latin–sabin* parasztkirályság elnevezések is használatosak. A királyság második korszakának a Róma feletti **etruszk uralom** időszaka tekinthető (Kr. e. 616?-tól 510-ig), amelynek során jelentős gazdasági, társadalmi és politikai változások mentek végbe, amelyek a római állami intézményekre is alapvető befolyással voltak.

1.1. A patriarchális királyság (Kr. e. 753?-tól Kr. e. 616?-ig)

A későbbi ókori Róma területét már a Kr. e. 12. századtól kezdődően falusi latin népek lakták. Ezeknek a falusi közösségeknek az archaikus szerveződését a nemzetségek *(gentes)* biztosították. A **nemzetség *(gens)* eredetileg a családok vérségi kapcsolaton alapuló közössége volt, amelyet a nemzetségtagok *(gentiles)* hagyománya egy közös férfi ősre vezet vissza.** A nemzetséghez tartozás szempontjából csak az atyától való leszármazás *(agnatio)* számított, ezért a nemzetség teljes jogú tagjai egyedül az atyák *(patres)* és leszármazottaik *(patricii)* voltak. Ez a származáson alapuló közösség fejeződött ki a közös nemzetségnévben *(nomen gentilicium).* **A *gens* egyúttal politikai közösség is volt,** mivel az itáliai őslakosság nemzetségek szerint telepedett meg. A terület *(pagus)* a *gens* közös tulajdonában állt, amelyet a családok legelőként használhattak háziállataik számára. A *gens* belügye volt az igazságszolgáltatás, így a nemzetségfő ítélkezett a tulajdon körüli vitákban, a büntetőügyekben és a nemzetségi erkölcsöt sértő vétségekben. A politikai hatalom mel-

lett a *gens* egyúttal kultikus közösség is volt, saját nemzetségi istenségekkel, ünnepekkel, temetkezési helyekkel és szokásokkal. A nemzetségtagok erkölcsileg kötelesek voltak egymást támogatni. **A nemzetség politikai hatalmának forrását és terjedelmét a *patronus* és a *cliensei* közötti viszony határozta meg.** A *patronusok* társadalmi súlyát növelte, hogy a föld nélküli parasztság nagy tömegeit sikerült *cliensként* magukhoz kapcsolniuk. Ezek az engedelmeskedők *(clientes)* egyrészt a legyőzött népek tagjaiból *(dediti),* részben olyan szabadokból kerültek ki, akik a *gens* nyújtotta előnyök érdekében szolgálataikat *(applicati)* önként felajánlották. A clienst (*cluere,* azaz 'hallgatni valakire') személyes hűségen *(fides)* alapuló viszony fűzte *patronusához,* akinek különböző gazdasági, katonai és egyéb munka jellegű szolgáltatásokkal *(operae et obsequium)* tartozott. Viszonzásként tőle ingyenes, bár tetszés szerint visszavonható használatra *(precarium)* megélhetést nyújtó földet, továbbá szükség esetén anyagi támaszt és védelmet kapott. Ennek megsértése a szakrális jog súlyos sérelme volt, amely a *patronust* mint elátkozottat *(sacert)* a közösség megvetésének tette ki.

A Kr. e. 8. századtól Róma területe lényeges változásokon ment keresztül, amiből arra következtethetünk, hogy ekkorra az arisztokrácia már megszületett. **Ebben az időszakban lépnek szövetségre a nagyobb nemzetségek, és hozzák létre az egyes falvak közötti szövetséget, amely szövetségi tanácsot működtetett (a későbbi senatus őse), amely majd a királyt is megválasztotta.** Ha a király meghalt, megölték, vagy a háborúk során eltűnt, akkor uralkodását *interregnum* követte. **Az *interregnum* a korai primitív királyság jellegzetes intézménye volt**. Ennek alapján az atyák mindegyike rövid időre, öt napra minden különösebb beiktatási ceremónia nélkül gyakorolhatta a teljes királyi hatalmat. Így **a királyi hatalom nem volt más, mint a családfők hatalmának átruházása a nemzetségfők közösségére.** A királyság intézménye a családfők által gondosan kimunkált kompromisszum eredményeként jött létre, amelynek értelmében hatalmukat a királyra ruházták, de csak az általuk választott királyra.

Az *auspicium* alapvető jelentőségű fogalom a római közjogban, hiszen ez fejezi ki azt a hatalmat, hogy valaki jogosult az istenekkel kapcsolatba lépni, és a döntések előtt tőlük megerősítést kérni. Így **az *auspicium* a római hatalom alkotóelemévé vált.** Az istenektől érkező megerősítő vagy tiltó jelnek az égbolt *augurok* által kijelölt részén *(templum)* kellett feltűnnie. Magát a jelet elsősorban a madarak repüléséből vagy egyéb meteorológiai jelenségekből lehetett értelmezni. Ennek szabályait a madárjósok könyve, a *ius augurum* tartalmazta. A patriarchális királyság időszakában **a király a *gentes* szövetségének vallási és politikai vezetője volt.** A latin királyokat tehát egyben papnak, hadvezérnek és bírónak is tekinthetjük. Egyúttal a szövetséget alkotó csoportok vezetője is volt, jelentős teret hagyva a nemzetségfők tanácsának.

A király hadvezéri funkciójából fakadt a nemzetség keretein túllépő katonai szervezetrendszer. A *curiák* ennek a szükségszerűségnek feleltek meg. A *curiák* gyűlésén, **a *comitia curiatán* meghatározó szerepet játszottak a nemzetségfők leszármazottai.** A *comitia curiata* egy patriarchális tanácsnak tekinthető, amelynek keretei között természetesen a *cliensi* viszonyon keresztül lehetett jelentős befolyást szerezni. A *comitia curiata* feladatkörébe tartozott a kultuszok folyamatosságának biztosítása, valamint döntöttek az örökbefogadási ügyekben, és ezzel a *gentes* fennmaradását, a társadalmi béke megőrzését segítették elő. Ebből a célból **évente két alkalommal** (március 24-én és május 24-én) **a *pontifex maximus* összehívta a *curiák* gyűlését, amelynek neve ekkor *comitia calata* volt.** A *comitia curiatának* azonban, akárcsak a királynak, nem volt még törvényhozó hatásköre: a királyság

korában az egyedüli jogforrás a szokásjog volt. Emellett létezett még **egy tanács vagy *senatus*** (a *seniores* 'idősebbeket' jelent), **amelynek tagjai a nemzetségfők voltak**.

1.2. Az etruszk királyság (Kr. e. 620? – 509)

Róma városának megalapítását az etruszkokhoz köthetjük, aminek egyrészt régészeti bizonyítékai vannak, másrészt a város és az azt körülvevő városfalak *(pomerium)* jogi meghatározása is erre utal. A város alapítását a Kr. e. 620–580 közötti időszakra datálhatjuk. A **várost körülvevő falak *(pomerium)*** kijelölése feltehetően az első etruszk királyhoz köthető. A *pomerium* létrehozásával a római közjog egyik alapvető intézménye is létrejött. A ***pomeriumon* belüli hatalom kizárólagosan polgári hatalom,** ami azt jelentette, hogy a városfalakon belül a király nem gyakorolhatta katonai jogköreit. A városalapítás rítusából fakadóan a *pomeriumon* belül nemcsak a temetkezési helyek szűntek meg, hanem minden fegyveres és harci gyűlés tiltott lett. Ez alól kivételt csak a győztes hadvezérnek a tiszteletére rendezett diadalmenet *(triumphus)* jelentett. **A városfalakon belüli térben *(intra muros)* egy speciális *auspiciummal* járó polgári főhatalom *(imperium domi)* alakult ki.** A polgári hatalom jellegzetes tevékenysége az igazságszolgáltatás *(iurisdictio)* lett. Az etruszk királyok idejében ez a jogkör csak az uralkodót illette meg, vagyis a „király mondta meg a jogot" *(ius dicere).* **A *pomeriumon* kívül az *auspicium* az etruszk királyt korlátlan hatalommal ruházta fel, ezt a katonai főhatalmat nevezzük *imperium militiae-nek*.**

Az etruszk monarchia idejére a **király *(rex)* a város egyeduralkodója lett, aki a hatalmát közvetlenül gyakorolta alattvalói felett, hiszen a nemzetségi arisztokrácia, a *gentes* befolyása teljesen megszűnt.** Etruszk eredetűek voltak hatalmának attribútumai is: az élet-halál feletti hatalmat jelképező vesszőnyalábba foglalt bárd *(fasces et securis),* a bíborpalást *(toga praetexta)* és az elefántcsontból készült trón *(sella curulis).* **A király kizárólagos birtokosa volt az állami főhatalomnak, az *imperiumnak*** (*imperare,* azaz 'parancsolni'). Ez magában foglalta a végrehajtó és a bírói hatalom egészét, háború esetén a hadsereg feletti parancsnokságot. Egyedül ő volt jogosult összehívni a senatust és a népgyűlést. Mint az állam főpapja irányította az állam védőistenei tiszteletére rendelt kultikus cselekményeket. Fontos hatalmi eszköz volt a király kezében az *auspicatio* joga. **Az etruszk uralkodók hatalma dinasztikus jellegű volt.** A király közvetlenül fordult Iuppiterhez (*auspicium* kérése), hogy megerősítést kérjen, tehát beiktatása szakrális volt, ezzel a királyi főhatalom *(imperium)* formális forrása az *auspicium* lett. Az etruszk királyok idején az uralkodóvá válásához még egy fontos mozzanat járult, ez pedig a *comitia curiatán* összegyűlt nép által közfelkiáltással *(acclamatio)* történő beiktatás volt.

A város alapítása és az etruszk királyi hatalom kiépítése után a polgárok tömegei is politikai elismerést kaptak (így született meg a *populus*). A Servius Tullius nevéhez fűződő reformoknak az alapját a Kr. e. 7. században végbemenő katonai hadviselési mód megváltoztatása jelentette. Új katonai felszereltség jelent meg, amely a Servius Tulliusnak tulajdonítható reformok értelmében a vagyoni helyzettől függött, és az ennek megfelelő vagyoni osztályokba sorolást eredményezett. **A vagyoni *census* bevezetése a polgárokat egyúttal a kötelezettségek kiterjesztésével a római társadalomba is integrálta.** Ezen túl Servius Tullius **lakóhely szerinti területi egységeket *(tribus)* hozott létre,** ami a korábbi nemzetségi társadalmi rend felbomlásához vezetett. A **timokratikus elven** alapuló

reformok eredményeképpen új törésvonalak jelentek meg a római társadalomban. **A kellő vagyonnal rendelkezőket, akik megfelelő fegyverzettel tudtak felszerelkezni, osztályokba sorolták *(classis).***

A tulliusi reformok legeredetibb gondolata az volt, hogy **a hadsereget egyúttal politikai erőként is elismerte.** A *classis* ugyanis nemcsak a hadsereget *(exercitus)* alkotta, hanem a népgyűlés *(comitia centuriata)* alapjává is lett. Ez az újonnan kialakított népgyűlés a *populus* képviselőjévé vált, és annak nevében fejezte ki politikai akaratát. **A timokratikus elvnek megfelelően a több terhet viselők több politikai jogot élveztek.** A *comitia centuriata* tagjai a *pomeriumon* kívül fegyveresen gyűltek össze. Főbb jogkörei közé tartozott: a királyi javaslatokkal történő egyetértés *(acclamatio),* a közös védelem biztosítása és a hadizsákmány elosztása.

Az etruszk királyok idejére létrejövő városi lakosság rituálisan és jogilag is létrehozta Rómát mint városállamot. Az etruszkok által uralt hatalmi viszonyok között a régi, elsősorban földtulajdonos arisztokrácia gazdasági hatalma a megélénkülő kereskedelmi viszonyok miatt jelentéktelenebbé vált, és ezzel egy időben politikai előjogait is elvesztette.

2. A római köztársaság alkotmánya

A rómaiak Kr. e. 510-ben elűzték királyukat, és egy új, köztársaságinak nevezett államszervezetet kezdtek el kiépíteni. A királyság megszűnése után a királyt uralkodása végéig megillető állami főhatalmat, az *imperiumot* két **magistratusra** ruházták, egyúttal visszahelyezték a **népgyűlést** és a **senatust** az etruszk királyokat megelőző időszakban gyakorolt jogaikba.

2.1. A magistratusok

A *magistratus* szó egyrészt magát a kisebb-nagyobb hivatali hatalmat, más szóval a magistraturát, másrészt a hivatalt betöltő tisztségviselőt jelenti.

2.1.1. A magistratusok általános jellemzői

A királyság visszaállítását új elvek alkalmazásával igyekeztek megakadályozni. Az egyik ilyen az úgynevezett **annuitás elve** volt, amely azt jelentette, hogy a magistratusok hivatali idejét egy évben állapították meg. A másik a **kollegialitás elve volt,** amelynek értelmében a magistratusok az *imperiumot* osztatlanul birtokolták, azaz mindegyiküket megillette a főhatalom egésze. A konkrét ügyekben nem kellett együttesen fellépniük, de bármelyikük intézkedése ellen **a hivataltársnak tiltakozási joga (*ius intercedendi* vagy *intercessionis*) volt.** A magistratusszá válás a római polgár számára díjazás nélkül ellátandó tisztség *(honos)* volt, sőt bizonyos közkiadásokat magánvagyonából kellett fedeznie.

A magistratura nem kívánt semmiféle szakképzettséget, illetve a gyakorlatban megszerezhető szakismeretet, ezért az ebből eredő hiányosságokat a tisztségviselő tetszése szerint kiválasztott **szakértőkből álló testület *(consilium)* felállításával pótolták.**

A köztársasági magistratusnak rendelkezésre állt a hivatali segédszemélyzet *(apparitores),* amely csupán a magistratus parancsainak végrehajtására szolgált. A **magistratusokat megillető hivatali hatalom, vagyis a *potestas*** a hivataltársak *(collegae)* egymás közti viszonylatában egyenlő, a többi magistratus hatalmához képest szűkebb vagy szélesebb körű (*minor* vagy *maior potestas*) lehetett. Az egyenlőség azt jelentette, hogy a hivataltársak mindegyikét megillette a tisztével járó *potestas* teljessége, azt tehát egyedül is gyakorolhatta, de egyúttal korlátozva volt a *collegája* azonos tartalmú hatalma által. Ennek következtében az egyik magistratus még végre nem hajtott intézkedése, döntése ellen az egyet nem értő társat tiltakozási jog *(ius intercedendi)* illette meg. A magistraturák betöltésének előfeltételeit a későbbiekben törvények is szabályozták annak biztosítására, hogy az egyes tisztségeket csak kellő tapasztalattal rendelkező személyek tölthessék be. Így a *lex Villia annalis* (Kr. e. 180) meghatározta a tisztségek betöltésének sorrendjét *(cursus honorum),* és az ehhez megkívánt minimális életkort. Előírták továbbá azt is, hogy az egyes tisztségek viselése között legalább két évnek kell eltelnie. A fenti elvek figyelembevételével kialakult sorrend a következő volt: *quaestor* (30 év), *aedilis* vagy *tribunus plebis* (37 év), *praetor* (40 év), *consul* (43 év). *Censort* és *dictatort* csak konzulviselt személyek közül lehetett választani, illetve kinevezni.

2.1.2. Az egyes magistratusok

A köztársaság létrejöttével az állami főhatalom *(imperium)* a két *consulra* szállt, akik közül az egyiknek Kr. e. 367-től kezdve *plebeiusnak* kellett lennie. Az *imperium* legáltalánosabb és legfőbb tartalma a hadsereg feletti parancsnoklás *(imperium militiae)* mellett – amelyből voltaképpen maga az elnevezés is ered – a polgári végrehajtó hatalom *(imperium domi)* volt. Míg az ***imperium domi*** tekintetében az annuitás teljes mértékben érvényesült, az ***imperium militiae*** egy évnél is tovább tarthatott (addig, amíg a legiók feletti parancsnokságot az utód átvette, illetve népgyűlési határozattal akár a hadjárat befejezéséig is meghosszabbítható volt). Az *imperium* birtokosa azokkal szemben, **akik parancsainak ellenszegülnek, rendészeti fenyítő hatalommal *(ius coercitionis)* bírt.** A *consul coercitiós* hatalmával szemben kezdetben a néptribunus élhetett vétójogával (Kr. e. 449, *leges Valeriae Horatiae*), majd később a *lex Valeria* óta (Kr. e. 300) az érintett a **népgyűléshez fellebbezhetett** *(provocatio ad populum).* A népgyűlés összehívására *(ius agendi cum populo)* csak az *imperiumbirtokos* magistratus volt jogosult. A népgyűlésen törvény-, illetve választási javaslatokat és előterjesztéseket is csak ilyen magistratus tehetett. Emellett Rómában **a senatus összehívására és a megtárgyalandó kérdések senatus elé vitelére** *(ius referendi ad senatum)* is csak az *imperiummal* rendelkező magistratust hatalmazták fel. Eredetileg a konzulok *imperiuma* körébe tartozott a *iurisdictio,* azaz a büntető és polgári igazságszolgáltatás a maga egészében. A peres jogszolgáltatás Kr. e. 367-től azonban *(iurisdictio contentiosa)* a praetor hatáskörébe került, a consuloknál csupán a peren kívüli *(iurisdictio voluntaria)* maradt. **Az *imperium* párhuzamos gyakorlása a *consultársak* részéről az államirányítás élén nemkívánatos zavarokhoz is vezethetett volna,** ezért az a gyakorlat alakult ki, hogy bizonyos ügyekben eleve **együtt jártak el** (például a népgyűlés vagy a senatus felé), vagy megegyezés (esetleg sorshúzás) alapján egyes ügyköröket maguk közt **megosztottak,** vagy (többnyire havi) turnusokban **váltották egymást** az államvezetésben.

A *leges Liciniae Sextiae* (Kr. e. 367) **a konzulokat kizárólagosan megillető állami főhatalomból a *jogszolgáltató hatalmat (iurisdictio)* kivették, és azt egy másik *imperiumot* gyakorló főmagistratusra, a *praetorra* ruházták.** A *iurisdictio* a polgári igazságszolgáltatás főhatalmát jelentette, amelynek alapján az azt gyakorló magisztrátus a jogvitában álló felek meghallgatása után *decretumában* döntött arról, hogy az ügy egyáltalán bírói útra tartozik-e, és ha igen, melyek azok a jogszabályok, amelyeket az ügy elbírálására kijelölt bíró alkalmazni volt köteles. **A praetort is a consulok elnökletével összehívott *comitia centuriata* választotta.** A *praetor* a consulok *(imperium maius)* hivatalnoktársa volt, de ő csupán kisebb hivatali hatalommal, *imperium minusszal* bírt. Ezért nem tiltakozhatott a consul intézkedése ellen, de a consul *intercessiója* megakadályozhatta a praetor intézkedését. A praetor ugyanis az őt kizárólagosan megillető *iurisdictio* mellett távollétük vagy akadályoztatásuk esetén bármely államügyben helyettesíthette a consulokat. Ezért ők a várost tíz napnál hosszabb időre nem hagyhatták el. Az addigi **egy helyett Kr. e. 242 óta két praetort választottak, megosztva köztük a hatáskört.** Közülük az egyik mint ***praetor urbanus*** a római polgárok közti peres ügyekben gyakorolta továbbra is a jogszolgáltatást, a másik pedig mint ***praetor peregrinus*** a polgárok és idegenek közti, illetve az idegenek egymás közti pereiben szabta meg a követendő eljárást. Számuk a későbbi köztársaság idején fokozatosan emelkedett, előbb Kr. e. 227-ben, majd Kr. e. 197-ben hatra.

A Kr. e. 367. évi alkotmányreform hozta létre az ***aedilis curulis*** tisztséget. Az intézmény létrehozásakor mintaként a plebeiusok által elsőként Kr. e. 493-ban választott *aedilis plebis* hivatala szolgált. Az *aedilis plebisek* (kettő) a *tribunus plebisek* segédjei voltak. Így Kr. e. 367 óta melléjük két további hivataltársat választottak, akik már állami magistratusként, a *patriciusok* és *plebeiusok* soraiból egyaránt megválaszthatók voltak. Ezek **az *aedilis curulisok* vásárrendészeti jogkörükből kifolyólag *iurisdictiót* kaptak a vásári jogviták elbírálására.** Megillette őket a magas rangú római hivatalnokok hivatalos ülőalkalmatossága, a *sella curulis.* A városi rendészeti feladatok *(cura urbis)* ellátása körében bírságot *(multa)* szabhattak ki, illetve a bíróságok előtt vádat emelhettek, felügyelték a fürdők, közkutak, vízvezetékek, utcák, középületek tisztaságát és karbantartását. Emellett felügyelték a város gabonaellátását *(cura annonae),* és ebben a jogkörükben a szállítást és a gabonaosztást is megszervezték. Politikai tekintélyüket elsősorban annak a feladatkörüknek köszönhették, amely alapján ők gondoskodtak a tavaszi és őszi állami ünnepségek megrendezéséről *(cura ludorum).*

A *cursus honorumban* a legalacsonyabb tisztség Kr. e. 447 óta a *quaestor* tisztsége volt (a *quaerere* szó inkább utal a jogi vizsgálatra, mint a pénzügyi felügyeletre). **Feladataik közé az államkincstár *(aerarium)* és a levéltár *(tabularium)* felügyelete tartozott.** Hamarosan (Kr. e. 421-től) újabb két *quaestort* választottak a *plebs* óhajára a hadipénztár felügyelete céljából. Számuk hamarosan nyolcra bővült, az újonnan megválasztottak az egyes itáliai városok, majd a provinciák pénzügyi igazgatásában tevékenykedtek. A *quaestorok imperiummal* nem, csak *potestasszal* bírtak, és ennél fogva városi *quaestorok* őrizték a kincstárat, és engedélyezték a kiadásokat. Ugyanezt a feladatot látták el a *consul* kísérőjeként a hadjáratok során, illetve az itáliai városokban a beszedett adók és a besorozottak Rómába szállítását is biztosították. A **kisebb magistratusok** *(aedilisek, quaestorok)* nem a konzuli hatalomból váltak ki, hanem eleve a főmagistratusok terheinek csökkentése céljából jöttek létre. Őket a *comitia tributa,* **illetve a** *concilium plebis* **választotta.**

A censori tisztség Kr. e. 443-ban vált le a consuli hivatalról. Bár rendes magistratura volt, hivatala nem tartozott a *cursus honorum* körébe. A *censori* tisztséget **csak consulviseltek *(consulares)* tölthették be,** így a ***censura*** mintegy **a politikusi életpálya megkoronázásának számított.** A *censorság* nem állandóan betöltött tisztség volt, mert a *censorokat* ötévente választotta a *comitia centuriata* az esedékes *census* lefolytatására. A **vagyoni osztályokba való sorolásra *(lustrum)*** rendelkezésre álló 18 hónap elteltével hivatali idejük lejárt, a hátralévő időben egyéb feladataikat a consulok látták el. A kollegialitás elve itt fokozottabban jelentkezett, mert a **census** és az **erkölcsfelügyelet** területén együttesen kellett eljárniuk. Ezért egyikük halála esetén a másiknak nyomban le kellett mondania. Ténykedésük ellen az *imperiummal* rendelkező magistratusoknak egyáltalán nem volt *intercessiojoga,* a *census* tekintetében pedig a néptribunusnak sem. Feladataik között a legfontosabb **a *census* elkészítése** volt, amely nem volt más, mint a polgárok kerületekbe *(tribusok)* rendezett listájának meghatározása abból a célból, hogy vagyonuk szerint felbecsülve őket (17 éves koruktól kezdődően) a *centuriális* rend különböző vagyoni osztályaiba sorolják. A lista egyébként katonai nyilvántartásként és az adókivetés alapjául is szolgált. Emiatt minden családfő, illetve önjogú polgár köteles volt a Mars-mezőn végbemenő censuson megjelenni, magáról és családjáról, *clienseiről* és rabszolgáiról, fontosabb vagyontárgyairól, köztük fegyvereiről *(res censui censendo)* pontos tájékoztatást adni. A *census* alól magát kivonó személyt *(incensus)* büntetésként rabszolgává tették. A *census* alkalmából nem csupán a jogállapotot és a vagyoni helyzetet, hanem az előző census óta eltelt időszak *(lustrum)* alatt tanúsított magatartást is figyelembe vették. Ezzel kapcsolatban alakult ki a *censorok* erkölcsfelügyeleti működése *(cura morum, regimen morum).* A társadalomban ősi erkölcsi szabályként *(mores maiorum)* elfogadott normák ellen vétőket a *censorok* megrótták, amit a polgárok jegyzékében is feltüntettek, és ez a polgári becsület csorbulását *(infamiát)* eredményezte. Súlyosabb esetekben az erkölcsi kifogás alá esőket hátrányosabb *tribusba* tették át *(tribu movere),* vagy a szavazati joguktól megfosztottak *(aerarii)* közé sorolták. Később a *censori* bíráskodás alá tartozott a családi hatalommal és a tulajdonnal való visszaélés is. A *censori* büntetések mindig egy *lustrumra* szóltak. A *lectio senatust,* vagyis a senatusba való kinevezés jogát, amely eredetileg a consulokat illette, a *lex Ovinia* (Kr. e. 312) ruházta a censorokra. Ezzel lehetőséget kaptak arra is, hogy erkölcsfelügyeleti joguknál fogva a tisztségükre méltatlannak bizonyult senatorokat a testületből kizárhassák *(senatu movere).* A *censorok* fontos feladata volt **az állami költségvetés kezelése is.** A római pénzügyi igazgatás sajátossága az volt, hogy az állami járandóságokat nem közvetlenül szedték be, hanem az adók, vámok, állami bányák és közföldek bérének behajtását magánvállalkozóknak adták ki, és ezeket a szerződéseket a *censorok* kötötték. Ezzel a módszerrel **költséges igazgatási apparátust takarítottak meg, de ez a rendszer számos visszaéléshez is vezetett.** Emellett még a középítkezéseket és közmunkákat *(ultro tributa)* is kiadhatták magánszemélyeknek az előírt **liciteljárás lefolytatása után.**

Az állam létét fenyegető külső vagy belső szükséghelyzetben a legfőbb polgári és katonai hatalmat, a *summum imperiumot* egyetlen magistratusra, a *dictatorra* (más néven *magister populira*) **ruházták.** A *dictatort* a consulok egyike nevezte ki a senatus egyetértésével, a népgyűlés megkérdezése nélkül, akár hivataltársa tiltakozása ellenére is. Hivatali ideje hat hónapra szólt, de lejárt a kinevező consul hivatali idejének leteltével is. Működése alatt a consulok *imperiuma* nyugodott, intézkedései ellen *intercessióra* vagy *provocatio ad populumra* nem volt lehetőség. **A *dictator* hatalma bár rendkívüli,**

de alkotmányos hatalom volt, ennek ellenére Róma története során számos olyan személyiség akadt, akik hatalmuk alkotmányellenességét leplezve nevezték magukat *dictatornak.*

Az *interrex* mint rendkívüli magistratus a két magistratusválasztás közti *imperium* nélküli időszakot töltötte ki. Hatásköre a királyság óta változatlan volt. Ha nem volt állami főhatalmat gyakorló magistratus, és az *auspicium* láncolata megszakadt, az *auspicatio* joga visszatért a senatus patricius tagjainak *(patres)* kebelébe. Az *interrex* kinevezésének jogát a patriciusok soha nem engedték át plebeius származású senatoroknak *(auspicia ad patres redeunt).* A *patres* a körforgás elve alapján ötnaponként *interrexet* választottak tagjaik közül, aki a mindennapos államügyeket intézte, és *imperiumánál* és *auspiciumánál* fogva vagy megszervezte a *consulok* megválasztását (ha ez lehetséges volt), vagy *dictatort* nevezett ki.

A *cursus honorumon* kívüli, a *quaestorokénál* is kisebb jelentőségű tisztviselők voltak a *vigintisexviri* **gyűjtőnéven emlegetett tisztviselők** (számuk 26 volt, innen kapták az elnevezésüket), akiket a *consul* vagy a praetor vezetésével összegyűlő *comitia tributa* választott meg.

2.1.3. A plebeius tisztségviselők

Az állami főhatalom patriciusok általi kizárólagos gyakorlása hamarosan a *plebs* tiltakozásához vezetett. A hatalmon kívül rekedtek a magistratusoknak való engedelmességet megtagadták, és felfegyverkezve a város falain kívülre vonultak (*secessio in Montem Sacrum,* Kr. e. 494). **A patriciusi állam kénytelen volt elfogadni, hogy a plebs a népgyűlések mintájára, politikai akaratának kinyilvánítása céljából külön gyűléseket, *concilium plebist* hívjon össze,** továbbá hogy érdekeik védelmére évente **két *tribunus plebist* válasszon.** A *tribunus plebisek* legfontosabb jogosítványa a *plebshez* tartozók részére a magistratusi túlkapások elleni segítségnyújtás *(ius auxilii)* volt. A külön rendi szervek elismertetése, és ezzel az államon belül úgyszólván külön államnak a létrejötte után a *plebs* két irányban vívta patriciusok elleni harcát a Kr. e. 5–4. században. Fokozatosan elérte, hogy **a magistraturák és a fontos papi tisztségek megnyíljanak a plebeiusok előtt.** Így Kr. e. 409 körül a *quaestoré,* Kr. e. 367-ben a *consulé,* majd a többi magistratusé, végül a *lex Ogulnia* (Kr. e. 300) által a *pontifexek* és az *augurok* (jóspapok) tisztsége nyílt meg számukra. Ezzel szabaddá vált a magistraturát viselt plebeiusok előtt az út a senatusba. **A folyamatot a *lex Hortensia* (Kr. e. 287) zárta le azzal, hogy a *plebiscitumok* hatályát kiterjesztette az egész népre, ezáltal egyszersmind a *concilium plebis* összehívására egyedül jogosult *tribunus plebist* is a rendes magistratusok sorába emelte.** A néptribunusok száma eredetileg kettő volt, majd tízre emelkedett, és ez maradt a végső létszám a köztársaság végéig. Eredeti funkciójuk a *plebs* tagjainak való segítségnyújtás volt a magistratusok önkénye ellen. Ezt a célkitűzést erősítette az a szabály is, hogy a *tribunus* elleni bármely támadást halállal büntettek, ami a plebeius magistratus személyének sérthetetlenséget *(sacrosanctitas)* biztosított. A patricius-plebeius harcok után a *tribunusok* állami magistratusokká váltak, beépültek a *cursus honorumba,* de hatalmi pozíciójuk különleges maradt. Továbbra is a *concilium plebis* választotta őket, amelyet egyedül a néptribunus hívhatott össze *(ius agendi cum plebe).* Ezen túl a *tribunus plebisek* még általános vétójogot is kaptak valamennyi magisztrátus hivatali intézkedésével szemben (a *dictatorét* kivéve).

Ők emelhettek vádat a népgyűlés előtt a volt magistratusok ellen hivatali visszaéléseik miatt, továbbá az államellenes bűncselekmények elkövetői ellen is. Részt vehettek a senatus ülésein, később azt össze is hívhatták *(ius agendi cum patribus),* a Kr. e. 2. század végétől hivatali évük leteltével a senatus tagjai lettek. Hatalmukat a senatus főként azzal tudta ellensúlyozni, hogy a *tribunusok* egymással szembeni *ius intercedendijét* felhasználva akadályozta meg törekvéseik érvényesülését.

2.2. A senatus

A senatus a köztársaság időszaka alatt fokozatosan **a volt magistratusok politikai tanácskozó és döntéshozó szervévé** vált. Hatalmi jogosítványai **alapján a római állam valódi döntéshozó szerve a senatus volt,** ami a római államhatalom elnevezésében is megjelent: Senatus Populusque Romanus (S.P.Q.R.). Az egy évig hivatalban levő magistratusok ténylegesen a senatus politikájának végrehajtó szervei voltak. A senatus tagjaival szemben a társadalom fokozott erkölcsi követelményeket támasztott, a *censorok* a *regimen morum* keretében kiemelt figyelemmel kísérték életvitelüket.

2.2.1. A senatus tagjai

A senatus tagjainak száma **a köztársaság utolsó századáig 300 fő volt.** Tagjait eleinte a consulok nevezték ki élethossziglan, a *lex Ovinia* (Kr. e. 312) azonban a *censorok* hatáskörébe utalta **a senatusi névjegyzék összeállítását *(lectio senatus).*** A kinevezés ettől az időszaktól kezdődően a *lustrum* tartamára (öt évre) szólt. Azokat, akik már tagok voltak, csak súlyos okból mellőzhették, így gyakorlatilag az egyszer felvettek továbbra is a senatus tagjai maradtak életük végéig. Az idők során elvként az a gyakorlat alakult ki, hogy a *cursus honorum* körébe tartozó magistratus *senator* lett, őket csak súlyos okból mellőzhették a *censorok.*

A senatus **összehívására az *imperiummal* rendelkező rendes magistratusok (vagyis a *consul* és a *praetor*, a köztársaság vége fele a *tribunus plebis*) voltak jogosultak.** Az ülésen részt vehettek és felszólalhattak a hivatalban lévő magistratusok is, de nem szavazhattak. Az elnöklő magistratus a tagokat a betöltött tisztség alapján meghatározott rangsor szerint szólította fel az indítvány felőli véleménynyilvánításra. Elsőként nyilvánított véleményt **a *princeps senatus,* a censori tisztséget viseltek közül a legidősebb senator** mint a senatus legtekintélyesebb tagja. Bár **szavazhattak, de fel nem szólalhattak azok, akik korábban legalább *aedilis curulisi* tisztséget nem viseltek *(pedarii).*** Az indítványokról a szavazás oly módon történt, hogy az egyik vélemény hívei az egyik oldalon, az ellenvélemény képviselői a helyiség (a *Curia* épületében) másik oldalán csoportosultak, tehát helyváltoztatással jelezték véleményüket.

A senatus határozata a ***senatus consultum* (SC),** nevéből kitűnően is puszta **tanács, amely államjogi szempontból kötelező erővel nem bírt,** így a magistratust nem is kötelezte. A gyakorlatban a magistratusok mégis minden fontosabb ügyet a senatus elé vittek, hogy saját intézkedéseik súlyát növeljék a senatus támogatásának elnyerésével, de egyúttal saját politikai felelősségük csökkentése céljából is.

2.2.1. A senatus hatáskörei

A testület bármely általa fontosnak tartott kérdést megtárgyalhatott, és arról véleményt nyilváníthatott, mivel a senatus hatásköreit jogszabályokkal soha nem rögzítették pontosan. Néhány kérdéskört azonban külön tételes szabályok (szokásjog, *lex*) utaltak a senatus jogkörébe. A királyság korából maradt fenn **a senatusi *interregnum*** arra az esetre, ha mindkét consul elhalálozás folytán vagy egyéb okból kiesne, az újak megválasztásáig. Fontos hatalmi eszköze volt **a senatusnak a *patrum auctoritas,* vagyis a törvényhozó vagy magistratusválasztó *comitia centuriata* határozatának utólagos, formaszerű jóváhagyása,** amely nélkül a népgyűlés határozatai nem rendelkeztek volna jogi kötelező erővel.

Az államokkal **a senatus folytatott diplomáciai tárgyalásokat,** fogadta azok követeit, és javaslatára nevezték ki a consulok a római követeket *(legati).* A senatus döntő befolyást gyakorolt a nemzetközi szerződéseknél, hadüzenetnél, békekötésnél, amelyek formailag ugyan a *comitia centuriata* hatáskörébe tartoztak, de a javaslattévő magistratusok itt sem mellőzhették a senatus állásfoglalását. **Háború esetén felügyelte a hadműveleteket, kinevezte vagy elmozdította a parancsnokokat,** támogatásukra és egyúttal ellenőrzésükre követeket *(legatusokat)* rendelhetett melléjük.

A senatus széles körű jogosítványokkal bírt az államvagyon kezelése és az államháztartás vitele körében is. Ezek a kérdések elsődlegesen a *censorok,* illetve a consulok hatáskörébe tartoztak ugyan, de a senatus szabta meg ezen irányú tevékenységük főbb célkitűzéseit, és ellenőrizte azok végrehajtását.

A senatus közvetlen befolyást gyakorolt a végrehajtó hatalomra. A vele együttműködő magistratusok **hivatali idejét meghosszabbíthatta *(prorogatio imperii),*** hivatali évük letelte után őket gazdag provinciák kormányzásával jutalmazhatta.

A **senatus súlyos belpolitikai feszültségek esetén szükségállapotot hirdethetett ki** *(senatus consultum ultimum).* Ez az intézkedés a consulokat a régi *dictatoréhoz* hasonló rendkívüli teljhatalommal ruházta fel, amely a halálbüntetés jogát is magában foglalta. A szükségállapot rendszerint egy adott politikai ellenfél ellen irányult, akit gyakran – de nem minden esetben – közellenségnek *(hostis rei publicae)* is nyilvánítottak.

Az egyes senatoroknak előjoga volt, hogy a Kr. e. 2. század közepétől fokozatosan létrehozott **állandó büntetőbíróságok *(quaestiones perpetuae)* esküdtbírói listáit belőlük állítsák össze.** Ezek a bíróságok a consulok vagy a praetor vezette eljáró tanácsokban ítélkeztek, eleinte csupán államellenes, később egyéb súlyos bűncselekményekben is.

2.3. A népgyűlések

A **szavazati joggal *(ius suffragii)* rendelkező** polgárok akaratnyilvánító szerve a népgyűlés, a *comitia* volt. Ezen a polgárság nem formátlanul, hanem meghatározott csoportokba (*centuria* vagy *tribus*) sorolva vett részt, mint *comitia centuriata* vagy *comitia tributa,* és ezekhez járult később a *concilium plebis tributa* is. A királyság korából megmaradt *comitia curiata* a köztársaság korában már nem volt valódi döntéshozó szerv, a polgárok azon ténylegesen részt sem vettek, hanem 30 kirendelt *lictor* által képviselve csak szimbolikusan gyűltek össze a *curiák.*

A *comitiától* különbözik a *contio,* a polgároknak ugyancsak a magistratusok által összehívott formátlan gyűlése, amely egyrészt a népgyűlések előkészítésére, az azok elé terjesztendő határozati javaslatok ismertetésére szolgált, másrészt itt tették közzé a magistratusi rendelkezéseket *(edictumokat),* a senatusi határozatokat, és itt olvasták fel a hadvezérek jelentéseit is. A *contio* előtt adták vissza hivatali évük leteltével tisztségüket a népnek a magistratusok, és itt hajtották végre a népgyűlés által megerősített halálos ítéleteket.

2.3.1. A comitia centuriata

A *comitia centuriata* kezdeteit a római hagyomány Servius Tullius királynak tulajdonítja, de végső formáját csak a korai köztársaságban nyerte el. A centuriális rend a polgárságot 193 *centuriába* osztotta. Ezek eredetileg **olyan hadkiegészítő csoportok voltak, amelyek egy katonai századot *(centuria)* tartoztak kiállítani és felszerelni.** A beosztás alapja a censusok alkalmával megállapított vagyoni helyzet volt. A legvagyonosabbak (az úgynevezett *equites*) 18 lovas *centuriát,* az öt censusosztályba sorolt többi római polgár összesen 170 gyalogos *centuriát* állított ki, akikhez járult a censusi minimum alattiak és a teljesen vagyontalanok 5 fegyvertelen *centuriája* (*accensi, velati,* vagyis hadi mesteremberek, katonai zenészek, málhahordók). Minden *centuriának* egy szavazata volt, így a lovagok *(equites)* és a 80 *centuriát* kitevő első osztálybeliek egyetértő állásfoglalása (98 szavazat 95 ellenében) már biztosította az abszolút többséget.

A **centuriális szervezet timokratikus jellegű volt,** tehát a vagyoni helyzettől függött a hadviseléshez való hozzájárulás mértéke, ez pedig meghatározta az államügyekbe való beleszólás lehetőségét. Idővel a centuriális rendszer eredeti katonai jellegét elvesztette, és a *centuriák* puszta szavazó és adózási testületekké váltak. A ***comitia centuriata*** **hatáskörébe** három kérdés tartozott. Elsőként a fontosabb magistratusok (consul, praetor, censor) megválasztása, amelyre a köztársaság alatt mindvégig kizárólagos hatásköre volt. Másodikként **döntött az elébe terjesztett törvényjavaslatokról,** amelyeket azonban az illetékes magistratus belátása szerint a többi népgyűlés elé is vihetett, kivéve az államélet szempontjából legfontosabb tárgyúakat (például hadüzenet, békekötés, nemzetközi szerződések). **Harmadik hatásköre a büntetőbíráskodás volt államellenes bűncselekmények és főbenjáró bűnügyek esetében.**

A *comitia centuriata* összehívására csak az *imperiumbirtokos* magistratusok voltak jogosultak, ez alól kivételt a *censorok* esete jelentett, akik ezt a *census* elkészítésének céljából is megtehették. A gyűlés helye a városfalakon *(pomerium)* kívüli Mars-mező volt. A népgyűlés által megszavaztatni kívánt javaslatokat az összehívónak előzetesen három alkalommal, nyolcnapos időközökkel *(trinundinum) contiókon* ismertetnie kellett. A népgyűlés formaszerű összehívása után még egyszer felolvasták a határozati javaslatot, majd *centuriákba* rendezetten ment végbe a nyílt, szóbeli szavazás. A *centuriák* állásfoglalásának ismertetésére az elnöklő magistratus előbb a lovagok *centuriáit* szólította, majd sorrendben az egyes osztályok *centuriáit.* Az abszolút többség megszerzésével (ami az *equites* és az első osztályba tartzók egyetértése esetén eleve biztosított volt) a további számlálás mellőzésével a magistratus a határozatot kihirdette, és a gyűlést berekesztette. A köztársaság későbbi időszakában meghozott törvények titkos szavazást vezettek be a visszaélések megelőzése céljából (választásoknál Kr. e. 151-ben a *lex Gabinia,* törvényhozásnál Kr. e. 131-ben a *lex Papiria*).

2.3.2. A comitia tributa

A népgyűlések legkésőbb – bár keletkezési idejére nézve nem rendelkezünk biztos adatokkal – létrejött formája a szavazópolgárok ***tribusok* szerinti gyűlése *(comitia tributa),*** amelyekbe a census alkalmával vagyoni osztályokba sorolás nélkül, **pusztán lakóhely szerint osztották a polgárságot.** A *tribusok* eredetileg területi egységek voltak, amelyek száma az államterület növekedésével szaporodott, és Kr. e. 241-re az Itáliai-félsziget meghódításával 35-re gyarapodott. A *tribusok* a későbbiekben fokozatosan elvesztették területi jellegüket, és a polgárság tisztán személyi jellegű intézményévé váltak azáltal, hogy a *censorok* az újonnan polgárjogot szerzetteket lakóhelyükre való tekintet nélkül osztották *tribusokba* úgy, hogy a felszabadítottakat a városiakba, a többieket az erre kijelölt néhány vidékibe. A centuriális népgyűléshez képest a *tribusok* szerinti *comitia* csekélyebb jelentőségű volt, mivel hatásköre is szűkebben lett megállapítva. Csak a **kisebb magistratusok** (*magistratus minores,* például *aedilisek, quaestorok, vigintisexviri*) **választása** tartozott hatáskörébe, továbbá a jelentősebb papi collegiumoké (például *pontifexek, augurok*), de utóbbiakat nem a teljes népgyűlés választotta, hanem az erre kisorsolt 17 *tribus.* **Büntetőbíráskodása** körébe a csekélyebb súlyú, csupán pénzbüntetés alá eső bűncselekmények tartoztak. A **törvényhozás** területén hatásköre elvben konkurált a centuriális népgyűléssel, de a magistratusok törvényjavaslataikat inkább ez utóbbi elé szokták terjeszteni. A *comitia tributát imperiummal* bíró magistratus hívhatta össze, szokásosan a Forumra, az *auspicium* és *contio* megtörténte után. Majd sorsolással meghatározták, hogy a *Latinusok* melyik *tribusban* szavaznak, továbbá a *tribusok* szerinti szavazás bejelentésének sorrendjét. Minden *tribusnak* egy szavazata volt, így bármely határozat meghozatalához legalább 18 szavazatra volt szükség.

2.4. Területi igazgatás a köztársaság korában

Az Itália feletti uralom Kr. e. 265-re végbement megszerzése után a Karthagóval vívott két sikeres háború (első pun háború Kr. e. 264–241, második pun háború Kr. e. 219–201) Rómát a Földközi-tenger nyugati medencéjének urává tette. A hatalma alá vont területekből Róma nem hozott létre homogén területi államot, hanem azoknak csak töredékét annektálta a városállamba, többnyire azonban megelégedett azzal, hogy a tőle függővé vált közösségeket nemzetközi szerződésekkel rendelje alá akaratának. Annexiós és szövetségi politikájában a **gazdaságosság elvét követve törekedett a legkevesebb hatalmi eszköz igénybevételével a lehető legtöbb eredményt elérni.** A birodalom szervezetének áttekintéséhez Itália és a rajta kívüli területek (provinciák) között különbséget kell tennünk.

2.4.1. Itália igazgatása

Itáliát Kr. e. 90-ig két területre osztották, a szűkebben vett római államterületre *(ager populi Romani)* és a szövetségesek *(socii populi Romani),* köztük a latinok területeire.

Az ***ager populi Romani*** a szoros értelemben vett római államterület, amelynek lakói vagy teljes jogú polgárok *(cives optimo iure),* vagy úgynevezett félpolgárok *(cives sine*

suffragio), a politikai jogok élvezete nélkül. Közjogi szempontból az *ager Romanus* Róma városállami jellegén nem változtatott. A városállam határait most már az *ager Romanus* mindenkori határai jelentik, az ezen belülre került hajdani önálló városállamok állami létük megszűntével közjogi tekintetben Róma puszta külterületeivé váltak, amelyeket Rómából annak rendes magistratusai kormányoztak. Az *ager Romanuson* belül kétféle területi igazgatási egység volt megkülönböztethető: a római polgárjogúak városai *(municipia civium Romanorum)* és az újonnan létrehozott római telepesek városai *(coloniae civium Romanorum).*

A *municipia civium Romanorum* a megszűnt városállamok helyébe létrejött, helyi ügyekben **önigazgatással rendelkező városok voltak,** amelyek lakói az önállóság elvesztésével egyidejűleg a római polgárjogot is megszerezték. A **polgárjog** kezdetben, elsősorban a 338-ban feloszlatott latin szövetség városai esetében **teljes körű** *(civitas optimo iure),* a későbbiek során felvetteknél csupán **szavazati jog nélküli polgárjog** *(civitas sine suffragio)* volt. A *municipiumok* felett a felügyeletet és a jogszolgáltatást a *praetor urbanus* kirendelt képviselői, a *praefecti iure dicundo* gyakorolták.

A **római polgárok coloniái *(coloniae civium Romanorum)* gazdasági és katonai támaszpontok** voltak. Az *ager Romanus* területén kívül, az elfoglalt városok átszervezésével jöttek létre, földjük része volt a római államterületnek, lakói teljes körű polgárjoggal bírtak, ha Rómában tartózkodtak, részt vehettek a népgyűlésen, a rendes katonai szolgálat alól felmentették őket, és korlátozott önkormányzattal is rendelkeztek.

A többi **itáliai szövetséges** *(socii populi Romani)* megtartotta állami önállóságát, saját igazgatását és jogrendszerét, valamint polgárainak ehhez igazodó jogképességét. Rómához fűződő kapcsolatukat a vele kötött szerződés *(foedus)* határozta meg, amelynek tartalma az egyes esetekben eltérő lehetett. Valamennyinél közös volt azonban az, hogy a Rómával szerződéses viszonyba lépő félnek mindenkor megtiltotta a szerződéskötést másokkal, továbbá kötelezte őket arra, hogy – amennyiben azt Róma kívánja – saját költségükre meghatározott katonai alakulatot állítsanak ki.

Közéjük tartoztak a latin jogúak. A latin jog eredete arra a városszövetségre *(nomen Latinum)* nyúlik vissza, amelyet Róma nyolc latin városállammal kötött (*foedus Cassianum,* Kr. e. 493). Ebben egymás jogát egyenrangúnak ismerték el, önállóságuk fenntartása mellett. A szövetségesek közt kitört háborúban (Kr. e. 340–338) győztes Róma e városok többségét egyszerűen beolvasztotta a római államterületbe, néhányuknak azonban meghagyta városállami önállóságukat, és a római jogtól független saját jogrendszerüket. Ezek a latin jogú városok *(municipia Latina),* amelyeket Róma most már szövetségesként kezelt, polgáraik számára megadva bevándorlás esetén a teljes római polgárjogot.

Itália közjogi szervezete a következő két évszázadban változatlan maradt, de Róma és szövetségesei között feszültségek alakultak ki. A szövetségesek egyrészt követelték részesedésüket a segítségükkel elfoglalt területekből, másrészt azt, hogy a római polgárokkal egyenjogúak lehessenek, és befolyást gyakorolhassanak a római politikára. Követelésüket, amelyet előbb a rómaiak elutasítottak, végül egy rendkívül pusztító háború, **a szövetségesek háborúja** (*bellum sociale,* Kr. e. 91–89) nyomán kénytelenek voltak teljesíteni. A háborút követően elfogadott törvény, a ***lex Iulia de civitate*** (Kr. e. 90) Itália összes szabad lakosának megadta a teljes polgárjogot, bár szavazati jogukat csupán néhány *tribusban* gyakorolhatták. Később a Caesar kezdeményezte törvény, a ***lex Iulia de municipiis*** (Kr. e. 45) egységes szervezetet adott az itáliai városoknak, amely Róma igazgatásának mintájára épült ki. Az itáliai

városok élén a consuloknak megfelelő ***duoviri iure dicundo*** álltak, irányításuk alatt a *duoviri aedilesszel.* A **városi tanács** *(ordo decurionum)* a senatussal, a *comitia curiata* a római népgyűlésekkel vethető össze. A törvénykezést a további törvények újólag szabályozták. Csekélyebb súlyú magánjogi perekben a városi magistratusok, a nagyobbakban a *praetor urbanus* képviseletében a ***praefecti iure dicundo*** ítélkeztek.

2.4.2. A provinciák a köztársaság korában

A Mediterráneumban végbemenő hódítások eredményeképpen Rómához került területeket nem lehetett Rómából igazgatni, így ott elkerülhetetlenné vált egy római helytartó állandó jelenléte. A Római Köztársaság idején a Rómához kerülő területeket ***provincia*** elnevezésű helytartói körzetekbe szervezték, és élükre hivatalban lévő rendes magistratusokat (***consulokat,*** praetorokat) állítottak. Amikor a magistratusok kis létszámuk miatt már nem voltak elegendők, először a helytartók hivatali idejének meghosszabbításához *(prorogatio imperii)* folyamodtak, majd a későbbiekben (különösen Kr. e. 81, Sulla diktatúrája óta) pedig főmagistratusokat bíztak meg azzal, hogy hivatali évük letelte után a hivatalban lévő „consul, illetve praetor helyett" *(pro consule, pro praetore)* egy provinciát kormányozzanak.

A provinciák részére a szervezéssel megbízottak, vagyis a területet elfoglaló hadvezér és a senatus által kiküldött (szokásosan tíztagú) bizottság rendtartást adott ki (ezt nevezték *lex provinciae-nek*). A tartományi igazgatás megszervezésénél csak a római uralom szempontjából legfontosabb kérdéseket szabályozták. A helytartó és a munkáját segítő kis létszámú törzs feladatkörébe csupán a római fennhatóság megőrzése és katonai biztosítása, a tartományban tartózkodó rómaiak és szövetségeseik védelme és jogvitáiknak elbírálása tartozott. Már a kivetett adók és a földhaszonbér *(tributum, stipendium)* behajtására sem állítottak fel külön apparátust, hanem **ezt társaságokba** *(societates publicanorum)* **tömörült római pénzemberekre bízták,** akik ebből érthetően nagy nyereségre tettek szert. A helyi igazgatást és a tartományi lakosok közti jogszolgáltatást a helyi szervekre hagyták, autonómiájuk azonban, mivel nem szerződésen alapult, bármikor visszavonható volt.

3. A principatus

A városállam kormányzására és igazgatására az évszázadok alatt kialakított hatékony rendszer a világbirodalommá váló *Imperium Romanum* igényeinek már nem tudott megfelelni, az állandósuló polgárháborús viszonyok pedig ellehetetlenítették az állami szervek konszolidált működését. Ebben a történeti helyzetben Caesar örököse, Octavianus találta meg a válságból kivezető utat, aki **a köztársasági intézmények** óvatos **reformjával** saját **egyéni hatalmát meghatározóvá téve** egy új közjogi berendezkedés, **a *principatus* alapjait teremtette meg,** amelynek Kr. e. 27 és Kr. u. 14 között első *princepse* is lett. Utódai az általa kiépített szilárd alapokon csaknem három évszázadon keresztül (Kr. u. 14–284) fennálló közjogi struktúrát tudtak működtetni.

3.1. A principatus központi kormányzata

A köztársaság utolsó évszázadának politikai válságai bebizonyították, hogy a rómaiak továbbra is idegenkedtek a monarchiától a királyság korának rossz tapasztalatai miatt, ugyanakkor a tekintéllyel és katonai erővel is rendelkező vezető személyiségek befolyása jelentős szerepet játszott. Ezzel összefüggésben **alakította ki Augustus a *principatusnak* nevezett új állami berendezkedést,** amelynek **három fő pillére a *princeps* személyes hatalma,** a működési rendjében megváltozott, de továbbra is funkcionáló **köztársasági államszervek** és az újonnan kialakított **császári hivatalnokszervezet** volt.

3.1.1. A princepsi hatalom

Augustus hatalmának valódi alapja a személyéhez hűségesküvel kapcsolódó állandó **zsoldoshadsereg,** amelynek fenntartását a *princeps* jelentős **magánvagyona** és a rendelkezése alatt álló adóbevétel biztosította. Egyiptom provincia a *princeps* magánvagyona lett, amelynek birtoklása Róma gabonaellátása szempontjából kulcsfontosságú volt. Ezek a gazdasági alapok tették lehetővé számára, hogy éppen annyi hivatalt ragadjon magához, amennyi szükséges volt egyeduralma törvényességének megteremtéséhez, egyúttal megőrizve azt a látszatot, hogy a köztársasági intézményrendszer továbbra is működik.

Hatalmi jogosítványait Augustus – utódaihoz hasonlóan – csak személyére szólóan nyerte el, és azok a *princeps* halálával visszaszálltak a *senatusra* és a népgyűlésre. A tényleges erőviszonyoknak megfelelően azonban a *senatus* a legritkább esetben volt képes saját akaratát érvényesíteni, így utódlásáról többnyire maga a *princeps* tudott még életében gondoskodni. A *principatus* jogi megalapozása szempontjából a köztársaság közjogi intézményei közül az *imperium proconsulare* és a *tribunicia potestas* volt kulcsfontosságú. Ezeknek jelentős kiegészítője volt az *auctoritas principis* is.

Az *imperium proconsulare maius* biztosította az állami főhatalmat nem csupán a *princeps* közvetlen igazgatása alatt álló, még nem pacifikált provinciák, hanem a *senatus* irányítása **alatti tartományok helytartói felett** is. Mivel a hadsereg csak a provinciákban állomásozhatott, ez **az *imperium* legalizálta a hadsereg feletti főparancsnokságot,** egyúttal lehetővé tette a szomszéd államokkal való szerződéskötés jogát, és ezen keresztül a külpolitika irányítását is. A *princeps proconsuli imperiumának* köszönhetően már nem egy meghatározott provinciához kapcsolódott a hatalma, hanem elszakadt a területhez kötöttség és az *annuitas* köztársasági követelményétől. Ez a *proconsuli imperium* lehetővé tette számára, hogy katonai parancsnokként, *edictumok* kihirdetőjeként és az igazságszolgáltatás aktív résztvevőjeként is szerepet játszhasson a római államéletben.

A *tribunicia potestas* a már korábban elnyert **sérthetetlenség** és az egyes polgár védelmében gyakorolható *ius auxilii* mellett biztosította **a *tribunusi* jogok** teljességét, így a **népgyűlés** (a *concilium plebis*) **és a *senatus* összehívásának jogát,** valamint a **vétójogot** valamennyi magistratus hivatali intézkedésével szemben.

A *principesi* tisztségbe történő beiktatás alkalmával a császárok felvették az Augustus nevet is. Ezzel olyan **tekintélyre** *(auctoritas)* **tettek szert,** amely számukra egyértelmű előnyként jelentkezett az államélet szervezésének minden szintjén. Ennek **legfőbb gyakorlati megnyilvánulása egyrészt abban állt, hogy a *princeps* által jelölt magistratusokat**

meg kellett választani az adott tisztségre. Az *auctoritas* miatt tehát a *princeps* nem volt egyenlő a többi vele azonos *magistraturát* betöltő társával, hanem valójában *monarchaként* eljárva, neki alárendelt személyként utasíthatta *collegáit.* Másrészt a császár által hozott ítéletek túlmutattak az adott ügyön, mivel tekintélye folytán általános iránymutatásként, normatív erővel is bírt *(decretum)* azon túl, hogy egyben fellebbezhetetlenek is voltak az ilyen döntések. Maga **az *auctoritas* azonban nem jelentett önmagában külön hatalmat, csak a meglévőnek biztosított kiemelt tekintélyt.**

3.1.2. Köztársasági intézmények a principatus alatt

A „helyreállított köztársaság" eszméjének megfelelően a *respublica* intézményei (magistratusok, népgyűlések, *senatus*) formailag ugyan fennmaradtak, de az állami főhatalom császárra szállása folytán jelentőségük csökkent vagy teljesen elenyészett.

A magistratusok a principatus időszakában

A ***consulok*** *imperiuma* a maga egészében a császárra szállt. Jogaikból csupán a *senatus* ülésein való elnöklés maradt, és folytatódott az a hagyomány, hogy a naptári évet a hivatalban lévő consulpárról nevezték el. A lényegében puszta címmé vált tisztséget a császárok kitüntetésként adományozták. Megszűnt hivatali hatalmuk helyébe a consulok néhány új feladatkört kaptak a jogszolgáltatás területén (császári rendkívüli büntető és polgári bíráskodás, peren kívüli jogszolgáltatás). Megmaradt továbbra is a *senatus* és a *comitiák* összehívására és az elnöklésre irányuló jogkörük. A *consuli* hivatal továbbra is olyan hatalmas tekintéllyel járt, hogy a *princepsek* maguk is igyekeztek uralkodásuk alatt többször is gyakorolni a tisztséget.

Az alkotmányos rendben végbement változás a polgári *iurisdictiót* gyakorló magistraturákat kevésbé érintette – tekintve, hogy ezek a politikától távolabb álltak. A rendes polgári jogszolgáltatás *(ordo iudiciorum privatorum)* a *principatus* végéig **a *praetor urbanus* és a *praetor peregrinus* feladata maradt,** de hatáskörüket szűkítette az egyre nagyobb teret nyerő **császári rendkívüli peres eljárási rend.** A többi *praetor* (Tiberius idejére számuk 12-re nőtt, Claudius óta véglegesen 18 lett) részint a büntetőügyekben eljáró esküdtbíróságok tanácsait vezette, részint hatáskörébe utalt különleges ügyekben ítélkezett.

A **néptribunusok tisztsége** a *tribunicia potestas* császárra szállása folytán elvesztette jelentőségét. A néptribunusi tisztség többé már nem egy szent és sérthetetlen hivatal, hanem „hiábavaló árnyék, tisztelet nélküli üres hivatal" *(inanis umbra et sine honore nomen).* A tisztség korábban a plebeiusok erejének és a *concilium plebis* támogatásának köszönhette tekintélyét, ezek pedig a *principatus* korára megszűntek.

Csupán az ***aediles curules*** vásárrendészeti és az ehhez kapcsolódó vásárbíráskodási jogköre maradt változatlan. Az ünnepi játékok szervezése *(cura ludorum)* a *praetorokhoz* került, a *cura urbis* és a *cura annonae* pedig császári hivatalnokok hatáskörébe tartozott. Számuk 6 fő volt, de jelöltek egyre kevésbé akadtak, majd a hivatal a 3. században meg is szűnt.

A ***quaestorok*** számát még Caesar felemelte 40-re, majd ezt Augustus 20-ra csökkentette. Közülük 2 a város szolgálatában, 4 a *consulok* mellett *(quaestores consulum),* 12 a provinciákban és 2 a *princeps* mellett *(quaestores Augusti)* látta el feladatait. A *quaestorok* állampénztár-kezelési hatáskörét Kr. e. 23-tól a *praetores aerarii* vették át, Nero alatt (Kr. u. 56-tól) pedig utóbbiaktól a császári *praefecti aerarii Saturni.*

A rendkívüli *magistraturák* közül **a *censorok* hivatala is megszűnt.** A tisztséget Kr. e. 22-től fogva önállóan nem is töltötték be, hanem feladataikat maguk a császárok látták el *(lectio senatus),* éspedig vagy magukra ruháztatták a tisztséget, vagy pusztán az őket megillető konzuli *imperium* alapján.

Népgyűlések a principatus időszakában

A népgyűlés már a köztársasági kor végére alkalmatlanná vált arra, hogy a *populus Romanus* legfőbb akaratnyilvánító szerve legyen. A magistratusok megválasztása, a törvényalkotás során játszott szerepe és a bírói hatáskörei is megszűntek a *principatus* időszakában. Főként a *comitia curiata* jogkörei üresedtek ki, hisz ezek már a köztársaság korában is csak névleg léteztek. A plebeiusnépgyűlés *(concilium plebis)* is elvesztette értelmét, miután a plebeiusok a római állam részévé váltak. Ennek következtében csak a *comitia centuriata* és a *tributa* működött még a *principatus* hajnalán. Elvileg továbbra is a népgyűlés hatáskörébe tartozott a köztársasági magistratusok választása. Ezt a jogot azonban már Augustus illuzórikussá tette azzal, hogy magának tartotta fenn a jelöltállítás jogát *(nominatio),* sőt azt a lehetőséget is, hogy adott tisztségekre egyes jelölteket mások kizárásával kötelezően „ajánlhasson" *(ius commendationis).* A jelölést, amelyben a császári akarat megtestesült, a *plebs* változtatás nélkül szavazta meg. Később e látszatszavazás is elmaradt, mivel a császár által kinevezett tisztségviselők beiktatását az összegyűlt nép közfelkiáltással *(acclamatio)* jóváhagyta, illetve tudomásul vette. Végül már a consulok és praetorok is közvetlenül nyerték a császártól kinevezésüket.

Hasonló a sorsa a népgyűlés törvényhozási tevékenységének. Már a köztársaság végén elvesztette bírói jogköreit a népgyűlés, helyét átadva az állandóan ülésező bíróságoknak *(quaestiones perpetuae).* Így a népgyűlés bírói jogkörei is megszűntek a *principatus* korában.

A senatus a principatus időszakában

Augustus a köztársasági hagyományokat helyreállítva a Sulla óta 600 *senatorból* álló testület létrehozásán munkálkodott. A *senatorok* a *quaestori* tisztséget már betöltő magistratusok közül kerültek ki. Miután a magistratusok kiválasztásában nagy befolyással rendelkezett a *princeps,* így közvetett módon a *senatus* összetételére is hatással volt. A *princepsek censori* jogköröket gyakorolva a *senatus* névjegyzékének megújításáért *(lectio senatus)* is felelősek voltak, így a nekik nem tetsző személyeket kizárhatták a *senatorok* közül. Augustus idején a *senatorok* a *princeps* engedélye nélkül még a várost sem hagyhatták el.

A *senatust* továbbra is összehívhatják *(ius agendi cum patribus)* a *consulok* és a *praetorok,* mellékük csatlakozott a *princeps* is, és e három tisztséget viselő személy el-

nökölhetett is ülésein, illetve a császár viselte a „*senatus* elnöke” *(princeps senatus)* címet. Általános gyakorlatnak volt tekinthető, hogy havonta kétszer rendes üléseket *(senatus legitimi),* szükség szerint pedig rendkívüli üléseket *(senatus indicti)* tartottak. A viták lefolyásának rendjét továbbra sem szabályozták, a megtárgyalni kívánt kérdésekről és az ülések rendjéről a *senatorok* szabadon határozhattak. A döntéseket *(senatus consultum)* többségi elven hozták.

Valódi politikai súlyát a magistratusokhoz hasonlóan a *senatus* is elvesztette. A külpolitika irányítása, a hadsereg fenntartása és felhasználása, az ehhez szükséges anyagi eszközök biztosítása, valamint az államvezetéshez szorosan kapcsolódó funkciók a császár kezében összpontosultak. A Kr. e. 27-ben történt kiegyezés csupán a provinciák egy részének igazgatását és a köztársasági állampénztárral *(aerarium)* való rendelkezést hagyta meg a *senatusnak,* bár a császárnak módja volt ezekbe az ügyekbe is beavatkozni.

Más oldalról a *senatus* szélesebb körű jogosítványokhoz jutott olyan kérdésekben, amelyek korábban népgyűlési hatáskörbe tartoztak.

A *senatus* felügyelte továbbra is a vallással kapcsolatos ügyeket. A *senatus* bírói jogköreiben történt a legnagyobb változás a *principatus* korában. A *senatusnak* eme jogkörét úgy értelmezhetjük, mint a *princeps* egyes jogosultságainak átruházását, illetve az uralkodó részéről e jogosítványok gyakorlásának tűrését. A köztársasági magistratusok választása körüli teendők bővülése mellett jogalkotói szerepet is betöltött mindaddig, amíg a császár jogalkotói hatalmát elismerték.

3.1.3. A császári hivatalnokszervezet a principatus korában

Hatalmi célkitűzéseik megvalósításához Augustus és utódai kiterjedt apparátust hoztak létre, eredetileg magánalkalmazottaikból. Hivatali hatalmuk alapja többé nem a megválasztás volt, hanem az, hogy jogosultságainak gyakorlását másokra bízhatta *(delegare, mandare),* akiket belátása szerint nevezett ki és bocsátott el. Az új apparátus tagjai ettől kezdődően már nem laikus politikusok voltak, hanem rátermettségük és hozzáértésük alapján kinevezett hivatalnokok, akik szolgálataikért rangsoruk szerint megállapított díjazást *(salarium)* kaptak. A főként lovagrendiekből kinevezett főtisztviselők, a *praefectusok* a császárt Róma és Itália, valamint a provinciák kormányzatában helyettesítették.

Egyes jogosítványai gyakorlásának főtisztviselőkre delegálása ellenére a birodalom kormányzati feladatai végső soron a *princeps* kezében összpontosultak, akinek sokrétű teendői ellátásához szüksége volt saját ügyintéző hivatali apparátusra. E célra eleinte a császárok saját felszabadítottjaikat, többnyire művelt görögöket alkalmaztak, majd Claudius császár (41–54) állandó kancelláriai ügyosztályokat *(scriniumok)* hozott létre.

A consilium principis

Ennek az intézménynek az eredete is a köztársaság korára nyúlt vissza, ugyanis mintája a provinciai helytartónak kinevezett *promagistratusok* voltak, akik helytartói szolgálatukra népes baráti körből álló társasággal indultak útnak. Az első *principesek* a *consiliumukba* elsősorban a szakértelemmel rendelkező felszabadítottjaikat hívták meg, de senatorokat

és lovagi rangú tisztviselőket is találhatunk közöttük. A tanácsadó testületbe egyrészt a *princepsszel* magán- és politikai kapcsolatban is lévők, mondhatni baráti viszonyban állók *(amici),* másrészt az egyes katonai hadjáratokban a kíséretében érdemeket szerző és hozzá inkább politikai szálon kapcsolódó *(comites)* személyek kerülhettek be. A *consilium* működésének a kezdetekben még nem voltak kialakult szabályai, a *princeps* azt hívott meg, akit a tárgyalt téma szempontjából jónak látott. A *consilium* elsősorban bírósági és igazgatási ügyekben adott tanácsot a *princepsnek.* Üléseiken a császár távollétében a *praefectus praetorio* elnökölt. A 2. századtól a *consilium principis* működési rendje megszilárdult. Általában 12 tagból állt, amelyet 6 *senatori* és 6 lovagrendi tag alkotott anélkül, hogy egyszerre mindnyájan jelen lettek volna. Hadrianus uralkodása óta jogászokat is nagy számban találunk tagjai között, akik részt vettek a császári döntvények megfogalmazásában.

A császári kancellária

A kancellárián belül szakterület szerinti felosztásban **négy ügyosztályt *(officia)*** hoztak létre Claudius uralkodásának idején, amelyeknek a tevékenysége a mai minisztériumi működéshez hasonlítható.

Ezek közül **a *princeps* hivatalos levelezését végző *ab epistulist*** kell elsőként említenünk, mivel ennek eredete Augustus korára nyúlik vissza. Az *ab epistulis* ügyosztály feladatai közé tartozott a helyi igazgatási tisztviselőkhöz intézett utasítások *(mandata)* megszerkesztése is, így munkáját feltehetően titkárok és az iratok archiválását végző személyzet segítette. Emellett tevékenységi körébe tartozott a magánszemélyek, a köztestületek, a városok és a különböző tisztviselők által a *princepshez* intézett jogi kérdésekre adott szakvélemények elkészítése is (fontos megemlíteni, hogy a magánszemélyek kérvényeit az *a libellis* ügyosztály kezelte). A *princeps* által adott jogi szakvélemény elkészülhetett formális levél *(epistula)* vagy egyszerűen a kérdést tartalmazó irat alatti *(subscriptio)* feljegyzés formájában. Hadrianus uralkodása idején lovagrendű személy irányította mindkét nyelvi osztályt, a latint *(ab epistulis Latinis)* és a görögöt *(ab epistulis Graecis)* is.

Másik jelentős egység volt a pénzügyekkel foglalkozó és így a *fiscus* és a császári vagyon *(patrimonium)* könyvelését végző *a rationibus* **ügyosztály.**

A magánszemélyek beadványait **kezelő** *a libellis* **ügyosztály jogi szakértői véleményeket készített** abból a célból, hogy a *princeps* minél megalapozottabb választ adhasson a hozzá érkező kérelmekre. A Severusok uralkodásának idején híres jogtudósok is ellátták az ügyosztály vezetését. **A császári nyilvántartások és a könyvtári ügyek osztálya az *a studiis* volt.**

Hadrianus idején két új kancelláriai *scrinium* is létrejött a jogi döntvények *(a cognitionibus)* és a könyvtárak, levéltárak és irattárak *(a bibliothecis)* ügyeinek intézésére hivatott ügyosztályok felállításával. Az ***a cognitionibus* fő feladata a *princeps* által elbírált ügyeknek a császári döntéshez szükséges jogi előkészítői munka elvégzése volt.** A császár elé kerülő ügyek lehettek polgári, büntető- vagy pénzügyi jogi jellegűek is. Ezért ez az ügyosztály szoros együttműködést alakított ki a *fiscus* tisztviselőivel, különösen annak lovagrendű jogi képviselőjével *(fisci advocatus).* Ez a *scrinium* járt el a *fiscust* érintő perekben mind felperesi, mind alperesi minőségben. Az *a bibliothecis* **ügyosztály az ügyiratok előkészítésével foglalkozott,** Hadrianus az élére egy lovagrendű személyt állított,

helyetteséül pedig egy felszabadítottat tett meg. Az *a bibliothecis* ügyosztály a 3. században beolvadt az *a studiis* ügyosztályba.

A feliratos forrásanyag figyelembevételével megállapítható, hogy az egyes kancelláriai ügyosztályok felépítése a 2. századra egységessé vált. A *scriniumokat* egy lovagrendű vezető irányította, akit egy felszabadított helyettesített *(adiutor),* és alájuk beosztott titkárokból, ügyintézőkből, levélvivőkből és könyvelőkből álló személyzet segített a munkafeladatok ellátásában.

A császári főhivatalnoki tisztségek kialakulása

A ***praefectus praetorio* tisztsége** volt ezek közül a legfontosabb, mivel ő volt a császári testőrgárda főparancsnoka, és hivatala egyben a lovagrendi karrier csúcsának is számított. Kinevezésére a lovagi rend tagjai közül került sor határozatlan időtartamra, a *princeps* általi visszahívásig. Az Itáliában állomásozó katonai erők parancsnoka lett, illetve Róma 100 mérföldes körzetén túl büntető jogszolgáltatási jogkörrel is bírt. A 3. századtól kezdve utolsó fokon eljáró bíróként döntött a császár helyett *(vice sacra)* a büntető fellebbezési ügyekben. Polgári ügyekben a provinciai helytartók ítéletei elleni fellebbezéseket is elbírált. Ennek következtében a Severusok idején a katonai erényekkel bíró *praefectus praetoriókat* a jogászi felkészültségűek váltják fel, akik között számos elsőrangú jogtudóst (Papinianus, Ulpianus, Paulus) is találunk.

Hivatali rangját tekintve a legtekintélyesebb a *praefectus praetorio* mögött **a *praefectus urbi,*** Róma városának rendőrfőnöke volt. Hivatalának polgári jellege ellenére parancsnoksága alatt állt a városi rendőrség *(cohors urbana),* amelynek segítségével a fővárosi közrend fenntartásáról gondoskodott, átvéve az *aedilisek* hatáskörét. Emellett Rómában és a város határától számított 100 mérföldön belül bíráskodott a hatáskörébe utalt büntető- és polgári ügyekben. Ítéletei ellen a császárhoz lehetett fellebbezni. Egyedüli *praefectus,* akinek a tisztét senatori rangúval töltötték be.

Rangban a *praefectus urbit* követi a ***praefectus vigilum*, a városi vagyonőrség és tűzoltóság csapatának parancsnoka.** A szervezet Augustus alatti felállítását a polgárháborús időkben meggyengült közbiztonság helyreállítása és a proletár lakónegyedek fokozott tűzveszélyessége indokolta. A tisztséghez kapcsolódott egy szűkebb körű büntető és polgári bíráskodás.

A főváros élelemellátását már Augustus elvonta az *aedilisektől* és feladatukat **a *praefectus annonae*-re bízta,** aki kiterjedt jogosítványokat kapott gazdasági tekintetben, főleg azért, hogy biztosítani tudja a *frumentatiót,* az ingyenes gabonajuttatást a városi lakosság részére.

A császári igazgatás kiterjesztése Itáliára és a provinciákra rendkívül megnövelte a központi és a helyi szervek közötti iratforgalmat. Elsőként Augustus szervezett iratok küldésére egy állami szervezetet, az **állami postaszolgálatot** *(cursus publicus),* **élén a *praefectus vehiculorummal,*** a birodalmi „főpostamesterrel".

3.2. Területi igazgatás a principatus korában

A principatus korában érte el a Római Birodalom legnagyobb területi kiterjedését. Ennek a hatalmas területnek és lakosságnak az igazgatása a provinciák rendszerére épült, de ebből a rendszerből Itáliát kiemelték. Így elsőként Itália, majd a provinciák igazgatását kell áttekintenünk.

3.2.1. Itália különleges igazgatási helyzete

A *principatus* igazgatási szervezetrendszerében Itália nem tagozódott be a provinciák sorába. Irányítása ugyanakkor a központi kormányzathoz sem csatlakozott, **elvileg autonóm** *civitasokból, coloniákból* és *municipiumokból* állt össze. Egyáltalán az is kérdéses, hogy Itáliáról mint igazgatási egységről beszélhetünk-e, mivel az itt lakó szabad személyek *Latinus* jogállásán *(ius Italicum)* túl más közös jogi kapcsolóelemről nem igazán beszélhetünk. A *ius Italicum* általánosan elfogadott tartalmi értelmezése szerint a **provinciai telkeken is teljes római tulajdont lehetett szerezni,** adófizetési mentességgel járt, és privilégiumként az ilyen joggal rendelkező városok saját magukat igazgathatták. A római polgárjoggal rendelkezők és a latinjogúak között azonban számos területen megmaradtak a különbségek, így a háromgyermekes rómaiakat megillető kedvezmények *(ius trium liberorum)* a latinjogúaknál csak négy gyermek esetén érvényesültek, a provinciaiaknál azonban már csak ötnél. A *ius Italicum* császár általi adományozása még a provinciabeliek számára is megengedett volt. Ennek ellenére a közbeszédben folyamatosan jelen volt a *tota Italia* megjelölés. Itália igazgatását még Augustus idejében alakították ki, miután Kr. e. 27-ben a *senatus* és Augustus között a hatalom megosztásáról szóló megállapodás értelmében az itáliai ügyek a *senatus* jogkörébe kerültek. A *princeps* annak jeléül, hogy tiszteletben tartja a félsziget városainak önkormányzatait, Itáliát 11 *regióra* osztotta fel. Ezt az augustusi rendszert fejlesztették tovább utódai az 1. század folyamán, és ezen csak a 2. és a 3. században történtek kisebb-nagyobb módosítások.

Az uralkodók egyedi intézkedésekkel igyekeztek az Itáliában felmerülő kihívásokat orvosolni. Hadrianus reformjai abban álltak, hogy **4 consuli rangú senatort** küldtek ki 4 újonnan létrehozott körzetbe, hogy azok a császár megbízottjaiként *(legati Augusti pro praetore Italici)* **bíráskodjanak a *princeps* nevében.** Ezzel az intézménnyel a Hadrianust követő időkben már nem találkozunk.

Ugyancsak az igazságszolgáltatás hatékonyabb biztosítása érdekében állította fel Marcus Aurelius **a *iuridici* rendszerét.** Ez azt jelentette, hogy Itáliában Róma 100 mérföldes körzete a *praefectus urbi* joghatósága alá tartozott, az ezen túl fekvő itáliai területeket pedig kisebb körzetekre osztották, amelyek élére a *princeps* korábban már *praetorságot* viselt *senatorokat* nevezett ki ítélkezési és szervezési feladatokra. Kezdetben 4 ilyen körzet létezett, majd a 3. századra számuk 5-re nőtt. Ezeknek **a körzeteknek az élén álló *iuridicusok* fő feladata** az volt, hogy a jogkeresőkhöz közelebb vigyék az igazságszolgáltatást, és érteniük kellett a vagyoni *censust* és a földnyilvántartásokat tartalmazó okiratokhoz is. Jelentős szerepet játszottak abban, hogy Itáliában sikeresen megvalósult az igazságszolgáltatás decentralizációja, még mielőtt provinciává szervezték volna át.

3.2.2. A provinciák igazgatása a principatus korában

A *principatus* korának tartományi igazgatási rendszere egyszintű volt, annak alapvető egysége a köztársaság korában intézményesített provincia maradt. Azokon belül Augustus uralkodásától kezdve megkülönböztették a *senatusi* és a császári igazgatás alatt álló tartományokat. A ***senatusi* provinciák** területén nem állomásoztak légiók *(provincia inermis),* kormányzójuk egy *senatus* által kijelölt *proconsul* volt. A kiemelt tartományok élén *consulságot* viselt kormányzó *(consularis)* vagy korábban *praetori* hivatalt betöltött helytartó *(praetorius)* állt. A **császári provinciák** katonai jellegüket tekintve lehettek legióval rendelkező és legióval nem rendelkező tartományok. Előbbiek élén a terület katonai egységeit is irányító *legatus Augusti pro praetore* állt, aki rendszerint *consularis senator* volt. A legióval nem rendelkező császári provinciák élén vagy senatori rendű – rendszerint *praetorius* – helytartó, vagy egy lovagrendű *procurator* állt. A *principatus* időszakára a Római Birodalom *(Imperium Romanum)* irányítása a jelentős számú provincia következtében strukturáltabb és szakértőbb szervezetrendszert követelt meg. Valamennyi provincia kormányzásánál szerepet játszott **a tartományi vezető mellett kialakult központosított igazgatás,** amelynek élén a helytartó titkárságának a vezetője, a *principalis* állt. Az irányításával működő hivatalban a nyilvántartások elkészítéséért felelős *commentarienses,* a testőri és jogi feladatokat is ellátó *speculatores* és a provinciai kormányzók védelmét szolgáló *singulares* működtek. A hivatali segédszemélyzetet provinciaiakból, írnokokból, számvevőkből, titkárokból, börtönőrökből, idézéseket kézbesítőkből *(viatores)* és kikiáltókból *(praecones)* állították össze. Itáliában és a provinciákban is a 2. század tekinthető a gazdasági virágzás korszakának, ezért a nemzetközi szintű kereskedelem biztosítása is magas szintű állami szervezettséget igényelt.

4. A dominatus

Diocletianus (284–305) szakított azokkal a megoldásokkal, amelyek arra szolgáltak, hogy a *princeps* tényleges egyeduralmát a köztársaság jogi formáiba burkolják. Megszüntette a császári hatalom utolsó ellensúlyait, és megteremtette az abszolút monarchiát, a dominatust. Ezzel **formálisan megszüntette a principatust, és annak helyébe a leplezetlen és korlátlan egyeduralmat állította.** A Diocletianus által megteremtett egyeduralom utódja, **Constantinus** (305–337) alatt egy keleti típusú önkényuralom jellemvonásait kezdte magára ölteni, a régi riválisok, a nagy keleti, főleg perzsa despoták példáját követve. Az **egykori *első polgár*** *(princeps civium)* **most már *úr és isten*** (*dominus et deus;* innen a *dominatus* elnevezés), akit már életében megillet az istenségnek kijáró tisztelet. A császár azonos az állammal, az udvari igazgatás az államigazgatással, az államvagyon (jellemzően *res privata*) a császári magánvagyonnal *(patrimonium).* **Az államon belül minden hatalom a császártól ered, végső soron mindenki, bármilyen hatalmat gyakoroljon is, az ő közvetlen vagy közvetett delegatusa.**

Diocletianus alkotmányjogi újítása a trónutódlás rendjének új alapokra helyezése, az úgynevezett ***tetrarchia*** (négyes uralom) kialakítása, amelyet azonban már I. (Nagy) Constantinus a dinasztikus öröklési rend bevezetésével felváltott. I. Theodosiusnak (379–395) még egyszer sikerült a birodalmat ténylegesen egyesítenie. Fiai, Arcadius és Honorius trónra lépésével

azonban **a Kelet- és Nyugatrómai Birodalom 395-ben jogilag is véglegesen elvált egymástól.** A **Nyugatrómai Birodalom** a szétválás után még 80 évig tudott fennmaradni, miközben területén germán királyságok jöttek létre. **Megszűnése azzal következett be, hogy utolsó uralkodóját, a császárrá kikiáltott gyermekkorú Romulus Augustulust a germán skírek vezére, Odoaker 476-ban letaszította trónjáról,** és a császári jelvényeket Zénón császárhoz (a Keletrómai Birodalom uralkodójához), Konstantinápolyba küldte.

A Keletrómai Birodalom kevésbé volt kitéve külső és belső veszélyeknek, területét meg tudta tartani, sőt gazdasági és kulturális virágzásnak indult. Ennek csúcspontja **I. Iustinianus** (527–565) uralkodása volt, akinek néhány évtizedre a nyugati rész jelentős területeit is sikerült visszaszereznie.

4.1. A dominatus központi kormányzatának általános vonásai

Az abszolút monarchiában az állami tevékenység egyetlen célja, hogy **az uralkodó akaratát megvalósítsa.** A császári teljhatalom két eszköze a hivatali apparátus és a hadsereg. **Az államhatalom teljes mértékben az uralkodó személyében központosul.** Valamennyi állami szerv hatalma, felülről a legalsóbb szintig, végső soron a császártól eredő, tőle átengedett (delegált) hatalom, amely a legcsekélyebb mértékű önkormányzatiságnak sem enged teret. A hatóságok merev alá-fölé rendeltségi viszonyban állnak egymással.

A császárnak alárendelt szerveknél **a polgári és katonai hatásköröket egymástól következetesen elválasztották.** Az *imperium* egységéről vallott hagyományos római felfogásnak megfelelően a két hatalom csupán az államélet csúcsán, a császár személyében egyesül.

A hierarchikus felépítésből következik, hogy **a hivatali elöljáróknak utasítási és fegyelmi joga van alárendeltjeik felett.** A központi hatóságok szigorú ellenőrzés alatt tartják az egész apparátust, titkos államrendőrséget *(agentes in rebus)* is alkalmazva erre a célra. A tisztviselőket császári nyílt paranccsal nevezik ki hivatalukba.

4.2. A központi hivatalok

A központi igazgatási apparátus a mindenkori császári udvarban működik. A központi állami főhivatalnokok válnak az uralkodó udvari tisztviselőivé. Többségük a ***comes*** (eredeti jelentésben a császár úti kísérője) címet viselte.

A **legfontosabb udvari tisztség a** *(comes et)* ***magister officiorum.*** Viselője a császár legfőbb bizalmasa, a birodalom kancellárja, aki közvetlen felettese valamennyi császári hivatalnak, mint amilyenek a principatus óta változatlanul működő *scrinia memoriae, epistularum, libellorum,* továbbá az újonnan létesített udvari kancellária. Parancsnoksága alatt áll a palotaőrség (amely a Constantinus által feloszlatott *praetorianus* gárda helyébe lépett), az államrendőrség, a postaszolgálat és a fegyvergyárak is.

Fontos udvari tisztviselő az igazságügyi hivatal vezetője, a *(comes et)* ***quaestor sacri palatii,*** akinek a címe a principatus kori *quaestores Augusti* tisztségből eredeztethető. A császári rendeletek szövegének megfogalmazása *(leges dictandae)* és a tisztviselők kinevezési

okmányainak elkészítése volt a legfontosabb feladata. Ez magyarázza a *quaestor* rendkívüli befolyását a dominatus kori jogfejlődésre.

A ***comes sacrarum largitionum*** pénzügyminiszterként irányítja a császári államkincstárt *(fiscust).* A ***comes rerum privatarum*** irányítása alatt állnak az úgynevezett domaniális koronajavak (uradalmak, bányák), amelyek a császár magánvagyonának *(res privatae)* részei. A ***praepositus sacri cubiculi,*** a főkamarás az udvari ceremóniák irányítója, aki eleinte az előbbieknél alacsonyabb rangú udvari főtisztviselő. Befolyása növekedésével később őket megelőzve rangban a *praefectus praetoriók* mellé lépett. Feladatai közé tartozott az udvartartás szükségleteiről való gondoskodás is.

Ezek a főtisztviselők, mint *comites consistoriani,* **tagjai voltak az államtanácsnak, a *consistoriumnak,*** más magas rangú hivatalnokokkal és katonákkal együtt. Ez a testület vitatta meg a császári rendeletek és ítéletek tervezeteit, és tette meg ezekre vonatkozó javaslatait. Az ülések jegyzőkönyveinek vezetése és az ügyintézés **az udvari kancellária** *(schola notariorum)* feladata volt, amely a *magister officiorum* irányítása alá tartozott.

4.3. A dominatus területi igazgatása

A központi apparátushoz hasonlóan szigorúan bürokratikus és központosított, a császárnak alárendelt a területi igazgatás is, amelyben a katonai és a polgári hatalom teljes mértékben elkülönül, az utóbbinál viszont a végrehajtó és bírói hatalom személyileg nem válik el egymástól. A senatusi és a császári provinciák közötti megkülönböztetés, amely már a Severusok óta gyakorlati jelentőségét jószerével amúgy is elvesztette, Diocletianus alatt végleg megszűnik, hasonlóképpen Itália és Egyiptom különállása is.

Az új közigazgatási alapegység továbbra is a **provincia.** Ezek száma előbb 96, később 120, vagyis átlagban a régiek területének harmada-negyede, ami hatékonyabb igazgatást tesz lehetővé. Feje a ***praeses*** (vagy *corrector*) ***provinciae,*** akihez mint polgári tisztviselőhöz tartozik a tartomány igazgatásának egésze, benne az adóüggyel és az igazságszolgáltatással.

A 12 (később 14) ***dioecesis*** mindegyike több provinciát foglal magában; élén a *vicariusszal,* a *praefectus praetorio* helyettesével.

A *dioecesiseket* a ***praefecturák*** fogják össze, élükön egy-egy ***praefectus praetorióval.*** A *praefectusok,* akiknek a székhelye egyébként a császári udvarban van, tesznek javaslatot területük tisztviselőinek kinevezésére, akik felett fegyelmi jogkört gyakorolnak, és ezen kívül joguk van általános rendelkezések kiadására is.

Az igazságszolgáltatás területén büntető- és polgári ügyekben első fokon a *praeses provinciae* jár el. Ítéletei ellen rendszerint a *vicariushoz* vagy a *praefectus praetorióhoz,* kivételes esetekben a császárhoz lehet fellebbezni. A *vicarius,* jóllehet alapjában véve a saját *dioecesisében* a *praefectus* helyettese, az igazságszolgáltatás tekintetében nincs annak alárendelve, ezért ítélete ellen csupán a császárhoz lehet fellebbezni. A *praefectus* ítéletei ellen nincsen fellebbezés, mivel ő mindenkor a császár helyett *(vice sacra)* hozza ítéleteit, amelyek legfeljebb császári kegyelemmel változtathatók meg.

A végletesen centralizált államberendezés szűk teret hagyott a városok *(municipium)* önigazgatásának. A városvezető *duoviri* tisztüket többé nem választás, hanem az elődeik javaslatára a városi tanács *(curia)* által történt kinevezés *(nominatio)* útján nyerik el, amely

hivatalt csak nyomós okból lehetett visszautasítani. Fő feladatuk az adók behajtásáról való gondoskodás. Bírói hatáskörükben csupán a jelentéktelenebb polgári ügyek maradtak, ítéleteik ellen a *praeses provinciae*-hez lehetett fellebbezni.

Bár többé nem császári székhely, Róma mint „örök város" *(urbs aeterna)* megtartja különleges státuszát a birodalom új területi struktúráján belül, élén a principatus alatt kapott császári tisztviselőkkel (a *praefectus praetoriót* kivéve, aki a területi igazgatás csúcsára került). Szervezete mintául szolgált az új keleti főváros, a 326-ban alapított Konstantinápoly számára is. Mindkét főváros élén ***praefectus urbi*** áll, közvetlenül a császárnak alárendelve. A köztársasági kor városi magistratusai közül a *praetor* és a *quaestor* maradt meg, csekély hatáskörrel, továbbá a császár által évente kinevezett két *consul* puszta kitüntetésként, bármilyen hatáskör nélkül. A ***senatus*** mindkét fővárosban helyi ügyekkel foglalkozik, gyakorlatilag a városi tanács szerepét töltve be. A régi hagyományt követve szokás volt a császári rendeleteket formaszerű megerősítés céljából a senatusnak megküldeni, amely azokat persze vita és szavazás nélkül, közfelkiáltással *(acclamatio)* fogadta el. **A senatus ülésein a *praefectus urbi* elnökölt, a határozatképességhez 50 tag jelenléte elegendő volt.** A senatori cím egyeseket születésüknél, másokat hivataluknál fogva illet meg, de az *adlectio* jogánál fogva a császár szavazati joggal nem járó kitüntetésként is adományozza, így a senatorok száma idővel mindkét fővárosban 2 ezer fölé emelkedett.

Irodalomjegyzék

Alföldy Géza (1996): *Római társadalomtörténet.* Budapest, Osiris.

Bajánházy István (2002): A diktatúra intézménye Rómában. *Publicationes Universitatis Miskolciensis,* 20. évf. 1. sz. 31–58.

Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila (2017): *Római magánjog.* 5. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

Földi András (2011): Status, res publica, ius publicum: Fogalomtörténeti észrevételek. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae,* 48. sz. 107–133.

Földi András – Hamza Gábor (2016): *A római jog története és institúciói.* 21. kiad. Budapest, Nemzeti.

Gaudemet, Jean (1982): *Institutions de l'Antiquité.* 2. éd. Paris, Sirey.

Humbert, Michel (2011): *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité.* 10. éd. Paris, Dalloz.

Jakab Éva (2009): Privatrechtliche Rechtsfiguren im Völkerrecht der römischen Republik. In Knütel, Rolf Hrsg.: *Festschrift für Rolf Knütel zum 70 Geburtstag.* Heidelberg – New York, C.F. Müller. 439–450.

Jakab Éva (2010): Választási botrány az ókori Rómában. In Balogh Elemér – Homoki Nagy Mária szerk.: *Emlékkönyv Dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szeged, SZTE ÁJK. 385–398.

Kelemen Miklós (2007): *A birodalom kormányzása. A Késő-római Birodalom közszolgálata jogi források elemzése alapján.* Budapest, ELTE ÁJK.

Kelemen Miklós (2009): A cohortalisok helye és szerepe a késő-római igazgatás rendszerében. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae,* 46. sz. 57–80.

KUNKEL, Wolfgang (2001): *Saatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik.* München, C. H. Beck.

MOLNÁR Imre – JAKAB Éva (2015): *Római jog.* 7. kiad. Szeged, Leges.

PETRUCCI, Aldo (2012): *Corso di diritto pubblico romano.* Torino, Giappichelli.

PÓKECZ KOVÁCS Attila (2014): *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

PÓKECZ KOVÁCS Attila (2016): *A principátus közjoga (Kr. e. 27 – Kr. u. 284).* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

PÓKECZ KOVÁCS Attila (2016): Pénzügyi igazgatás a dominátus korában. *Jura,* 22. évf. 1. sz. 108–119.

RAINER, Johannes Michael (1994): *Einführung in das römische Staatsrecht – Die Anfänge und die Republik.* Darmstadt, Wbg Academic.

SÁRY Pál (2009): *Pogány birodalomból keresztény birodalom. A Római Birodalom kereszténnyé válása a Codex Theodosianus tükrében.* Budapest, Szent István Társulat.

III. fejezet

Az ókori hagyomány az európai állam- és jogfejlődésben

Jakab Éva

Az európai állam- és jogtörténet főbb fejlődési vonalait tárgyaló jelen tankönyv úttörő próbálkozás: új oldalról, új aspektusból igyekszik megvilágítani a nagy szellemi vonulatokat. Ez a fejezet azt szeretné érzékeltetni, hogy a mintegy ezeréves európai történelemben mennyire fontos az ókori szellemi örökség. Ezért először egy rövid áttekintés következik az európai köz- és magánjog bázisát jelentő római jog tovább éléséről. Majd egy *case study,* egy egyetlen jogintézményt kiragadó esettanulmány mutatja meg mélységében is, hogy ez a szellemi kincs hogyan él tovább napjainkban is.

1. A római jog kodifikációja a 6. században

Az ókor hagyatéka, a görög filozófia és a római jog elméleti vívmányai európai szellemi hagyatékunk alapját képezik. Az állam- és alkotmánytörténeti tankönyv ezen bevezető jellegű fejezetében túlnyomó részben a görög államfilozófia és a római jog lényegével és jelentőségével foglalkozunk az európai állam- és jogtörténet szempontjából.

A római jog az európai egyetemek megalapítása és az európai jogtudomány kezdetei óta a *ratio scripta,* a jogi gondolkodás alfája és ómegája. **A római jog európai történetének, általános recepciójának az alapjait a 6. században rakták le, amikor Iustinianus császár parancsára a jog addig szétszórt, rendezetlen, különböző jogforrásokban megtestesülő anyagát összegyűjtötték, és törvénykönyvekbe rendezték.**

A törvénykönyvekbe rendezés folyamatát jogi műszóval ***kodifikációnak*** nevezzük. A *kodifikáció* szó a *codex* latin szóból ered, amely eredetileg egy speciális „íráshordozó" elnevezése volt. A magyarázathoz tudni kell, hogy az ókori rómaiak eredetileg az archaikus korszakban fatáblákra írták a jogilag releváns szövegeket: röviden szövegezett jogszabályok, jogi tartalmú köz- és magánokiratok tintával fatáblára írva vagy fémből készült „íróvesszővel" a fatáblára felvitt viaszrétegbe karcolva lettek feljegyezve. A köztársaság korától – hellenisztikus befolyásra – hosszabb lélegzetű irodalmi műveket, leveleket vagy jogtudósi munkákat már papirusztekercsre írtak; ennek neve latinul *liber,* azaz *könyv.* A papirusztekercs mellett lassan kezdett elterjedni a *codex* is íráshordozóként: a *codex* lényege, hogy egymásra helyezett „lapokból" áll, amelyeket az egyik oldalon átlyukasztanak és összefűznek. Tipikusan pergamenből (állatbőrből) készültek

eredetileg az egyes „lapok”, hisz a papírkészítés technológiája csak a középkorban vált ismertté Európában.

De térjünk vissza Iustinianus császárhoz és nagy művéhez, **a római jog kódexekbe, törvénykönyvekbe való összegyűjtéséhez!** Iustinianus császár szellemi nagyságát és kisugárzását a mai napig személyes élményként élheti meg a látogató, aki Olaszországban, Ravennában belép a *San Vitale-székesegyház* kapuján. A közép-európai utazó számára meglepő formájú építészeti remekmű a birodalom konstantinápolyi székhelyén épült és a méreteiben lényegesen impozánsabb Hagia Sophia sziluettjét idézi (az utóbbi köztudottan a mai Isztambulban áll). A nagy különbség a két székesegyház között, ami miatt a San Vitale jobban érzékelteti Iustinianus kormányzásának sugárzó fénykorát, a székesegyház belső díszítése. Amíg a régi Konstantinápolyban az oszmán hódítók minden arcképes ábrázolást barbár módon megsemmisítettek – és ez alól a keresztény templomok műremekei sem voltak kivételek –, addig Ravenna püspökei féltve óvták a 6. századi pompás mozaikokat. A székesegyházba lépve a mai látogatót is magával ragadja az 1500 év távlatából is átütő fénnyel ragyogó arany háttér, amely az apszisban jobbra és balra két ünnepélyes csoportkép hátterét képezi. Balra **Iustinianus császár** áll, koronával, palásttal, az udvartartásához tartozó kiemelkedő államférfiak kíséretében. Jobb kéz felől felesége, Theodóra császárné, udvarhölgyei körében. A császár a székesegyház makettjét tartja kezében, így ajánlja Isten kegyelmébe alkotását; kíséretében a hadvezérek mellett **kiemelkedő jogásza, Tribonianus** látható, aki a kodifikációs bizottságok irányítója volt.

A jogászok csoportját, amely a törvénykönyvalkotást jelképezi, az uralkodói hatalom egyik legfőbb támaszaként ábrázolja a mozaik. Köztudott, hogy a császár, aki 527-ben lépett trónra és 565-ig uralkodott, hatalmát katonai hódítások, nagy középítkezések és a római jog kodifikációja révén szilárdította meg. A nagy középítkezéseket, amelyek sok embernek munkát (ezáltal betevő falatot) biztosítottak, jól reprezentálják a mai napig sértetlenül álló építészeti remekművek, a fent említett San Vitale és Hagia Sophia-székesegyház. A katonai hódítás és a kodifikáció kulcsfontosságú szerepét jelképezi a mozaikon Belisarius (magyarosan Belizár) és Tribonianus alakja a császár közvetlen közelségében: az első a sikeres hadvezér, a második a nagy tudású, zseniális dogmatikus és szervező jogász. Iustinianus középen maga a nyugodt erő, az igazságot hirdető és szolgáltató imperator.

Katonai hatalom és jogállam – a „jó állam” két ismérve példaértékű megfogalmazásban olvasható a 6. századi kodifikáció egyik termékében, az *Institúciók* című, bevezető jellegű „tankönyvben”, amely az akkori jogi oktatás, a jogi iskolák kezdő hallgatói számára íródott: „A Mi Urunk Jézus Krisztus nevében […] az Örökké Felséges, Győzedelmes és Diadalmas Császár a törvényeket ismerni vágyó ifjúságnak. **A császári felségnek nemcsak fegyverekkel kell ékesítve lennie, hanem törvényekkel is fel kell fegyverkezve lennie,** hogy mind a háború, mind a béke idejében helyesen tudjon uralkodni és a római császárság győztes maradjon ne csak az ellenséggel vívott csatákban, hanem akkor is, amikor a hamis perlekedők csalárdságait kiűzi a jogérvényesítés utairól és éppoly lelkiismeretes legyen a jogban, mint amilyen diadalmas legyőzött ellenségein.” (Inst. In nomine domini, pr. Kiemelés: J. É.)

A törvénykönyvként, császári rendelettel hatályba léptetett gyűjtemény ünnepélyes szavakkal kezdődik: a keresztény uralkodó Jézus Krisztus nevében, neki hálát adva lép elénk a nagy törvényhozó szerepében. Az elkészült művet, **az *Institúciókat*** a császár kifejezetten a törvények ismeretére vágyó, **a jogi tanulmányokat megkezdő ifjúságnak**

ajánlja. Majd hangsúlyozza, hogy *arma et leges,* fegyverek és törvények egyaránt ékesítik és győzelemre vezetik a **jó uralkodót.** Háború idején a fegyverek, a hadsereg viszi a vezető szerepet, de béke idején nem fegyverrel (erőszakkal) kell kormányozni, hanem jó törvényekkel és jól működő igazságszolgáltatással.

A jogrendszer legalább olyan fontos a hatalom megszilárdításában, mint a győzelmes hadjáratok. A külső ellenséget fegyverrel kell legyőzni, míg a „belső ellenséget", a törvényszegőket, a jogellenes cselekmények elkövetőit **igazságos törvények** és következetes, **pártatlan igazságszolgáltatás** által kell üldözni és „legyűrni".

Iustinianus császár tudatosan a „jó állam" koncepciójának megvalósítása céljából fogott a kodifikáció hatalmas munkájába. A katonai hódítás után a törvényalkotás az uralkodó hatalmának megőrzője: „Immár minden nép az általunk kibocsátott, vagy szerkesztett törvények szerint él" – mondja büszkén az uralkodó (Inst. In nomine domini 1.). Majd kiemeli, hogy a római jog korábban rendezetlen masszáját jogforrási fajták szerint, tematikusan törvénykönyvekbe rendezte. A **császár először 528-ban nevezett ki egy 10 tagú bizottságot** (Tribonianus részvételével), és megbízta őket, hogy a császári rendeleteket egy egységes törvénykönyvben foglalják össze. Az elkészült művet a császár *Codex Iustinianus* néven 529-ben életbe léptette, és vele egyidejűleg megtiltotta a korábbi császári rendeletekre való hivatkozást a jogi oktatásban vagy a bíróságok előtt. Ez az első kódex nem maradt ránk. A második lépésként a császár **530-ban megbízta Tribonianust, hogy egy általa összeállított bizottság segítségével a jogtudósok jogi szakvéleményeit rendezze egységes törvénykönyvbe.** Ez azért volt igen nehéz feladat, mert ez a jogforrási anyag *(ius)* óriási terjedelműre duzzadt az évszázadok alatt. Jogászok generációi írtak okos műveket jogi problémák korrekt megoldásáról – és ezen írások szinte kivétel nélkül mind hatályos jognak számítottak. Ezért hihetetlen bonyolult feladat volt ezen írások összegyűjtése és belőlük törvénykönyv szerkesztése. A bizottság **a kor legkiválóbb jogászait** egyesítette. Tagjai voltak a konstantinápolyi és a bejrúti jogi „főiskolák" jogtanárai, de munkájukat segítették felsőbírósági bírák és a császári kancellária jogászai is. A bizottság munkájának megkönnyítésére a császár több, irányelveket megfogalmazó rendeletet bocsátott ki. Ezek célja (modern kifejezéssel élve) a „jogharmonizáció" volt: a vitás kérdések egységes eldöntése, a régi jog elavult intézményeinek törlése, az ellentmondások kiszűrése stb. Elsősorban azon jogászok munkáit tekintette relevánsnak, akik korábban az Augustus császár által megteremtett *ius respondendi* (nyilvános szakvéleményadási jog) révén a legnagyobb tekintélyre tettek szert. Jellemző, hogy a gondos szűrés és szelekció ellenére is 39 jogtudós mintegy 2 ezer könyvéből vett idézet került be a törvénykönyvbe. A híres jogászok névsora Q. Mucius Scaevolától a posztklasszikus Arcadius Charisiusig terjed, azaz mintegy 500 év joganyagát öleli át. Az így létrejött törvénykönyv mintegy 30%-a Ulpianustól, 15%-a Paulustól és kb. 6%-a Papinianustól származik.

A fent említett császári rendeletek *(Ötven döntvény)* felszólították a kodifikációt végző jogászokat (kompilátorokat), hogy lehetőleg **kerüljék** az összeállításban **az ellentmondásokat, ismétléseket,** igyekezzenek **egységes szöveget alkotni.** Ennek érdekében megengedték az eredeti, rég elhunyt jogászoktól származó szövegrészek **részleges megváltoztatását** (ez ma szerzői jogi korlátba ütközne, hisz a szellemi alkotás integritását sértené). Az egyes szerzőktől vett részeket a bizottság tárgyuk szerint csoportosította (például adásvétel, végrendelet, tulajdonvédelem, a helytartó hatásköre, az adóbehajtók felelőssége stb.). A teljes anyagot 50 könyvbe *(liber)* osztották be; a könyveken belül címek

(titulus) találhatók, amelyek töredékekre *(fragmentum)* oszlanak. A hosszabb töredékek bevezetésből *(principium)* és paragrafusokból állnak. Ezek elején a „jogalkotó" feltünteti, hogy melyik jogtudós milyen művéből idéz. **A törvénymű az 533. év végére készült el, és a *Digesta* nevet kapta.** A hatályba léptetés után a császár rendeletileg eltiltotta a korábbi jogászi iratok használatát, sőt még azt is, hogy az elkészült törvénykönyvhöz magyarázatokat fűzzenek.

A *Digesta* szerkesztése közben, még **533-ban egy kisebb bizottságot** is kinevezett a császár, amelynek élén ugyancsak Tribonianus állt. Tagjai között találjuk a két másik neves jogtanár, Theophilus és Dorotheus nevét is – „hogy tekintélyünk és utasításainak alapján szerkesszék meg az *Institúciók*at, hogy ti a jog elemeit ne elavult mesékből tanuljátok, hanem a császári felségtől ismerhessétek meg, hogy fületek és értelmetek semmi haszontalant és téveset ne vegyen be, hanem csupán a dolgok igazi lényegének megfelelőt" (Inst. In nomine domini 3.). A jogi tanulmányaikat megkezdő ifjak színvonalas és autentikus tananyaggal való ellátását különösen fontos célkitűzésnek tartja. A tankönyvek ne primitív „mesék", elferdített féligazságok legyenek, hanem a császár szava, a magas rendű jogtudomány tisztasága szóljon kezdettől fogva a tanulni vágyó ifjúsághoz. Ez a tankönyv még 533-ban el is készült. Jellemzője, hogy felépítése (rendszere) és tartalma feltűnően követi a 2. században élt jogtudós, Gaius azonos című munkáját. Iustinianus ezt a művet is **törvényerővel** ruházta fel, és *Institutiones seu Elementa* címen léptette hatályba. Ebből a műből idéztünk a bevezetőben.

Végül a *Digesta* szerkesztése közben végrehajtott számtalan „modernizálás" miatt szükségessé vált az elsőnek elkészült *codex* megreformálása. Ezért **534-ben kiadtak egy új kódexet,** amely a *Codex Iustinianus repetitae praelectionis* címet kapta; csak ennek a második kódexnek a szövege maradt ránk. Ebben a császári rendeletek *(constitutiók)* találhatók tematikusan összerendezve, időrendi sorrendben, Hadrianus császártól kezdve. Mindegyik **törvénykönyv latin nyelven készült, holott a birodalomban az igazgatás és a törvénykezés nyelve ebben az időben már régen a görög** volt.

Ezeknek a törvénykönyveknek a módosítását a császár szigorúan megtiltotta, később mégis adtak ki új rendeleteket **görög nyelven,** sőt maga Iustinianus is megszegte a saját parancsát, azaz adott ki **később is még rendeleteket.** Ezeknek a gyűjteményét a *Novellae* névvel illették – innen származik a modern jogalkotói gyakorlatban is használatos jogi műszó, a törvénykönyv későbbi kiegészítése, novellája.

A kodifikációs munkát a császár szemléletes szavakkal írja le, ábrázolva a vállalkozás szinte emberfeletti nagyságát: „Miután pedig az azelőtt rendezetlen császári rendeleteket ragyogó összhangba hoztuk, kiterjesztettük figyelmünket a régi jogtudomány megszámlálhatatlan köteteire is és ezt a kétségbeejtő nagy művet is, mintegy a mélységek fölött járva, isteni segítséggel, már befejeztük." (Inst. In nomine domini 2.)

Végül azt is hangsúlyozza, hogy az ifjúság helyes elvek szerinti **oktatása prioritást** élvez, hisz azok, akik most a tanulók padjában ülnek, hamarosan az állam támaszai, vezetői lesznek: „Vegyétek tehát e mi törvényeinket teljes odaadással és kitartó szorgalommal és mutassátok magatokat annyira képzettnek, hogy az a legszebb remény kecsegtethessen benneteket, hogy egész jogi tanulmányaitok befejeztével államunkat a reátok bízandó tisztességekben képesek lesztek kormányozni." (Inst. In nomine domini 7.)

2. A kodifikáció tárgya

A Iustinianus császár neve által fémjelzett kodifikáció jelentőségét akkor tudjuk jobban megérteni, ha ismerjük, hogy milyen normatömeg képezte ennek a kodifikációnak a tárgyát. A római jog (közjog és magánjog) ugyanis a Kr. u. 6. században már több mint ezeréves múltra tekintett vissza, és szabálytömege is ehhez mérten összetett, sokrétű volt. A római jog történeti fejlődésének útját leginkább a **jogforrások áttekintése** révén lehet érzékeltetni, ugyanis minden egyes jogtörténeti periódusnak megvolt a jellemző jogforrása (a jogforrás mai modern fogalommal **a jogszabály megjelenési formája**).

A régi (archaikus) jog korában az uralkodó jogforrás a szokásjog volt *(consuetudo).* A szokásjog íratlan jog, amelynek keletkezéséhez írásba foglalás nem szükséges. Salvius Iulianus, a klasszikus kor egyik kiemelkedő jogásza a következőképpen definiálta a szokásjogot: a nép hallgatólagos egyetértéssel elfogad egy gyakorlatot, amely írásba foglalás nélkül mindenkit kötelez. A társadalom, az adott állam közössége kialakít bizonyos alapvető együttélési normákat (szokásokat), amelyek betartását az államszervezet kikényszeríti (jogszokás); a jogszokások összesége maga a szokásjog.

Róma történetének forrásokkal is dokumentált korszakában a szokásjogi normák mellett egyre nagyobb jelentőségre tett szert **a törvény** *(lex).* A törvény (a szokásjoggal szemben) **már írott jognak** számít, hisz **a törvény keletkezésének egyik fő ismérve, hogy írásbeli törvényjavaslatot terjesztenek a népképviseleti szerv (népgyűlés, parlament) elé, amely azt megvitatja, majd szavaz annak elfogadásáról.** A **törvényjavaslat beterjesztésére** valamely magistratus (állami tisztségviselő) jogosult. A törvény hatálybalépéséhez elengedhetetlen még a **kihirdetése,** azaz nyilvánosságra hozatala (hogy bárki megismerhesse annak tartalmát). Róma történetében az első nagy, jelentős törvényhozási mű a **XII táblás törvény,** amely Kr. e. 451–450-re datálható. Ez a 12 érctáblára vésett és a fórumon közszemlére kitett törvényhozási termék tulajdonképpen a szokásjog egyes szabályainak összefoglalása és törvényi megerősítése volt. A szokásjog mint normatömeg továbbra is létezett, de a legfontosabb jogforrás, a jogfejlődés motorja ettől kezdve a törvény volt. Róma köztársasági korszakában született még számos magánjogi szempontból jelentős törvény (például a *lex Aquilia*), de a törvény mint jogforrás elsősorban a közjog terén vált meghatározó jelentőségűvé. A *lex Hortensia,* a *lex Canuleia,* a *lex Papiria,* a *lex agraria* vagy a *lex Iulia de civitate* az államrend, a társadalmi béke, a földtulajdon vagy a polgárjog (állampolgárság) alapvető kérdéseit szabályozták.

A jogfejlődés szempontjából is kardinális jelentőségű a Kr. e. 367-ben kibocsátott **leges Liciniae Sextiae,** amely az igazságszolgáltatást, **a bíróságok működését** helyezte új alapokra. Ez a törvény vezette be, hogy az igazságszolgáltatás *(iurisdictio)* élén a **praetor** állt. A *praetorok* feladata volt a peres ügyek, a felperesi panaszok és az alperesi kifogások előzetes megvizsgálása és döntés arról, hogy az adott ügyben meg lehet-e nyitni a bírósági utat (azaz keresetet adni vagy a felperesi panaszt elutasítani). A *praetorok* a mindennapos **bírói joggyakorlatuk** tapasztalatait hamarosan elkezdték **hivatali hirdetményekben** összefoglalni és kifüggeszteni a fórumon. Ezen **hirdetmények neve *edictum*** volt. Évszázadok alatt kialakult és megszilárdult az a gyakorlat, hogy **a praetor az edictumban már a hivatalba lépésekor előre közzétette, hogy milyen tényállások esetén fog keresetet adni, és mely esetekben fogja a keresetet megtagadni.** Az archaikus jog szokásjogi és törvényi normái nem tudtak lefedni minden életviszonyt, azaz a jogalkalmazás terén sokszor szembesült a bíró

a joghézag problémájával. A *praetor* a bírói jogalkalmazás irányítójaként ugyan hivatalosan nem alkothatott új jogszabályt *(praetor ius facere non potest),* de nagy mérlegelési szabadsággal rendelkezett a bírósági jogérvényesítési út megnyitása vagy megtagadása terén, ahol érvényesíteni tudta a **méltányosság** *(equitas)* vagy **a természetes ész** *(naturalis ratio)* filozófiai eredetű kategóriájának köntösébe burkolt morális és jogi-rendszerteremtő prioritásait, azaz fejleszteni tudta a jogrendszert. Az igazságszolgáltatás, a per felügyelete révén tehát alkotóan tudta befolyásolni a jogfejlődést. A köztársasági korban a *praetori* **edictum vált a vezető jogforrássá,** a magánjog terén szinte teljesen kiszorítva a törvényhozás útján való jogfejlesztést.

A köztársasági korban azonban egy másik jogforrás is kialakult, amely évszázadokra meghatározó jelentőségűvé vált a római köz- és magánjog terén: a **jogtudomány.** Már a Kr. e. 3. századból maradtak fent források, amelyek azt tanúsítják, hogy nagy tekintélyű, filozófiai és retorikai előképzettséggel rendelkező magistratusok *(praetorok, consulok)* jogi szakvéleményeket osztogattak, esetleg jogi műveket is írtak. A hivatali hatalom, a társadalmi tekintély és a logikus jogi érvelés tisztelete azt eredményezte, hogy e „jogtudósok" véleményei lassan formailag is jogforrássá váltak, azaz **bíróság előtt lehetett ilyen szakvéleményekre hivatkozni az objektív jog bizonyítására.** A jogászi szakmai viták, a jogtudomány Róma tipikus társadalmi műveltségi ága lett, amely egyre kifinomultabb, egyre tisztábban rendszerezett formába csiszolta a római köz- és magánjogot. A kiemelkedő jogászok (például Quintus Mucius Scaevola, Labeo, Sabinus, Proculus, Ulpianus, Paulus vagy Papinianus – hogy csak néhányat említsünk) nagy tekintélyre tettek szert, sokszor az állam kormányzásában, igazgatásában is a legmagasabb pozíciókat töltötték be, és munkásságuk vetette meg a római jog ezeréves „utóhatásának" az alapjait. Tulajdonképpen a *praetori edictum* is a jogászok kommentárjai, az egyes *edictumokhoz* írt magyarázatai révén maradt fenn – így került be a iustinianusi kodifikációba, a *Digestába.* Az *edictum* mellett a senatus határozatai *(senatus consultum)* rendelkeztek még jogforrási jelleggel – de ezek inkább ad hoc jellegű, konkrét esetek által kiváltott normák voltak, azaz nem egy átgondolt jogalkotási folyamat eredményei. A *senatus consultum* a principatus korában került jobban a középpontba, mivel a *princeps* senatus elé terjesztett akaratát testesítette meg.

A jogtudomány egészen a Kr. u. 3. század közepéig nagy jelentőségű maradt a római jog fejlődése szempontjából. A principatus korától azonban némi hangsúlyeltolódás észlelhető a jogászok tevékenységét illetően. Már Augustus elkezdte **„intézményesíteni" a jogászi szakvéleményeket** és bekapcsolni a vezető jogászokat az igazságszolgáltatás mechanizmusába. Ugyanis a *princeps* fontos politikai programjává vált az „igazságosztó", az igazságos legfőbb bíró imázsa. A birodalom központjában, Rómában, de a tartományokban is igyekeztek biztosítani a szabad polgárok számára a „joghoz való hozzáférést" (modern kifejezéssel *access to law*), amely a jog előtti formális egyenlőség révén a politikai hatalomba vetett bizalom és ezáltal a társadalmi béke fontos eszközének számított. A jogászi szakvélemények ettől kezdve gyakran **császári rendeletek** formájában láttak napvilágot.

A császári rendelet külön jogforrássá vált, mert az uralkodó nevében (esetleg személyesen meghozott), elvi éllel bíró jogi döntéseket foglalt magában. A 3. századtól ezek a rendeletek váltak a jogfejlődés legfőbb mozgatóivá.

Iustinianus császár a 6. században a fenti, ezer év termésének számító jogi normatömeget igyekezett rendszerezni, tematikus fejezetekbe sorolni, az ellentmondásoktól megtisztítani, hogy egységes jogrendszert biztosítson a birodalom politikai-igazgatási rendjének támaszaként.

3. Iustinianus hagyatéka

Iustinianus és kiváló jogászai annyira jó munkát végeztek, hogy a 6. században összeállított törvénykönyvek a mai napig megszabták az európai jogrendszerek irányát. Kétségtelen, hogy a császár nem „új jogot" alkotott, azaz nem új törvényeket „talált ki", hanem mintegy 1000 év jogfejlődésének eredményét rendeztette átgondolt, szisztematizált, jól használható gyűjteménybe. Egyértelmű, hogy **a 6. századi kodifikációs bizottság teljesítménye nélkül az ókori Római Birodalom joga már régen feledésbe merült volna,** szellemi kincsei örökre elvesztek volna az európai jogfejlődés számára. A császári rendelet nyomán kibontakozó kompiláció (gyűjtő-szerkesztő munka) volt az abszolút előfeltétele annak, hogy a későbbi generációk megismerhessék és használatba vehessék ezt az értékes normatömeget.

A római jog „diadalútját" az európai történelemben három alapvető továbbélési módba szoktuk sorolni: **folytatólagos továbbélés, újjáéledés és recepció** (beszivárgás, befogadás).

3.1. Bizánc: a Kelet és a Balkán

A 6. században létrejött törvénykönyvek a birodalom egész területén hatályba léptek. A posztklasszikus korszak jogrendjét – és államszervezetét – nagyban-egészben átvette a Bizánci Birodalom (ezzel külön fejezet foglakozik ebben a tankönyvben). A Bizánci Birodalom területén ezek a törvényhozási produktumok tulajdonképpen egészen 1453-ig, Bizánc bukásáig hatályban maradtak. Ezért ezen a területen **folytatólagos továbbélésről beszélünk.** Mivel a birodalom hivatalos nyelve a görög volt, hamarosan szükségszerűvé vált az eredetileg latin nyelvű törvények **görögre fordítása.** A mindennapos gyakorlatban az is gondot okozott, hogy a törvénykönyvek nagyon hosszúak, túlzottan részletesek voltak, ráadásul sokszor különböző jogászi álláspontokat ütköztettek. Ez a körülmény komoly akadályt képezett a joggyakorlatban, a törvények alkalmazásában. Ezért az évszázadok folyamán az egyes kodifikációs termékekből több **görög nyelvű kivonat** készült, amelyek az eredeti 6. századi törvénykönyveket rövidebb, érthetőbb formába öntötték.

A folytatólagos továbbélés e változata elsősorban az egykori Római Birodalom keleti felére, az ott létrejött utódállamok jogi kultúrájára volt jellemző. A Bizánci Birodalomban több kivonatolt, rövidített változata is készült a iustinianusi törvénykönyveknek. Különösen jelentős volt az ***Eklogé tón nomón*** (*Törvényszemelvények,* 8. sz.), majd a 9. században a ***Prokheiron*** *(Kézikönyv),* valamint Bölcs Leó császár uralkodása idején (886–911) hosszabb fordítómunka eredményeként megszületett a ***Baszilika*** *(Császári törvények).* E joggyűjtemények évszázadokig hatályban maradtak, és némelyek még a Bizánci Birodalom bukása után is mérvadónak számítottak a bírói gyakorlatban. Az utolsó, iustinianusi alapokra épülő joggyűjtemény, a *Hatoskönyv (Hexabiblosz)* Thesszaloniké város vezető bírójának, Harmenopulosznak a munkája volt, és érdekessége, hogy szokásjogi alapon egészen a 20. századig alkalmazták.

3.2. A középkori jogi oktatás, az egyetemek keletkezése

Közép-Európa számára még ennél a továbbélési formánál is fontosabb, nagyobb jelentőségű az **„újjáéledés".** Európában ugyanis a 6. század után megszűnt a római-bizánci fennhatóság, és az „utódállamok" csak részben őrizték a római jogi hagyományt. Bár meg kell jegyezni, hogy a Nyugatrómai Birodalom bukása után létrejött királyságok, a népvándorlás utáni barbár államok területén is léteztek olyan **jogkönyvek vagy törvénykönyvek,** amelyek a római jog alapvető szabályait tartalmazták, és kivonatok formájában megőrizték az utókornak. Ezek jórészt abból a célból készültek, hogy **a „személyiségi elv" jegyében az ott élő rómaiakra vonatkozó „jogszabályokat" írásos formában rögzítsék.** Közben Iustinianus császár eredeti alkotása, a törvénykönyvek addig kéziratos kódexekben terjesztett teljes terjedelmű szövege elkallódott, feledésbe merült Nyugat-Európában.

Jelentős **fordulatot csak a 11. század hozott:** ekkorra Észak-Itáliában már újra virágzásnak indult a gazdasági élet, főleg az ipar és a kereskedelem. A gyorsan fejlődő árucsereforgalom azonban nélkülözte a kidolgozott jogi hátteret, komoly szükséglet alakult ki egy fejlett, rendszerezett magánjog bevezetése iránt. Ekkor történt, hogy Keletről becsempészve felbukkant a *Digesta* egy jól megőrzött, szinte hiánytalan kézirata, amely lehetővé tette a iustinianusi jog újjáéledését Európában.

Ebben a hosszú, fokozatos átalakulási folyamatban hamarosan színre léptek az **egyetemek** is: az egyetem latin neve az *universitas,* amelynek jelentése összesség, egyetemesség, azaz a tanárok és a diákok közössége. Európában először **Bolognában** kezdődött meg az oktatás: már a 11. századból léteznek tudósítások olyan oktatási intézményről, amely elmélyült ismereteket közvetített a hallgatók felé. Magának **az egyetemnek a megalapítását** általában 1158-hoz kötik, amikor **I. Barbarossa Frigyes kiváltságlevelet** adott ki a tanárok és diákok védelmére. Ezt hamarosan követte a **párizsi egyetem** alapítása 1215-ben – de ez az alapítási dátum is hosszú előtörténettel bír, mert az oktatás már a 11. században megkezdődött. **Oxfordban** is már a 11. századtól folyt oktatás, amely kezdetben szorosan az egyházhoz kötődött. Oxfordban az egyetem dominanciája, a diákok és a város polgárai közti feszültség 1209-ben például már annyira elfajult, hogy az „egyetem" kivonult a városból, és 1209-ben megalapították a **cambridge-i** egyetemet. Spanyolországban az arab hódítók kiűzése és a keresztény spanyol királyság létrejötte segítette **Salamanca** egyetemének 1218-ban bekövetkezett megalapítását. De Padova, Nápoly vagy Siena egyetemét is ezekben az években hozták létre.

Jellemző, hogy az első egyetemeken teológiát, filozófiát és jogtudományt oktattak; ez a három diszciplína testesítette meg az „egyetemi színvonalat" *(studium generale).* Bolognában 1080 körül **Irnerius professzor kezdett el jogot oktatni.** Tanítási módszere azonban igen különbözött a mai egyetemi oktatástól, hisz főleg abból állt, hogy hallgatóinak részleteket olvasott fel a iustinianusi törvénykönyvekből, és azokat magyarázta. Irnerius professzor előadásainak a magyarázatait, megjegyzéseit a törvénykönyvek kézi másolatban terjedő kódexének margójára jegyezte fel; ezeket a jegyzeteket latinul *glossának* hívták (a görög eredetű *glossza* annyi mint 'nyelv'). Innen eredeztethető a bolognai jogi iskola ***glosszátoriskola*** elnevezése. A bolognai egyetem tanárait ezért glosszátoroknak is szokás nevezni. Ezek a professzorok abból indultak ki, hogy a törvénykönyvek egységes alkotások, amelyeknek a szövege szinte előzmény nélkül, a 6. században jött létre. A szövegekben óhatatlanul fellelhető ellentmondó nézeteket igyekeztek feloldani, utalások révén harmonizálni

az egyes fragmentumokat. Ebből a korszakból különösen négy kiemelkedő glosszátor nevét szoktuk emlegetni: **Martinus, Jacobus, Bulgarus és Hugo,** akiket a *négy doktor* névvel is szoktak illetni. A több mint száz év alatt kimunkált, összhangba hozott glosszákat **a 13. század közepén Accursius** foglalta össze *Glossa ordinaria* néven; ez a munka a mai napig a tudományos értelmezés tárgyát képezi. Az egyetemi oktatást uraló glosszátorok munkájának az lett a következménye, hogy a bíróságok a iustinianusi törvénykönyveknek csak a glosszált, magyarázatokkal ellátott részeit alkalmazták. A korabeli szállóige szerint: amit nem ismer el a glossza, azt a bíróság sem fogadja el.

A glosszátorok nagy érdeme, hogy kialakult **a rendszerezett, logikai szabályokat alkalmazó jogi oktatás,** amelynek egyetlen és kizárólagos alapanyaga a római jog volt – ahogyan azt Iustinianus császár megbízásából a 6. században rendszerezték és rögzítették. Az egyetemen tanultakat, a római jog tiszteletét a végzett hallgatók magukkal vitték hazájukba: akik a világi és egyházi bíróságokon ítélkeztek, vagy másutt jogot alkalmaztak, a tanultak alapján döntöttek a jogos és jogtalan, az igazságos és igazságtalan örök kérdésében.

A mai kutatók szemében ugyan némi hiányossága ennek az irányzatnak, hogy egységes szövegnek tekintették a iustinianusi törvénykönyveket, azaz nem történeti módszerrel vizsgálták az ókori forrásokat. Nagy érdemük viszont, hogy elmélyülten, a teljesség igényével kezdtek foglalkozni a joggal mint tudománnyal – és ezzel koruk politikai és gazdasági szükségleteire reflektáltak.

3.3. A ius commune (közös jog) Európában

Részben az új egyetemeken fejtették ki oktatási tevékenységüket az úgynevezett **kommentátorok,** akik a nevüket a glosszált szövegekhez fűzött magyarázataikról kapták. Terjengős kommentárjaik ugyan nem voltak olyan tudományos értékűek, mint a glosszátoroké, de munkájuk mégis megkönnyítette a joganyag bírósági alkalmazását, és ezzel a iustinianusi római jogot még közelebb vitték a hétköznapok joggyakorlatához. A két talán leghíresebb név ezen irányzat művelői közül **Bartolus és Baldus** neve.

Ezekben az évszázadokban nagyszámú külföldi fiatal tanult a fenti híres egyetemeken, akik Európa legtávolabbi részeiről is a tudás e fellegváraiba „zarándokoltak". Tanulmányaik után hazatérve jogismeretként a római jogot vitték magukkal, azt alkalmazták államférfiúi vagy bírói, jogászi tevékenységük során. Ezzel megindult a római jog egész Európában megfigyelhető elterjedése, sőt diadalútja.

Az egyetemeken tanult és Európában mindenütt alkalmazott jogot a tudomány a *ius commune* néven emlegeti: **a közös jog, hisz minden európai egyetem, minden fejlettebb európai ország ezt a jogot ismerte és alkalmazta.** Kétségtelen, hogy a kommentátorok munkásságában az eredeti iustinianusi jog **longobárd hűbérjoggal és kánonjogi elemekkel** is keveredett. Viszont a feudális jogi elemek annyira elhanyagolhatók voltak, hogy alig gyakoroltak hatást a kifejlődő magán- és közjogra. A kánonjog ugyan fontos szerepet játszott a családi élettel (házasság, örökbefogadás stb.) kapcsolatos jogintézményeknél, hisz ezeket a jogterületeket a keresztény ideológia és erkölcs lényegesen átformálta. Ugyanakkor alapelvnek számított, hogy az egyház a római jog szerint él *(ecclesia vivit lege Romana),* ezért azt mondhatjuk, hogy a kánonjog a római jog modernizálásában, aktualizálásában játszott elsősorban szerepet. Az elmondottakból következik, hogy szinte az egész Európában

elterjedő *ius commune* mind a középkorban, mind az újkorban a *közös jogként* továbbélő római jog volt. Azaz az európai országokban bizonyos „lappangó, beszivárgó" terjedés révén a római jog vette át a vezető szerepet.

3.4. Németország és a recepció

Németország jogfejlődése jól példázza azon európai államok útját, amelyekben az antik Róma kultúrája és joga nem hagyott maradandó nyomokat, de a középkorban meginduló jogi oktatás, az egyetemek és az egyház közvetítése révén a római jog mégis nagy befolyásra tett szert. A római jog befogadását elősegítette a történelmi-politikai kontextus. A Német-római Császárság nem vált központosított állammá, hanem évszázadokig kisebb-nagyobb fejedelemségek, püspökségek viszonylag laza konglomerációja maradt. Az egyes tartományokban ugyan léteztek germán jogi hagyományok, amelyek az ítélkezés alapjául szolgáltak, de ezek a szokásjogi rendszerek elszigeteltek maradtak, nem tudtak birodalmi germán szokásjoggá fejlődni. A politikai-igazgatási széttagoltság következtében tehát nem alakulhatott ki egységes, germán hagyományokra épülő jogrendszer – annál is inkább, mert ehhez hiányzott a szakmai-tudományos háttér is. Ugyanakkor a tanulni vágyó diákok a német tartományokból is tömegesen zarándokoltak Itáliába, hogy az ottani jó hírű egyetemeken sajátítsák el a jog alapjait. Kiterjedt kutatások mutatják, hogy Bologna, Padova vagy Pavia egyetemein melyik évben hány német származású diák iratkozott be, és tett vizsgát (peregrináció), sőt számos esetben a levéltári anyagokból azt is végig lehet követni, hogy a végzett diákok hazájukba visszatérve milyen életpályát futottak be.

Ebből az életpálya-követésből kiderül, hogy a hazatérő, jól képzett jogászok a 12–13. században elsősorban vezető egyházi állásokban helyezkedtek el: az egyházi igazgatás fontos tisztségviselőivé váltak. Munkájuk során a római jognak a iustinianusi törvénykönyvekben fennmaradt és a glosszátorok tanításai által magyarázott anyagára támaszkodtak, ezen szellemi kincs alapján érveltek. A „tanult jog" tehát először nem is annyira a magánjog, mint inkább a közjog területén jutott meghatározó szerephez. A kánonjog viszont kihatott a világi közjog, a birodalmi igazgatás jogára – hisz a császári kancellária és az igazságszolgáltatás számára is szükség volt a jól képzett szakemberekre. A fejedelmek igyekeztek igazgatási apparátusukat modernizálni, hatékonyabbá tenni – és ennek szakmai hátterét csak a tanult jogászok tudták biztosítani. A professzionalizmus, a szakmai tudás előfeltétele lett a magasabb tisztségek betöltésének, azaz a képzetlen rendi igazgatási apparátus ideje lejárt. Ezeken a csatornákon az itáliai egyetemeken oktatott joganyag egyre nagyobb befolyásra tett szert a német tartományokban.

Tovább erősítette ezt a folyamatot **az igazságszolgáltatás rendszerének átalakulása.** A korábbi feudális rendi bíráskodás vagy esküdtbíráskodás helyét egyre inkább **a fejedelem által kinevezett, túlnyomó részben képzett jogászokból álló bírósági testületek** vették át. Ezeken a bíróságokon már nem a helyi szokások vagy az érintett felek társadalmi presztízse volt a döntéshozás mércéje, hanem **a logikus, rendszerezett jogi érvelés.** Ehhez járult a városok felvirágzása és a **városi bírósági fórumok** kialakulása (például Leipzig, Magdeburg, Frankfurt am Main). Összességében megállapítható, hogy **a decentralizáció kedvezett az egyetemi oktatáson alapuló, római jogi gyökerekből építkező, rendszerezett, kifinomult köz- és magánjog lassú beszivárgásának,** ami hamarosan e normatömeg

és jogi kultúra dominanciájához vezetett. A császárság és pápaság közötti harc középpontjában a birodalmi eszme állt; ha a fegyverek mellett jogi érveket is bevetettek, akkor a közjogi kérdésekben is a római jogra támaszkodtak (jellemző, hogy az argumentumokat kontextusukból kiragadva, a szövegkörnyezettől elidegenítve vetették be). Ez a szemlélet jól megfért a római jogot felkaroló iustinianusi irányzattal. A 11–14. századi lassú beszivárgás után a római jog, különösen a *ius commune* tanai révén, előtérbe került, és átvette a vezető szerepet. Az Itáliából hazatérő német fiatalok a római jogot terjesztették birodalomszerte, amelyet a korabeli német joghoz képest „tudósjognak" hívtak.

Ez az évszázados **recepciós folyamat** vezetett a 15. század végén egy sajátos törvényhozási aktushoz, amely legalizálta és gyorsította ezt a jogfejlődési irányt. A képzett jogászok számára már jól ismert normatömeget **törvényhozási úton kifejezett jogforrásnak deklarálták 1495-ben,** a Wormsban összeült birodalmi gyűlésen. Az úgynevezett **birodalmi kamarai rendtartás** *(Reichskammergerichtsordnung)* leszögezte, hogy a római jogot kisegítő jelleggel minden esetben alkalmazni kell, ha a legfelsőbb bíróság elé került ügyben sem a városi jog *(Stadtrecht),* sem a tartományi jog *(Landrecht)* nem kínál adekvát jogi megoldást. Ez a rendelet élő joggá tette a római jogot a német tartományokban, és elindított egy több évszázados tudományos és szakmai fejlődést, amelyet az 1900. január 1-jén hatályba lépett német Polgári Törvénykönyv (*Bürgerliches Gesetzbuch,* BGB) által zártak le. A jogtudományban az alábbi kiemelkedő tudományos „iskolák" fémjelzik ezt a folyamatot, amelyek az egész kontinens, de még Anglia jogtudományára is nagy hatást fejtettek ki: természetjogi iskola, német történeti jogi iskola, pandektisztika, fogalmi jogtudomány.

3.5. Humanizmus a Francia Királyságban

A Francia Királyság jogfejlődése **két ellentétes vonulatból** indult ki a középkorban. A **déli tartományok az írott jog** területének számítottak *(pays du droit écrit),* ahol a *Leges Romanae Barbarorum* formájában tovább élő, leegyszerűsített római jog volt sokáig a jogélet alapja. Ezzel szemben **az északi országrészek** a *pays du droit coutumier,* **a szokásjog** tartományai voltak. De éppen a kezdetben kevésbé fejlett északi tartományokban diagnosztizálható erősebb hajlam a iustinianusi kodifikáció szellemi befogadására, itt indult meg egy lassú, beszivárgáson alapuló recepciós folyamat. Ebből ugyan sohasem lett egy teljes mértékű recepció, de a jogászok igyekeztek a helyi szokásjogból és a iustinianusi jogból egy individuális *droit commun francais-t* kialakítani. A déli országrészekben viszont uralkodóvá vált a felfogás, hogy a római jog az írott jog területén is csak a szokás erejénél fogva érvényes. E felfogás történeti alapja, hogy a glosszátorok előtt a *Breviarium Alaricianum* volt a római jogi ismeretek forrása, amely azonban nem minden tartományban volt érvényben.

A római jog a humanizmus kora előtt kis népszerűségnek örvendett a Francia Királyság területén. A negatív értékítélethez elsősorban politikai okok vezettek: **1219-ben III. Honorius pápa a francia királyok közbenjárására pápai bullával** *(Super specula)* **betiltotta a római jog oktatását a párizsi egyetemen.** A politikai ellenszenv onnan eredt, hogy a Német-római Császárság (a franciák első számú ellensége) közvetlenül Iustinianustól vezette le legitimációját, a iustinianusi kodifikációt mint „császári jogot" is saját örökségének tekintette, amely a területén *ratione imperii* (a császári hatalom okán, mint császári jog) számított hatályos jognak. A francia jogászok természetesen elutasították a római jog

ilyetén recepcióját, már csak az államjogi és nemzeti tartalom miatt is. Hangoztatták, hogy francia földön a római jog inkább *imperio rationis* érvényesülhet: azaz akkor alkalmazandó, ha az észszerű szokások ezt igazolják, a joghézag kitöltésére, a király által megtűrve.

A 13–14. században a francia jogászok elsősorban **a szokásjogi normák összegyűjtésével és írásba foglalásával** foglalkoztak. A jogkönyvek előállítói ismerték azonban a római jogot és a kánonjogot is, sőt néha mérlegelték a különböző jogrendszerek egymásra hatásának lehetőségét. Jellemző példa erre a *Coutumes de Beauvaisis,* Philippe de Remy, sire de Beaumanoir munkája: a szerző igyekszik a római jogi befolyást mérsékelni, és joghézag esetén inkább a szomszédos tartomány szokásjogából ajánl normákat, vagy egyenesen új szabályokat talál ki, hogy elkerülje a *ius commune* alkalmazását. A helyi szokásjogok írásba foglalását a francia állam egyébként tudatosan támogatta is, különösen a 15. századtól figyelhető meg ennek a mozgalomnak a felerősödése. Igen nagy befolyással bírt a jogfejlődésre Párizs *coutume-jének* 1510-es publikálása, mert a párizsi parlament és a jogtudomány ezek után elsősorban ehhez a jogforráshoz igazodott.

Jellemző és Európa jövője szempontjából meghatározó jelentőségű a **francia humanista iskola** működése. A *humanista* szó a humán tudományok művelőit és oktatóit jelentette. A humanista tanokat már ebben az időben is a *studia humanitatis, studia humaniora, humanitas* jelzőkkel illették. A humanizmus a „szó és a nyelv tudománya": a nyelv a szellem egyetlen lehetséges kifejezési formája. A nyelv az ember lényege, a nyelv által vagyunk képesek a környező világunkat felfogni, leírni, értékelni és formálni, változtatni. A műveltség és a tudás csak a nyelven keresztül érhető el. A nyelv vezet az erkölcs, a tudás, a tudomány és a vallás felé is. Aki nem ura a nyelvnek, aki nem tudja tökéletesen kifejezni magát, annak nem lehetnek logikus gondolatai, és az nem értheti meg Istent sem. A magyar irodalomban ez a felfogás még kifejezetten érzékelhető például Kazinczy Ferenc munkásságában, a nyelvújítás lendületes mozgalmában.

A humanisták szemében egyetlen tökéletes nyelv létezett, a *nobilissima lingua,* a legnemesebb nyelv, a klasszikus latin. Ennek elsajátítása minden művészet, műveltség és tudomány kiindulópontja. Az eredeti latin nyelvű forrásokhoz való visszatérés, így a iustinianusi törvényszövegek előtti, azok alapját képező jogi szövegrétegek kutatása, a rárakódott későbbi módosításoktól való megszabadítása jellemző törekvése volt ennek az iskolának.

Ehhez kapcsolódik az **a tudományos áramlat,** amely célul tűzte ki **átfogó, rendszerező szótárak, értelmező szótárak, szakszótárak** kiadását. E tipikus humanista műfajt jeleníti meg például az egyik neves francia jogász, Brissonius jogi szakszótára, amelyet Iustinianus császár törvénykönyvei alapján állított össze.

A humanizmus új **oktatási-művelődési koncepciót** dolgozott ki, amelyben a humán tárgyak fontos propedeutikai szerepet játszottak. A felsőfokú képzésben először a *studia humaniora (humanitas)* tárgyait oktatták: *grammatica, rhetorica, poetica, historia* és *ethica.* E tárgyak adták minden szakképzés alapvető műveltségi magját, a képzett, kiművelt ember lényegét. A *humaniora* abszolválása után lehetett a három szaktudomány (teológia, jog, orvostudomány) valamelyikét választani, professzionális szakképesítést szerezni (e koncepció hatása a mai napig felismerhető például az Amerikai Egyesült Államok felsőoktatásában). A humanizmus a jogi gondolkodásban is új irányzat megjelenéséhez vezetett, amely kritikusan szemlélte Iustinianus működését. Nem a posztklasszikus császári jog, hanem a „valódi" ókori szerzők álltak az érdeklődés középpontjában. Ezért kritikával illették a jogot és a jogászokat, gúnyolták a korábbi (például glosszátor) „primitív" jogtudományt.

A **francia jogi iskola** önálló fejlődési irányt talált, amelyet a *mos Gallicus* kifejezéssel jelöl a jogtörténet. Különösen **Montpellier és Orléans egyetemén,** a római jogi oktatás két fellegvárában alakultak ki kiváló tudományos műhelyek, amelyek koruk *mos Italicusát,* az észak-itáliai városok jogi oktatásának színvonalát is túlszárnyalták. A *mos Gallicus* a 16. század francia humanista jogtudományát jelenti. Jellemző rá, hogy **a filozófia és filológia eredményeit és módszereit a jogászi gondolkodásban** is gyümölcsözteti. A 16. század francia nyelvészei alkották azokat a *vulgata* szövegkiadásokat, amelyek az ókori szerzők műveit korunkig megőrizték. A francia iskolából származtak azok a kiváló latinista jogászok, akik a római jog forrásait is a klasszikus szövegekből akarták megismerni, elvetve Iustinianus kodifikátorainak interpolációit. Iustinianust vagy Tribonianust a klasszikus jogászi írások „meghamisítójaként" ítélték el; figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a császár a 6. században nem antikvarista érdeklődésből, hanem kodifikátorként, törvényhozóként nyúlt a klasszikus római jogászok munkáihoz.

A francia humanista iskola, tudományos módszertanával és a jogi normákhoz való kritikus, felszabadult viszonyulásával **a természetjogi irányzat és a korai természetjogi kodifikációk előfutára,** ideológiai-szakmai megalapozója. Már **Hotomanus** kodifikációs gondolatokat dédelget az 1567-ben publikált *Antitribonianus* című munkájában: a római jog szerinte csekély befolyást gyakorolt a francia jogra, tehát **a nemzeti jogot kell előtérbe állítani.** Szerinte a római jog recepciója negatív hatással van a jogtudományra, csak növeli a tudományos viták és jogi problémák számát ahelyett, hogy konstruktív hézagpótló, jogfejlesztő megoldásokat kínálna.

A francia jogtudomány kiemelkedő évszázada kiváló jogászok generációit termelte ki. A jogtudományt a tolerancia és a módszertani sokféleség jellemezte. A latinisták mellett a hazai szokásjog összegyűjtésén, rendszerezésén fáradozó műhelyek is virágzásnak indultak. Az ókori források kutatását sem csupán **Donellus** magas szinten szisztematizáló, absztrakt tudományosságú módszerével művelték, hanem sokszor pusztán történeti érdeklődésből foglalkoztak az ókori jogi és irodalmi szerzőkkel.

A francia jogfejlődésben azonban nemcsak az egyetemek és kiváló professzoraik, hanem a **parlamentek és a gyakorló jogászok,** főleg **a bírák** is fontos szerepet játszottak, élen a párizsi parlamenttel. A párizsi parlament hatásköre a korabeli Franciaország területének mintegy harmadára terjedt ki, de tekintélye az egész királyságban elismert volt. A párizsi parlament úgynevezett *curia regis,* **legfelsőbb királyi törvényszék** gyanánt működött, amelynek tagjait a király nevezte ki, és tevékenységükért fizetést kaptak. A városi és tartományi bíróság fellebbviteli szerve volt, őrködött a jogalkalmazás egysége és törvényessége fölött. A 13. században még királyi tanácsként alakították meg, amelybe a király a feudális urakon és vazallusokon kívül azonban már akkoriban is meghívott **szakképzett jogászokat.** A parlament később egy félfeudális szervvé vált, amelynek tagjait a király *de facto* nem bocsáthatta el, és politikai, illetve államjogi szempontból kulcsfontosságú pozícióra tett szert. A párizsi parlament sokszor oppozícióba is vonult a központosított királyi hatalommal szemben. A 16. században már túlnyomórészt szakképzett jogászok alkották a párizsi parlamentet, akik ragyogó humanista műveltséggel és alapos jogtudományi ismeretekkel rendelkeztek. Ezek a gyakorlati jogászok dolgozták ki a francia magánjog rendszerét.

A parlament **elvi élű döntéseket** *(arrêts règlement)* hozott, amelyek a jogfejlődés menetét a jövőre nézve megszabták. Ezen kívül **a királyi rendeleteket a parlament regisztrálta** *(enregistrement),* ami a publikálás előfeltétele volt. Alkotmányjogilag ugyan vitatott

volt, hogy a királyi rendeletek ezáltal csak „törvényjavaslattá" degradálódtak-e, azaz nem emelkedtek volna törvényerőre a regisztrálás nélkül. A párizsi parlament mellett mintegy tizenkét tartományi parlament is működött hasonló funkcióval. Az egyedülállóan magas színvonalú francia jogfejlődést nagyban elősegítette, hogy ilyen nagy tekintélyű, öntudatos és művelt bírói gárda nevelődött ki az igazságszolgáltatás legfelsőbb szintjén.

4. Case study – esettanulmány

Köztudott, hogy a humanizmus eszmeáramlata befolyásolta a természetjog nagy gondolkodóinak munkásságát. A fentiekben próbáltam érzékeltetni, hogy a reneszánsz és a humanizmus minden tekintetben, így az államtudomány és a jogtudomány területén is az ókori szellemi kincsekből élt, azokra épített. A következőkben egy a **jogos védelemről** szóló esettanulmány kapcsán szeretném megmutatni, hogy a római jog mennyire domináns módon él tovább a nagy európai gondolkodóknál egészen napjainkig.

A **hatályos Btk. a cselekmény társadalomra veszélyességét kizáró okok szabályozását** több ponton is megváltoztatta, törvényi szövegbe emelve a bírói gyakorlatban kikristályosodott részletszabályokat. A jogtudomány és a jogalkalmazás számára különösen nagy kihívás a jogos védelem új koncepciója. A Btk. 22. § (1) szerint nem büntetendő az a cselekmény, amely saját vagy mások személye, javai vagy a közérdek ellen intézett vagy ezeket közvetve fenyegető jogtalan támadást hárít el. A (2) az elkövetés objektív körülményei alapján törvényi vélelmet állít fel: a jogtalan támadást úgy kell tekinteni, mintha az a védekező életének kioltására irányult volna, ha azt személy ellen éjjel, fegyveresen, felfegyverkezve vagy csoportosan követik el; illetve ha az a lakásba éjjel, fegyveresen, felfegyverkezve vagy csoportosan történő behatolással valósul meg. A törvény meglepő kazuisztikája reminiszcenciákat ébreszt: az éjjeli vagy fegyveres tolvaj megölésének esetén már az archaikus római jog is büntetlenséget biztosított.

Nézzük meg először a **XII táblás törvény** szabályait! A lopás *delictumát* a Kr. e. 451–450-ben keletkezett törvény VIII. táblája szabályozta, amelynek szövegét irodalmi forrásokból rekonstruálta a tudomány. A VIII, 12 alatt olvashatjuk: *„Si nox furtum faxsit, si im occisit, iure caesus esto"* – „ha éjjel követi el a lopást, ha őt megöli (a meglopott), jogosan megölt legyen." Majd a következő mondatban: „*Luci [...] si telo defendit [...] endoque plorato"* – „nappal […] ha dárdával védekezik […] ám kiáltozni kell". A törvény **büntetlenséget ígér,** azaz normaszinten **megengedi az önhatalom gyakorlását,** amely egészen a tolvaj életének a kioltásáig is terjedhet: **ha a sértett megöli az éjjeli vagy a fegyverrel (dárdával) fellépő (akár nappali) tolvajt, jogosan ölt, azaz a jogszabály által megengedett cselekményt hajtott végre.** A rendelkezés célja eredetileg nem az önvédelemhez való jog rögzítése volt. Inkább arról lehetett szó, hogy az éjjeli tolvajt visszaverő, azt megölő sértett könnyen az emberölés gyanújába keveredhetett volna, amely alól a szomszédok tanúfelhívása, az éjjeli behatolás tanúsítása révén tudja magát kimenteni.

A nappal fegyvert rántó tolvaj esetén egyértelmű, hogy a lopás sértettjénél az élet, testi épség veszélyeztetése forog fenn, a jogos védelem feltételei megvalósulnak. A normaszöveg kifejezetten a fegyverhasználatra (dárda) utal. Bonyolultabb a logikai kapcsolat az éjjeli tolvaj esetén, ahol a tolvaj részéről a fegyverhasználat nem feltétele az önhatalom, az akár emberéletet is kioltó önvédelmi cselekmény bevetésének.

A XII táblás törvény rendelkezésének **jogpolitikai oka** sokrétű, az ölés büntetlenségét rögzítő norma **nem pusztán a tulajdon, a vagyontárgyak védelmére született.** Az archaikus paraszti **társadalom alapsejtje** a *familia,* a nagycsalád vagy házközösség volt, amelyben a *pater familias,* a családfő védelme alatt együtt élt, dolgozott a feleség, a törvényes házasságból származó fiú- és lánygyermekek, az örökbefogadott szabad személyek és a rabszolgák csoportja. Az állam, a közhatalom és a jog előtt a *pater familias* képviselte a családot, a hatalma alattiak csak korlátozott jogképességgel rendelkeztek. Az állam nem avatkozott be a családon belüli viszonyokba, a családfőt rabszolgái és családtagjai felett az élet és halál joga is megillette. A *familia* tagjai közti szoros köteléket a szakrális normák is szorosabbra fűzték: a család kultikus egységet is képviselt, a házi istenek (az ősök szelleme) előtt közösen áldozott, saját családi ünnepek alkalmával. A *familia* lakhelyéül szolgáló ház, épület tehát a világi jog és az isteni jog védelmét is élvezte, szent és sérthetetlen volt.

Az éj leple alatt a házba lopódzó tolvaj tehát nem pusztán **a tulajdonhoz való jogot,** a család életének gazdasági alapját, hanem **a család integritását,** a lakóhely rituális tisztaságát is sérti. Az éjjeli behatolónak jó szándéka vagy jogos oka a cselekményre aligha lehet, ezért vele szemben a *pater familias* önhatalmúlag védekezhet, ellene erőszakot alkalmazhat a bűncselekmény elhárítása érdekében, és ez az erőszak *ad absurdum* akár a tettes fizikai megsemmisítésére, megölésére is irányulhat. Az éjjeli tolvaj megölése ezért nem számít jogellenes cselekménynek. A védekező cselekményt úgy kell tekinteni, hogy a sértett „joggal ölt". A törvény a jogi tárgy kiemelt védettsége és az elkövetési magatartás nagy fokú társadalomra veszélyessége miatt megengedi akár az élet kioltását is.

Modern büntetőjogi dogmatikánkban **a társadalomra veszélyességet kizáró okok** közül leginkább a **„jogszabály engedélye"** illenék erre a tényállásra: „Nem büntetendő az a cselekmény, amelyet jogszabály megenged, vagy büntetlennek nyilvánít." (Btk. 24. §)

Később a klasszikus római jogtudomány dogmatikai rendszerező, absztraháló tevékenysége nyomán körvonalazódott a ***vim vi repellere* elve**, **amely a jogos védelem általános szabályává finomult. A jogos védelem klasszikus kori fogalma tehát egyrészt szélesedett, mert nem csupán az éjjeli vagy fegyveres tolvaj elleni védekezésre vonatkozott már.** Másrészt szűkült, mert az akár emberölésig is terjedő védekezési cselekmény határait a *praetori* jogalkotás és a jogtudomány egyre jobban értelmezési keretek közé szorította.

A jogos védelem elvének talán első kifejezett megfogalmazása Florentinus institúcióinak első könyvében érhető tetten (D. 1,1,3). A kompilátorok a szövegrészt egy hosszabb, különböző **jogtudósok írásaiból** összeállított szövegláncba helyezték bele, amely Ulpianus gondolataival indul a *ius gentium* (népek joga) és a *ius naturale* (természetjog) összevetéséről (D. 1,1,1 pr.). Eszerint a *ius gentium* **az emberi közösségek által általában követett normarendszer, amely minden népnél közös.** Ebbe a normacsoportba tartozik az a **minden embert megillető jog is, hogy a jogellenes, erőszakos támadással szemben akár erőszak alkalmazásával is védekezzen.** Ezen alapvető jog alapján mindazon cselekmény jogszerűnek tekintendő, amivel valaki a saját testi épségét védelmezi.

Paulus ezt az alapelvet a következőképpen fogalmazza meg (D. 9,2,45,4): **ha valaki a saját személye védelme során másnak kárt okoz, nem tekinthető jogellenes károkozónak.** Hisz minden törvény és minden jogrendszer *(omnes leges omniaque iura)* **megengedi, hogy az erőszakot erőszakkal védjék ki:** *„vim [...] vi defendere"*. A fragmentum folytatásában a jogász azonban már igyekszik megszabni az éppen általános érvénnyel megfogalmazott jogos védelem határait: ha a védelmi cselekmény következtében nem

(csupán) az elkövető, hanem harmadik személy is sérülést szenved, akkor a védekező felel az okozott kárért. A támadó cselekmény sértettje és elkövetője között nincs jogszabályi korlátja a jogos védelemnek, de a védekező **tartózkodjon a vétlen kívülállók károsításától.** Végül Paulus szükségesnek lát még egy pontosítást: az erőszakot visszaverő cselekmény **a védelem érdekében történjen, és ne a bosszúállás legyen a célja.**

D. 43,16,1,27 alatt a kompilátorok Ulpianusra hivatkoznak ugyanennél az alapelvnél: *„Vim vi repellere licere Cassius scribit idque ius natura comparatur."* **Cassius, az 1. században élt jogtudós azt írja, hogy az erőszakot szabad erőszakkal visszaverni;** és ez az önvédelemhez való jog **megfelel a természet jogának,** a természet általános törvényeinek.

Iustinianus jogtudósai végül **az *Institúciókban*** is kiemelik a jogos védelem szabályát, de szintén *a lex Aquilia,* azaz a dologrongálás témaköréhez kapcsolódóan: „Jogtalan megölésen azt kell érteni, amikor valaki minden jogalap híján öl. Aki tehát a rablót megöli, az nem felel, ha másként nem tudta a veszélyt elkerülni." (Inst. 4,3,2)

Érdemes megfigyelni, hogy a római jogban kikristályosodott alapelv tovább él, illetve új életre kel a humanizmus korában. A következőkben csak három kardinális szerzőre szeretnék hivatkozni, akik a mai napig nagy befolyással bírnak Európa filozófiai és jogdogmatikai gondolkodóira: Hugo Grotius, Thomas Hobbes és John Locke.

Hugo Grotius (1583–1645) a reformáció és a természetjog egyik legnevesebb teoretikusa. Legismertebb munkája *A háború és béke jogáról (De iure belli ac pacis)* című értekezése, amely 1625-ben jelent meg. Műve nagyban támaszkodik az ókor szellemi vívmányaira, bőven idéz filozófiai és jogi írásokból. Grotius a háború „jogosnak nevezhető" okait tárgyalva hangsúlyozza, hogy az ok nélkül indított háborúk igazságtalanok. Ehhez kapcsolódóan hosszan értekezik a jogos védelemről, amelyet előbb a népek közti, majd a magánszemélyek egymás közti viszonylatában is elemez: „A háborúindítás jogos oka nem lehet más, mint az elszenvedett jogtalanság. »Az ellenfél igazságtalansága igazságos háborúkat eredményez,« mondotta ugyancsak Ágoston. […] A háborúknak többnyire három jogos okát állapítják meg: a védekezést, a tulajdon visszaszerzését és a büntetést." (*A háború és béke jogáról* II,1,1,4) Az önvédelem joga Grotius szerint mind az államot, mind a magánszemélyt megilleti: „Ha valakinek személye ellen erőszak alkalmazásával életveszélyes támadást intéznek, és azt másként elhárítani nem lehet, akkor […] a háború megengedett, még ha a támadó megölésével jár is." (*A háború és béke jogáról* 2,1,3) Kiemeli, hogy a „magánháborúk" is lehetnek ezen elv alapján jogosak, azaz minden ember alapvető joga az önvédelemhez való jog. A jogos védelem megalapozása szerinte elsősorban az önvédelemhez való jog, nem a támadó cselekményének jogtalansága vagy bűnössége. Ebből következik, hogy az önvédelemhez való jog vétlen támadóval szemben is megillet bárkit. **A jogos védelem határait viszont szűkebben szabja meg,** mert hangsúlyozza, hogy a sérelem okozása kizárólag a támadóval szemben megengedett, illetve csak közvetlen, kétségtelen támadás visszaverésére szolgálhat az elhárító cselekmény.

Ugyanakkor Grotius koncepciója számos ponton tükrözi a keresztény ideológia erős befolyását is. Így például az önvédelemhez való jog leszögezése után kifejti, hogy a társadalom, a közösség számára hasznos személlyel szemben (például uralkodó) nem beszélhetünk jogos védelemről. Sőt bárkivel szembeni jogos védelem esetén mérlegelni kell, hogy „arculcsapás vagy hasonló bántalom elhárítása végett" nem szabad embert ölni; illetve ha a sértett el tudna menekülni, akkor kerülni kell a visszavágást.

A tulajdon védelme mint jogos védelmi ok esetén Grotius Mózes törvényeire is hivatkozik, illetve görög és római szerzőket idéz (Démoszthenész, Platón, XII táblás törvény), hisz „mindezek a törvények megegyeznek abban, hogy különbséget tesznek az éjjel és a nappal elkövetett lopás tettese között" (*A háború és béke jogáról* II,1,12,1). Grotius szerint a törvényhozó azt akarta elkerülni, hogy emberéletet olthassanak ki jogszerűen bármely vagyontárgy birtoklásának megvédése érdekében. Az élet elleni támadás esetén viszont megengedett, hogy azt „az engem fenyegető veszélyeztetése árán is elháríthatom". A jogos védelem fennforog akkor is, ha a tolvaj elfogására, a vagyontárgy visszaszerzésére foganatosított cselekmény közben sodródik valaki életveszélybe. Hisz „senkivel szemben sem követek el jogtalanságot, amikor jogommal élek". (*A háború és béke jogáról* II,1,12,1)

Grotius szerint az éjjeli és a nappali tolvaj közti differenciálás oka nem az éjjeli elkövetés nagyobb társadalomra veszélyessége, nem a nagyobb félelem a sértett oldalán, hanem a potenciális tanúk hiánya. Ugyanakkor a római jogra hivatkozik, ahol szerinte az éjjeli tolvajjal szemben érvényesül az a vélelem, hogy „fegyverrel védekezett" – de fegyver alatt akár egy darab kő is érthető.

Tanulságos viszont Grotius azon nézete, hogy **a jogellenes támadás természeti környezete** (néptelen mező vagy város, éjjel vagy nappal) lényeges befolyással bír a társadalomra veszélyesség fokára: „az éjjel történt eseményeket kevésbé lehet kinyomozni és nehezebb megállapítani, milyen jellegűek és fontosságúak; éppen ezért az események sokkal félelmetesebbek." (*A háború és béke jogáról* II,1,12,4)

Grotius vallásos szemlélete azonban itt is kiegészítő érvekhez vezet: amit az ókori és a természetjogi törvény megenged, az nem egyezik **az evangéliumi törvény,** a keresztény etika felfogásával. Hisz „az evangéliumi törvény többet követel tőlünk". Krisztus és Pál apostol tanítása szerint ruhánkat át kell engedni a nélkülözőknek, illetve még a jogellenes károkozás miatti pereskedést is kerülni kell. A lemondás ezen alapvető parancsából következik, hogy tulajdonunk védelmében semmiképpen sem szabad embert ölni.

Ez a gondolat művében máshol is visszatér: a *Kiket lehet az erkölcsi igazság szerint megölni?* című fejezetben kifejti: „A szándékos ölés senkivel szemben sem igazságos, kivéve, ha […] azért történik, mert életünket és javainkat nem tudjuk vele szemben másképp megvédeni; ámbár az emberi élet kioltása múlandó javak érdekében, ha nem is ütközik a szoros értelemben vett igazságba, a szeretet törvényével mégis ellentétben áll." (*A háború és béke jogáról* III,11,2)

A szerződéses államelmélet neves képviselői közül említést érdemel **Thomas Hobbes** (1558–1679) angol filozófus koncepciója, aki a ***Leviatán*** című főművében (1651) **a természetes állapotból vezeti le az önfenntartás és az önvédelem jogát.** Szerinte az ember vele született sajátossága, őstermészete **az ellenségeskedés, mindenki háborúja mindenki ellen.** Az emberi együttélés ősi formájában, a természeti állapotban az erősebb legyőzi a gyengébbet és érvényesíti akaratát. Az emberek azért tömörülnek államba, hogy **védelmet nyerjenek.** A közhatalom közmegegyezés eredménye, **az emberek önként alávetik magukat a politikai hatalomnak, lemondanak szabadságukról, és ezért cserébe az állam és a törvény védelmezi személyüket és vagyonukat.** Ez az alávetés azonban nem jelenti az önvédelemhez való jog feladását, amely különösen olyan helyzetekben éled fel, **amikor a törvény védelmének igénybevételére nincs lehetőség.** Tipikusan ilyen helyzet a jogos védelem, azaz a sértettet ért jogtalan, élete vagy vagyona ellen irányuló támadás visszaverése. Hisz „senkiről sem tételezhető fel, hogy az állam megalapításával feladta volna élete vagy

testi épsége megvédésének jogát oly esetre, amikor a törvény nem tud idejében segítségére jönni". A jogos védelem természetjogi felfogása tehát az individuum aspektusából, az egyéni szabadságjogok és a kontraktuális államelmélet szemszögéből közelít a problémához.

A természetjogi szerződéses államelmélet némileg módosított formában jelentkezik **John Locke** (1632–1704) munkásságában, aki nagyban épít Arisztotelész és a sztoikusok írásaira, a római jogra és a humanista hagyományra. A 18. századi felvilágosodás és a 19. századi liberalizmus Locke számos tanát átvette, tehát munkássága úttörő és iránymutató volt az európai filozófia, valamint a politika- és jogtudomány fejlődése szempontjából.

Locke életművében az ősi norma, az éjjeli vagy a fegyverrel támadó tolvaj megölésének büntetlensége újra felbukkan – habár Locke nem hivatkozik kifejezetten semmilyen történeti forrásra. Az ***Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*** című munka III. fejezete **a hadiállapotról** szól, amelyet Locke igen tág értelemben fog fel. Szerinte **hadiállapot minden ellenségeskedés, ember ember elleni támadása, amely a sértett élete vagy vagyona ellen irányul.** Locke szerint, amint valaki más életére tör, „hadiállapotba helyezi magát azzal, aki ellen kinyilvánította ezt a szándékát" (*Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* II,16). A hadiállapot kezdeményezése azonban **kiváltja a megtámadott alapvető jogát** a jogos védelemhez, ezért a támadó „kiteszi az életét a másik hatalmának, annak, hogy kioltsa életét a másik vagy bárki, aki csatlakozik ahhoz, hogy megvédje és támogassa ügyét" (*Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* II,16).

Az idézetből kitűnik, hogy Locke **a jogos védelmet nem szűkíti le a megtámadott (sértett) személyére,** hanem a társadalom minden tagjának biztosítani akarja a beavatkozás, a védelem lehetőségét. Ennek indokolására a fent idézett klasszikus római jogi források szövegét parafrazálja: „észszerű és igazságos ugyanis, hogy jogom legyen elpusztítani azt, aki elpusztítással fenyeget engem. Mert az alapvető természeti törvény értelmében, mely szerint meg kell védeni az embert, az ártatlannak a biztonságát kell […] előnyben részesíteni, ha mindenkit nem lehet megmenteni." (*Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* II,16) A jogellenesen támadót Locke a vad farkashoz vagy oroszlánhoz hasonlítja, mert „az ilyen emberek […] nem vetik alá magukat az ész általános törvényének, nincs más törvényük, csak az erőszak". Kiemeli, hogy az erőszak, a hadiállapot kezdeményezése arra utal, hogy a támadó a sértettet a hatalmába akarja keríteni. Ez a támadás tehát az ember legalapvetőbb joga, **a szabadság ellen irányul:** „Aki a természeti állapotban el akarja venni a szabadságot, ami mindenkit megillet ebben az állapotban, arról szükségképpen fel kell tételezni, hogy minden mást is el akar venni, mivel a szabadság az alapja minden egyébnek." (*Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* II,17)

A szabadság tág értelemben magában foglalja a tulajdonhoz való jogot is. Locke a vagyon elleni támadást, a lopást is hadiállapotnak tekinti, hisz a birtokomban lévő ingóságok elvételéhez a tolvaj valamilyen erőszakot alkalmaz, ami végső soron a szabadságom ellen irányul. „Ez teszi jogossá, hogy az ember megöljön egy tolvajt, aki a legkevésbé sem bántotta, és az élete ellen sem szándékozott elkövetni annál többet, mint hogy erőszakot alkalmazott, hogy hatalmába kerítse, és elvegye a pénzét vagy bármijét, ami megtetszett neki […] És ezért részemről jogos, ha úgy bánok vele, mint olyan valakivel, aki hadiállapotba

helyezte magát velem, vagyis megölöm, ha tudom." (*Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* II,18)

Locke felfogását Grotius és Hobbes elméletével összevetve szembetűnő, hogy **a tulajdon szentsége, sérthetetlensége** és megvédelmezésének joga nála abszolút prioritást élvez. A jogos védelem, a saját vagy mások személye vagy vagyona elleni jogtalan támadás elhárítása a sértett alapvető joga, amelynél **a szükségesség (arányosság) szempontja fel sem merül.** Grotius a keresztény etikától vezérelve még igyekszik korlátok közé szorítani a jogos védelmi cselekményt, főleg az emberélet kioltását szeretné elkerülni a tulajdon (vagyontárgyak) védelmében. Hobbes már nagyobb teret enged a védelmi jognak, amelyben szabadságkoncepciójára támaszkodik. Locke a tulajdont állítja államfelfogásának a tengelyébe, ezért a tulajdon védelme érdekében tartalmilag átveszi az ősi görög–római szabályt a tolvajt megölő büntetlenségére vonatkozóan.

Az antikvitás és a természetjog nagy gondolkodóinak érvei újra és újra kísértenek – érzésem szerint – **a jogos védelemre vonatkozó hazai bírói gyakorlatunk** indoklásaiban. Például a 23/1990 (XI. 31.) AB határozathoz Sólyom László által fűzött párhuzamos véleményben: „[H]a a megtámadott megöli támadóját, a jogos védelem biztosította büntethetetlenséggel a jog nem az élettől való megfosztás jogszerűségét ismeri el, hanem annak a szituációnak jogon kívüliségét, amelyben a támadás elhárítása zajlott […] Így tehát a természeti állapot tér vissza azokra a pillanatokra, amíg az életek közötti választás szituációja fennáll […] A választási helyzet megszűntével lép be újra a jog." Az érvelés sok elemet átvesz a természetjogi iskolától, főleg Hobbes és Locke tanaiból merít. Hasonló reminiszcenciákat ébreszt a 4/2013. BJE szövegezése: „A védekezést támadás előzi meg […] a jogosan védekező […] erőt alkalmaz erőszak ellen." A jogtörténész az indokolást olvasva önkéntelenül a *vim vi repellere* klasszikus római jogi elvére asszociál.

Irodalomjegyzék

Földi András – Hamza Gábor (2018): *A római jog története és institúciói.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Gaius – Kézirat (1993). Brósz Róbert ford. Budapest, Nemzeti.

Grotius, Hugo (1973): *A háború és béke jogáról.* Brósz Róbert és Diósdi György ford. Budapest, Kriterion.

Hamza, Gábor (2002): *Die Entwicklung des Privatrechts auf römischrechtlicher Grundlage.* Budapest, Andrássy Gyula Deutschsprachige Universität.

Justinianus császár institúciói négy könyvben (1991). Mészöly Gedeon ford. Budapest, Tankönyvkiadó.

Kunkel, Wolfgang (2001): *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen.* München, C. H. Beck.

Lange, Hermann – Kriechbaum, Maximiliane (2007): *Römisches Recht im Mittelalter II. Die Kommentatoren.* München, C. H. Beck.

Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzatról.* Endreffy Zoltán ford. Budapest, Gondolat.

Meyer, Eduard (1968): *Einführung in die antike Staatskunde.* Darmstadt, Wbg Academic.

Molnár Imre – Jakab Éva (2012): *Római jog.* Szeged, Leges.

Pókecz Kovács Attila (2017): *Római magánjog.* Budapest, Dialóg Campus.

Wieacker, Franz (1967): *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Vákát oldal

IV. fejezet

A Bizánci Birodalom kormányzata

Kelemen Miklós

1. Történeti áttekintés

395-ben a Római Birodalom császára, Theodosius (379–395) államát két részre osztotta – keleti és nyugati birodalomfélre – fiai, Arcadius (395–408) és Honorius (395–423) irányítása alá helyezve azokat. A felosztás állandósította a két „birodalomfél" *(pars imperii)* 476-ig fennmaradó rendszerét. A császári cím és a központi adminisztráció megkétszerezése ellenére a nyugati és a keleti területek nem önálló birodalmak voltak, csupán az osztatlan római állam két része, élükön egy-egy császárral (augustusszal). Ezt követően azonban már nem állt helyre a birodalom egysége, és az ekkor megszülető keleti birodalom(fél) lényegében a későbbi Bizánci Birodalom lett.

A fokozatosan Itália területeire összezsugorodott nyugati birodalom császárainak személyéről már az 5. század elejétől az annak területén tartózkodó hadseregek élén álló barbár vezérek döntöttek. Az utolsó császár, Romulus Augustulus, Orestes gót vezér fia volt. Az ő uralmát egy másik germán vezér, Odoaker döntötte meg 476-ban, aki nem vette fel a császári címet, és maga helyett sem ültetett mást a trónra. Saját népének vezetőjeként viselte a *rex* címet, emellett felvette a *patricius* méltóságot és a *magister militum* tisztségét. A nyugati császári trón ezzel betöltetlenné vált, és a keleti birodalom már nem mint *pars imperii,* hanem mint maga a (megmaradt) Római Birodalom, *Imperium Romanum* képviselte a folytonosságot az egykori római állammal.

330. május 11-én az immár ezeréves múltra visszatekintő Római Birodalom új fővárost kapott: ekkor avatták fel új központját, Konstantinápolyt. Tudnunk kell azonban, hogy a későbbi „keletrómai" vagy „bizánci" birodalom polgárai magukat értelemszerűen rómaiaknak *(rhómanoi)* tekintették. A *bizánci* jelzőt sohasem használták birodalmukra (ilyen város hivatalosan már nem is létezett), a görögöt *(graeci)* pogány színezete miatt különösen nem. A Bizánci Birodalom kifejezést nem a kortársak, hanem a későbbi korok kutatói alkották meg.

A Bizánci Birodalom történetét tekintve három nagy korszakot különböztethetünk meg, amelyek határai három sorsfordító történelmi eseményhez köthetők. A bizánci történelem első szakasza a 7. században ért véget. A kora bizánci kor eddig, hozzávetőlegesen Hérakleiosz (610–641) uralkodásának idejéig terjed. A második szakaszt a 7. századtól 1204-ig, Konstantinápoly keresztesek általi elfoglalásáig számíthatjuk. Ez a bizánci

nagyhatalom kora, vagy a középbizánci kor. A harmadik korszak 1204-től 1453-ig a város oszmán-törökök általi végleges elfoglalásáig tart. Ebben az időszakban Bizánc már nem számított politikai nagyhatalomnak, ez az idő a védekezés és hanyatlás korszaka, a késő bizánci kor.

2. A bizánci igazgatástörténet korszakai

A bizánci történelem és államszervezet korszakai nem minden esetben fedik egymást. A történelmi időhatárokat elsősorban politikai fordulatok, távolra mutató következményekkel járó események jelentik. Az államfejlődés korszakait alapvetően igazgatási reformok, szervezeti újítások határozzák meg. A bizánci kormányzattörténet időszakai ennek megfelelően eltérhetnek a történelmi korszakolástól. Ennek alapján három nagy igazgatástörténeti periódust különíthetünk el: a késő római államszervezet továbbélésének korát (5–6. század); az új hierarchia és az úgynevezett *themarendszer* korszakát (7–11. század); végül az utolsó átalakítások időszakát (11–15. század).

2.1. A kora bizánci kor: a késő római hagyományok továbbélésének korszaka

Államszervezeti szempontból a bizánci kor első időszaka **a késő római idők folytatásának tekinthető.** A Diocletianus (284–305) és Constantinus (312–337) római császárok uralkodásához kapcsolt igazgatási rendszer kisebb változtatásokkal a 7. század elejéig fennmaradt. Az új kormányzati struktúra megszüntette a császári és a – régi hagyományokra visszatekintő – városállami szervek korai császárkorban érvényesülő kettősségét. Az uralkodó környezetéhez tartozó hivatalok intézményesültek az igazgatás központjaiként, a társcsászárok mellett működő *praefectus praetoriók* vezetésével.

A ***praefectus praetoriók*** Constantinus korára elveszítik a hadseregek feletti ellenőrzési jogot, de **a pénzügyi igazgatás és az igazságszolgáltatás területén megőrzik széles körű jogosítványaikat.** Igazgatási körzetükben *(praefecturájukban)* ők feleltek a hivatalnokok és a hadsereg fizetését fedező adó, az *annona (militaris)* beszedéséért, és ők jelentették a legfőbb bírói fórumot a provinciáktól magasabb szintre fellebbezett ügyekben.

A korai császárkor pénzügyi igazgatásának kincstárai közül csak az államkincstár, a *fiscus* maradt meg új vezetője, a *comes sacrarum largitionum* irányításával. Az egységes vezetés alá rendelt állami birtokok felügyeletét a *comes rerum privatarum* látta el. A *praefectus praetorio* hatalmi lehetőségeinek csökkentését célozta Constantinus azon intézkedése is, amelynek során a *praefecturák* és a provinciák között egy **új területigazgatási szintet szerveztek *dioecesis* néven.** Vezetőik, a *praefectus praetoriók* egykori alárendeltjei, a *vicariusok* jogot kaptak arra, hogy elbírálják a provinciák hozzájuk fellebbezett ügyeit, és azokat a császári bíróságokhoz (és ne a *praefectus praetorióhoz*) küldjék tovább.

A korai császárkor történelmi eseményeinek tapasztalatai alapján a tartományi kormányzók hatalma és a tartományi hadseregek feletti rendelkezés is új rendszer szerint lett kialakítva. A területi igazgatás szintjén **elválasztották a katonai és a polgári feladatköröket és jogosítványokat,** aminek során a határ mentén tartózkodó hadseregek kikerültek

a provinciakormányzók irányítása alól, önálló parancsnokaik, a *duxok* irányításával. A *duxok* vezette hadseregek felett a központban tartózkodó hadseregek felügyelői, a *magister militumok* rendelkeztek parancsnoki joggal.

A birodalom igazgatástörténetének ez utóbbi – egyben egyik legfontosabb – kormányzati lépése arra irányult, hogy a hadsereget „leválasszák" a birodalom „civil" igazgatási rendszeréről, mivel a hadsereg a 3. századra a birodalmi politika önálló hatalmi tényezőjévé vált, amely folyamatos feszültségben tartotta az uralkodói hatalmat, veszélyeztette annak stabilitását. **A hadseregtől elválasztott igazgatási rendszer biztosította a birodalom kormányzásának állandóságát,** és megfelelő hatalmi ellensúlyt tudott képezni a fegyveres erőket irányító katonai parancsnokokkal szemben. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ezt a törekvést (a katonai és a civil hatalom kiegyensúlyozottságának megteremtését) végül csak a keleti birodalomban sikerült megvalósítani.

A 6. század elsősorban a tartományi igazgatás területén hozott változásokat, és vetítette előre a későbbi újításokat. A katonai és a civil vezetés elválasztása több helyen megszűnt, a **Iustinianus idején** meghódított területeken (Itália, Afrika) szervezett *exarchátusok* mindkét igazgatási ág feladatköreit ellátták. A hódítások eredményeinek megfelelően jelentősen megnőtt a tartományi kormányzók és katonai parancsnokok száma. Ezzel párhuzamosan **megszűnt a területigazgatás középső szintje,** a *dioecesis.* Összességében azonban a iustinianusi kor a Diocletianus és Constantinus alatt megteremtett államszervezeti kereteket próbálta hozzáigazítani az új követelményekhez.

2.2. A középbizánci kor – a sajátos bizánci intézmények létrehozása

A 7. század az államigazgatás decentralizálódásának időszaka. Az új politikai helyzet, mindenekelőtt a fokozódó támadások arra késztették a császári kormányzatot, hogy megreformálja a területi igazgatást, hozzáigazítva a katonai követelményekhez. Az egyiptomi és közel-keleti területeit elvesztő birodalom elsősorban a tartományi igazgatás területén számolta fel a késő római igazgatás addigi elveit. **A területi igazgatás többszintű rendszere,** valamint a katonai és a civil feladatkörök szétválasztása megszűnt. **Az új tartományok, a *themák* élén álló *sztratégoszok* az adott terület kormányzói és katonai parancsnokai voltak egy személyben.** A tartományi igazgatás kétszintű és heterogén területi igazgatása helyébe így egy egyszintű és homogén tartományi struktúra lépett.

A bizánci történelem egyik legtöbbet elemzett epizódja az új területigazgatási szisztéma, a themarendszer kialakulása és felfejlődése. A *thema* legkorábban a 7. század végére válhatott általános igazgatási egységgé. A bizánci állam a területi igazgatási *themareformmal* katonailag stabilabbá vált, de **a tartományi kormányzók hadereje jelentős hatalmi tényezőt jelentett,** amelyet a *themák* területének csökkentésével és a központi hadsereg, a *tagmata* létszámának növelésével próbáltak mérsékelni.

A központi kormányzás szervezetében lemondtak a nagy hivatalokról és a nagy parancsnokságokról. A 7. század végétől ezek többsége eltűnt (például a *praefectus praetorio*), helyet adva számos kisebb hivatalnak. A főhivatalnokok egykori alárendeltjei emelkedtek magas rangokra, hivatalaik önállóvá váltak. Legjelentősebbek az egykor **pénzügyi feladatokat betöltő, később valóságos minisztériumokká váló pénzügyi irodák, az úgynevezett *logothetionok*.**

A themarendszer és a központi igazgatás késő római rendszertől eltérő szervezése kialakította a Keletrómai Birodalom új, középkori, „bizánci" arculatát. Az államigazgatás rendszerében az eddig hivatalos **latin nyelvet felváltotta a görög,** és az egyes tisztségeknél is elterjedtebb lett a görögös elnevezés. Erre utal a császár új címe, a *rhómaioszok baszileusza,* amely a görög hatás mellett a magukat császári címmel illető nyugat-európai uralkodóktól való elhatárolódást is szolgálta. Jellegzetesen bizánci igazgatástörténeti sajátosság a tiszteletbeli címek és a tényleges hivatalok rendszerének kettőssége, különválása.

2.3. A késő bizánci kor – egy felbomló intézményrendszer

A közigazgatási apparátus és a hierarchia általános elvei a 15. századig fennmaradtak, de az új politikai körülményekből adódóan fontos változásokon mentek keresztül. A katasztrofális kimenetelű **1071-es manzikerti csatát követően a themarendszer felbomlott,** elsősorban az annak alapjául szolgáló kis-ázsiai területek elvesztése miatt. A központi igazgatás síkján ugyanakkor a korábbinál hatékonyabban sikerült koncentrálni a főhivatalokat. Az 1081-től uralkodó Komnénoszok alatt **az államigazgatás vezetése kisszámú főhivatalnok kezében összpontosult.** Az állami adminisztráció feladatait az irodák *logothetésze* vette át, a hadsereg irányítását a *megasz domesztikosz* látta el, a flotta új parancsnoka a *megasz dux* lett. A hadsereg állománya is jelentősen átalakult. A középbizánci kor területi alapon szervezett, hazai themaegységeivel szemben a központi irányítású, nyugat-európai zsoldosok kerültek túlsúlyba a hadseregen belül. A tartományi kormányzók mérséklődő szerepe, hadseregük létszámának csökkenése arányban áll a birodalom területének fokozatos apadásával. A központi kormányzatban azonban a hadsereg képviselői vezető szerepre tettek szert az említett tisztviselők révén.

3. Az uralkodó szerepe az államkormányzatban

3.1. Az uralkodó kiválasztása

A császári hatalom megszerzésének két fő lehetősége annak megöröklése, illetve megszerzése. Mindkét esetben egyfajta kiválasztás érvényesült. Előbbi körben az uralkodó jelölte ki saját utódját, a másik megoldás szerint valamelyik hatalommal rendelkező politikai vagy társadalmi csoport juttatja érvényre akaratát. **A hatalom öröklés útján való megszerzése** azonban – szemben a nyugat-európai szokással – **nem mindig jelentett családon belüli trónutódlást.** A még hivatalban lévő császár nemcsak családtagjai, hanem a hozzá közel álló hivatalnokok és hadvezérek közül is kijelölhette utódját. A hatalom öröklés útján való megszerzésének hagyományos módja a római időkben kialakult utódnevezés volt, amellyel többnyire együtt járt az örökbefogadás, amelynek során a császár utódját fiává fogadta, aki felvette a nevét.

Diocletianus vezette be a rendszeresség igényével a **társcsászárság** intézményét. Birodalmát két részre osztotta, a keleti részek élére magát, a nyugatiak fölé társcsászárát, Maximianust állította. Mindketten az *augustus* címet viselték. Mindkét császárnak volt egy *caesar* nevű társuralkodója, akiknek a szabályok szerint 20 év elteltével váltaniuk kellett

a két augustust. A két caesar is kapott egy-egy meghatározott területet a birodalomból, ahol egyedül kormányzott. Diocletianus reformja **a trónöröklés körüli bizonytalanságot kívánta csökkenteni,** és egyben az uralkodó személyének kiválasztásában döntő szerepet játszó hadsereg és más politikai csoportok befolyását kiküszöbölni.

A trónöröklési bizonytalanságok a Bizánci Birodalomban legalább olyan súlyos problémát jelentettek, mint az egykori Római Császárságban. Bizáncban ugyanis a hagyományos hatalmi tényezők mellett az uralkodói környezet, a császári palota és annak eunuchjai is jelentős szerepet játszottak az állam irányításában, így az új uralkodó kiválasztásában is. A császárok a bizonytalanságok enyhítésére – késő római hagyományként – még életükben társcsászárrá tették valamelyik fiukat vagy kijelölt utódukat. Ez némileg hozzájárult a dinasztikus viszonyok kialakulásához.

A trónutód többnyire a caesar címet vette fel mint társuralkodó. A *caesar* címmel járó hatalmi jelvényeket az uralkodó adta át a társcsászárnak és a császárnőnek is. Előfordulhatott azonban, hogy a remélt utódot már életében császárrá koronázták, és viselhette az egyeduralkodónak fenntartott *augustus* vagy a *baszileusz* címet. **A késő bizánci korban egy új cím, a deszpotész lett a trónörökös rendszeres megnevezése.** A címet Manuél Komnénosz (1143–1180) hozta létre 1163-ban veje és remélt utódja, a magyar Béla herceg számára. A társcsászári intézmény nem sértette a hatalom egységének alapelvét és azt a szabályt, hogy a birodalom csúcsán csak egyetlen személy állhat. A társuralkodó ugyanis nem rendelkezett tényleges hatalmi jogosítványokkal, és nem lehettek területi igényei. Az uralkodó törvényesítésének egy 10. században kialakult formája volt a **bíborban születés elve.** A császárnék a palota bíborszínű márvánnyal borított épületében *(Porphüra)* szülték meg gyermekeiket. A trónutódlás során előnyt élvező, bíborban született gyermeknek *(porphürogennétosz)* az számított, aki apja uralkodásának idején jött világra.

Az uralkodói hivatal megszerzése rendszerint valamely hatalommal rendelkező politikai csoport támogatásának elnyerését jelentette. Annak ellenére, hogy Bizáncban is voltak uralkodói dinasztiák, a császárság nem volt örökletes. A palotaforradalmak és a politikai intrikák sokszor eredményeztek változást a császár személyében. Különös jelentősége volt azoknak a csoportoknak, amelyek biztosíthatták a jelöltek trónra kerülését.

A Római Birodalom korában a katonaság jelentette a legfontosabb hatalomteremtő erőt, mivel a birodalom hadereje a provinciákban állomásozott. A római kor császárai döntő részben a hadsereg választottjai voltak, **a hadsereg általi választás, a kikiáltás** *(acclamatio)* **utóbb a császárválasztás hivatalos formája lett.** A dominatus államrendje a katonaság súlyának csökkentése érdekében szétválasztotta a katonai és a civil hierarchiát. A tartományi katonaság és vezetői tekintélye akkor nőtt meg ismét, amikor a katonai és a civil hatalmat területi szinten egyesítették. Az új közigazgatási egységként működő *themák* élén álló tartományi kormányzók minden hatalmi jogosítványt gyakoroltak területükön, a mögöttük álló fegyveres erők révén jelentős hatalmi tényezővé váltak. A hadsereg szerepének újbóli növekedését mutatja a Komnénoszok trónra kerülése (először 1057-ben, majd 1081-től folyamatosan).

A Bizánci Birodalom államszervezeti elveiben döntő fontosságúak a keleti elemek. Ezek közül is kiemelkedik az uralkodói környezet, a palotaszolgálat és tisztviselőinek túlzott szerepe az uralkodó kiválasztásában, feladatkörüket meghaladó beleszólásuk a kormányzásba. Az uralkodói környezet szerepe nemcsak a császár személyének kiválasztásában,

hanem a kormányzásban is megnyilvánult. Többször megtörtént, hogy a császárné vagy egy nagyhatalmú udvaronc ragadta kezébe a tényleges irányítást.

Férfi utódok hiányában előfordult, hogy **a megözvegyült császárné gyakorolta a kormányzás jogosítványait.** Eiréné császárnő (797–802) fia megvakíttatása után lett a birodalom egyeduralkodója. A korábbi császárnők közül egy sem gyakorolta kizárólagosan a hatalmat, azt férjeiknek adták át. Eiréné azonban *pisztosz baszileusznak,* hívő császárnak (tehát nem *baszilisszának,* császárnénak) neveztette magát, és viselte az uralkodói jelvényeket is. A császárnői hatalomgyakorlást a bizánci hatalomfelfogás nem ismerte el. Jelentősége csak akkor volt, ha a császárné megözvegyült, és nem volt fiú utódja a családnak. Ebben az esetben a család nőtagjainak kellett biztosítaniuk a dinasztia folytonosságát úgy, hogy az özvegy császárné vagy császárleány férje örökölhette a trónt.

A hadsereg és az udvari körök mellett a senatus és a nép is rendelkezett némi befolyással az uralkodó személyének kiválasztásakor. A római hagyományok alapján mindvégig fennmaradt a választott császárság eszméje. Kezdetben a császár a hadsereg választottja volt, 457-től, I. León megválasztásától kezdve azonban a hadsereg mellett a senatus és a nép képviselői is részt vettek az uralkodó megválasztásában, kikiáltásában, amelynek helyszíne a konstantinápolyi Mars-mező *(Hebdomon)* és a városi lóversenypálya, a *Hippodrom* épülete lett. A kiskorú uralkodó feletti gyámsághoz a senatus hozzájárulására volt szükség, éppúgy mint a császár leányának férjhez meneteléhez. **A városi nép képviselői, a cirkuszi pártok, a *démoszok* voltak.** Képviselői jelen voltak a *Hippodromban* a császárválasztásokon. E két csoport (a „kékek" és a „zöldek") jelentősége a birodalmi főváros, Konstantinápoly kiemelkedő fontosságára vezethető vissza.

3.2. Az uralkodói hatalom kifejeződése

A hagyományos, római császári címek rendszerét Diocletianus alakította át azáltal, hogy magát és társcsászárát *augustusnak* neveztette, míg a két alcsászár a *caesar* nevet vette fel. Mivel a két alcsászár egyben a főcsászárok trónörököse volt, a *caesar* cím a trónörökösök általános elnevezése lett, egyben a címhierarchia császár-*augustus* után következő legmagasabb fokozata. Az *augustus* cím Hérakleiosz uralkodásakor (valószínűleg 629-ben) adja át helyét a köznyelvben már régóta használt, görög ***baszileusz*** elnevezésnek. Miután a Nagy Károly által 800-ban felvett *baszileusz* címet Bizánc 812-ben elismerte, a *baszileusz* titulus utóbb kiegészült a *tón rhómaión (a rómaiaké)* kifejezéssel. A *caesar* mint trónutódnak járó cím elveszítette jelentőségét, mivel a trónörökösnek az uralkodók engedélyezték a *baszileusz* cím használatát. Manuél Komnénosz 1163-ban megalkotta a *deszpotész* címet, amely innentől fogva a trónörökös hivatalos elnevezése lett.

A hatalom megnyilvánulása az uralkodói szerepfelfogásban is tükröződött. Az első császárok még nem rendelkeztek isteni erővel, nem voltak elzárva a külvilág elől, bár a kor *caesarjai* közül sokat haláluk után (de szigorúan csak utána) senatusi határozat alapján istenivé (nem istenné) avattak. Az istenivé avatott ősökkel rendelkező uralkodók támogatták őseik kultuszát, hiszen így legitimálták saját isteniségüket is (mint az isteni fia: *divi filius*). Már a principatus idején történtek kísérletek az istencsászárság megvalósítására.

A Diocletianus rendszerében „intézményesített" uralkodó már egy isteni magasságba emelt, **megközelíthetetlen fenség volt, akit isteni tisztelet** *(adoratio)* **illetett meg,** és aki

előtt az alattvalóknak földre kellett borulniuk. A császári palota „szent palota" *(sacrum palatium),* a császári lakosztály „szent szoba" *(sacrum cubiculum),* a császári levelek elnevezése „szent levelek" *(sacrae litterae)* lett. A leborulás, a *proszkünészisz* látványos aktusa különösen jellegzetes eleme a keleti típusú uralkodófölfogásnak.

A diocletianusi államrendnek azonban csak egy része volt az új típusú uralkodófelfogás; és mint kiderült, a legrövidebb életű. A birodalom történetének egyik legnagyobb fordulataként ugyanis Constantinus hivatalos vallássá tette a kereszténységet, Krisztus országává téve az ősi *Imperium Romanumot.* A kereszténység és a Római Birodalom történetében egyaránt nagy jelentőségű **nicaeai (nikaiai) zsinat 325-ben egyházzá alakította a keresztény vallási mozgalmat.** A gyülekezet szentesítette a császári hatalom és az egyház szövetségét. Constantinusnak a **„külső ügyek püspöke"** *(episzkoposz tón ektósz)* címet adományozta, elismerve a császár isteni elhivatottságát a világi ügyek intézésére. Az istencsászárság elve az **„Isten kegyelméből való" és Isten szolgálatára rendelt császárság eszméjévé alakult át.**

A római uralkodó az állam urából, a keleti típusú despotából, az állam gondnoka *(oikonomosz)* és Isten szolgája lett. Az istencsászárság eszméjében az uralkodó isteni férfi *(theiosz anér)* volt. A kereszténység monoteista alaptétele eleve kizárta, hogy az uralkodó isteni lényegiséggel rendelkezzen, fenségét, magasabbrendűségét azonban továbbra is hangsúlyozni kellett. A késő római uralkodók ennek megfelelően vették föl a megszokott *augustus* jelző mellé a szent, *iszaposztolosz (apostolokkal egyenlő), theioszteptosz (istentől megkoronázott)* mellékneveket. A *cezaropapizmus* elmélete szerint az állam és az egyház nem egymástól elkülönítve léteztek, hanem misztikus egységben álltak az uralkodó irányításával. Keleten tehát nem valósult meg az állam és az egyház nyugaton megfigyelhető dualizmusa.

A *Iuppiterhez hasonló (Iovius)* jelzőt felvevő Diocletianus által viselt császári díszruha a főisten öltözetét utánozta. Ettől az időtől állandósul az uralkodói fejdísz, a *diadém,* amelyet a *triumphusi* öltözet elemei, a díszruha és a jogar *(sceptrum)* egészítettek ki. Konstantinápoly város szerepének megnövekedésével és az udvari gárda létszámának csökkenésével azonban a hadsereg mellett más csoportok, a senatus, a nép és a palota magas rangú tisztviselői is részt vettek a császárválasztásban. A választás helyszíne Anasztasziosz (491–518) uralkodásától a városi versenypálya épülete, a *Hippodrom* lett. **A koronázás a Hippodrom császári páholyában a kathiszmán zajlott le,** ahol a hadsereg vagy a császári testőrség parancsnoka az új uralkodó fejére helyezte a *diadémot.* Ezt követte régi római hagyományként a pajzsra emelés. A koronázási szertartás része volt a császár megesketése, amelynek keretében arra kellett ígéretet tenni, hogy uralkodóként lelkiismeretesen fog kormányozni, és nem változtat az ortodox hiten.

Az egyház az 5. századig sem a császár választásában, sem annak megkoronázásában nem játszott szerepet. II. León megkoronázását (474) végezte először a konstantinápolyi pátriárka. 602-ben történt először templomban, de csak 641-től zajlott Bizánc főtemplomában, a Hagia Szophia-székesegyházban, amely innentől kezdve a ceremónia állandó helyszíne lett. A középbizánci időre valószínűleg megszűnt a pajzsra emelés, a késő bizánci korban azonban ismét megjelenik. A felkenés, a császárkoronázás nyugat-európai ihletésre kialakult eleme csak a 13. századtól lett része a szertartásnak.

4. A központi igazgatás

4.1. Az uralkodó környezete, udvari szolgálat

A bizánci államigazgatás kialakulása szempontjából döntő fontosságú keleti tradíciók leginkább a **palotaigazgatás fontosságán keresztül mutatkoznak meg.** A nagy birodalmak centralizált államszervezetében központi szerepet tölt be az uralkodó lakóhelyét és kormányzati központját jelentő palota, amely az egész birodalom adminisztratív csomópontja is egyben. A keleti birodalmak sajátossága, hogy a közvetlen kormányzati feladatokat nem végző, de az uralkodó lakóhelyén szolgálatot teljesítő udvari funkcionáriusok befolyást gyakorolnak az államszervezet működésére. Ez a befolyás elsősorban az uralkodó személyének kiválasztásában, továbbá az egyes kormányzati feladatok állami tisztviselők helyett történő ellátásában nyilvánul meg.

A Bizánci Birodalom történetében különösen fontos szerepet játszott a főváros, Konstantinápoly és annak kormányzati központja, a császári palota. A nikaiai időszak (1204–1261) mintegy 60 évnyi szakaszától eltekintve **a kormányszervek itt székeltek, innen irányították a birodalmat.** A palota – a keleti típusú kormányzati központokhoz hasonlóan – úgy volt megépítve, hogy egyszerre szolgáljon az uralkodó lakóhelyéül, kormányzati központjául és a legfontosabb állami szervek székhelyeként.

A bizánci császár több palotával is rendelkezett a főváros területén. A konstantinápolyi paloták közül legfontosabb az uralkodó állandó lakóhelyéül szolgáló Nagy Palota, továbbá az attól kicsit távolabb álló, később azonban vele építészetileg összekapcsolt *Daphné* palota. A Nagy Palotát első változatában Constantinus építtette a város déli csücskében, a *Hippodrom* téren. Utódai folyamatosan továbbépítették. A császári palotában a *Szigma* nevű épület szolgált az uralkodó és a császárné lakóhelyéül, a *Daphné* épületében működtek a legmagasabb tisztviselők hivatalai. Külön épületben kapott helyet a trónterem és a fogadócsarnokok. A Nagy Palotától északra helyezkedett el a *Mangana* palota. Jelentős volt még a város határában álló *Blakhernai,* amely később a császárok temetkezési helye lett.

A korai császárkor időszakában a kancellária egyik tisztviselője látta el a császári lakosztállyal kapcsolatos szállásmesteri feladatokat. A központi igazgatás diocletianusi rendszerében sem volt külön felelőse az udvari szolgálatnak. Az erre a feladatra Constantinus óta rendszeresített **főkamarás** *(praepositus sacri cubiculi)* is alá volt rendelve a központi igazgatás nagy hatalmú vezetőjének, a *magister officiorumnak.* Az említett *magister officiorum* irányította a császári audienciákat *(admissio)* szervező *officium admissionum* hivatalát.

A bebocsátást nyertek csoportosan, annak rendjében járulhattak a császár elé üdvözlésre *(salutatio),* amilyen közel álltak annak személyéhez. A császár barátaira *(amici Caesaris)* természetesen ez az eljárás nem vonatkozott, ők más formában *(auditus)* jutottak be az uralkodóhoz. A késő császárkorban a perzsa mintára kialakított, szigorú etikett által szabályozott *admissio* középpontjában az **uralkodó előtti leborulás** *(adoratio, proszkünészisz)* állt.

A palota fontosságát jelzi, hogy az annak szolgaseregét irányító főkamarás, a már említett *praepositus sacri cubiculi* volt az első tisztviselő, aki (414-től) önállósult a *magister officiorum* irányítása alól és hamarosan a birodalom első számú méltóságai közé emelkedett. A *praepositus sacri cubiculi* a császár bizalmasának, kegyencének számított, ezért általában eunuch viselte ezt a tisztséget. A *praepositus* nemcsak a palotaszervezet irányítója volt, több

kormányzati feladatot is átvett az állami főtisztviselőktől. Először a birodalmi birtokok felügyelete került át hozzá, majd a birodalmi ruhatár igazgatását is ellátta. A *praepositus* fő feladata mégis a ceremóniák szervezése, a palota épületeinek és pénzügyeinek igazgatása maradt. A 6–7. század folyamán a *praepositus sacri cubiculi* hatáskörét feldarabolták, funkcióinak többsége átkerült más hivatalokhoz.

A *praepositus sacri cubiculi* eltűnése végül is a 11. században következett be, egykori alárendeltje ugyanakkor fényes karriert futott be. Miután eredetileg a császár szobájánál aludt, ő felelt a császár személyes biztonságáért. Ekkor már görögösen ***parakoimómenosznak*** nevezték (az elnevezés jelentése: 'aki mellette alszik'). Pozíciójának jelentősége miatt természetesen különösen megbízható és tekintélyes személyekre bízták ezt a tisztséget, annál is inkább, mivel a 10. században a *parakoimómenosz* a császári udvar és a birodalom legjelentősebb főtisztviselőjévé lépett elő.

A 8–9. században megfigyelhető az egyes palotai hivatalok függetlenedése, amelyek közül a „ruhatár" *(vesztiarion)* hivatala és vezetője, a *prótovesztiariosz* jutott meghatározó szerephez (a hivatal, nevével ellentétben, a pénzügyi igazgatás keretei közé tartozott).

4.2. A központi igazgatás testületi szervei

Az államszervezet egészét jellemző centralizáció a központi igazgatás síkján is kifejezésre jutott. A császár kormányzati pozíciójával uralta, emellett személyében meg is testesítette az államkormányzat egészét. Az egyes igazgatási ágak főhivatalnokok vezetése alá szerveződtek

Már a principatus idején is működött az uralkodó mellett egy tanácsadó szerv *consilium principis* néven, ez azonban nem ülésezett rendszeresen, tagjai a császár segítői voltak igazgatási hatáskör, érdemi döntési jogosítványok nélkül. Egy konzultatív és kormányzati feladatokat ellátó központi szerv létrehozására Diocletianus és Constantinus koráig várni kellett. Ekkor szerveződött meg a **„szent tanács"** *(sacrum consistorium),* amely a **legnagyobb hatalommal rendelkező főtisztviselőket tömörítette.** Az elnevezés eredetileg a tróntermet jelölte, később alkalmazták a tanács megjelölésére. A *consistorium* tagjai az egyes kormányzati ágak élén álló vezető hivatalnokok, továbbá az udvarban tartózkodó legfontosabb katonai parancsnokok. Őket egészítették ki az ülésen tárgyalandó ügykörök szerint meghívott alkalmi tagok, illetve a császár legszűkebb bizalmasai. Mivel tagjai önálló feladatkörrel rendelkeztek, kérdéses, hogy mennyire tudott a *consistorium* igazi testületként működni. Annyi bizonyos, hogy **nem elsősorban kormányzati, hanem a császárt segítő szűk körű tanácsadó szerv volt,** amelynek önálló feladata csak akkor lett, ha **bíróságként funkcionált.**

A *consistorium* zárt üléseken tanácskozott, a császári palota számára fenntartott különtermében. A tanácskozás alatt a tisztviselők végig álltak (innen az elnevezés a *consistere* 'körülállni' szóból), így jelentősen megrövidítették a tanácskozások hosszúságát. A *consistorium* a központi tisztviselők hatáskörének feldarabolódásával egyre ritkábban ülésezett, neve is megváltozott: *szilention* lett az új elnevezése. Ez a testület már csak rendkívüli alkalmakkor gyűlt össze az uralkodó hívására. Az egykori tanács nevét viselő *consistorium* a főtisztviselők ceremoniális összejövetele lett.

A *consistorium* ülésein az uralkodó személyesen elnökölt, a végső döntés joga is az övé volt. A tárgyalásokról és döntésekről jegyzőkönyv készült, a döntéseket a császár pecsétgyűrűjével és saját kezű aláírásával szentesítette. Az üléseken rendszerint felolvasták a császári rendeleteket, törvényeket. A *consistorium* igazgatási feladatai mellett **igen fontos volt az igazságszolgáltatásban betöltött szerepe,** igazi testületi szervként csak ekkor járt el. A császár – vagy távolléte alatt **a quaestor sacri palatii – elnöklete alatt ülésező consistorium legfőbb bíróságként és fellebbezési fórumként funkcionált.**

A központi igazgatás másik testületi szerve, a **senatus** érdemi feladatköre a késő római időkre minimálisra csökkent. 331-ben, Konstantinápoly alapításával egy időben, a birodalom új fővárosában is létrehoztak egy senatust, bár ennek rangja nem volt akkora, mint római társáé (a két testület közti tekintélykülönbséget mutatja, hogy a római testület neve *amplissimus,* a konstantinápolyi *splendidissimus ordo* volt). Utóbbit mint „másodrendű" testületet *(senatus secundi ordinis)* emlegették.

A senatus politikai szerepe **a kora bizánci időkre jelképes feladatokra korlátozódott.** Annak ellenére, hogy a törvényeket kihirdetésük előtt felolvasták a senatusban, és néhányat formálisan jóvá is hagyattak vele, a testület elveszítette törvényhozó szerepét. Büntetőügyekben továbbra is eljárt mint felsőbb bíróság. A senatus sajátos módon nemcsak egy állami testület, hanem a városi tanács feladatait is ellátta. Erre utal az is, hogy **elnökei a város mindenkori kormányzói, a *praefectus urbik* lettek.**

A senatus politikai és államigazgatási szerepének csökkenését annak társadalmi megbecsültségének növelésével igyekeztek ellensúlyozni. A 11. századtól, a Komnénoszok trónra lépésétől (1081) gyengült meg érzékelhetően politikai befolyása. A Palaiologoszok hatalomra jutása (1258) és annak örökletes megtartása után mint császárválasztó szerv megszűnt, szerepe szinte kizárólag ceremoniális feladatokra korlátozódott.

4.3. Az írásbeli ügyintézés szervei

A Bizánci Birodalom kancelláriája **nem volt a középkori, nyugat-európai hivatalokhoz hasonló, egységes szerv.** A Diocletianus és Constantinus által megteremtett késő római központi igazgatás rendszerében három fő hivatal látta el az írásbeli ügyintézés legfontosabb feladatait. **Az egyes ügyosztályokat Diocletianus idejétől *scriniumnak* nevezték.** A hivatalokat egy széles hatáskörű tisztviselő, **a *magister officiorum* irányítása alá rendelték.** A *magister officiorum* azonban nemcsak a kancelláriai ügyosztályokat felügyelte, hanem az állami postát és az ezzel összefüggő diplomáciai szolgálatot, a palota ceremóniáit, továbbá a császári testőrséget és a fegyvergyárakat is. E széles feladatkör nem tette lehetővé a közvetlen irányítást, a *magister officiorum* így csak egyfajta személyzeti főnök szerepét töltötte be a kancelláriai hivatalok fölött: feladatkörébe elsősorban a kinevezések, előléptetések foganatosítása, jóváhagyása tartozott. Saját személyzet fölött rendelkezett, beosztottjai fölött bíráskodási joga volt. A *scriniumok* munkáját szakmai módon, közvetlenül nem irányította, az ezekhez befutó jelentések, iratok tartalmába azonban bármikor betekintést nyerhetett, befolyást gyakorolt az itt készülő törvényszövegek, iratok tartalmára, a császári tanács elé kerülő ügyek kiválasztására. A *magister officiorum* a civil hierarchia egyik első méltóságának számított. A hatáskörét Iustinianus alatt megőrizte, azt még a 7. század folyamán is gyakorolta.

A **döntvényhivatal** *(scrinium memoriae)* elnevezése vezetője feladatából ered (a *memoria* 'emlékezet' szóból). A hivatal élén álló tisztviselő alapvető feladata ugyanis az volt, hogy az uralkodót a **hozzá intézett kérelmekre** és az ezekkel kapcsolatos ígéreteire emlékeztesse. Feladata a császár kérvényekre írt megjegyzéseinek *(adnotatio)* megfogalmazása, elküldése és a kérelmek megválaszolása volt. Az egyedi adminisztratív intézkedéseket (kinevezések, felmentések, áthelyezések) is ezen az irodán keresztül adta ki a császár. Szükség esetén a császári tanács rendelkezésére állt, személyesen is részt vett annak ülésein, hogy a tanácstól kapott feladatoknak pontosan eleget tudjon tenni.

A **beadványhivatal** *(scrinium libellorum)* névvel azt a hivatalt illették, amely a **császárhoz írt kérelmeket, panaszokat megválaszolta.** A kérvények elintézése rendszerint magára a beadványra írt rövid megjegyzés formájában, a császár személyes ellenjegyzésével történt. Mivel a kérvények *(libellusok)* benyújtói közül sokan valamilyen jogi kérdésben kérték a császár állásfoglalását, a kapott válaszok pedig a helyi hatóságok számára támpontot jelentettek, a beadványhivatal **a jogalkalmazás egyre növekvő tekintélyű fórumává vált.** Nem véletlen, hogy vezetését jól képzett jogászok töltötték be. A hivatal által kibocsátott leiratok *(rescriptumok)* konkrét ügyekben hozott elvi döntések voltak, amelyeket a jogtudósi vélemények mintájára alakítottak ki. A *rescriptum* nem számított bírói döntésnek (hiszen a császár a hozzá mint legfőbb bíróhoz fellebbezett ügyekben *decretum* formájában döntött), de annak lényegi megállapításaihoz az alsóbb fokú bíróságok kötve voltak. A késő császárkorban ez a hivatal is a *magister officiorum* felügyelete alá került éppúgy, mint beosztottjai *(libellenses),* de szakmai szempontból a császári tanács és az igazságszolgáltatás vezetője, a *quaestor sacri palatii* volt a felettes szerve.

A **levelezések hivatalának** *(scrinium epistularum)* feladata a császár és a különböző funkciókban szolgálatot teljesítő **tisztviselők közötti levelezés lebonyolítása** volt. Rajta keresztül mentek ki a tartományok helytartóihoz intézett, levélformában készített uralkodói utasítások *(mandatumok),* amelyeket a hivatalnoki kar fejeként bocsátott ki a császár. Ide futottak be a helytartók és egyéb szolgálattevők jelentései is. Feladatkörébe tartozott a kinevezési okmányok kiadása, a privilégiumokat adományozó császári oklevelek kiküldése. A növekvő feladatok szükségessé tették a 2. századtól a hivatal szétválasztását a birodalomban hivatalosan használt **két nyelv, a latin és a görög szerint.** A késő császárkorra a hivatal vezetője a *magister officiorum* alárendeltségébe került, és elsősorban diplomáciai feladatokat látott el.

Egyre nagyobb jelentőségre tett szert a **császári tanács mellett működő írnokok** *(notariusok)* testülete. A *notariusok* vezetője állította össze a legfontosabb tisztviselők protokolláris jegyzékét. A *notarii* csoportján belül már Constantinus idején elkülönültek a **császári magántitkárok** *(referendariusok),* akik később önálló testületet alkottak a legbizalmasabb császári ügyek intézésére. Ezen **„bizalmas titkárok"** *(referendarii a secretis)* vezetőjét a 8. századtól (756-ban először) *prótoszékrétisznek* nevezték. Már a 9. századtól jogi ügyeket bíztak rá, majd amikor a 12. században az igazságügy vezetője lett, teljesen elveszítette a kancelláriai funkcióit.

III. León uralkodása (717–741) alatt **a magister officiorum alá rendelt hivatalnokok önállósultak, és átvették egykori vezetőjük funkcióit.** A korábban neki alárendelt „postaügyi *logothetész*" kapta a postarendszer irányítását, és az ő hatáskörébe tartoztak a diplomáciai ügyek és a levelezés, továbbá a külföldi követek fogadása is. A *scrinium libellorum* vezetője a beadványhivatal főnöke szintén önállósult, és részt kapott a *magister officiorum*

örökségéből. Mindazonáltal maga a *magister officiorum* nem tűnt el, de ezután már csak udvari funkciói voltak. Új nevén *(magisztrosz)* a tiszteletbeli címek hierarchiájának élére került, a 10. századtól azonban más méltóságok megelőzték.

A *magister officiorum* hatáskörének feldarabolódásával a kancellária – vezetését tekintve – egységes rendszere is felbomlott, és az eddigi hivatalainak vezetői között oszlott meg az állami adminisztráció irányítása. Emellett a központi igazgatásban a kancelláriai ügyosztályok vezető szerepét átvették az **önállósult pénzügyi hivatalok, a *logothetionok,*** amelyek vezetőik, a *logothetészek* irányításával valóságos minisztériumokká váltak. A középbizánci kor központi igazgatását ezek a pénzügyi hivatalok határozták meg.

Az 1081-ben hatalomra került Komnénoszok korától kísérletet tettek a *logothetionok* egyesítésére. Ennek jegyében az Alexiosz Komnénosz (1081–1118) által **1081-ben létrehozott „irodák logothetésze"** *(logothetész tón szekretón)* tisztsége alatt próbálták koncentrálni az addig független hivatalokat. E tisztségviselő hatalma nemcsak a pénzügyekre, hanem az egész polgári adminisztrációra kiterjedt.

4.4. A diplomácia és hírszerzés feladatai

A bizánci állam hosszas fennmaradásának egyik alapvető tényezőjeként is emlegetett diplomáciai feladatok külön igazgatási ágat jelentettek a birodalmi kormányzat rendszerében. A **külügyek legmagasabb szintű irányítását a kora bizánci időkben a *magister officiorum* látta el** a külön erre a célra létrehozott levelezések hivatala segítségével. A hivatal főnöke, **a „levelezések mestere"** *(magister epistularum)* vezette a diplomáciai tárgyalásokról készült naplót, az ő irodája állította össze a követek számára adott írásbeli válaszokat. Feladatai közé tartozott a városok császárhoz érkező küldöttségeivel való tárgyalás és a számukra adandó írásbeli válasz elkészítése. A *magister officiorum* feladata volt a birodalomba érkező külföldi követségek határon való fogadásának, fővárosba kíséretének, elszállásolásának megszervezése. Ebből a célból álltak rendelkezésére a birodalmi ügynökök *(agentes in rebus),* tolmácsok és az udvari szállásmesterek. A tanács tagjaként hivatalból is jelen volt a követekkel folytatott tárgyalásokon, és részt vett a külpolitikai döntések meghozatalában. A diplomáciában való jártassága miatt maga is teljesített követi megbízatásokat. A császári audienciákat szervező hivatal felügyelőjeként fogadta a tartományi gyűlések császárhoz érkező követségeit, meghallgatta őket, ügyeiket kivizsgálta. A panaszos ügyek kivizsgálása során ügynökei, az *agentes in rebus* által begyűjtött információkra is támaszkodhatott.

A korai császárkorban megszervezett **állami posta- és futárszolgálat** *(cursus publicus)* csak hivatalos híradások és levelek továbbítását, továbbá állami megbízatást teljesítő személyek szállítását és állami javak fuvarozását végezte, magánszemélyek nem vehették igénybe. Nem volt rögzített menetrendje, a szükségletektől függött, készenléti állapotban volt. A postaszolgálaton keresztül beérkező hírek, információk megbízhatóságát egy futárszolgálatba beépített hírszerző titkosügynök-hálózat is segítette. **A birodalmi ügynökök** *(agentes in rebus)* **az 5. század végéig láttak el titkosrendőri és -ügynöki feladatokat.** Utóbb a *cursus publicus* felügyelete is az *agentes in rebus* hatáskörébe került.

A középbizánci államszervezet *logothetészei* közül a *magister officiorum* utódjának leginkább megfeleltethető **„postaügyi *logothetész*"** *(logothetész tu dromu)* tisztségét

tekinthetjük a diplomáciai feladatok felügyelőjének. Ő irányította ebben az időben a *cursus publicust* és az államapparátus levelezését lebonyolító kancelláriai ügyosztályt. A hírszolgálat (az egykori *agentes in rebus*) főnökeként lassanként átvette a birodalom külpolitikájának irányítását. Ő fogadta a külföldi követeket, és intézte a diplomáciai küldöttségek ügyeit. Egyfajta külügyminiszterként naponta audienciázott a császárnál, mivel a külügyek végig közvetlen császári irányítás alá tartoztak.

4.5. A pénzügyi igazgatás

A pénzügyi igazgatás már a principatus idején sem tartozott egy hivatal alá. Diocletianus kísérletet tett a pénzügyek rendezésére, de a birodalom késő római reformja sem tudta megteremteni a pénzügyi igazgatás teljes egységét. Az államkincstár egységes irányítás alá került, a birodalmi birtokok egységes igazgatása pedig egy külön tisztviselő révén valósult meg. Constantinus korától a *comes sacrarum largitionum* az állampénzügyek, míg a *comes rerum privatarum* a császári földbirtokok igazgatója lett, mellettük roppant fontos szerepe volt az általános adók behajtását végző *praefectus praetorióknak.* A birodalom négy *praefecturáját* irányító *praefectus praetoriók* feleltek a hivatalnokok és a hadsereg ellátásáért, fizetéséért. Az **államigazgatás fenntartását szolgáló bevételek** *(annona)* **beszedését is a *praefectus praetoriók* végezzék.**

A *comes sacrarum largitionum* az állami pénzügyeket felügyelte. Címe szerint a császári adományokkal *(largitio)* foglalkozott, valójában ezek kezelésénél sokkal szélesebb jogköre volt. A pénzügyi igazgatás másik vezetője, a **császári kincstárat felügyelő *comes rerum privatarum*** hatáskörébe a császári földbirtokok felügyelete tartozott.

A nagy hivatalok – középbizánci korban tapasztalt – egész államszervezetben végbemenő szétdarabolódása a pénzügyi igazgatás területén is megfigyelhető. Az iszauri császárok ideje alatt (717–802) a hadsereg és a hivatalnokok ellátása a „hadsereg *logothetésze*" *(logothetész tón sztratiótikón)* feladata lett, aki azonban csak a katonák zsoldjának folyósításával és a hadsereg ellátásával foglalkozott. Az adók beszedését egy másik főhivatalnok, az „államkincstár *logothetészének*" *(logothetész tu geniku)* hivatala látta el.

Az állampénztár egy pénzkezelőségre és egy természetbeni jövedelmek kezelőségére oszlott. Mindkettő **a *szakelláriosznak* volt alárendelve,** aki lényegében a *comes sacrarum largitionum* utódja volt. Ő ellenőrizte az államkincstár kiadásait, emellett pénzügyi meghatalmazottként járt el bűnügyekben. A 12. században a *szakellion* hivatalait egyesítették a „főszámvevő" *(megasz logariasztész)* irányítása alatt, és valószínűleg az uralkodói magánkincstár igazgatását is beolvasztották ebbe a hivatalba.

4.6. A központi bíróságok rendszere

A kora bizánci kor centralizációs törekvései a bírói szervek terén mutatkoztak meg leginkább. A **bíróságként is eljáró császári tanács,** a *consistorium* mellett a kancellária ügyosztályai is a császári igazságszolgáltatás fórumaiként működtek. Az említett két hivatal a *magister officiorum* irányítása alá tartozott, ezért az igazságügy birodalmi főnöke, a *quaestor sacri palatii* mellett ő is a jogszolgáltatás kulcsszereplője volt.

A császár bírói feladatait a *consistorium* látta el az uralkodó vagy a *quaestor sacri palatii* elnökletével. Utóbbi felelt a császári döntések megfelelő stiláris formában való megfogalmazásáért. Ezen feladatok ellátásában a *quaestor sacri palatii* igénybe vehette a kancelláriai irodák segítségét. Mellettük Anasztasziosz (491–518) óta a Konstantinápolyban működő ***praefectus praetorio per Orientem* kapott különös jelentőséget,** aki már eddig is végső fellebbezési fórumként funkcionált. Ítéleteivel szemben 331-től nem volt lehetőség további fellebbezésre. Mindazonáltal a *praefectusi* bíróság kikerülésével – például a *dioecesisek* bíróságaitól – lehetőség volt közvetlenül a *consistoriumhoz* fellebbezni. A piramisrendszer elvei tehát az igazságszolgáltatás terén sem érvényesültek maradéktalanul.

A központi kormányzat 7–8. századi változásai az igazságügy valamennyi fórumát érintették. A *praefectus praetorio* tisztségének eltűnésével a **konstantinápolyi *praefectus urbi* bírósága** vált legfőbb fellebbezési fórummá. Az addig fellebbviteli bíróságként működő *consistorium* VI. León (886–912) reformja nyomán a császári bíróság *(baszilikon kritérion)* elnevezést kapta, és ezután általános bírói fórumként funkcionált. A fellebbezések kezelését ezután a *magister officiorum* hatásköréből önállósodó beadványhivatal főnöke vette át. Az új rendszerben a *quaestor sacri palatii* is elvesztette jelentőségét, ezután már csupán végrendeletekkel kapcsolatos pereket és földkérdéseket tárgyalt.

A bíróságok meglehetősen szerteágazó rendszerében **I. Manuél (1143–1180)** kívánt rendet teremteni 1166-ban, amikor **Konstantinápolyban négy bíróságot hozott létre.** Ezek közül három polgári, egy büntetőügyekkel foglalkozott, és a tervek szerint valamennyi főbb ügytípust átfogta volna. A későbbi századokban még egy lényeges változás történt az igazságszolgáltatás területén. II. Andronikosz (1282–1328) 1296-ban a császári udvarban egy új bíróságot szervezett hat világi és hat klerikus részvételével. A testület működésének gyengeségét és megbízhatatlanságát mutatja, hogy III. Andronikosz (1328–1341) létszámát 1329-ben négyre csökkentette, akik közül egy volt egyházi személy.

4.7. A központi katonai egységek

Constantinus 312-ben, a Milvius-hídnál vívott csata után oszlatta fel az ellenfelét, Maxentinust támogató régi császári testőrséget, a *praetorianus* gárdát, és helyette **új csapatot szervezett** (*protectores et domestici* néven). Az új testőrség két *scholából,* egy lovas és egy gyalogos egységből állt. A 4. században két *comes* parancsnoksága alatt álltak, akik közt – az akkori szokásnak megfelelően – fegyvernemek szerint oszlott meg a parancsnokság.

A *scholák* soraiba kiváló teljesítmény alapján válogatták a katonákat, egyes germán fejedelmek közvetlenül is idekerülhettek. Voltaképpen egyfajta tiszti testület volt, amely a császár személye melletti szolgálat biztosításán túl – a *praetorianus* gárda hagyományait folytatva – a magasabb parancsnoki posztok betöltésére előkészítő tiszti iskola (vö. *schola*) funkcióját is betöltötte. Keleten hét, Nyugaton öt ilyen testőrcsapat szerveződött, egyenként ötszáz fővel. A palotai testőregységek a *magister officiorum* irányítása alá tartoztak.

A 7–8. század a hadszervezet terén is változásokat eredményezett. A diocletianusi hadszervezet felbomlott, a tartományi katonaság létszámának visszaesése szükségessé tette az új, erős központi hadsereg megszervezését, amelyet a már meglévő gárdaalakulatokra építettek. A három korábban felállított elit lovasezred *(Schola, Excubita, Vigla)* mellett V. Konstantin (741–775) megszervezte a *Hikanatoi* lovasezredet, ők együtt alkották **a központi hadsereget,**

az úgynevezett tagmatát. A *themák* közül Opszikion csapatai is a gárda részét képezték, továbbá a császári tengerészgyalogság is ide lett beosztva. A császár személyes testőrségét a II. Baszileosz (976–1025) segítségére küldött varég segédcsapatokból szervezett gárda jelentette, amely elkülönült a hadsereg minden más részétől. Vezetőjük, az *akoluthosz* a hadsereg egyik legtekintélyesebb tisztje volt.

II. Niképhorosz Phókasz (963–969) reformja nyomán a gárdaezredeket megfelezték, mindegyik *tagmának* egy keleti és egy nyugati egységét hozva létre, amelyek **a keleti és a nyugati *domesztikosz* parancsnoksága alá kerültek.** A *domesztikoszokon* kívül általában az udvarban tartózkodott a császári hajóhad parancsnoka, a ***flotta drungariosza*** (a *drungariosz* eredetileg egy *drungosz,* azaz osztag parancsnoka volt). A Makedón-dinasztia után megfigyelhető hanyatlás a hadseregben volt leginkább szembetűnő. A régi gárdaalakulatok fokozatosan elsorvadtak, 1071-ben a manzikerti csatában pedig szinte teljesen megsemmisültek.

A Komnénoszok alatt még utoljára centralizálták a katonai vezetést. A hadsereg parancsnokságát a nagy *domesztikoszra* bízták, és létrehozták a *megasz dux* tisztségét a császári flotta főparancsnoka számára. A hadsereg személyi állományában ekkor már túlsúlyban voltak a birodalom határain kívülről toborzott zsoldoscsapatok.

5. A területi igazgatás

5.1. A kora bizánci kor területi igazgatása

A Bizánci Birodalom területi igazgatása az egykori Római Birodalom tartományi igazgatási rendszeréből alakult ki. A Diocletianus és Constantinus császárok által megteremtett új területi beosztás célja az igazgatás egységesítése és a hatalom központosítása volt. Előbbi célt szolgálta a **provinciák senatusi és császári címen való megkülönböztetésének megszüntetése,** utóbbit a **katonai vezetés kiemelése** a tartományi kormányzók hatásköréből.

A „klasszikus" római időkben csak **egyfokú területigazgatási rendszer differenciálódott a 4. század folyamán.** A trónutódlást biztosító társcsászári rendszer ugyanis – a későbbi gyakorlattal ellentétben – territoriális hatalmat adott a két társcsászárnak, *augustusnak* és azok követőinek, a *caesaroknak.* A birodalom ennek megfelelően négy nagy közigazgatási egységre bomlott, amelyeket a császárok testőrparancsnokaik, a *praefectus praetoriók* segítségével vezettek. A négyes uralom, a *tetrarchia* gondolata és gyakorlata Diocletianus halála után rövid időn belül elenyészett, **a *praefecturák* mint felsőszintű igazgatási egységek** azonban fennmaradtak. Ezzel egyidejűleg a több *provinciát* irányító, *praefectus praetorióknak* alárendelt ***vicariusok* körzetei is önálló egységekké váltak *dioecesis* néven.** A tartományi igazgatás ezzel egy **háromszintű rendszerré alakult,** amely átfogta a birodalom egész területét, csupán a két főváros, Róma és Konstantinápoly rendelkezett önálló igazgatással.

A birodalom két részre osztásakor a keleti területeken 2 *praefecturát,* 6 *dioecesist* és 57 *provinciát* szerveztek. A keleti és az illyricumi *praefectus praetorio,* továbbá a konstantinápolyi *praefectus urbi* nemcsak a tartományi igazgatás, hanem az egész hivatalnoki hierarchia legmagasabb méltóságai voltak.

A diocletianusi tartományi igazgatás másik nagy újítása **a civil igazgatás és a katonai parancsnokságok szétválasztása.** A tartományi kormányzók túlzott hatalmának ellensúlyozása érdekében a katonai igazgatást elválasztották a területi igazgatástól, és attól függetlenül

szervezték meg. A rendszer élén a császár, ténylegesen a fővárosban tartózkodó katonai vezetők, a ***magister militumok*** álltak. A 4. század második felében a központokban tartózkodó *magister militumok* mellé megszervezték a territoriális irányítást végző *magister militumok* hivatalát, akik Illyricum, Thracia területén és Asiában tevékenykedtek. Parancsnokságaik létrehozása után nekik rendelték alá a tartományi hadseregeket.

A Római Birodalom 395-ös kettéosztása csak kisebb változtatásokat okozott a területi igazgatás rendszerében. A Keletrómai Birodalom területére eső *Oriens praefectura* kiterjedése változatlan maradt. Magában foglalt 5 *dioecesist* és 49 provinciát. Hozzá képest lényegesen kisebb volt *Illyricum praefectura,* 2 *dioecesisszel* és 11 provinciával.

A Nyugatrómai Birodalom bukása után a még megmaradt keleti területeken fennmaradt a késő római közigazgatás. Iustinianus korának katonai hódításai azonban előtérbe állították annak hibáit, hiányosságait. Ezen hibák közül legfontosabb a katonai és a polgári vezetés szerepkörének szétválasztása volt, hiszen egyes különös védelmet igénylő területek éppen a vezetés egy részben való összpontosítását kívánták meg. Az ekkor meghódított két nagy területen *(Italia, Africa)* – a hagyományoknak megfelelően – két *praefecturát* szerveztek. A gyakorlatban ugyanakkor már nem érvényesültek a régi elvek. Miután Narses *magister militum* meghódította Italiát, megtartotta a polgári és katonai hatalmat is: katonai alárendeltjei polgári jogosítványokat szereztek maguknak. A folyamat eredményeként Itáliában 584-ben létrejött **egy új igazgatási forma: az *exarchatus,* amelynek vezetője már deklaráltan kezében tartotta mindkét hatalmi ágat.** A másik nagy hódítás, Africa területén 534-ben szerveződött *praefectura,* 591-ben pedig *exarchatus,* az előbb említett elveknek megfelelően.

5.2. A középbizánci kor területi igazgatása: a themarendszer

Az új tartományi igazgatás rendszerének megszervezését a szakirodalom egy része korábban Hérakleiosz császár (610–641) uralkodásához kötötte. Az újabb kutatások már egyértelműen rámutatnak arra, hogy az első *themák* létrehozása későbbre, a 7. század második felére tehető, amelyek csak a 8. századtól kezdve működtek ténylegesen közigazgatási egységként. A ***thema*** szó – amelyet eredetileg a központi igazgatás aktáiban lefektetett, katonalistákat tartalmazó aktacsomó *(theszisz)* nevével hoztak kapcsolatba – több jelentéssel is bírt. Jelentette egyrészt magát a **katonai egységet,** másrészt a **katonai egység szállásterületét,** harmadrészt a **területen szervezett igazgatási egységet.** A fogalmi változások egyben történeti fejlődést is jelentenek.

A 7. század közepén elkezdődő, elementáris erejű és gyorsaságú arab hódítás éppen azokat a területeket ragadta el a birodalomtól (Egyiptom, Közel-Kelet, Felső-Mezopotámia), ahol a határvédő katonaság állomásozott. Egyiptom elfoglalása (642) után a Iustinianus által meghódított *Africa* és *Italia* is elveszítette közvetlen összeköttetését a belső területekkel. A 7. században még egy súlyos csapás érte a bizánci államot. Ekkor özönlötték el a szlávok a Balkán-félszigetet, a tengerpartokra korlátozva a bizánci érdekeltségek körét. Először fordult elő, hogy mind az európai, mind az ázsiai oldalról az egész birodalom létét fenyegető támadással kellett szembenéznie a császároknak. A minden eddiginél komolyabb katonai kihívások megoldására ráadásul a korábbinál jóval szűkebb pénzügyi forrás állt rendelkezésre.

A helyzet megoldására a még meglévő katonai erőket Kis-Ázsiában helyezték el, hogy a főváros felé vezető stratégiai fontosságú útvonalakat védjék. A katonai egységek harcosait

letelepítették, és birtokaik jövedelméből kellett fedezni hadászati költségeiket. A katonai reform több feladatot is szerencsésen oldott meg. A legfenyegetőbb ellenfél, az arabok ellen koncentrálta a megmaradt katonai erőket, továbbá a haderő földbirtokkal való javadalmazásával a költségek is jelentősen csökkentek.

A letelepített hadseregként szolgáló *thema* csak a 8. században alakult át területigazgatási egységgé, tartománnyá. A 9. századra a balkáni területeket is *themákba* szervezték, körülbelül erre az időre vált a *thema* a birodalom általános igazgatási egységévé. Philoteosz 899-ből származó *Klétorologion* című művében 26 *themát* említ. A *themák* száma Theophilosz császár (829–842) uralkodásakor 17 volt, VI. León halálakor (912) 25, Bíborbanszületett Konstantin (913–957) alatt 29.

A themarendszer folyamatos megszerveződése több szempontból is újszerű változásokat hozott. A területi igazgatás leegyszerűsödött, egyszintűvé vált, ami az adminisztráció költségeit lényegesen csökkentette. Ennél is fontosabb azonban, hogy **a *themák* katonai parancsnokai, a *sztratégoszok* tartományaikban a civil igazgatás feladatait** (pénzügyek, igazságszolgáltatás) **is magukhoz ragadták.** Ezzel a katonai és adminisztratív igazgatási rendszer összekapcsolódott, megszűnt a köztük lévő korábbi párhuzamosság, ami ugyancsak jelentősen csökkentette a működtetés költségeit. A Bizánci Birodalom az új tartományi igazgatás bevezetésének köszönhetően nemcsak a további arab hódításnak állt sikeresen ellen, hanem a balkáni területeit is visszaszerezte.

A *themák* és a rájuk épülő igazgatási rendszer hanyatlása két fő okra vezethető vissza: az egységek bázisát jelentő katonaparasztság elszegényedésére, továbbá a *sztratégoszok* hatalmának hanyatlására. A ***sztratióta* mint kisbirtokos parasztkatona** a bizánci társadalom újszerű elemét jelentette. Szolgálati birtoka adómentes volt, de cserébe katonáskodásra kötelezték. A Makedón-dinasztia (867–1056) idejére a sztratióta réteg válságba került. Egyrészt azért, mert a haditechnika változásával a katonáskodás költségei többszörösére nőttek, másrészt **a themakatonaság hadászati szempontból** – minden erőfeszítés ellenére – **korszerűtlenné vált.** A nagyobb hadjáratokat, fontosabb katonai vállalkozásokat a 10. században már a jelentősen megerősített központi csapatok, a *tagmata* egységeivel hajtották végre.

A *sztratégoszokat* az uralkodó nevezte ki határozott (általában négyéves) időtartamra. A hivatali visszaélések, túlzott hatalomgyakorlás megakadályozása érdekében a törvények kifejezetten megtiltották, hogy a *sztratégoszoknak* birtokuk legyen tartományaik területén. Ennek ellenére a 10. századtól a tisztség örökölhetővé vált, és azt többnyire helyi nagybirtokosok töltötték be. **A *sztratégoszok* kezében összpontosuló tartományi hatalom és az általuk irányított haderő komoly fenyegetést jelentett** a központi hatalom számára. Többször (jellemzően a 8. században) előfordult, hogy valamelyik *sztratégosz* támogatásával került trónra egy uralkodó, vagy maga a katonai kormányzó lett császár. A *sztratégoszok* hatalmát több formában is megpróbálták ellensúlyozni. A 8. században több nagy *themát* – és a rajtuk állomásozó hadsereget – felosztottak, így csökkentve az egy hadvezér kezében összpontosuló katonai erőt.

A themarendszer sikerének legfőbb oka az volt, hogy alkalmazkodni tudott a birodalmat érintő megváltozott politikai és gazdasági feltételekhez: a források csökkenéséhez és a katonai veszélyhelyzethez. Segítségével lényegesen kisebb forrásokból lehetett ütőképes hadsereget felállítani, és a területi igazgatást is gazdaságosabban lehetett működtetni. A rendszer hanyatlása ezen kedvező tulajdonságok kedvezőtlen irányba való megváltozására vezethető vissza. A *sztratióta* réteg gazdasági és harcászati meggyengülése a központi, zsoldos katonaság lét-

számának növelésére késztette az uralkodókat, ami ismét a katonai költségek emelkedéséhez vezetett. A themahadseregre a **végső csapást az 1071-es manzikerti vereség jelentette, amelyben a themahadsereg megsemmisült,** és az annak rekrutációs bázisát jelentő Kis-Ázsia is elveszett.

A központi hatalom befolyása és társadalmi viszonyokba való beavatkozási lehetősége miatt nem alakulhatott ki a nyugat-európaihoz hasonló hűbéri láncolat, amely talán megakadályozhatta volna a *sztratióta* réteg elszegényedését, és hosszabb távon is ütőképessé tehette volna a bizánci hadsereget. Mindazonáltal a rendszer nem annak elégtelensége, szervezetlensége miatt bomlott fel, hanem a Bizáncnál jóval erősebb ellenfelek katonai nyomása következtében. A themarendszer felmorzsolódása része annak a több évszázados folyamatnak, amelynek során a Bizánci Birodalom a fennmaradásáért folytatott küzdelemben fokozatosan elhasználta gazdasági és emberi tartalékait.

Irodalomjegyzék

ALFÖLDY Géza (2000): *Római társadalomtörténet.* Budapest, Osiris.

BECK, Hans-Georg (1978): *Das byzantinische Jahrtausend.* München, C. H. Beck.

BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN (2003): *A birodalom kormányzása.* Moravcsik Gyula ford. Budapest, Lucidus.

BRÉHIER, Louis (1997): *Bizánc tündöklése és hanyatlása.* Baán István ford. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

BRÉHIER, Louis (2003): *A bizánci birodalom intézményei.* Baán István ford. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

DARKÓ Jenő (1977): *Császárimádó Róma – képromboló Bizánc.* Budapest, Magvető.

DÖLGER, Franz – SCHNEIDER, Alfons Maria (1952): *Byzanz.* Bern, Francke.

HAVAS László – HEGYI W. György – SZABÓ Edit (2007): *Római történelem.* Budapest, Osiris.

MEYENDORFF, John (2001): *Birodalmi egység és keresztény szakadások.* Utry Gergely ford. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

MORAVCSIK Gyula (1966): *Bevezetés a bizantinológiába.* Budapest, Tankönyvkiadó.

NÉMETH György szerk. (2001): *Római történeti kézikönyv.* Budapest, Korona.

OBOLENSKY, Dimitri (1999): *A Bizánci Nemzetközösség.* Bódogh-Szabó Pál ford. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

OSTROGORSKY, Georg (2003): *A bizánci állam története.* Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd, Prohászka Péter ford. Budapest, Osiris.

PROKOPIOS (1984): *Titkos történet.* Kapitánffy István ford. Budapest, Helikon.

SCHREINER, Peter (2002): *Bizánc. Bevezetés a bizantinológiába.* Bódogh Judit ford. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

SOUTHERN, Pat – DIXON, Karen (1966): *The Late Roman Army.* New Haven, Yale University Press.

VÁRADY László (1961): *Késő-római hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476).* Budapest, Akadémiai.

V. fejezet

A Frank Birodalom kormányzata

Kelemen Miklós

1. Történeti áttekintés

A Nyugatrómai Birodalom bukása – pontosabban a császárság megszűnése a birodalom nyugati felében 476-ban – a frank történelem szempontjából is kiindulópontnak tekinthető.

Miután a Nyugatrómai Birodalom utolsó császárát, Romulus Augustulust Orestes gót vezér megbuktatta és száműzte, a germán vezér – az addigi szokásokkal szakítva – nem állított egy befolyása alatt álló „bábcsászárt" a birodalom trónjára. A nyugatrómai császári jelvényeket elküldte a másik birodalomfél uralkodójának Konstantinápolyba, és a Római Birodalom alattvalójaként felvette, majd viselte a *magister militum* és a *patricius* címeket, amivel elismerte a birodalom császárának „eszmei" felsőbbségét. Ezzel párhuzamosan, saját népének uralkodójaként viselte az „Itália királya" *(rex Italiae)* titulust.

A Római Birodalom nyugati területein megalakult „barbár" vagy „germán" királyságok sorába illeszkedik a frankok állama. Az egykori Gallia római tartomány északi területén létrejött királyság történetét Chlodvig (481–511) uralkodásától számíthatjuk, aki 486-ban legyőzte az utolsó római helytartót, Syagriust. A száli frank király győzelmét követően folyamatosan hódította meg a környező területeket. A nyugat-galliai területek megszerzése után Thüringiát, Aquitaniát és Burgundiát hajtotta uralma alá. 496-ban a korábbi római szövetséges alemannokat igázta le, ezzel a birodalom területe a Rajna vonalától a Bodeni-tóig terjedt.

Chlodvig királyi címe onnantól fogva vált különösen meghatározóvá, hogy Remigius püspök a század végén Reimsben megkoronázta. A frank király a katolikus egyház által történő megkoronázással lehetett a keresztények számára is Isten kegyelméből való uralkodó. Hatalmának teljes legitimitásához Chlodvignak is szüksége volt a konstantinápolyi római császár általi elismerésre, amelyet végül 509-ben nyert el. Anastasius császártól (legalábbis történetírója szerint) ekkor nyerte el a *consul* címet.

A Merovingok frank királysága úgynevezett patrimoniális monarchia volt, amelynek alapja a királyi földtulajdon, a *patrimonium.* Az uralkodók halála után az ország területe atyai örökségként fiai között lett felosztva. Chlodvignak négy fia született, a birodalom négy részre osztása azonban utóbb véres hatalmi harcokhoz vezetett. II. Chlotharnak (584–629) sikerült újraegyesítenie a birodalmat Burgundia és Austrasia megszerzésével,

amelyet fia I. Dagobert (629–639) még meg tudott tartani, de halálával az egység újra felbomlott, és a birodalmat a későbbiekben sem sikerült egyesíteni.

A 6. század végére a frankok állama három királyságra tagozódott: Neustria, Austrasia és Burgundia területére. I. Dagobert halálát követően a tényleges hatalom teljesen kicsúszott az uralkodók kezéből, az egyes országrészeket az egykori udvarnagyok, a *maior domusok* irányították. Az uralkodói dinasztiákhoz hasonlóan *maior domusi* dinasztiák jöttek létre, amelyek egymással vetélkedtek a birodalom teljes irányításáért.

751-ben Martell Károly *maior domus* fia, Kis Pipin (741–768) úgy döntött, félreállítja az utolsó Meroving uralkodót: haját lenyíratta, majd kolostorba záratta. Pipin hatalmának elismeréséért a pápához fordult, aki az alkalmasság, az idoneitás elve alapján királlyá emelte. Innentől, vagyis 751-től számíthatjuk a Karoling-dinasztia uralkodását. Kis Pipin egyesítette a széttagolt országot, a pápa politikai támogatásáért cserébe 754-ben legyőzte a Rómát fenyegető longobárdokat, majd jelentős területeket juttatott a katolikus egyházfőnek, megalapozva a későbbi pápai államot.

Pipin halála után fia, Nagy Károly (768–814) vette át az uralkodást, miután testvére Karlmann kolostorba vonult, majd 771-ben váratlanul meghalt. Károly folytatta elődei hódító politikáját: először elfoglalta Aquitaniát, majd a longobárdok és a szászok országát hódította meg. 774-ben longobárd királlyá koronázták. Nagy Károly hatalma azáltal teljesedett ki, hogy III. Leó pápa 800. december 25-én Rómában császárrá koronázta. A cím viselését még kifejezettebbé tette, hogy a frank uralkodó a konstantinápolyi császároknak fenntartott *baszileusz* címet vette fel.

2. A frank államkormányzat általános jellemzői

A **császárság megszűnése a Római Birodalom nyugati területein 476-ban** nemcsak a térség hatalmi viszonyait alakította át, hanem **az államszervezés szempontjából is új helyzetet teremtett.** A bukott birodalom kormányzati rendszere „újraélesztésének" nem volt meg a történelmi realitása, de a birodalmi univerzalizmus több vonatkozásban is tovább élt a kora középkori Nyugat-Európában. A nyugat-európai királyságok formailag a Róma örököseként megjelenő univerzális császári hatalomnak alárendelt államként jöttek létre. Királyaik – a birodalom és szövetségesei között rendszeresített úgynevezett *foedusszerződések* mintájára – a (Konstantinápolyban székelő) római császárság méltóságait *(patricius, magister militum)* viselték. A királyság mint a *rex* által igazgatott személyi kör is vegyes volt, mivel magában foglalta a germán népességet és a „delegált jogon" kormányzott római alattvalókat.

A nyugat-európai államszervezés fontos, megkülönböztető sajátossága ugyanakkor, hogy a Bizáncban érvényesülő úgynevezett egységes univerzalizmus, vagyis **az uralkodó elsőbbsége világi és egyházkormányzati ügyekben Nyugat-Európában hiányzik.** Az egyház és a pápa átveszi a császár egyházszervezeti jogosítványait, kialakítva a „kettős univerzalizmus" rendszerét. A császár személye körül évszázadok alatt egységbe rendezett római-bizánci császári hatalom és közhatalom a középkori Nyugat-Európában „szétesik", az azt alkotó közjogi és közhatalmi jogosítványok megoszlanak az egyes hatalmi centrumok között.

Nyugaton nem alakult ki egy olyan hatalmi centrum, amely reálisan képes lett volna a császárság intézményét a római hagyományoknak megfelelően „feltámasztani". Az erre leginkább esélyes Nagy Károly birodalma is egy germán típusú államszerveződés.

A **germán eredetű „karizmatikus királyság”** egy addigi hagyományoktól eltérő, alapvetően nem államszervezésre intézményesült, személyes viszonyokon alapuló és törzsi keretek között működő szerveződés, amelynek **alapja** nem a közjogilag megkülönböztetett minőséget képviselő uralkodói hatalom, hanem **az uralkodó személyes alapú kísérete** *(comitatus, Gefolge).* Az uralkodóval személyes, hűségi viszonyban álló kíséret válik utóbb kormányzati testületté, és intézményesül a királyi tanács szervezetében.

A germán államkormányzat kiindulópontjául szolgáló kíséret **alapjában házi jellegű, személyes viszony,** leginkább a ház ura körül csoportosuló családbeliek és szolgák személyi köre. Utóbb idegenek és szabadok is beléptek ebbe a körbe, amely így a háztartásnál jóval kiterjedtebb igazgatási és szervezési feladatokat láthatott el. A kíséret tagjai továbbra is személyes viszonyban maradtak urukkal, a belépő idegenek és szabadok is hűséget fogadtak neki.

A szolgálatba való **felajánlkozást tartalmazó szerződés** *(commendatio)* **egy alárendelt vazallusi viszonyt keletkeztetett,** de **nem eredményezett szolgaságot,** *servitiumot,* ehelyett egy hűségen alapuló szolgálati, de nem szolgai viszonyba lépést jelentett. A *commendatión* alapuló vazallitás és a katonáskodás ellenében juttatott javadalombirtok *(beneficium)* Karoling-kori „egyesülésével” jött létre a feudalizmus alapját képező katonai alapú, szolgálati jellegű, de kölcsönös szerződéses kötelezettségeken alapuló kapcsolatrendszer.

A középkor során kifejlődő feudális rendszer lényege a hűbérúr és a hűbéres (vazallus) közötti szolgálati viszony és hűségi kapcsolat, amelyben a hűbéres életre szóló hűséggel, a hűbérúr pedig tartással és védelemmel tartozott. **A hűbéri kapcsolat egy személyes kötelékkel megerősített, kétoldalú szerződéses viszony,** ahol az egyszeri kétoldalú jognyilatozatok (aktusok) életre szóló kölcsönös kötelezettségrendszert teremtettek.

A vazallus alapvetően csak a hűbérúr földjének egy részét használta, ugyanakkor kettejük személyes kapcsolata alapozta meg a hűbéri államszervezet működését is. A hűbériség elsődleges célja nem a földön való gazdálkodás minél hatékonyabbá tétele volt, hanem alapvetően az állam, a lakosság és a föld védelmének biztosítása. A hűbériség elsősorban egy katonai szervezetet hozott létre, és annak működését garantálta a földhasználat szabályaival és a hűségesküvel. **A vazallitás személyes kötelezettségrendszere utóbb vált a hadseregszervezés mellett az államszervezés alapjává** is.

Azzal, hogy a vazallus *beneficiumot* kapott, a két intézmény között már jogi kapcsolat létesült. A vazallus *beneficiumért* lépett vazallitásba, és *beneficiumért* szolgált, amelyet – ha szolgálati és hűségkötelezettségét megszegte – elveszített. Ugyanez történt, ha ura (vagy a vazallus) halálával megszűnt a lekötelezési viszony. A Frank Királyság Nagy Károly korára kiépített igazgatási rendszere is a vazallitás kapcsolatrendszerének (vagyis egy magánjellegű, szerződéses viszonynak) alapulvételével intézményesült. A tartományokat irányító kormányzók (hercegek, grófok, őrgrófok) a király hatalmi jogosítványait, a *bannumot* gyakorolták a rájuk bízott hatalmi területen. Tisztük ellátásáért a király nem pénzbeli javadalmazást nyújtott nekik, hanem földterületeket utalt ki számukra *(res de comitatu),* amelyeket a *beneficium* adományozásával teljesen egyező aktussal engedett át. A király tehát a tartományi kormányzat elöljáróinak a rájuk bízott hatalmi területből adott többnyire *beneficiumot.* Mindez oda vezetett, hogy a szolgálattal *(ministeriummal)* összekötött méltóság *(honor)* „*beneficiumként* működött” (a *res de comitatu* iránti jog egy tekintet alá esett a *beneficiummal*).

A hűbéri államkormányzás meghatározó sajátossága, hogy **a vazallusi kapcsolatrendszer létrehozása nem vált kizárólagos királyi előjoggá.** Másik sajátosság, hogy a hűbéri államkormányzat élén álló uralkodó is a hűbériség által biztosított eszközrendszerrel látta

el a rangjából eredő igazgatási feladatokat, ezért hatalma nem képviselt megkülönböztetett minőséget a többi hűbérúrhoz képest. Elsősége tiszteletbeli, maga vagy családja személyes képességein – tekintélyén *(auctoritas),* alkalmasságán *(idoneitas)* – alapul. Az uralkodóval való, kormányzást szolgáló viszony is inkább magánjogi, semmint közjogi jellegű. A királyi hatalom is megmaradt a hűbéri viszony keretei között, **nem alakult ki a magasabb minőséget jelentő közhatalom.** A királyi hatalom, annak személyes jellege miatt, csak korlátozottan intézményesült, jellemző a központi szervek területi szinten való gyenge befolyása és a központi kormányzat felületes tagoltsága. A központi és tartományi kormányzat tisztviselői a tanácsadás hűbéri kötelezettségének eleget téve teljesítettek szolgálatot a király körül.

3. A központi kormányzat szervei

3.1. A királyi udvar szervezete

A középkori államkormányzatok szervezését meghatározó elveket a germán hagyományon alapuló kíséret intézményesülése mellett a hűbériség folyamatosan kialakuló elemei jelentik. A hűbériség kifejlődésével egyre jobban megerősödik az a nézet, hogy a királynak teljesített feladat nem egy alávetettséget kifejező szolgálat, csupán egy magánjogi szerződés elemének teljesítése, vazallusi kötelesség. **A vazallusi szolgálat legfontosabb két eleme a tanácsadás és a fegyveres szolgálat** *(Rat und Tat, consilium et auxilium).* A tanácsadás kötelessége több elemből állt. Jelentette egyfelől a hűbérúr, vagyis a király számára nyújtott segítséget kormányzati feladatai ellátásában. Emellett azonban jogot is adott arra, hogy a vazallus véleményt mondjon a kormányzat egyes kérdéseiben, illetve maga terjessze elő sérelmeit, panaszait.

A vazallusok mind az udvari szolgálatra *(Hoffahrt),* mind a katonai kötelezettségek teljesítésére *(Heerfahrt)* csak hűberuraik révén voltak mozgósíthatók. A *consilium* több feladatot jelentett egyszerre, amelynek ellátása minden vazallus kötelessége, de egyben joga is volt. Az udvari szolgálat, tanácsadás és bíráskodás feladatai nem különültek el személyek szerint, különösen, hogy a királyi tanács azokat többnyire (funkcionálisan tagolatlan) testületként látta el. Nem vált el funkcionálisan egymástól a törvénykezéssel foglalkozó bíróság és a királyi tanács, amely továbbra is végez bíráskodási tevékenységet. **A királyi udvar** *(curia regis)* **ebben a formájában a királyi tanácsot és a központi bíróságokat magában foglaló általános kormányzati központ.**

A kora középkori **királyi udvar ugyan kormányzati központ volt, de nem intézményesült kormányzati hivatalként.** A korai frank királyoknak – germán hagyomány alapján – nem volt állandó székhelyük, a központi igazgatás úgynevezett „mozgó udvartartásként" működött. Az uralkodók (és hozzájuk hasonlóan a grófsági és megyei elöljárók) székhelyüket változtatva intézték az igazgatás rájuk háruló feladatait, ennek során az udvartartás tagjai és tisztviselői egyszerűen „felélték" a tartózkodási helyüket jelentő várhoz vagy településhez tartozó terület királyi villákba gyűjtött élelmiszer-tartalékait. A mozgó udvartartás gyakorlatát erősítette az is, hogy a királyi udvar tisztviselőinek is vidéki birtokaik jelentették státuszuk alapját, ezért nem tartózkodhattak folyamatosan a központban.

A helyét változtató királyi udvar *(domus, aula, curia regis, palatium)* ebben a formájában **a király és környezete (átmeneti) szállása, tartózkodási helye,** amely állandó épület

mellett jelenthetett átmeneti szállást vagy katonai tábort is. A királyi udvarházak rendszere a Karoling-időkre is megmaradt, ekkor azonban már nem kormányzati központként szolgáltak, hanem a király vidéken tartózkodása esetén biztosították az uralkodó és környezete ellátását. A királyi udvar a Karoling-kortól vált állandó székhellyé azzal, hogy **Nagy Károly Aachenben állandó uralkodói központot szervezett.** Később, a birodalom több részre szakadását követően, a keleti frank területeket Regensburgból irányították.

A frank királyi udvartartás – hasonlóan a kora középkori államkormányzatokhoz – nem fizetett hivatalnokokból állt, hanem az udvarban tartózkodó vazallusokból. Ellátásukról a királynak kellett gondoskodnia, aki ehhez birtokai készleteit használta fel.

3.2. A királyi udvar tisztségei

A korai frank történelemben különösen kiemelkedő szerepet játszó **udvarnagy** *(maior domus)* tisztsége a korai frank udvarokban azért válhatott különösen jelentőssé, mert a központi kormányzatnak megfelelő **királyi udvartartás vezetését látta el, emellett valamennyi kormányzati területen eljárhatott a király nevében.**

A *maior domus* az uralkodó távolléte esetén elnökölt a királyi bíróságon, ő vezette a királyi kíséretet, az udvar ellátásával összefüggő pénzügyi igazgatási teendők is az ő feladatkörébe tartoztak. A Meroving-frank uralkodók idején a királyság valamennyi nagy területi egységének (Neustria, Austrasia, Burgundia) élén állt egy *maior domus.* Az austrasiai Kis Pipin (751–768) éppen e három hivatal egyesítésével teremtett utóbb egy egységes, a Merovingokat kormányzásból kiszorító hatalmat.

A *maior domus* tisztsége **a Karoling-korra megszűnt, feladatkörét megosztották a királyi udvar magas méltóságai között.** A királyi udvar ellátása ugyanakkor továbbra is fontos hatáskör maradt: a korábbi étekfogó, a *sénéchal* kapta meg a feladatot.

Az udvartartás meghatározó tisztsége a hivatalát és jelentőségét a Karoling-kor végig megőrző **palotagróf** *(comes palatii),* **a királyi igazságszolgáltatás vezető tisztviselője.** A palotagróf a királyi bíróság állandó tagjaként tájékoztatta az uralkodót a jogszolgáltatást jelentő eljárások menetéről és eredményéről, sok esetben tanácsot adott a döntéshez. Ahogyan a *maior domus* tisztségéből is több működött, a királyt ítélkezésben segítő palotagrófokból is többet (710-ben például hármat) találunk.

A királyi bíróságon a király (éppúgy, mint a Meroving-időkben a *maior domus*) helyettest állíthatott, aki a király környezetéhez tartozó ülnökökkel együtt bíráskodott. Ilyen „állandó ülnök" volt a *comes palatii.* A *comes palatii* a *maior domus* tisztségének megszüntetését követően vette át az állandó elnöklés teendőit a bíróságon, amely így „palotagrófi bírósággá" vált, és hetente ülésezett. A palotagrófnak a királyi törvényszék vezetőjeként három fő feladata volt: elnökölt a királyi törvényszéken (ebben a tekintetben ő örökölte meg az egykori *maior domus* feladatait); **a kancellária segítségével fogadta az udvarba érkező kérvényeket, amihez külön iroda** *(scriba)* **is rendelkezésére állt;** a kérvényeket ő terjesztette elő a királyi tanácsban. Mind a Meroving-, mind a Karoling-időkben szerveztek külön palotagrófi hivatalokat a birodalom nagyobb területi egységeiben is. A territoriális palotagrófi hivatalok közül csak az itáliai hivatal maradt fenn hosszabb ideig.

Római eredetű, világi tisztség **az írásbeli ügyintézésért felelős *referendarius* hivatala.** A *referendarius* jogi szaktudással rendelkező világi tisztviselő, rendszerint római

jogász. Számuk a 8. században előbb kettőre, majd négyre nő. Ez a tisztség is a Karoling-időkre tűnik el, a *maior domus* hivatalához hasonlóan.

A kancellária mint központi kormányzati hivatal megteremtése szempontjából kiemelkedő szerepet játszik az **udvarban tartózkodó papokat tömörítő királyi kápolna** *(capella regia).* Vezetője a főkáplán *(archicapellanus)* címet viseli. Mint az udvarban tartózkodó írástudó egyháziak vezetője – a *referendarius* tisztségének megszűnése után – **az írásbeli ügyintézés irányítója lesz.** Nagy Károly (771–814) udvarában az *archicapellanus* megőrizte rangját és önállóságát, külön feladatként a pápai udvarral való kapcsolattartás felelőse lett.

Az írásbeli ügyintézés és a királyi kancellária vezetője, a **kancellár** *(cancellarius)* a középkori államkormányzatok egyik meghatározó tisztsége. A *cancellarius* a Merovingidőkben a *referendarius* alárendeltje, beosztottja, aki felettese tisztségének megszüntetésekor vette át a kancellária irányítását. A kancellária az írásbeli ügyintézés másik hivatalától, a királyi kápolnától elkülönítve működött a korszak végéig (bár a két hivatalt többször is ugyanaz a személy töltötte be). Az egyformán egyházi személy által betöltött főkáplán és a főkancellár tisztségének összekapcsolódása a keleti frank, majd a német területeken utóbb mégis megvalósult és állandósult.

4. A területi igazgatás egységei

A frank uralkodók – a római császároktól eltérően – **nem a főhatalom oszthatatlanságát vallották,** hanem az uralkodói karizma és az azzal járó jogok öröklődését. Az uralkodó minden fiú gyermeke jogosult volt az öröklésre, ha többen voltak, a királyságot egyenlő arányban örökölték meg. Ezt az öröklési rendet nevezték „egyenlő ландzsa elvének". Abban az esetben, ha az uralkodónak nem született fiú utódja, a törvényes öröklési rendnek megfelelően a király testvére vagy testvérei örököltek. **Az örökösök mindegyike királyi címet kapott.** Többes öröklés esetén a frank állam teljes egészére vonatkozó ügyekben közösen döntöttek, mivel az örökléssel a jogok nem lettek megosztva, csupán a hatalom gyakorlása.

A frank területeket birodalommá alakító Merovingok állama Chlodvig halála (511) után nem tudta megőrizni területi egységét. Chlodvig fiai ugyanúgy négy részre osztották fel a frank államot, mint az egységet rövid időre megteremtő Chlothar (558–561) utódai. A részkirályságok vezetése azonban fokozatosan kiszorult a dinasztia tagjai kezéből. II. Chlothar (613–629) a nagybirtokos arisztokrácia segítségével birodalmát egyesíteni tudta, de ennek komoly politikai ára volt. **A frank állam három nagy alkirálysága, Austrasia, Neustria és Burgundia élére egyaránt egy *maior domus* került,** akit a befolyásos családok tagjai közül választottak, és a területigazgatás középső szintjén álló grófságok élére is a helybeli arisztokráciából választottak vezetőt. Az uralkodói hatalom befolyása és szervezettsége a területi igazgatás szintjén ebben az időben jellemzően gyenge és esetleges, a tartományi igazgatás egységei nem a király, hanem a helyi arisztokrácia hatalmát intézményesítik.

Több kísérlet után először az austrasiai Pipinnek (678–714) sikerült a három *maior domusi* tisztséget egyesítenie, bár az azzal járó feladatokat Neustria és Burgundia területén fiaira bízta. Martell Károly (714–741), majd a királyi címet elnyerő Kis Pipin (751–768) – érthető módon – a királyi hatalom ellensúlyát látta a *maior domusi* tisztségben, ezért megszüntette azt. A területi igazgatás felső szintjén később, Nagy Károly (768–812) uralkodása alatt is csak kivételes jelleggel szerveztek kormányzati egységeket. A grófságok szintje fölött két

(majd három) területen alkirályságot (800-tól királyságot) hoztak létre. 781-ben jött létre az aquitaniai és az itáliai alkirályság, majd hozzájuk csatlakozott (már Károly halála után) 817-ben a bajor királyság. A királyságok élén Károly fiai álltak, így remélték biztosítani az erősen szeparatista területek felett az uralkodói ház felügyeletét.

4.1. A grófság (comitatus)

A fokozatosan terjeszkedő Frank Birodalom mind etnikailag, mind szervezetileg egymástól eltérő területeket egyesített. A Meroving-kor középszintű igazgatási rendszere **tekintettel volt a meghódított országok szervezeti hagyományaira,** és igyekezett azokat integrálni saját igazgatási rendszerébe. A középszintű igazgatás így inkább már meglévő szervezeti egységek egymással való összekapcsolását jelentette, mint új megoldások bevezetését.

A Meroving- és Karoling-korszak **területi igazgatásának alapegysége a grófság** *(comitatus),* amelyet a király által kinevezett **gróf** *(comes, Graf)* **irányított.** A *comes* helyettesítését a 6. századtól a *vicarius* látta el. A grófság több, a Frank Birodalom előtt már létező területszervezési intézmény: a római eredetű *comes civitatis* és a germán gyökerű *grafio* továbbéléseként és sajátos összekapcsolásával jött létre.

A késői római korban a *comes* magas császári udvari hivatalt viselő személy vagy a tartományba, provinciába kiküldött, különleges felhatalmazású, magas rangú tisztségviselő is lehetett. Itáliában, Hispániában és Galliában az 5. századtól jelent meg a ***comes civitatis*** hivatala, amelynek betöltői **a római városokban és azok környékén** gyakoroltak bírói és katonai hatásköröket. A *comes civitatis* jelentősége akkor nőtt meg, amikor megszerezte a központjához (városához) tartozó valamennyi népelem feletti bíráskodási jogot.

Az északi frank területeken elterjedt igazgatási vezető a ***grafio.*** A nyugati és déli galliai területeken ismeretlen, vélhetően **germán eredetű tisztviselő elsődleges feladata az igazságszolgáltatás biztosítása volt,** amelyet az általa kijelölt ülnökök *(rachinburgok)* segítségével oldott meg. A *grafio* feladata a királyi befolyás kiszélesítésével nőtt meg, utóbb a király katonai parancsnoka lett a számára kijelölt területen. A *comes* és a *grafio* közti különbségtétel a 7. század hivatalnoklistáin még határozottan megmutatkozik. Egy 693-as királyi rendelet szerint a királyi bíróságon 9 *comes* és 8 *grafio* vett részt. Ezt a különbségtételt megtaláljuk más jogi forrásokban is. A *comesszel* való azonosítás a 8. században vált általánossá, ekkor tűnik el véglegesen a *grafio* megnevezés az okiratokból.

A később meghódított keleti területeken az **ősi germán faluközösségek, a Gauk átszervezésével alakították ki a grófságokat.** A *Gau* nevét az annak területén élő népről vagy a központjául szolgáló településről kaphatta. Egy grófság több korábbi *Gaut* is átfoghatott, ugyanakkor egy *Gau* területén több grófság is szerveződhetett.

A Frank Birodalom alapvető igazgatási egységévé váló *comitatus* végleges formája az említett három intézmény egymáshoz igazításával alakult ki. A grófságok hálózata Nagy Károly uralkodása alatt teljesedett ki, soha nem vált azonban az egész birodalmat átfogó hézagmentes rendszerré.

A *comes* feladata a Meroving-királyságban eredetileg a **lakosság békéjének „őrzése", a helyi igazságszolgáltatási feladatok ellátása.** A *comes* összehívta a „falusias vidék" *(pagus)* lakosságának ítélkezésben érintett embereit, a *rachinburgokat,* és felügyelte azok törvénykezését. Emellett beszedte a királyi rendelkezéseket megsértőkre kiszabott bírságot,

a kisebb ügyekben kiadott saját rendelkezéseit megsértők bírságait, valamint a *fredust,* azaz a sértettnek vagy a családjának járó díj általában harmadát kitevő, a királynak járó „büntetéspénzt".

A *comesi* tisztség eredetileg az uralkodó és a familiarisai közötti bizalmi kapcsolaton alapult. Dél-Galliában a *comesek* sokszor egykori tekintélyes, senatori rendű római családok leszármazói közül kerültek ki. Az egyház és a frank királyság egyre szorosabb összekapcsolódása miatt a jelentős nagybirtokkal rendelkező püspökök is kaphattak *comesi* megbízatást, mindez praktikus megoldása volt a püspöki uradalomhoz tartozó népesség adminisztratív felügyeletének.

A *comesi* tisztség aszocializációs folyamata, illetve a társadalmi szerkezet adottságai miatt a ***comesek* a király embereiből a fokozatosan kialakuló nagybirtokos arisztokrácia érdekképviselőivé, illetve érdekérvényesítőivé váltak.** A Meroving-területek 614-es, II. Chlothar általi egyesítése során a király kötelezte magát, hogy a bírói funkcióra csak az adott régión belüli személyt nevezi ki, megalapozva ezzel a helyi hatalmi centrumok kialakítását.

Az államkormányzat Karoling-kori újjászervezése elsősorban a központi hatalom befolyásának visszaállítását célozta. A Meroving-korban megszervezett **grófsági igazgatást Nagy Károly jelentősen megújította.** A tartomány élén álló **gróf ismét a király által kinevezett tisztviselő lett,** éppúgy, mint helyettese *(vicecomes, vicarius).* Csupán a *comitatus* alacsonyabb rangú tisztviselőit választhatta ki a *comes.* A grófság személyzete mindössze kb. 10–15 „állami" tisztviselőből állt, az igazgatással összefüggő közfeladatok jelentős részét még a „Karoling-centralizáció" idején is a népgyűlések és az immunitást élvező egyházi és világi előkelők emberei látták el.

A *comes* igazgatási hatalma a nagy kiterjedésű királyi birtokok központjaira, valamint ezek hadköteles telepeseire épült. A *comest* a királyt nevezte ki, saját „szolgálati birtok" is járt a tisztséghez. Hivatalba lépésükkor hűségesküt tettek az uralkodónak, annak hűbéreseivé váltak.

A *comesek* **maguk nevezték ki a grófság tisztjeit,** javadalmazásukról is ők gondoskodtak. A gróf szolgálati birtokot kapott, ezen felül további jövedelmei is voltak a helyi bevételekből. Részesedett a bírságokból, vámokból és illetékekből, továbbá megillette utazásai során a *descensus,* azaz a méltó beszállásolás joga is.

A grófságnál alacsonyabb szintű, egységet jelentő századkerületekben bíráskodó *centenariusok* mellett a grófsági igazgatás másik, sokáig meghatározó szereplője a pénzügyi feladatokkal megbízott *saccebaro,* aki a *comes* pénzügyi ellenőre a századkerületek területén. A *saccebaro* pénzügyi feladatait a *comes* a 8. század folyamán magához vonja, így ez a tisztség sem éri meg Nagy Károly korát.

A tartományi igazgatás szervezete a grófságok területén nem intézményesült. Az uralkodó által kinevezett *comes* **nem rendelkezett állandó hivatali apparátussal, székhellyel.** A központi hatalom az ehhez szükséges anyagi és személyi feltételeket nem tudta biztosítani. Anyagi feltételek hiányában nem szervezhetett maga köré hivatalt, munkájában nem állami tisztviselők, hanem saját vazallusai és szolgálói segítették. Az ő javadalmazásukat is a *comesnek* kellett megoldania, ez pedig – pénzbeli források hiányában – csak birtokadományozások formájában valósulhatott meg. A *comesek* így szükségképpen csak olyan személyek lehettek, akik maguk is rendelkeztek hűbéresekkel. A központi hatalom legerő-

teljesebb formájában sem volt képes állandó adminisztrációt kiépíteni, legfeljebb a vezetők személyének kiválasztására tudott befolyást gyakorolni.

Az állandó székhely hiányában a *comes* ugyanúgy járta a saját tartományát, ahogyan a Meroving-uralkodók országukat. A grófok beszállásoláshoz való joga *(descensus)* biztosította a kis létszámú adminisztráció ellátását az egyes állomáshelyeken. A hűbéri kormányzat általános jellemzői így a tartományi igazgatás területén is érvényesülnek.

4.2. Az őrgrófság

A birodalom végvidékein, katonailag instabil mezsgyéin szervezték meg a grófságoktól némileg eltérő úgynevezett őrgrófságokat (Mark), amelyeket nagy kiterjedésük és fokozott védelmi jelentőségük különböztetett meg a grófságoktól.

Az **őrgróf** *(marchio, comes marchae)* hatásköre a gróféhoz *(comes)* hasonlítható azzal a különbséggel, hogy **jelentősebb katonai erők felett rendelkezett, és parancsnoksága alá vonhatta a szomszédos grófságok katonai erejét** is (ezáltal a grófoknak is parancsolhatott). Az őrgrófok az uralkodó külön rendelkezése nélkül is mozgósíthatták a határrész haderejét veszély esetén.

Az őrgrófságok két nagyobb típusa egymástól is különbözött szervezetileg. A déli és nyugati végeken létrehozott őrgrófságokat a Meroving-kori hercegségek utódjának tekinthetjük, hiszen az őrgróf több grófságot fogott össze, és azok közül az egyikben a gróf teendőket is ellátta. Az őrgrófok ebben a rendszerben csak katonai feladatokat láttak el. Ebbe a csoportba sorolható a bretoni, a toulouse-i, a gothiai és a hispán őrgrófság.

A keleti határok őrgrófságai önálló, nagy területű egységeket képeztek, kisebb grófságokra osztás nélkül. Ezeken a területeken nem a grófságok fölé szervezték az őrgrófságot, hanem azt a grófsági szint közbeiktatása nélkül hozták létre. Ennek megfelelően annak vezetője nemcsak a katonai, hanem a civil igazgatás feladatait is ellátta. Területe lényegesen nagyobb volt, mint a többi grófságé. Négy ilyen típusú határvidéket szerveztek: a normann, a vend, a karintiai és a friauli őrgrófságot.

4.3. A királyi küldöttek (missi dominici) intézménye

A hűbéri államkormányzat működését nem jellemezte oly mértékben a hivatalok helyhezkötöttsége, mint a központosított és bürokratikus kormányzati rendszereket. A Meroving-államban maga az uralkodó sem egy kormányzati központból látta el igazgatási feladatait, hanem udvartartásával együtt körbejárta országa régióit, folyamatosan váltogatva székhelyét, rezidenciáját. Az uralkodói székhely Karoling-korban megvalósult állandósulásával sem szűntek meg az uralkodó bíráskodási és igazgatási körútjai, de azt már nem személyesen, hanem küldöttek útján gyakorolta.

A Karoling területi igazgatás csak az itáliai és délnyugati területeken szervezett a grófságnál magasabb szintű területi egységet, ez a szervezeti forma éppen a birodalom központi területein hiányzott. **A grófsági adminisztráció ellenőrzését** ezekben az esetekben nem állandó szervezeti egységek, hanem esetileg kirendelt ellenőrök, **királyi küldöttek** *(missi dominici)* **végezték.** A királyi küldöttek hatalmának „uralkodói jellegét” mutatja,

hogy a tartományba való belépésükkor a grófnak minden igazgatási hatalma megszűnt, és a követekre szállt.

A királyi küldöttek intézményével már Martell Károlynál, majd Kis Pipinnél is találkozunk. A tisztség megszervezése vélhetően összefüggésben állt az első Karolingok túlzott hatalomra szert tevő tartományi vezetőkkel szembeni ellenérzésével, félelmével. A királyi küldöttek 775-től időközönként, 802-től már rendszeresen járták a frank és burgund területeket. **Az általuk ellenőrzött 6–12 grófságot *ellenőri kerületnek* *(missiaticum)* nevezték.**

Az őrgrófságok területére nem küldtek királyi követeket, ami az ottani kormányzók jelentőségét mutatja. A *missusok* nemcsak az igazgatás ellenőrzését látták el. **Mihelyt a grófság területére léptek, a gróf minden hatásköre rájuk szállt, amelyek közül a bíráskodást ténylegesen is gyakorolták.** A *missusok* ebben a megközelítésben nemcsak ellenőrök, hanem felső szintű *(missiaticumszintű)* igazgatási vezetők is voltak. Az uralkodók hivatali idejük rövidre (egy évre) szabásával igyekeztek megakadályozni túlzott befolyásukat. A *missusok* rendszerint párban járták az országot, egy világi *(missus laicus)* és egy egyházi személy *(missus ecclesiasticus)* révén.

A *missusok* a császártól kapott felhatalmazásuknál fogva **megvizsgálhattak minden helyi ügyet: világi igazgatási és egyházi ügyet egyaránt, valamint ellenőrizték a királyi rendeletek, az úgynevezett *capitularék* végrehajtását.** Áttekinthették az igazságszolgáltatás menetét, fogadták a helyi tisztviselők elleni panaszokat, szükség esetén ki is vizsgálták azokat. Írásos jelentési kötelezettség terhelte őket az uralkodó felé. A Karolingkormányzat a *missi dominici* intézményével (ahogyan a grófság élén álló comesközpontból történő kinevezésével is) elsősorban a királyi hatalom központosítását kívánta előmozdítani a tartományi hivatalokat „megszálló" helyi arisztokráciával szemben.

A *missi dominici* mintájára a grófságokon belül is rendszeresítették a „*comes* követeinek" *(missi comitis)* intézményét, akik a *comes* irányítása alatt álló grófságot járták be annak megbízásából, és a századkerületek elöljáróit ellenőrizték.

4.4. A századkerületek (centenák)

Az igazgatás alsó szintjén a grófságokon belül létrehozott egységek, az úgynevezett századkerületek vagy *centenák* is – a grófságokhoz hasonlóan – több régebbi igazgatásszervezeti hagyományra visszatekintő területi egység továbbéléseként funkcionáltak.

A Frank Birodalom általános igazgatási alapegysége, a századkerület *(centena)* csak az észak-frank és az alemann területeken volt általánosan elterjedt. Az észak-itáliai longobárdoktól elfoglalt földeken a frank grófságnak a *ducatus* felelt meg, ennek alegysége a *schuldasia* volt, élén a *Schultheiss-szel.* A szászoknál és a bajoroknál a *Gau,* a délnyugat-frank területeken a *vicaria* ismert hasonló szinten. Burgundiában a „vidék" *(pagus, finis),* az egykori Nyugat-Galliában pedig a *condita* feleltethető meg a századkerületnek.

A századkerületet vezető *centenarius* (tisztségének első, 6. századi említése szerint) **elsődleges feladata a rend védelme és a bűnözők üldözése a neki kijelölt területen.** A *centenarius* ebben a formájában még csak egy karhatalmi szerv, a rábízott terület nem egy rendes igazgatási körzet. A *centenariust* **a közösség választotta,** utóbb már ellátott bíráskodási feladatokat is. Ebben a feladatában már elsősorban a *comes* helyetteseként funkcionál.

5. A Karoling Birodalom felbomlása

Nagy Károly állama, az egykori Római Birodalmat tekintélyében újraéleszteni kívánó *Imperium Christianum* mindössze három évtizeddel a nagy uralkodó halála után végérvényesen darabjaira hullott.

Nagy Károlyt fia, I. Lajos (814–840) követte a trónon. Jelzője – *Jámbor* – is jelzi, hogy apjától teljesen eltérő személyiségű ember volt. Gyermekkorától alapos egyházi neveltetésben részesült, dédelgetett álma volt, hogy szerzetes legyen, komolyan foglalkoztatta a kolostorba vonulás. Uralkodásával a birodalom politikája megváltozott, nem lépett apja nyomdokaiba, nem folytatta a hódító háborúkat, a birodalom ebben az időben nem terjeszkedett tovább. Mély vallásosságára vezethető vissza, hogy míg Nagy Károly idején a királyság *(regnum)* és az egyházkormányzat *(sacerdotium)* közös kormányzatában a világi hatalom volt a jelentősebb, addig Lajos uralkodása alatt a *sacerdotium* kerekedett felül.

Lajos – bár apja előrelátóan már 813-ban Aachenben megkoronázta – 817-ben újrakoronáztatta magát Reimsben. Ezt követően megkötötte a *Pactum Ludovici* elnevezésű egyezséget a pápával, amely szerint a császár lemond a Róma feletti joghatóságáról és arról a jogról, hogy beavatkozzon a pápaválasztásba.

Még ebben az évben Lajos felosztotta birodalmát három fia között. Lothárt társcsászárrá koronázta, Pipin Aquitaniát kapta meg, Német Lajos pedig Bajorországot. Itália megmaradt Bernhardé, de későbbi lázadásával elveszítette, és Itália is Lothár kezébe került. Lothár szakított apja gyengekezű uralkodásával, és visszaállította a császári felügyeletet Róma felett.

Néhány év múlva Lothár apja ellen fordult, mivel Lajos második feleségétől született kiskorú gyermekének is adott a birodalomból, és 829-ben királlyá koronázta. Ennek hatására mind a három testvér fellázadt apja ellen. A viszályt 834-ben az zárta le, hogy Lajost a püspöki zsinat uralkodásra alkalmatlannak mondta ki, kolostorba vonult, és trónját Lothár kapta meg. Ekkor a másik két testvér fordult Lothár ellen, akit arra kényszerítettek, hogy mondjon le a birodalom többi részéről, és elégedjen meg Itáliával.

A középkori egyházi hatalom erejét jól mutatja, hogy 834-ben a püspöki zsinat Lajost visszavette a keresztény közösségbe, és 835-ben újra megkoronázták. Az ezt követő éveket a folyamatos viszálykodás jellemezte, amelynek a **843-as verduni szerződés** vetett véget. A szerződés alapján a birodalom három részre lett felosztva: Kopasz Károly kapta a nyugati részt, Német Lajos a Rajnától keletre eső területeket, a Nyugati és Keleti Frank Királyság között elterülő részek, valamint Itália I. Lothár császár birtoka lett. A verduni szerződést követően a birodalom egysége már nem állt helyre. Nyugati fele a későbbi Francia Királyság, keleti része a 962-ben életre hívott Német-római Birodalom alapja lett.

Irodalomjegyzék

Angi János – Bárány Attila – Orosz István – Papp Imre – Pósán László (1997): *Európa a korai középkorban (3–11. század).* Debrecen, Multiplex Median.

Both Ödön (1995): *Fejezetek a nyugat-európai állam- és jogtörténet köréből.* Szeged, JATE.

Brunner, Heinrich (1928): *Deutsche Rechtsgeschichte.* München–Leipzig, Duncker & Humblot.

CONRAD, Hermann (1954): *Deutsche Rechtsgeschichte.* I. Band. *Frühzeit und Mittelalter.* Karlsruhe, Müller.

GERICS József (1987): *A korai rendiség Európában és Magyarországon.* Budapest, Akadémiai.

HAJNIK Imre (1896): *Egyetemes európai jogtörténet – A középkor kezdetétől a franczia forradalomig.* Budapest, Eggenberger.

HOHE, Rudolf (1993): *Österreichische und Deutsche Rechtsgeschichte.* Wien, Boehlau.

KATUS László (2001): *A középkor története.* Budapest, Pannonica.

KROESCHELL, Karl (1992): *Deutsche Rechtsgeschichte.* I. Band. *Bis 1250.* Wien–Köln–Weimar, VS Verlag für Sozialwissenschaften.

MEZEY Barna – SZENTE Zoltán (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet.* Budapest, Osiris.

MITTEIS, Heinrich (1962): *Der Staat des hohen Mittelalters.* Weimar, Böhlau.

MITTEIS, Heinrich – LIEBERICH, Heinz (1992): *Deutsche Rechtsgeschichte.* München, Beck Juristischer.

RÁCZ Lajos szerk. (1998): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Ókor–feudális kor.* Budapest, HVG-Orac.

REINHARDT, Wolfgang (1999): *Geschichte der Staatsgewalt.* München, C. H. Beck.

RUSZOLY József (2011): *Európai jog- és alkotmánytörténelem.* Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.

SASHALMI Endre (2006): *A nyugat-európai államfejlődés vázlata.* Budapest, Pannonica.

VI. fejezet

Franciaország államtörténete

Pálvölgyi Balázs

1. Franciaország a középkorban

1.1. Jámbor Lajostól a Capeting-ház trónra lépéséig (814–987)

A középkori Franciaország a Karolingok birodalmának romjain jött létre. Az államszervezet intézményei és működése, kultúrája, területének kialakulása mind-mind szoros összefüggésben van a Karoling-korszak birodalmáéval. Nagy Károly fiai közül csak Lajos maradt életben, és lehetett a birodalom trónjának egyedüli örököse, az apja által még 814-ben megkoronázott császár. Ugyan ez a helyzet első pillantásra kedvezőnek tűnhetett, hiszen várható volt, hogy a trónért folyó küzdelem nem veszélyezteti a birodalom stabilitását, sem a birodalom, sem pedig az uralkodó helyzete nem bizonyult kellőképpen szilárdnak.

A császár 817-ben az egységes birodalom fenntartása mellett döntött, és tette társcsászárrá Lothárt. Lajos programjának megvalósítását azonban a családi viszályokkal összekapcsolódó felkelések tették lehetetlenné, és a császár a hatalom megtartása érdekében folyt harcok során kényszerült elfogadni a birodalom felosztásának megoldását. Lajos uralkodása a 830-as évektől kezdve lényegében politikai válságok sora, egymást követik a lázadások, amelyekben a felek minél nagyobb terület megszerzéséért harcolnak, és ezért szükségképpen igyekeztek minél több szövetségest maguk mellé állítani, aminek pedig egyetlen módja a földbirtokok átengedése volt. A főuraknak juttatott adományok miatt azonban a központi hatalom egyik alapját képező nagy kiterjedésű uralkodói birtokállomány csappant meg, ami szükségképpen hozzájárult annak eróziójához.

A Jámbor Lajos császár örökösei között folyt harc egyik állomásaként került sor a verduni szerződés megkötésére, amely után a birodalom korábbi területi egysége többé már nem állt helyre, végül évszázadokra meghatározta Európa politikai térképét. A 843-as szerződésben Lothárnak – a császári méltóságon túl – a birodalomnak csupán a középső, Itáliától (Rómával) Burgundián át az Északi-tengerig terjedő sávja jutott, míg II. (Kopasz) Károly a nyugati, és (Német) Lajos birtokolta a keleti területeket. Lothár 855-ben meghalt, és királyságát az ebben az évben megkötött prümi szerződéssel felosztották fiai között, majd később, örökösök híján e területek sorsa – a meerseni (870), ribemonti (880) szerződéssel – az újabb felosztás lett.

A hosszan elnyúló háborús helyzetben a földbirtok-adományozás volt az az eszköz, amellyel az uralkodó a főurak támogatását biztosítani tudta, ami elvezetett oda, hogy az előkelők valójában egyre kevésbé álltak ténylegesen az uralkodó hatalma alatt. **Kopasz Károly 843-ban a coulaines-i zsinaton kiadott *capitularében* lemondott arról, hogy a vazallusoktól a hűbérbirtokokat visszavegye, azaz hogy birtokok elvételével befolyásolni tudja hűbéresei tevékenységét, kellő súllyal tudja biztosítani lojális viselkedésüket, majd végül pedig 877-ben a Quierzy-sur-Oise-ban kiadott *capitularében* kimondta a hűbérbirtokok örökölhetőségét.** Jóllehet a pillanatnyi politikai szándékok és kényszerűség miatt került sor a két jogforrás kiadására, a két dokumentum évszázadokra meghatározta a francia monarchia sorsát, hiszen ezzel lényegében az uralkodó immár valóban nem volt több, mint egyfajta első méltóság az egyenlők között. Kopasz Károly uralkodásától kezdve a Nyugati Frank Királyság, azaz Neustria, Aquitania, Austrasia nyugati és Burgundia északi része története sokkal inkább az egyes tartományok, grófságok történetén keresztül ragadható meg, és ezzel együtt elfogadhatjuk, hogy – mivel a király hatalma minimális, alig több mint amennyit a birtokai biztosítanak számára – az állam lényegében nem is létezett.

A 9. század második felétől a király hatalma egyre inkább csupán a Loire-tól északra fekvő területekre korlátozódott. A Kopasz Károly uralkodásától kezdve megfigyelhető tendenciák ugyan itt is érvényesültek, azaz a királynak a hűbéresek fölött nem sok hatalma maradt, azonban az a tény, hogy egyrészt az uralkodói birtokállomány ezen a területen még rendelkezésre állt, illetve hogy ezeken a területeken a grófi tisztség betöltői számos esetben a püspökök közül kerültek ki, biztosította a tényleges hatalmat az uralkodó számára. Másfelől, ezen a területen a királyság többi részéhez hasonló, nagy területet átfogó tartományúri hatalom nem jött létre, és a király meg tudta őrizni az egyház feletti ellenőrzést, így az uralkodó hatalma a közvetlen ellenőrzése alatt álló birtokoknál szélesebb alapokon nyugodott.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a királyi hatalom zavartalanul működhetett volna a királyság e részében. Az utolsó Karolingok idején a korábbiakhoz hasonlóan folytatódtak a trónharcok, amelybe ekkor már trónkövetelőként nemcsak az uralkodócsalád tagjai, hanem az ambiciózus főurak is bekapcsolódtak, így folytatódott az uralkodói hatalom gyengülése is. Ebben a helyzetben, 987-ben következett be az utolsó nyugati Karoling, V. Lajos halála, ami után a trónt Hugo Capet, Île-de-France hercege foglalta el, akivel a Capeting-dinasztia megkezdte évszázadokig tartó uralmát.

1.2. A Francia Királyság a 11–12. században

Gyökeres változásokra az első Capeting-uralkodó trónra lépésétől még nem került sor. A királyi hatalom ereje lényegében nem változott, az uralkodó mozgástere bizonyos tekintetben hasonlóképpen alakult, mint egy-egy tartományúré: annak alapját földbirtokának mennyisége, az abból származó jövedelmek határozták meg. A királyi birtokok területe, összehasonlítva egy-egy nagyobb tartomány területével természetesen nem volt nagynak tekinthető, de az erőviszonyok pontosabb felméréséhez megjegyzendő, hogy egy-egy gróf vagy herceg birtoka sem feltétlenül ölelte föl az adott tartományban lévő földbirtokok összességét, azaz a tartományurak az adott terület csupán egy részének voltak birtokosai.

Az új dinasztia mozgástere nem sokban változott az utolsó Karolingokhoz képest, de úgy tűnik, hogy a Capetingek nem folytatták a királyi hatalom gyengülését okozó birtokadományozás politikáját. A király jelenléte, működése sokkal inkább a családi-királyi birtokok keretei között valósult meg, és az uralkodói központtól mind földrajzi, mind pedig politikai értelemben távol eső területek sorsába nemigen szólhatott bele. **Az önállóvá vált hercegek, grófok lényegében az uralkodótól teljesen függetlenül működtek, saját nevükben látták el az igazgatási, katonai és bírói feladatokat, mi több, valójában önálló külpolitikát is folytattak. Ezek a fejedelemségek központjában a királyi udvarhoz hasonló udvar volt található, ahol jelen voltak a fejedelmek vazallusai, és amely helyet adott a kormányzat szereplőinek.** A király hatalmának visszaszorulása, a királyi hatalom eltűnésének folyamata, amely együtt járt a területi hatalmi központok megerősödésével, nem fejeződött be a hercegek és grófok uralmának megerősödésével és megszilárdulásával. Egy-egy tartomány esetében hasonló folyamatok zajlottak le, mint ami a király és a tartományurak között lezajlott, vagyis a grófok hatalma éppúgy egyre kevésbé jelent meg közvetlenül a tartomány egészében, vagyis a tartományok kisebb előkelői hasonló módon függetlenedtek a gróftól vagy hercegtől, mint ezek a királytól.

Az uralkodó, a grófságok, hercegségek urai, illetve a várurak közötti kapocs a hűbériség keretei között jelent meg. A Capeting-államban az uralkodó pozíciójának legfontosabb elemét főhűbérúri ***(suzerain)*** **minősége biztosította.** Mindez nem azt jelenti, hogy a király teljesen összefüggő hűbéri hálózat fejeként rendelkezhetett volna a királyság valamennyi vazallusával, hanem inkább azt, hogy az egyes hatalmi centrumokban a hűbériség rendszere fűzte össze a kialakuló lovagi rend tagjait. Ez a rendszer ekkorra már meglehetősen más képet mutatott annak Karoling-kori formájától, és – tekintettel a hűbérbirtokok örökölhetőségére – az sokkal inkább egy-egy földbirtok megtartásának formai követelményét, mintsem egy szoros, a hűbérúr és vazallus között fennálló személyes viszony meglétét jelentette. Ebből az is következett, hogy a vazallusok különböző hűbéruraknak tartozhattak hűséggel egyszerre. **A hűbériség rendszere nem volt képes a konfliktusok békés megoldását biztosítani, ezért a 10–11. század viszonyait az állandósuló magánháborúk jellemezték.**

Az ezredfordulóra tehát úgy tűnik, hogy a nyugati frank Karoling-államból kialakuló Francia Királyság nem több, mint egyfajta eszmei keret a szinte teljes mértékben önállósult tartományok számára, amelyben az uralkodó ugyan a legfőbb hűbérúr, de tényleges hatalma nemigen terjed túl a saját (családi) birtokainak határain. Ebben a helyzetben pedig a hűbériség viszonyrendszere, illetve az egyház intézményrendszere képezhette azt a kötőerőt, amely többé-kevésbé összefűzte az ország egyes részeit.

1.3. A királyság megerősödése

Annak ellenére, hogy az ezredforduló idején a francia királyok helyzete egyáltalán nem nyújtott perspektívát az ország fölötti uralom visszaállítására, a 11. századtól kezdve a Capeting királyoknak sikerült megszilárdítaniuk hatalmukat. Ennek egyik alapja, hogy sikerült kialakítani a trónutódlás rendszerét, amelyben a királyi hatalom öröklése a *primogenitúra* alapján történik, a női öröklés kizárt.

A stabilizáció többi feltételének megteremtése azonban meglehetősen nehéz feladatot jelentett. Noha az Île-de-France-központú királyi birtokok elhelyezkedése kedvezőnek volt mondható, hiszen mind a mezőgazdaság, mind a kereskedelem szempontjából fontos területről van szó, amely kellő bevételi forrást biztosított az uralkodónak, ugyanakkor a királyi birtokok közelében olyan hatalmas önállósult tartományok helyezkedtek el, mint Normandia, Champagne, Flandria vagy éppen Bretagne. **A Capeting-királyok első és legfontosabb feladata tulajdonképpen az Île-de-France feletti tényleges uralom biztosítása, illetve a királyi hatalom alapját jelentő földbirtokok gyarapítása, illetve igazgatásának újraszervezése volt.**

A Capeting-királyok alatt átalakult az udvar, az uralkodói központ arculata is. **A tartományurak nem voltak jelen a királyi udvarban, az uralkodó a grófságnyi nagyságú királyi birokok igazgatását, illetve ehhez kapcsolódóan az udvari kormányzati feladatokat alacsonyabb társadalmi állású tisztviselőkre bízta, akik a királyi hatalom megerősödésével később országos jelentőségre tettek szert. A központtól távol ilyenek voltak az előbbi *prévôt-k, baillik* is, az udvarban pedig az eredendően a királyi udvar működését biztosító olyan tisztségviselők, mint a pincemester** *(grand bouteiller de France)* **vagy a *connétable.*** Itt működött továbbá a királyi udvar oklevélkiadó szerve, a kancellária, élén a királyság egyik legfontosabb tisztségviselőjével, a kancellárral.

A területi igazgatás szintjén a változások együtt jártak egy új tisztviselő, a *prévôt* megjelenésével. A *prévôt* – jóllehet elsősorban a királyi birtokokhoz kötődő feladatokkal rendelkezett – működési területén közigazgatási, katonai és bíráskodási feladatokat is ellátott. Feladatát képezte a jövedelmek, adók beszedése, az adott területhez köthető hadseregszervezés, illetve a jogszolgáltatás is. A *prévôt-k* kinevezése, működési körük (*prévôté,* illetve azonos tartalommal *vicomtés, vigueries* néven Normandiában, illetve a déli tartományokban) kialakítása tehát alapvetően az adott terület feletti uralkodói hatalom kiépítésének világos jele, amely szükségképpen együtt járt azzal, hogy az adott területen az előbbi feladatok ellátása immár nem a helyi nemesség, a várak urainak, hanem a királynak alárendelt tisztviselő kezében volt. A *prévôt-k* számára azonban pénzügyigazgatási tevékenységük gyakorlása nem ritkán visszaélésekre adott alkalmat, másrészt ezek az ekkor még leginkább közrendűek közül kikerülő személyek éppúgy függetleníteni kívánták hivatalukat az uralkodótól, mint ahogy arra korábban a grófságok esetében is sor került. Ennek a törekvésnek azonban az uralkodók nem adtak teret.

A királyi birtokok igazgatásának megváltoztatása, illetve a királyi udvar átalakulása önmagában még nem biztosíthatta a király tényleges hatalmának kiterjesztését az ország teljes területére. **Az egyes tartományok működése a 11. században továbbra is független maradt az uralkodótól, és az egyes tartományok és a király(ság) közötti kapocs talán leginkább valóságos eleme továbbra is a hűbéri viszonyok között keresendő.** Éppen ezért, továbbá mivel az egyes tartományok sorsa a grófi, hercegi család politikájától és családi viszonyaitól függött, nem meglepő, hogy a Capeting-uralkodók a királyi birtokok, illetve az uralkodó helyzetének megerősítése érdekében kívánták kihasználni a hűbériség és a házassági politika nyújtotta lehetőségeket.

1.4. A királyi hatalom kiteljesedése (13–14. század)

Fülöp Ágost uralkodásától kezdve a francia király hatalmának és az ellenőrzése alatt álló területnek a növekedése szembetűnő. Az első jelentősebb területszerzés az angol trón betöltőihez köthető tartományok megszerzése volt. Az angol uralkodók Hódító Vilmos 1066-os hastingsi győzelmét követően évszázadokig nagy kiterjedésű franciaországi birtokokkal rendelkeztek, és így, ezek révén a francia király hűbéresei voltak. A hűbéri jog teremtette indokok alapján kezdődött meg a francia király akciója, amely több katonai győzelmet követően (1214 Bouvines, 1224 La Rochelle) a párizsi szerződéssel (1258) elvezetett odáig, hogy egykor az angol király kezén lévő nagy tartományok immár ténylegesen a francia király uralma alá tartoztak.

A másik katonai erővel meghódítandó terület, a toulouse-i grófság esetében – jóllehet a hűbéri viszony elvileg fennállt a tartomány ura és a király között – a kathar eretnekség elterjedtsége szolgáltatta az indokot a beavatkozásra. Mivel tudható volt, hogy a gróf legalábbis nem akadályozza az eretnekség terjedését, illetve a pápa által kezdeményezett térítő akciók sikertelenek maradtak, keresztes hadjárat meghirdetésére került sor. Az 1209-től induló, és egészen 1229-ig tartó, fordulatos háború, majd a megkötött békeszerződés végeredménye, hogy a királyság területe, vagyis az a terület, amelyet a francia király ténylegesen kormányzott, már a Földközi-tengerig húzódott.

Fülöp Ágost mindenképpen el kívánta kerülni a grófok, tartományurak függetlenségéhez vezető utat. Ezért a *baillik* már nem (hivatalukhoz kapcsolódó) földbirtokban, hanem fizetségben részesültek, és ezek ellenőrizték a *prévôt*-kat. Az uralma alatt meghódított tartományokban (például Anjou, Maine, Touraine) hasonló feladatokkal a *sénéchalokat* bízta meg, akik azonban – szemben a *baillikkal* – nem ritkán a helyi előkelők közül kerültek ki. E különbségtől eltekintve a tisztségek jelentősége abban állt, hogy ők közvetlenül az uralkodótól függő személyként jártak el, a királytól függtek, igazgatási feladataik mellett pedig, ami talán még fontosabb, a földesúri bírói fórum felett álló bírói fórumot alkottak, a *baillik* és *sénéchalok* fórumai a *prévôt*-k fellebbviteli fórumai lettek. Végeredményben tehát az uralkodó saját pozíciójának megszilárdítása érdekében tett lépései egyben a bírósági szervezet differenciálódásához is vezettek, hiszen a földesúri fórumtól a *prévôt*-i bírósághoz, illetve a *prévôt* ítélete ellen a *baillihoz* nyílt meg a fellebbezés lehetősége.

A 13. században a központi igazgatás is átalakult. Sor került a számvevőkamara *(Chambre des Comptes)* **felállítására, amelynek állandó székhelye immár a Cité területén volt, míg a királyi kincstár a Tour du Temple-ba került, azaz a királyság fővárosává egyértelműen Párizs vált. Az igazságszolgáltatási rendszert érintő legfontosabb fejlemény a parlament** *(curia in parlamento)* **kialakítása a Citében, amely a későbbi évszázadok során a királyság összetett, alapvetően ítélkezési funkcióval rendelkező intézményévé vált.**

A IV. (Szép) Fülöp uralkodása alatti, a kormányzatot érintő változások tovább erősítették a Fülöp Ágost, illetve IX. Lajos által megindított folyamatot. Szép Fülöp alatt a királyi kormányzatban még nagyobb szerepet kaptak a képzett, teljes mértékben az uralkodótól függő tisztviselők, és az igazgatási feladatok között – már a költséges háborúk miatt is – a pénzügyi igazgatás intézményei emelkedtek ki.

A királyi bíróságok szerepe, illetve az uralkodó személyéhez kötődő jogszolgáltatás a korábbinál is hangsúlyosabbá vált. A parlament mellett természetesen továbbra is sor

kerülhetett az uralkodó személyes bíráskodására is, helyi szinten a királyi fórumok helyzete pedig tovább erősödött. A *cas royaux (királyi ügyek)* kifejezéssel leírt, kizárólagosan a királyi fórum(ok) hatáskörébe tartozó ügyek köre bővült hozzájárulva az uralkodói hatalom kiteljesedéséhez.

Az abszolút királyi hatalom határai, más szóval a szuverén királyság kialakítása szempontjából a 13–14. század fordulója döntőnek bizonyult. A királyi udvarban működő tisztviselők, akik között egyre több szakképzett jogász dolgozott, hatékonyan járultak hozzá a királyi hatalom megerősítéséhez. A királyi hatalom természetének leírása, a hűbéri jog nyújtotta lehetőségek lehető legteljesebb kiaknázása az uralkodó pozíciójának megerősítése érdekében vagy akár a nagy igazságszolgáltatási reformok, köztük a bírósági rendszert, illetve az alkalmazott jogot érintő nagy *ordonnance*-okon túl a királyi hatalom kiteljesítésének programja jelent meg a pápasággal kapcsolatos lépések mögött. IV. (Szép) Fülöp és VIII. Bonifác pápa közötti súlyos konfliktus mögött a pápaságnak a világi hatalommal szembeni pozíciójának kérdése húzódott. Ennek leginkább emlékezetes nyoma, hogy a híres *Unam sanctam* bullában (1302) a pápa lényegében az egyházi hatalom elsőbbségét deklarálta a világi hatalom felett. Ez a dokumentum valójában nem ingathatta meg a francia király helyzetét, viszont maga a konfliktus elvezetett a francia uralkodó szuverenitásának megfogalmazására.

A pápai hatalommal való konfliktus, közelebbről az Asculta fili bulla egyik következményeképpen sor került az első általános rendi gyűlés *(États généraux)* összehívására is 1302-ben, amelyen a három rend, a papság, a nemesség és a harmadik rend képviselői vettek részt. Pusztán az általános rendi gyűlés összehívásából nem lehet arra következtetni, hogy a francia állam egyszeriben rendi jelleget öltött volna, vagy hogy ekkorra a rendiség megkerülhetetlen tényezőjévé vált az állam működésének. A gyűlés összehívása ekkor sokkal inkább az uralkodó politikai lépéseinek és taktikájának volt következménye, mintsem a rendek olyan mértékű megerősödésének, amely szükségessé tette volna a gyűlés összehívását. A 14. század elején összehívott országos gyűléseken egyértelműen a királyi akarat érvényesült, vagyis ezeken az uralkodói szándékok szerint sor került az adók kivetéséhez való hozzájárulásra.

Az általános rendi gyűlés szerkezete a társadalmi rétegek pozícióját is jelezte. A francia állam működését is nagyban meghatározó három rend kialakulása ekkorra már megtörtént. A 11. századtól kezdve elmondható, hogy kialakult a szolgák és szabad parasztok csoportjának összeolvadásából létrejött jobbágyság. Karoling-kori alapokon ekkorra létrejött a lovagok – természetesen különböző elemekből, birtokosokból, illetve földbirtokkal nem rendelkező, familiáris katonákból álló – csoportja. Így tehát a 14. században a három rend, a papság első, a nemesség második, illetve a városi polgárságot is magában foglaló harmadik rend jogilag elkülönült elemei alkották a társadalom pilléreit.

1.5. A válságok kora

Szép Fülöp uralkodására lényegében létrejött a központosított monarchia. A király továbbra is az ország legfőbb hűbérura, de a kormányzás legalább ennyire fontos szereplőivé váltak a képzett, jogász királyi tisztviselők. Ugyanakkor az ország területe korántsem egységes,

mivel Aquitania dél-nyugati sávja ekkor az angol uralkodó birtokát képezte, megelőlegezve a két ország összeütközését.

A százéves háború (1337–1453) kitörésének közvetlen indoka a Capeting-ház kihalása és az oldalági Valois-ház trónra lépése volt. A fordulatos, több szakaszra osztható háború során a királyi hatalom, illetve maga a királyság előbb meggyengült, majd a 15. századra lényegében három nagyobb területre, az angol uralom alatt álló, immár az északi területeket is magában foglaló területre, a francia király leginkább Bourges központtal működő országára, illetve Burgundiára bomlott.

A Burgund Hercegséget 1363-ban Merész Fülöp herceg apanázsként kapta meg, amely a későbbiekben örökösödéssel és vásárlással további területekkel gyarapodott. Létrejött a burgund herceg uralma alatt álló területcsoport, amelyekhez az elvben a császársághoz tartozó Burgund Grófság (Franche-Comté) éppúgy hozzátartozott, mint egyes németalföldi területek. Jóllehet a herceg uralma alatt álló területek nem képeztek egy területi egységet, azaz nem beszélhetünk – még Burgundia legnagyobb kiterjedése idején sem – egybefüggő területtel rendelkező országról, hanem inkább birtokok halmazáról, ám ettől eltekintve Burgundia lényegében államként működött. Merész Károly 1477-ben bekövetkezett halála után a burgund örökség a Habsburgok és a francia királyok közötti vetélkedés részévé vált, és a tartományokat végül 1493-ban osztották fel.

A százéves háború történetében a 15. század eleje Anglia egyértelmű fölényét hozta. A francia király kiszorult még Párizsból is, és az azincourt-i csatát követően (1415) hatalma lényegében összeomlott. Ekkor a maradék, királyi kézen lévő területek kulcsát jelentő Orléans ostroma idején Jeanne d'Arc mozgalma fordította meg a háború menetét, és neki köszönhetően kerülhetett sor VII. Károly megkoronázására Reimsben. A király és Burgundia szerződése, a hadsereg újjászervezése lehetővé tette az angol kézben lévő területek, mindenekelőtt Normandia és Guyenne elfoglalását, amelyek nyomán a háború, francia győzelemmel ért véget 1453-ban.

A százéves háború után az uralkodónak számolnia kellett a tényleges különállásra törekvő tartományokkal, mindenekelőtt a legnagyobbakkal, Burgundiával, illetve Bretagne-nyal. Burgundia felosztásával, illetve Bretagne – ügyes házassági politikával történő – megszerzésével a királyság tulajdonképpen felszámolta mind a hagyományos területi fejedelemségeket, mind pedig az apanázsbirtokokból kinőtt entitásokat, és megkezdődhetett az állam újjászervezése.

2. Franciaország a kora újkorban

2.1. Az állam újjászervezése

A 15. század közepére az adóbevételek komplex rendszere biztosította a királyság működéséhez szükséges forrásokat, ami magával vonta a pénzügyi igazgatás differenciálódását. A háborús kiadások az állandó adóbevételek felé tolták el a hangsúlyt az addig túlnyomórészt a királyi birtokokból, az igazságszolgáltatásból és a hűbéri jogon szerzett jövedelmekből származó bevételekre épülő költségvetésben. Különböző adók (forgalmi *[aides],* illetve sóadó *[gabelle]*) kivetésére került sor, amelyeket ugyan időről időre visszavontak, de végül 1439-től az állandó közvetlen adót, a *taille-t*

vezették be. Mindez pedig szükségképpen magával vonta a pénzügyigazgatás szerveinek átalakítását. A 15. században négy központtal (Párizs, Rouen, Montpellier, Tours) adókerületek *(généralité)* kialakítására került sor. A pénzügyigazgatás átalakítása nyomot hagyott az egyes tartományok működésén is, mivel **leginkább az adózási kötelezettségek teljesítésének miként alapján tudjuk megkülönböztetni a rendi tartományokat** *(pays d'états)* **a választótartományoktól** *(pays d'élection).* Az előbbiek esetében a tartományi rendek gyűléseket tartottak, rendelkeztek a kincstárnak fizetendő adók beszedéséről, és ezekben a rendi szervek működése figyelhető meg, míg a választótartományok estében egy királyi tisztviselővel *(élu)* biztosították mindezt.

A százéves háborút követő változások, a királyi hatalom kiterjesztése természetesen nemcsak az adóigazgatási szervezetrendszert, hanem a királyi tanácsot, illetve az igazságszolgáltatási rendszert is érintette. **A királyi tanács** *(curia regis, conseil du roi)* **már évszázadokkal korábban is a legfontosabb döntéshozó szerv volt, amelynek tagjai az ország legfontosabb, leghatalmasabb urai voltak. Szervezete, működése már a 13. században módosult, ekkortól számítható a Titkos Tanács mint a kormányzati döntések meghozatala fórumának létrejötte** *(Conseil étroit),* **amely – szemben a Nagytanáccsal** *(Grand Conseil)* **– éppen a VIII. Károly uralkodása idején, 1497-től jogszolgáltató fórummá vált. A tanács a 15. század közepén gyakran ülésező szervként lényegében minden lényeges kormányzati döntésről tárgyalt, illetve belefolyt a diplomáciai tárgyalásokba is.**

Ez a változás már jelezte azt az irányt, ahogy a királyi tanács egyes formái a kormányzat elemeivé váltak. A tanács működését érintő változások mellett sor került a bíróságok szervezetét, működését és az bíróságokon használt jogot érintő reformok kidolgozására és végrehajtására is. A királyi hatalom, illetve az állam megerősítése szempontjából ekkor a jogszolgáltatás reformja kiemelkedő fontosságra tett szert. Az ekkor már differenciált szervezettel, különböző kamarákkal működő párizsi parlament mellett a 15. század során az ország különböző részein került sor parlament létrehozására. A sort a században a Dole-ban létrehozott parlament nyitotta 1422-ben, majd pedig Toulouse, Bordeaux, Grenoble, Dijon, Vannes következett, végül Rouen zárta a század utolsó évében. A királyság központjában, a legnagyobb illetékességi területtel továbbra is a Párizsban működő parlament járt el, de ettől kezdve a vidéki parlamentek is hatékonyan járultak hozzá a nem királyi, azaz a földesúri bíróságok működésének visszaszorításához.

E folyamat egyik fontos állomását képezi a párizsi parlament működését rendező Montils-lès-Toursban, 1454-ben kiadott részletes, 154 szakaszból álló *ordonnance,* amelynek alapján új elnökök kinevezésére, új kamarák létrehozására került sor. Ami talán még fontosabb, rendelkezett a szokásjog írásba foglalásáról is. Ugyan az egyes szokásjogok írásba foglalására, lejegyzésére már közvetlenül az 1454-es *ordonnance*-ot megelőzően is sor került (Anjou-Maine 1414, Poitou 1417, Berry 1450), azonban az igazságszolgáltatással kapcsolatos reformok alapvető célja immár az egységesen használható joganyag kialakítása volt.

A 15. század közepétől kezdve az állam hatékony működésének feltételei egyre inkább megteremtődnek. A gazdasági fellendülés, a király kormányzatának belső stabilitása lehetővé tette immár azt, hogy Franciaország aktívabb külpolitikát folytasson. Megkezdődtek az itáliai háborúk, majd pedig az évszázados vetélkedés a Habsburgokkal. Ez egyben azt is jelentette, hogy ismét létkérdéssé vált a kormányzásnak az erőforrások hatékonyabb felhasználását lehetővé tévő további központosítása, ami lényegében elvezetett a korai abszolutizmus I. Ferenc uralkodásához köthető korszakához.

A 16. század döntő változásokat hozott: új állami szervek jöttek létre, egységesedett a pénzügyigazgatás, és nem utolsósorban változott a királyi tanács felépítése és működése is. Ez utóbbi pedig egyértelműen jelezte a korszakváltást kormányzati szinten is, hiszen a királyi tanács specializációjának csírái éppen ekkortól, a 16. századtól jelentek meg, így egyértelműen hozzájárultak a modern állam(igazgatás) kialakulásához Franciaországban.

I. Ferenc uralkodása alatt jelentős változások történtek a királyi udvar működésében. A kormányzat központjában a király mellett működő különböző tanácsok a Nagytanács *(Grand Conseil)***, a Magántanács** *(Conseil Privé)***, illetve a Titkos Tanács** *(Conseil Étroit)* **álltak immár. A királyi tanács tagjai, az uralkodócsaládhoz tartozó hercegek, a *pairek* (a legmagasabb rangú, 6 világi, 6 egyházi méltóság), illetve az állam főtisztviselői, ők alkotják tulajdonképpen az ország kormányzatát. Az egyes tanácsok természetesen kiterjedt hivatali személyzettel is rendelkeztek, hiszen az egyes szakfeladatok ellátása jelentős adminisztratív munkaterhet jelentett.**

Mivel a 16. század első felében Franciaország igen költséges katonai vállalkozásokba fogott, elengedhetetlen volt a minél rendszeresebb bevételek biztosítása, ez pedig nagymértékben hozzájárult a kormányzati rendszer változásához, vagyis a korai abszolutizmus megjelenéséhez. Mindezt egyértelműen mutatja a pénzügyigazgatási rendszer változása. Míg a 15. században négy adókerület *(généralité)* működött, a 16. század közepén, 1542-ben I. Ferenc idején 16 adókerület megalakítására került sor. A század végéig, az 1542-es reformmal a főellenőri tisztség, az 1577-es reformmal pedig az adóhivatal *(Bureau des finances)* létrehozására, illetve a pénzügyigazgatási rendszer kiépítésére, majd 1578-után a különböző jellegű (a királyi birtokokból, illetve az adóbevételekből származó) jövedelmek kezelésével megbízott tisztségek egyesítésére, illetve a pénzügyigazgatás helyi szerveinek létrehozására is sor került.

A királyi hatalmat, valamint az állam működését további tényezők befolyásolták. Az egyik a parlamentek politikai szerepének megerősödése. Jóllehet a parlamentek alapvető feladatkörét a jogszolgáltatás képezte, és a párizsi parlament joggal volt tekinthető az ország egyik legfontosabb bírói fórumának, a parlamentek az egyes uralkodói rendelkezések *(ordonnance*-ok*, edictumok),* **szokásjogok** *(coutume)* **és törvények összhangját is ellenőrizték. Az egyes jogforrások végrehajthatóságához arra volt szükség, hogy a parlament azokat regisztrálja. Ehhez kapcsolódóan joga volt intelmek, azaz a tervezett intézkedések tartalmát illető megjegyzések kíséretében visszaküldeni a tervezett aktust a királynak, ami egyfajta jogi kontroll lehetőségét biztosította.** Miután – többek között egyébként az országban alkalmazott jog koherenciájának érdekében az uralkodók nem vetettek gátat a parlament ilyen tevékenységének – az egyre komolyabb és egyre kevésbé vitatható jogosítványként jelent meg. Ez pedig már a 16. században, I. Ferenc uralkodása idején szükségképpen konfliktushoz vezetett az uralkodó és a törvényesség felett őrködni szándékozó parlament között. Így amikor az uralkodó V. Károly fogságában tartózkodott, a parlament tevékenysége túllépni látszott a tisztán bírósági dimenzión, és a parlament tagjai által a túlságosan megerősödni látott királyi hatalom, közelebbről a kormányzati reformokkal szembeni kritika megfogalmazásához vezetett. Ettől kezdve, jóllehet igazán nagy hatást az ország sorsára majd csak a 17. században, illetve közvetlenül az 1789-et megelőző években gyakorolt, a parlament tulajdonképpen az *ancien régime* teljes időszakában egyfajta hatalmi tényezőjévé vált.

A kormányzat modernizálása a hivatali állások, hivatalok *(office)* számának nagymértékű növekedésével járt együtt. **Az uralkodó a különböző hivatalok betöltését elvileg ellenszolgáltatás nélkül tette lehetővé, ugyanakkor az állandó pénzhiány arra a megoldásra szorította, hogy a hivatalok betöltői meghatározott összeget „kölcsönözzenek" a királynak, és a hivatalból származó jövedelem képezte mintegy a kölcsön utáni kamatot, amely gyakorlat egyenesen vezetett a hivatalok vásárolhatóságához. Ebből pedig az is következett, hogy az *office* már a 16. század közepére, ugyan ekkor még egyedi döntés alapján, de örökölhetővé vált. 1568-után – egybevágva a hivatalok birtokosainak szándékaival – sor került a tulajdonképpeni örökösödési illeték bevezetésére, amely a hivatal értékének harmadát tette ki. Ezt követően pedig az 1604-es, a Charles Paulet államtitkárhoz köthető rendelet határozta meg a hivatalok pozícióját egy új, ekkor bevezetett adó *(droit annuel)* segítségével. A *paulette*-ként ismertté vált megoldás alapján a hivatal értéke hatvanadának évi adóként történő befizetésével az adott hivatal minden további illeték fizetése nélkül örökölhetővé vált.**

Az 1562-ben kezdődő vallási *(hugenotta)* háborúk meggyengítették a király helyzetét. 1589-ben, III. Henrik halála után úgy tűnt, hogy a francia királyok hatalma romokban hever, trónharcok, illetve idegen hatalmak, elsősorban a spanyolok beavatkozása dönti el a korona sorsát. Ebben a helyzetben került trónra IV. (Bourbon) Henrik, aki – miután lényegében meghódította az országot – 1594-től sikeresen stabilizálta helyzetét, és állította helyre a királyi kormányzat működését. A 16. század kormányzata a szervezési munka minden eredménye mellett alapvetően decentralizált jellegű maradt. A stabilizációs politika végrehajtása során a királyi kormányzat két út között választhatott. Bellièvre kancellár a kormányzati rendszert a különböző kiváltságos testületek, városok és társadalmi csoportok közreműködésével látta működtethetőnek, míg az alternatívát ezzel szemben a Sully herceghez (Maximilien de Béthune) köthető megoldás jelentette, aki az abszolutizmusban látta a siker zálogát. Végül ez utóbbi irányzat határozta meg IV. Henrik kormányzati tevékenységét, és Sully 1596-tól, pénzügyi főellenőri kinevezésétől kezdve meghatározó szerepet játszott a kormányzatban. A tagok számának csökkentésével sor került a királyi tanács szervezetének újrarendezésére, amely lehetővé tette az uralkodónak a kormányzásban való sokkal közvetlenebb részvételt. A pénzügyigazgatás hatékonyabb működésére törekedve a választótartományok számának jelentős növelésére (1575: 109, 1597: 146) került sor. Ennek jelentősége, hogy az adóbevételek beszedésében – szemben a rendi tartományokkal – a helyi nemességnek sokkal kevesebb szerepe maradt, az leginkább a királyi tisztviselők feladatát képezte. Ugyancsak Sully elképzeléseibe illeszkedett a *paulette* bevezetése, amely nagymértékben hozzájárult a költségvetés egyensúlyának megteremtéséhez, de ami legalább olyan fontos, az *ancien régime* végéig biztosította a hivatalok birtokosainak lojalitását. A hivatalok örökíthetőségének bevezetése – annak minden árnyoldala mellett – ugyanis gyengítette az arisztokrata szereplők közigazgatásban a vallásháborúk időszakában megszerzett és élvezett pozícióit, elsősorban azzal, hogy a hivatalokat elfoglaló klienseikhez fűződő viszony jelentőségét csökkentette. Az elsősorban tehát a bevételek növelése érdekében tett lépések ára a hivatali réteg, a formálódó taláros nemesek *(noblesse de robe)* bizonyos mértékben önállóvá váló csoportjának létrejötte volt. Az uralkodó tehát végeredményben ezért cserébe stabil jövedelemforrásra, valamint a talárosok lojalitására számíthatott, hiszen a nem nemesi származású személyek számára csakis az uralkodóhoz köthető hivatalok biztosíthatták a társadalmi felemelkedést, azaz a nemesi státuszt biztosító hivatal viselését.

Mindennek eredményeképpen a hivatalok valóságos befektetésként működtek, amelyek árfolyama jelentősen emelkedett.

A király 1610-ben bekövetkezett halála után a kormányzat nehéz helyzetbe került. A IV. Henrik által a királyság leghatalmasabb főurai között megteremtett kényes belső egyensúly megbillenni látszott. A protestánsok problémája ismét előkerült, csakúgy, mint a gallikán egyház helyzetével kapcsolatos kérdések, ráadásul a kormány külpolitikai helyzete sem volt egyszerű. A Medici Mária régensnő által vezetett kormányzat 1610–1614 között a kormánnyal szemben fellépő hercegek ambíciói miatt sort kerített a rendi gyűlés összehívására. Az 1614-es általános rendi gyűlés végül a kormányzat számára megnyugtató eredménnyel zárult. Részben a rendek egymás közötti ellentétei, illetve az egyes megfogalmazott igények között feszülő ellentétek miatt a kormánynak nem kellett megterhelő ígéreteket tennie a rendeknek, és úgy került sor a rendi gyűlés feloszlatására, hogy sem az adókkal kapcsolatos, sem pedig a hivatalok vásárolhatóságával összefüggő kérdésekben nem kellett az udvarnak reformokat bevezetnie.

A stabil kormányzás feltételei azonban ekkor még nem álltak fenn, a belső zűrzavar folytatódott, azonban az uralkodó hatalmának megerősítése, illetve az európai konfliktusokban való részvétel miatt az abszolutizmus irányába tett további lépések megtételére került sor, amelyek révén a 17. században kiteljesedett az abszolutizmus. Ennek megvalósításában kulcsszerepet játszott XIII. Lajos király főminiszteréként tevékenykedő Richelieu bíboros. **A legfontosabb döntések a 17. században is a különböző formációkban működő királyi tanácsban születnek. Ekkorra – nem kis részben a IV. Henrik által fémjelzett reformoknak köszönhetően – működése szempontjából kormányzó, pénzügyigazgatási feladatot, illetve igazságszolgáltatási feladatot ellátó tanácsra osztható.**

Ezek között **a legfontosabbá az Államtanács** *(Conseil d'État),* **1643-tól a Magastanács** *(Conseil d'en haut)* **vált, amelynek vezetésére az uralkodó 1624-ben kérte föl Richelieu bíborost, aki ezzel főminiszterré** *(Principal ministre d'État)* **vált. A legfontosabb döntéseket hozó tanács ekkor már egyáltalán nem az a nagy létszámú, a legnagyobb hűbéreseket, illetve a királyi család legfontosabb tagjait tömörítő testület volt, mint a korábbi évszázadokban, hanem egyre inkább egy, a tényleges ügyvitellel foglalkozó, szakértő tanácstagokat tömörítő intézmény volt, amelynek ülésein – az uralkodón kívül – a főminiszter, a kancellár, illetve az államtitkárok vettek részt.** Ugyan az uralkodó tanácsáról beszélünk, de természetesen az, hogy az uralkodó ténylegesen részt vett-e a tanács adott ülésén, tulajdonképpen nem változtatott a tanács működésén. Tehát sor kerülhetett olyan tanácsi ülésre, amelyen az uralkodó csak a neki fenntartott üres karosszék képében volt jelen, és ez nem akadályozta meg a döntéshozatalt. Az államtitkárok feladatköre a Richelieu-féle kormányzati reformok nyomán módosult. Míg kezdetben a négy államtitkár lényegében ugyanazokat a feladatokat látta el, és csupán illetékességi területük volt különböző, de ugyanúgy foglalkoztak bel- és külpolitikai kérdésekkel is, **az államtitkárok 1625-től egy-egy szakmai területért feleltek, így ettől kezdve beszélhetünk külügyi, hadügyi, tengerészeti ügyekkel, illetve a királyi ház ügyeivel foglalkozó államtitkárokról.**

Az államigazgatás középső szintjén továbbra is a pénzügyi feladatokat ellátó tartományokat találjuk, amelyek – elvileg – ellenkezés nélkül végrehajtották az adózással kapcsolatos feladataikat. Ahogy a kiadások meredeken nőttek, különösen azt követően, hogy az ország 1635-től bekapcsolódott a harmincéves háborúba, rendkívül fontossá vált,

hogy a megnövelt összegű adók valóban befolyjanak a kincstárba. Ennek biztosítása érdekében pedig az uralkodónak szüksége volt olyan tisztviselőkre, akik – a vásárolt hivatalok, *office-ok* betöltőivel szemben – valóban teljes mértékben tőle függtek. Az új igényeket az intendánsi rendszer átalakítása szolgálta ki a leghatékonyabban. Az intendáns, akinek tisztsége nem volt vásárolható, ezért hivatalából bármikor elmozdítható volt, ugyanis valóban a tisztán a királyi döntések végrehajtója maradt. Ezért az intendáns 1635-től kezdve már nemcsak mint alkalmi küldött vagy biztos tevékenykedett az egyes tartományokban, hanem már az egyes adókerületek *(généralité)* élén állva látta el feladatait. Az egyes adókerületek (a 18. századtól) kisebb egységekből, almegbízotti körzetekből *(subdélégation),* illetve az ezeket alkotó kerületekből *(arrondissement)* álltak úgy, hogy ezek vezetése összekapcsolódott a korábbi igazgatási rendszer szereplőivel. Az intendáns feladata azonban nem korlátozódott csupán a pénzügyigazgatás területére. Az igazgatási feladatok mellett részt vett a helyi igazságszolgáltatás ellenőrzésében, illetve katonai igazgatási feladatokat is ellátott, ugyanakkor rá volt szorulva a helyi igazgatási szereplők támogatására, hiszen nagyobb apparátus nélkül, néhány fős személyzettel látta el feladatát.

E folyamat nemcsak a vásárolt hivatalokat betöltők pozíciójának gyengülésével jár, hanem egyben azzal is, hogy az állam működtetésében részt vállaló más szereplők helyzete is egyértelműen megváltozott. **A rendiség intézményei visszaszorultak, aminek leglátványosabb bizonyítéka természetesen az, hogy 1614–1789 között az általános rendi gyűlés összehívására nem került sor. A rendi intézmények azonban nem tűntek el, hiszen tartományi szinten, bár egyre ritkábban, de sor került rendi gyűlésekre, ám ezek az országos döntések meghozatalára, a jogalkotásra alig voltak hatással. Mégis, a főminiszterek és az uralkodók központosítási törekvései ellenére a tartományok az *ancien régime* végéig meg tudták őrizni sajátos karakterüket.**

Azzal együtt, hogy jelentős változásokra került sor az igazgatási rendszerben, amelyek valóban megnövelték a kincstár bevételeit, a belpolitikai helyzet korántsem látszott stabilnak. A régensi kormányzat időszakában is egymást érték az összeesküvések és lázadások, majd XIII. Lajos és Richelieu halála után a Fronde időszaka rengette meg az országot. Ezek az események jól jelzik, hogy az abszolutista állam kiépülése korántsem volt konfliktusmentes. Az (adminisztratív) királyi hatalom koncentrációja, az adóztatás hatékonyabbá válása, illetve az adóterhek többszöröződése szükségképpen sértette egyrészt a korábbi elit hatalmi, illetve a társadalom gazdasági érdekeit. Ilyen konfliktusok után, illetve közepette kezdődött meg XIV. Lajos uralkodása, amelyet joggal tartunk a francia abszolutizmus kiteljesedésének.

3. A francia abszolutizmus

3.1. Az abszolutizmus kiteljesedése

3.1.1. A királyi tanács

XIV. Lajos offenzív külpolitikája, az egymást követő háborúk óriási összegeket emésztettek fel, ami szükségessé tette a kincstár bevételeinek növelését, illetve a kormányzat átszervezését. Noha ekkorra **az állami szervek meglehetősen összetett rendszert**

alkotva működtek, az állam működésének kulcsa mégiscsak az uralkodó személyében rejlett. A kormányzás központi intézménye továbbra is a királyi tanács volt, amelynek – az elődök, elsősorban Richelieu által már jócskán átformált – szervezetét XIV. Lajos uralkodása nem hagyta érintetlenül.

Az uralkodó 1661-ben, Mazarin főminiszter halálát követően saját kezébe vette a kormányzást, azaz ettől kezdve személyesen vett részt a tanács ülésein, és hozott kormányzati döntéseket is. Ez a változás nyomon követhető a királyi tanács szervezetében, működésében bekövetkezett változásokon. **Továbbra is megkülönböztethetők a kormányzati funkciót, a bírósági feladatokat, illetve a valódi tanácsadói funkciókat ellátó tanácsok.** Ezek között a legfontosabb döntések az 1643-tól a versailles-i palota emeletén, az uralkodói lakosztály mellett ülésező Magastanácsnak, illetve Minisztertanácsnak nevezett tanácsban születtek. A tanács ülésein 1661-től részt vett az uralkodó, illetve rajta kívül a legfontosabb kormányzati szereplők: a kancellár, a pénzügyi főellenőr és az államtitkárok.

A 17. század közepén létrehozott Sürgönyök Tanácsa *(Conseil des Dépêches)* mint kormányzótanács ülésein elsősorban az államtitkárok vettek részt. E tanács hatáskörébe elsősorban a területi igazgatási egységek ügyei tartoztak, így az államtitkárok leginkább a tartományi kormányzók, illetve intendánsok által beküldött jelentésekkel foglalkoztak, ugyanakkor a tanács tagjai voltak többek között a kancellár, a pénzügyi főellenőr is.

Hasonlóan szűkebb hatáskörrel rendelkező kormányzó tanácsként jött létre 1661-ben a Pénzügyek Királyi Tanácsa *(Conseil Royal des finances).* A pénzügyi tanács a szűkebb értelemben vett költségvetési kérdéseken túl gazdasági (például ipar, kereskedelem fejlesztése) ügyekkel is foglalkozott. Tagjai közé pedig – az uralkodón kívül – többek között a trónörökös, a kancellár, a pénzügyi főellenőr és a pénzügyi intendánsok tartoztak. E három, fontos szerepet betöltő kormányzótanácson kívül megemlítendő a Királyi Kereskedelmi Tanács *(Conseil Royal de commerce),* amely 1664-től egy bő évtizedig működött folyamatosan.

A tanácsi formációk másik csoportját az igazságügyi és igazgatási tanácsok alkotják. Ezek működésének közös jellemzője, hogy – szemben a kormányzótanácsokkal – az uralkodó nem vett részt üléseiken, hanem általában a kancellár elnökletével ültek össze. Az 1661-es reformot követően ezek a tanácsok négy formációban működtek. Az első a Magántanács (más néven Peres Felek Tanácsa) *(Conseil d'État privé/Conseil des Parties),* a második az Állam- és Pénzügyi Tanács *(Conseil d'État et des Finances),* a harmadik és a negyedik a Nagy, illetve a Kis Pénzügyi Igazgatóság *(Grande Direction des Finances; Petite Direction des Finances).* A Magántanács egyfajta fellebbviteli és hatásköri fórumként működött mind polgári, mind pedig büntetőügyekben. Ugyan a rendes ügymenet során az uralkodó valóban nem vett részt ülésein, de kivételes alkalmakkor megjelenhetett (erre sor került mind XIV., mind pedig XV. Lajos uralkodása alatt).

3.1.2. Területi igazgatás

Az államigazgatás központi elemeinek átalakítása mellett változások történtek a helyi igazgatási szervezet működésében is. Jól látható, hogy a 17. században a királyi kormányzat fokozatosan erősítette pozícióit, ami értelemszerűen azzal járt, hogy a korábban meghatározó szerepet játszó intézmények háttérbe szorultak. A változások folyamatát és természetét

talán az jellemzi a legjobban, hogy az *ancien régime* kormányzata folyamatos megújuláson ment át, azaz folyamatosan jelentek meg új intézmények, tisztségek, miközben a régiek sem feltétlenül egy-egy radikális intézkedés következtében tűntek el (bár erre is akad példa), hanem sokkal inkább háttérbe szorultak, jelentéktelenné váltak, és formális megszüntetésükre nem is került sor. A XIV. Lajos által kiépített kormányzati rendszer természetének megértéséhez továbbá fontos figyelembe venni azt, hogy a királyi közigazgatási szereplők megerősítése ellenére az ország közigazgatása korántsem vált egységessé. A korona a korábbi évszázadokban folyamatosan és fokozatosan terjesztette ki ellenőrzését az ország területére úgy, hogy sok esetben kompromisszumokat is kellett ezért kötnie, tekintettel kellett lennie a helyi sajátosságokra, korábbi kiváltságokra.

Az abszolutizmus területi igazgatási rendszerének gerincét képező *intendatúrák* és adókerületek nem fedték le teljesen az ország területét, azaz nem képeztek egységesített rendszert, azaz voltak olyan területek, ahol az intendánsi és adókerület egybeesett, voltak olyanok, amelyekben nem, illetve arra is volt példa, hogy a helyi igazgatás fontos részét képező adókerület kialakítására nem, csak *intendatúra* kialakítására került sor, illetve arra is, hogy az adóigazgatási feladatokat a rendi intézmények látták el. Az, hogy a helyi igazgatás milyen keretek között működött, általában az adott tartomány sajátosságaitól függött, azaz leginkább attól, hogy a korona mikor, milyen módon terjesztette ki rá hatalmát. Ez adta például Bretagne vagy a XIV. Lajos uralkodása alatt meghódított tartományok sajátos helyzetének alapját. Az egyes tartományokban működő, az általános rendi gyűlés társadalmi összetételéhez hasonló, ám a helyi hagyományokat is reprezentáló tartományi rendi gyűlések összehívására is egyre ritkábban, illetve egyáltalán nem került sor.

3.1.3. A parlamentek

A királyi kormányzat működésének intézményes korlátját – a jogforrások végrehajthatóságának feltételeként megjelenő bejegyzési joggal, illetve a döntésekkel szemben megfogalmazott kifogásokkal – ebben a rendszerben tulajdonképpen csak a parlamentek alkották. Ezzel a joggal azonban a parlament lényegében a királyi döntések felülvizsgálatával rendelkezett, azaz tulajdonképpen az uralkodóval szembeni politikai pólusként is tudott működni. A parlament tagjainak felfogásában a parlament által megfogalmazott intelmek *(remontrances),* illetve maga a parlament képviselte az országot az uralkodóval szemben. Amikortól kezdve pedig a rendi gyűlések összehívására már nem került sor, a parlamentek szerepe is fontosabbá vált, ami nem ok nélkül arra indította a kormányzatot, hogy a parlament jogainak szűkítésére törekedjen. A Fronde tapasztalatai – amikor 1648-tól az uralkodóval szemben éppen a parlament lázadt fel – arra indította XIV. Lajost, hogy a 1665-ben, illetve 1673-ban radikálisan szűkítse a parlamentek jogait. Ettől kezdve a parlamentek az uralkodói *edictumokat* kötelezően bejegyezték, legfeljebb utólag láthatták el megjegyzésekkel a jogszabályt. XIV. Lajos halála után a régensi kormányzat engedményeket tett a parlamenteknek, amelyek ettől kezdve ismét rendelkeztek óvás jogával. Az uralkodónak azonban a *lit de justice* intézményével, azaz a parlamentnek az uralkodó jelenlétében megtartott ülése révén megvolt az eszköze arra, hogy a kifogásolt rendelkezés mindenképpen be legyen jegyezve, vagyis hogy ne akadályozhassa meg annak végrehajtását.

3.2. Az abszolutizmus válsága

XIV. Lajos halálát követően az intézményrendszert illető radikális változásokra már nem, csupán hangsúlyeltolódásokra került sor. 1715 után régensi kormányzat állt az ország élén, majd pedig 1726–1743 között ismét sor került főminiszter kinevezésére. Fleury bíboros lett Franciaország utolsó valódi főminisztere, aki óvatos gazdaságpolitikájával igyekezett a költségvetést egyensúlyba hozni. Ennek ellenére a monarchia szinte állandó pénzszűkében volt, és a helyzetet csak tovább rontották a 18. század háborúi, amelyekben Franciaország, nagyhatalomként részt vett.

Az égetővé váló pénzszükséglet az udvart az adók emelésére kényszerítette, illetve tervek születtek olyan új adók bevezetésére, amelyek már érintették volna a második rendet is. Ettől kezdve sorozatossá vált az összeütközés az uralkodó és a parlamentek között. A király számára a parlamentek óvási joga lényegében hatalmának korlátozását jelentette, így a parlamentek elleni fellépés XV. Lajos uralkodásának egy fontos elemévé vált. 1770–1774 között az uralkodó a parlamentek visszaszorításával, amelynek a fő kormányzati végrehajtója Maupeou kancellár volt, a saját mozgásterét kívánta biztosítani. A Maupeou-féle reformok során létrehozott parlament bírói tisztségei immár nem örökölhetők, hanem a korona által fizetett tisztviselők voltak.

Az ismételten előálló költségvetési problémák kezelése érdekében – a pénzügyi főfelügyelői *(contrôleur général des finances)* címet viselő Terray abbé nevéhez kötődő – hatékony, ám olyan népszerűtlen intézkedések megtételére került sor, mint a *paulette* reformja (ami természetesen a kincstár bevételének növelését célozta), adóemelés vagy a kiadások drasztikus lefaragása.

XVI. Lajos uralkodása kezdetén lemondott – az igen népszerűtlen – reformok folytatásáról, azonban a költségvetést nem sikerült stabilizálnia. Az 1780-as évek második felére kialakult pénzügyi, gazdasági és társadalmi válságon a kormányzat már nem tudott úrrá lenni, és a pénzügyek irányítói, Necker, Calonne **tulajdonképpen csak további kölcsönökkel tudták az állam működőképességét biztosítani.** Az 1780-as években a rossz mezőgazdasági eredmények, a növekvő árak miatt sorozatos felkelésekre is sor került, miközben a nemesség igyekezett a korábbi, feudális eredetű jogai alapján további bevételekre szert tenni.

A költségvetés igényei okán bevezetni kívánt reformok, a bevételek növelését célzó lépések, illetve a kormányzatból való kiszorulásuk miatt a nemesség, a második rend tagjai sem számítottak az udvar támogatói közé. Miután Necker 1781-ben publikálta a monarchia költségvetéséről szóló beszámolóját *(Compte rendu au roi par M. Necker, Directeur général des Finances),* felfedve a költségvetés válságos helyzetét, széles körben világossá vált, hogy az állam működőképességének fenntartása csak komolyabb reformokkal lehetséges. Ezzel a programmal az udvar részéről végül a pénzügyi főfelügyelő Calonne 1786-ban jelentkezett.

3.3. A forradalom felé

Calonne fiziokrata hatásokat tartalmazó elképzelései szerint jövedelemalapú földadó képezte volna az új rendszer alapját, amelyhez további, az adórendszer egyéb elemeit, illetve a kormányzást érintő reform társult volna. Mivel látszott, hogy a terv alternatívája a csőd

lett volna, amit az uralkodó el kívánt kerülni, illetve hogy a tervezett reformok megvalósításához szükséges lett volna a parlament megnyerése is, amire viszont kevés esély mutatkozott, az uralkodó 1786 telén az Előkelők Gyűlésének összehívása mellett döntött.

A reformterveket, elsősorban a földadó bevezetését az Előkelők Gyűlése nem támogatta, így sor került feloszlatására. A párizsi parlament ezt követően megtagadta a Calonne utódjaként a pénzügyeket irányító Loménie de Brienne rendeleteinek becikkelyezését arra hivatkozással, hogy az abban foglaltakról, mivel új adók kivetéséről volt szó, csak az általános rendi gyűlés dönthet. **A parlamentek ellenállása lényegében minden reformelképzelés megvalósítását megakadályozta, végül az uralkodó meghátrált, és 1789 májusára összehívta az általános rendi gyűlést.**

Azt remélte, hogy a rendi gyűlés feloldja a patthelyzetet, és sor kerülhet a szükséges reformok megalkotására. A gyűlés összehívása ugyanakkor várakozással töltötte el a társadalom szinte minden rétegét és érdekcsoportját, és az érdeklődés hamar túllépett a tisztán a költségvetés helyzetét rendezni hivatott kérdéseken. A harmadik rendbe tartozó parasztság életkörülményeik javítását célzó intézkedéseket, elsősorban a földesúri jogok megszüntetését, a polgári csoportok a jogegyenlőség elemeinek megvalósításán túl egy angol típusú parlamentáris rendszer kialakítását, míg a kiváltságosok elsősorban pozíciójuk megőrzését, illetve a kormányzatban való részvételük biztosítását várták.

Ezen túl pedig **a gyűlés működésével kapcsolatos kérdések is felmerültek, ugyanis az általános rendi gyűlésnek tulajdonképpen nemigen volt hagyománya Franciaországban. Igaz, hogy 1614-et megelőzően működött, azonban ekkor sem rendelkezett kialakult intézmény- és szabályrendszerrel. Ennek fényében érthető, hogy 1788-ban maga a királyi tanács kért javaslatokat az ülésezés módjáról, vagyis tulajdonképpen a képviselet kérdéseiről. A három rend helyi gyűlésein sor került a panaszfüzetek összeállítására, ami tulajdonképpen az általános rendi gyűlésen megoldandó kérdéseket tartalmazta, illetve megjelent Sieyès abbé nagy hatású, radikális követeléseket tartalmazó *Mi a harmadik rend?* című írása.** Az általános rendi gyűlés működésével, összehívásával, lebonyolításával kapcsolatos munka során ismét sor került az Előkelők Gyűlésének összehívására, ahol jól láthatóan került szembe a visszahívott Necker által jegyzett, az angol mintát is figyelembe vevő (a harmadik rend képviselőinek megduplázását, illetve az arányos képviselet megvalósítását célzó) javaslata, illetve az előkelők álláspontja. Azzal, hogy tulajdonképpen az udvar a nemesség (előkelők) álláspontja ellenében kívánta lebonyolítani a rendi gyűlést, elősegítette a felvilágosodás talajáról kiinduló program megvalósítását.

4. A forradalomtól a restaurációig

4.1. A forradalom

Az ilyen előzmények után, míg az **1789. május 5-én három kamarával megnyílt gyűlésen az udvar Necker pénzügyi reformprogramját adta elő, a legfontosabb kérdésnek a képviselet, ekkor pedig a rendenkénti szavazás kérdése bizonyult.** Jóllehet az udvar szándékai szerint továbbra is a költségvetési problémák megoldására koncentrált volna, az események irányítása kicsúszott a kezéből, amikor a harmadik rend képviselői megkezdték

az általános rendi gyűlés, illetve ezen keresztül a rendi társadalom átalakítását és felszámolását. Az uralkodóval dacolva 1789. június 17-én a harmadik rend, illetve törekvéseivel azonosuló első és második rendi képviselők Sieyès javaslatára Nemzetgyűlésnek nyilvánította magát. Az uralkodó, elfogadva a kész tényeket, végül maga szólította fel az első két rend képviselőit az együttes tanácskozásra, és így július 9-én a gyűlés Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek nyilvánította magát, és egyben kijelentette, hogy a nemzet egészét képviseli.

A Nemzetgyűlés által fémjelzett politikai átalakulás mellett azonban Párizs is bekapcsolódott az események alakításába. A gazdasági nehézségeknek köszönhetően 1789 nyarára feszült helyzet alakult ki, a forradalmi hangulatot pedig a Versailles-ból érkező hírek tovább erősítették. Ilyen körülmények között került sor a július 14-i felkelésre, amelynek legismertebb eseménye a Bastille bevétele volt, miután az addig ellenállásra gondoló uralkodó meghátrált, menesztette Neckert, kinevezte Párizs új polgármesterét és a nemzetőrség parancsnokát.

Részben a párizsi események hatására a vidék nagy része a „Nagy félelem" *(Grande Peur)* időszakát élte. **A parasztok a földesuraktól tartva fegyverkezésbe kezdtek, és eközben számos erőszakos esemény játszódott le, amelynek hatására került sor 1789. augusztus 4-én a feudális eredetű kiváltságok eltörlésére (a vita és a határozatok meghozatala augusztus 11-ig tartott), azaz lényegében a régi rend teljes felszámolására.** Megtörtént a hivatalvásárlás, az egyházi tized, a parasztok személyes függésének teljes eltörlése, a feudális jogok járadékká alakítása. A hónap végén sor került az alkotmányos forradalom alapdokumentuma, az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* elfogadására.

Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés hozzákezdett a közigazgatás átszervezéséhez is. *Az ancien régime* területi igazgatási rendszere meglehetősen bonyolult volt, a különböző típusú tartományok, az adókörzetek, a parlamentek illetékességi területei léteztek egymás mellett és átfedésében. **Az 1789–90-es reform során 83 körzetekből** *(district),* **kantonokból** *(canton)* **és községekből** *(commune)* **álló megye** *(département)* **kialakítására került sor.**

1789 őszén került sor az alkotmányos cikkelyek *(Articles de Constitution)* **kidolgozására és elfogadására, amelyek megteremtették az alkotmányos monarchia rendszerét.** Megfogalmazódott, hogy a király immár nem Istentől származott, hanem a nemzettől származott jog alapján uralkodhat. A hatalmi ágak szétválasztását a gyakorlatba átültető 1789-es dokumentumok kidolgozására hatással bírt mind a felvilágosodás szellemi-elméleti, mind pedig az amerikai alkotmányozás gyakorlati példája. Míg az uralkodó gyakorolta a végrehajtó hatalmat, a törvényhozó hatalmat a Nemzetgyűlés kezébe helyzete. **Az uralkodó, akinek a személye szent és sérthetetlen, csupán felfüggesztő vétójoggal rendelkezett a Nemzetgyűlés döntéseivel szemben, maga jogot nem alkothatott, és rendelkezései csupán ellenjegyzéssel voltak végrehajthatók. A kétéves ciklusra választott Nemzetgyűlés maga határozta meg működésének kereteit, és az uralkodó sem oszlathatta föl.**

1790 nyarán sor került a papság világi alkotmányának kiadására, ami a széles körű államosításon túl a papságot állami tisztviselőkké tette, és mint ilyeneket eskü letételére kötelezte, ami az érintettek részéről ellenállást váltott ki.

1790 szeptemberében Le Chapelier, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés korábbi elnöke javasolta az alkotmányos cikkelyek revízióját, illetve lényegében azt, hogy az addig

elfogadott, különböző tárgyú jogforrások alapján kerüljön sor egy egységes szerkezetű alkotmány kidolgozására. **Ennek nyomán került sor az uralkodó által 1791. szeptember 13-án a preambulumra és hét címre tagolt alkotmány elfogadására. Az 1791-es alkotmány – csakúgy, mint az 1789-es cikkelyek – következetesen igazodott a hatalommegosztás elvéhez.**

Az alkotmány az úgynevezett felelőtlen és sérthetetlen uralkodó kezébe helyezte a végrehajtó hatalmat, akinek a rendelkezései erre tekintettel csak miniszteri ellenjegyzéssel váltak végrehajthatóvá. A miniszterek politikai felelősséggel csak az őket kinevező királynak tartoztak. Az alkotmány két uralkodói jogosítványt ismert el: a Nemzetgyűlés döntéseivel szembeni felfüggesztő és ideiglenes, de a költségvetési kérdésekre nem vonatkozó vétójogot, illetve a külpolitika irányításának jogát. Ezen túl, a király nevezte ki a főtisztviselőket, főtiszteket, illetve a nagyköveteket.

A 745 tagú, egykamarás, két évre választott Nemzetgyűlés a törvényhozó hatalom letéteményese, amely egyedül rendelkezett a törvényjavaslat, az alkotmány-felülvizsgálat, illetve a háború és a béke kérdésében való döntés jogával. Az alkotmány, jóllehet a hatalommegosztás elve alapján épült föl, többek között a miniszterek felelősségre vonásának lehetőségével kitüntetett helyzetet biztosított a Nemzetgyűlés számára. **A bírói hatalom a megyei gyűlések által választott, királyi megbízólevéllel rendelkező bírák kezében volt.** Az alkotmány rendelkezése szerint a törvényszékek működése teljes mértékben függetlenné vált a közigazgatástól, azaz közigazgatási feladatokat nem vállalhatnak, és nem idézhetnek szakmai ügyekben közigazgatási tisztviselőket. Végül pedig a törvényszékek nem függeszthetik fel a törvények végrehajtását sem.

Az alkotmány elfogadását követően az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlott, majd a választásokat követően megalakult a Törvényhozó Nemzetgyűlés, és úgy tűnt, hogy a konszolidáció időszaka következik el. Nem ez történt. A gazdasági helyzet nemigen javult, a forradalommal szemben a parasztság egyes rétegei éppúgy bizalmatlanok voltak, mint ahogy ellene foglaltak állást részben emigrációból az arisztokrata, nemesi körök.

1791 nyarán előbb sor került a király sikertelen „szökésére", akit visszakísértek Párizsba, majd pedig – a király trónfosztását követelő tüntetők ellen leadott – Mars-mezei sortűzre, jelezve, hogy az uralkodó és a tömegek útja elvált. 1791 augusztusában a császár és a porosz király kiadta a pillnitzi nyilatkozatot, amely az emigránsoknak és az uralkodónak szánt gesztus, konkrét fenyegetést nem tartalmazó deklaráció volt, de arra alkalmasnak bizonyult, hogy a háborús érzelmeket fölkorbácsolja Párizsban. A Törvényhozó Nemzetgyűlés 1792. április 20-án megszavazta a hadüzenetet Csehország és Magyarország királyának. Ezt követően **a király helyzete egyre inkább tarthatatlanná vált, és 1792. augusztus 10-én a Tuileriák ostromát követően sor került a monarchia felszámolására, a király őrizetbe vételére,** majd szeptemberben az „első terror" időszakában az első börtönmészárlásokra. Az ezzel párhuzamosan megtartott konventválasztásokon pedig, amelyeken a szavazásra jogosultaknak csupán töredéke vett részt, a köztársaságpárti képviselők kerültek többségbe, és szeptember 21-én a konvent kikiáltotta a köztársaságot. XVI. Lajost az 1792. december 11-én kezdődő pert követően a konvent halálra ítélte, amit 1793. január 21-én végrehajtottak. Nem sokkal később megkezdődött az első koalíciós háború, majd pedig a vendée-i felkelés, vagyis a polgárháború.

Ebben a helyzetben kezdődött meg az új alkotmány kidolgozása 1793 tavaszán. Az új alkotmány *(Constitution de l'an I)* **június 24-re lett kész, majd népszavazás erősí-**

tette meg, amelyen azonban a szavazásra jogosultaknak ismét csak töredéke vett részt. Az alkotmány, amely végül nem lépett hatályba, a hatalmat évente, közvetlen és általános választáson megválasztandó gyűlés kezébe tette volna, a végrehajtásról egy huszonnégy tagú, a Törvényhozó Testület által választott bizottság tagjai gondoskodtak volna.

1793 tavaszán a konvent kialakította a forradalmi kormányzat intézményeit, mindenekelőtt a konvent által választott, kilenc (hegypárti, azaz jakobinus) taggal működő **Közjóléti Bizottságot, amely a kormányzat központi intézményévé vált, a tizenkét tagú Közbiztonsági Bizottságot, illetve a forradalmi törvényszékeket,** amelyek a forradalmi terror legfontosabb intézményeivé váltak. A rendkívüli háborús, illetve polgárháborús helyzetben a Közjóléti Bizottság konventbiztosokat küldött vidékre, akik a felkelések elfojtása érdekében a tömeges kivégzéseket, illetve az ellenálló vidékek lakosai ellen vezetett hadjáratokat irányították. A terror segítségével a jakobinus kormányzat leszámolt minden vélt és valós belső ellenségével, a girondistáktól kezdve saját belső, mérsékeltebbnek számító (Danton) alakjaiig.

Ezt követően a közhangulat megváltozott, és mind a Közjóléti Bizottságban, mind pedig a konventben egyre többen kívánták lezárni a terrort. Miután a konventben tartott beszédében újabb tisztogatások szükségességére utalt, 1794. július végén a konvent vád alá helyezte, és halálra ítélte Robespierre-t és társait (Saint-Just, Couthon). Kivégzésük után megkezdődött a terror intézményeinek felszámolása, a Közjóléti Bizottság tagjainak cseréjével mérsékeltebb erők kerültek kormányra, majd az év őszén bezárták a párizsi jakobinus klubot is. Mivel a *thermidori,* azaz a terrort megbuktató konvent nem kívánta hatályba léptetni az 1793-as alkotmányt, új alkotmány kidolgozása mellett döntött. **A konvent által az alkotmánytervezet elkészítésével 1795 áprilisában megbízott tizenegy tagú bizottság 1795 augusztusára készült el munkájával. Az új alkotmány gondoskodott az egyes hatalmi ágak szétválasztásáról. A törvényhozó hatalom kétkamarás: az Ötszázak Tanácsa** *(Conseil des Cinq-Cents)* **vitatta meg és terjesztette be a törvényjavaslatait a 250 tagból álló Vének Tanácsának** *(Conseil des Anciens),* **amely döntött a javaslat elfogadásáról. A két tanács tagjainak harmada évente cserélődött, választásukra (vagyoni cenzusnak megfelelő) elektorok útján került sor. Ugyanígy elektori gyűlésen került sor a felsőbb bíróságok tagjainak megválasztására.**

A végrehajtó hatalmat az öt tagból álló Direktórium gyakorolta, amelynek tagjait a Vének Tanácsa választotta az Ötszázak Tanácsa által összeállított, ötven főt tartalmazó listából. Évente egy direktóriumi hely újult meg.

Jóllehet az alkotmányozók törekedtek a törvényhozó és végrehajtó hatalom elválasztására, voltak olyan területek, mint például a külügyek, a pénzügyek, amelyek esetében a tanács(ok) és a Direktórium hatáskörei érintkeztek, vagy a kinevezési mechanizmusok miatt nem volt lehetséges a teljes szétválasztás. Másfelől pedig az alkotmány nemigen biztosított lehetőséget a Direktórium és a tanácsok közötti konfliktusok feloldására.

Annak ellenére, hogy a háború már nem veszélyeztette közvetlenül, a Direktórium meglehetősen ingatag belpolitikai helyzetben volt. Baloldali és restaurációra törekvő összeesküvések, államcsínyek, az emigránsok fegyveres visszatérési kísérlete, illetve a választások eredményei jelezték a rendszer sérülékenységét és nem kellő támogatottságát.

1799-ben Sieyès a Direktórium tagjaként államcsínyt készített elő. Szándéka szerint új alkotmányt készített volna elő, csakhogy erre ekkor jogszerűen nem kerülhetett volna sor. Ehhez használta föl a Franciaországba 1799 novemberében visszatérő Napóleont.

Az 1799. november 9–10-én (*Brumaire* 18–19.) **végül katonai erővel végrehajtott államcsíny megnyitotta az utat az új alkotmány kidolgozásának, és egyben lezárta a Direktórium időszakát.**

4.2. A konzulátus (1799–1804)

Az államcsíny után átmeneti konzulátus alakult Napóleon, Sieyès és Ducos részvételével, illetve egy alkotmányelőkészítő bizottság kezdte meg működését. **A decemberre elkészült új alkotmány már nem a forradalom alkotmánya volt.** Nyoma sem maradt az emberi jogokra való hivatkozásnak vagy a szabadságok védelmének, hanem sokkal inkább gyakorlati megközelítésű dokumentum, amelynek elsődleges célja Napóleon hatalmának – aki név szerint is szerepel benne – biztosítása.

Noha az alkotmány három konzul hivataláról rendelkezett, a végrehajtó hatalom valójában a törvénykezdeményezési joggal is rendelkező első konzul kezében összpontosult. Ő nevezhette ki a legfontosabb tisztségviselőket, a minisztereket, illetve a területi igazgatás vezetőit, a prefektusokat, a polgármestereket, és jogosítványai voltak a külügyek és a hadsereg vezetése terén.

A 100 tagból álló Tribunátus *(Tribunat)* **vitatta meg a törvényjavaslatokat, amelyeket elfogadásra továbbított a 300 tagból álló Törvényhozó Testületnek** *(Corps Législatif),* **amely vita nélkül döntött a javaslat elfogadásáról. Az első konzul által kinevezett Államtanács** (*Conseil d'État*) **feladata a törvényjavaslatok megszerkesztése, tárgyalásra való előkészítése. Végül pedig a Szenátus** (*Sénat conservateur*) **őrködött a jogszabályok alkotmányossága fölött.**

Napóleon konzulátusi idejének programja a nemzeti megbékélésre törekedett, és ennek szellemében választotta ki – a csupán tanácskozási jogosítványokkal bíró – konzultársait, Cambacérèst és Lebrunt. Az első a konvent tagja, „királygyilkos", a második viszont mérsékelt királypárti, korábban Maupeou titkára volt.

Reformok sora fémjelezte az új korszakot. A korábbi évek pénzügyi zavarait elkerülendő, 1800-ban sor került a nemzeti bank (*Banque de France*) létrehozására, amely 1803-tól rendelkezett a bankjegykiadás kizárólagos jogával, sor került a Számvevőszék (*Cour des Comptes*) megalapítására. 1800-tól nagy hatású reformok szabták újra a helyi igazgatás rendszerét. A megyék már korábban felállított rendszere megmaradt, azonban kisebb egységek, kerületek *(arrondissement)* létrehozására került sor. A megyék élén az első konzul által kinevezett prefektusok, a kerületek élén az alprefektusok álltak. A nagyobb települések polgármestereit a konzul, a kisebbekét a prefektus nevezte ki. A nép által választott bírák mellett az esküdtek kaptak szerepet a jogszolgáltatásban, illetve az 1800-ban megkezdett reform keretében kisebb ügyekben eljáró békebírák választására is sor került.

Napóleon legmaradandóbb művének sokan a kódexeket, elsősorban a polgári törvénykönyvet (*Code civil,* 1804) tartják. A törvénykönyv előkészítése azonban hosszú időre nyúlt vissza, tulajdonképpen az Alkotmányozó Nemzetgyűlés időszakában megkezdődött. A *Code civilt* követően került sor a polgári eljárásjogi (*Code de procédure civile,* 1807), a kereskedelmi (*Code de commerce,* 1807), a büntető eljárásjogi (*Code d'instruction criminelle,* 1808) és végül a büntető (*Code pénal,* 1810) törvénykönyv kidolgozására. Az összefoglaló névvel *Code Napoléonnak* is nevezett kodifikációs eredmények valóban kor-

szakos jelentőségre tettek szert. Modern megközelítéssel alkalmasnak bizonyultak a polgári társadalom igényeinek kiszolgálására, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a legtöbb kódex a 20. századig, sőt egyes elemeiben még a 21. század elején is hatályban volt, illetve óriási hatással bírt más országok jogfejlődésére is.

A konzulátus időszakának alkotmánymódosításai, az élethosszig tartó konzuli hivatal, illetve az utódkiválasztás joga már Napóleon személyes, egyre inkább monarchikus jelleget öltő hatalmának megerősítését szolgálták.

4.3. A császárság (1804–1814)

1804-ben egy királypárti összeesküvés és merényletterv lelepleződése ürügyén a Szenátus az örökletes hatalom megteremtése érdekében tett nyilatkozatot. Noha a felvetés nem váltott ki osztatlan lelkesedést, többen úgy vélték, hogy a királyság vagy a császárság létrehozásával a forradalom eredményei kerülnek veszélybe, Napóleon fontosnak tartotta a váltást. **1804. május 18-án kiadott szenátusi határozat a *franciák császára* címmel ruházta fel az első konzult.** A döntést népszavazás legitimálta, amelyen a választásra jogosultak túlnyomó többsége támogatta Napóleon császárságát. Az államforma változása további intézményi változásokkal is járt. **Az 1807-es alkotmány megszüntette a Tribunátust, a hatalom központja teljes mértékben a császár lett, a miniszterek, akik munkáját államtanácsosok által vezetett főigazgatóságok segítették, neki tartoztak felelősséggel.** A területi igazgatás kulcselemei továbbra is a megyék voltak, amelyek száma azonban 1804-ben már 106, mivel a meghódított területek egy részéből is megyéket szervezett a kormányzat.

A császárság bukását, illetve bukásának kezdetét az oroszországi hadjárathoz (1812) szokás kötni, de emellett emelkedett a napóleoni rendszerrel elégedetlenek száma is. Amikor pedig a koalíciós hadseregek már Franciaország területén jártak, a katonai összeomlás mellett a kormányzat is megroppant. 1814. március végén a szövetséges haderő Párizsba érkezett, rá pedig néhány napra a Szenátus és a Törvényhozó Testület megszavazta a császár trónfosztását, aki viszont végül csak saját tábornokai nyomására mondott le április 6-án, és ezzel megkezdődött a restauráció időszaka.

5. A restaurációtól a második császárság bukásáig

5.1. A restauráció kora

Napóleon távozása után külügyminisztere, Talleyrand vette kezébe a tárgyalásokat a koalíciós hatalmakkal. A Szenátus és a Törvényhozó testület a trónt Provence hercegének, XVIII. Lajosnak ajánlotta föl, és Talleyrand gondoskodott egy új, az 1791-es alkotmányhoz közel álló alkotmány kidolgozásáról. **Az országba április végén megérkező XVIII. Lajos azonban nem kívánta elfogadni a felkínált alkotmányt, így végül kompromisszumos megoldásként született meg az Alkotmányos Charta** *(Charte constitutionnelle),* amely az 1789-et követő alkotmányos változások sok elemét, illetve a szabadságjogokat is tartalmazta, ugyanakkor tágította az uralkodó jogosítványait mind a végrehajtó, mind a tör-

vényhozó, mind pedig a bírói hatalom tekintetében. **A végrehajtást az uralkodó a neki felelősséggel tartozó miniszterek útján gyakorolta, törvénykezdeményezési joggal rendelkezett, valamint feloszlathatta a kétkamarás, a szűk körű, vagyoni cenzusoson alapuló választójoggal rendelkező polgárok által választott Képviselőházból** *(Chambre des députés)* **és a király által élethosszig kinevezett tagokkal működő Pairek Házából álló** *(Chambre des pairs)* **parlamentet.** Az alkotmány mind a konzervatív, mind pedig a köztársaságpárti erők köréből kritikákat váltott ki.

A társadalom különböző csoportjai körében részben jogos, részben indokolatlan félelmek ébredtek a kormányzat intézkedéseivel kapcsolatban, amit a hadsereg körében még mindig népszerű Napóleon ki tudott használni, és ekképp kerülhetett sor visszatérésére. Napóleon „száz napját" követően ismét vissza kellett állítani a Bourbon monarchiát. Átmeneti kormány alakult Joseph Fouché vezetésével, majd pedig Talleyrand vezette a restaurációt. Ismét békekötésre került sor (második párizsi szerződés), amely azonban, mivel megszállási övezeteket hozott létre, jóval kedvezőtlenebb volt Franciaország számára. A stabilizáció érdekében a Bourbon-kormányzat most már keményebb lépéseket tett, mint az első restauráció idején, amikor amnesztiát hirdetett az 1814-előtt elkövetett cselekményekkel kapcsolatban.

A megtorlás időszakában került sor a képviselőházi választásokra, amelynek eredményeképpen egy markánsan konzervatív testület ült össze. A „Seholsincs Képviselőháznak" *(Chambre introuvable)* is nevezett parlament számos szélsőséges követelése, a kormánnyal való konfliktusai, illetve az alkotmány megőrzése céljából az uralkodó végül annak feloszlatása mellett döntött 1816-ban, és az 1816-os választáson egy mérsékeltebb képviselőház ült össze. Választójogi reformra került sor 1817-ben, az életkori és vagyoni cenzusos elemeket tartalmazó törvénnyel *(Loi Lainé),* amely a szélsőséges politikai irányzatok kiszorításának egyik eszközévé vált. A liberálisnak tekintett időszak 1820-ig, a dinasztia jövője szempontjából fontos Berry grófjának meggyilkolásáig tartott, amelynek nyomán megtorló, a szabadságjogokat is csorbító intézkedések bevezetésére került sor.

XVIII. Lajos 1824-ben bekövetkezett halála után X. Károly lépett a trónra, akinek politikai felfogása alapvető ellentétben állt az alkotmányos monarchia modelljével. A feszültség végül Polignac 1829-ben alakult kormánya idején vált kezelhetetlenné, miután az 1830-as választásokon kormányellenes erők alkották a képviselőházi többséget, és tovább erősödtek az ellentétek az alkotmányos monarchia hívei és a kormány között. A Képviselőház többsége márciusban megvonta a bizalmat Polignac kormányától, az uralkodó májusban ennek feloszlatásáról döntött. **A június–júliusi választásokon liberális többségű Képviselőház alakult. Mikor pedig az uralkodó 1830 júliusában felfüggesztette a sajtószabadságot, feloszlatta a Képviselőházat, megváltoztatta a választási szabályokat, kitört a forradalom.** Az uralkodó már hiába próbálkozott a kormány átalakításával. **A Képviselőház királyi helytartóvá nevezte ki az orléans-i herceg Lajos Fülöpöt, az uralkodó pedig – miután lemondott unokája, Bordeaux hercege javára – távozott az országból.**

5.2. A júliusi monarchia

Lajos Fülöp mint királyi helytartó kinevezte az új kormányt, összehívta a képviselőházat, majd pedig **augusztus 7-én sor került a** többek között a miniszteri felelősséget tágító, a saj-

tószabadságot garantáló, illetve a Bourbonok fehér lobogója helyébe a forradalmi trikolórt visszaállító, **módosított alkotmány elfogadására, illetve Lajos Fülöp megválasztására.** Ezzel egyben a szuverenitás forrásával, illetve a trón betöltésével, az uralkodóházzal kapcsolatos kérdésekre is választ kellett találni. Az egyik megközelítés szerint X. Károly lépései, legfőképpen az erőszak alkalmazása érvénytelenné tették az 1814-es alkotmányt, és a forradalommal új uralkodóház került a trónra, és a királynak – jóllehet Bourbon – I. Lajos Fülöp néven kell uralkodnia. A másik felfogás szerint a forradalom célja az alkotmányosság helyreállítása volt, és az uralkodóház tagjaként – mivel Bourbon – VII. Fülöp néven kell uralkodnia. Az alkotmány az előbbi megközelítésben rendezte a kérdést, az uralkodó Lajos Fülöp néven lépett trónra.

Az 1830-as alkotmány szerint az uralkodó, a Képviselőház és a Pairek Háza egyenlően osztozik a hatalomban, ugyanakkor mégsem valósította meg a parlamenti kormányzati formát, hiszen a miniszterek, illetve a kormány parlament előtti felelősségének kimondására nem került sor. Az alkotmányos viták közül a legmeghatározóbbá az uralkodó helyzetével kapcsolatos kérdések, illetve az alkotmány által is deklarált választójogi reform váltak. Ez utóbbira 1831-ben a cenzus leszállításával, a korábbi cenzusok megfelezésével került sor, ami még mindig meglehetősen szűkre szabta a választásra jogosultak számát. Mégis ezek száma – mivel a gazdasági növekedés ezt lehetővé tette – a rendszer bukásáig számottevően (166 ezerről 240 ezerre) nőtt.

1846-tól azonban már látszódott, hogy a júliusi monarchia helyzete nem stabil. Az ellenzék erősödött, amit a rossz gazdasági helyzet miatti nyugtalanság tett veszélyessé. A politikai aktivitás növekedésére a kormány rosszul reagált, a politikai bankettek 1848. február közepén történt betiltását követően kitört a forradalom, amely néhány nap alatt véget vetett a júliusi monarchiának. Ideiglenes Kormány alakult, és létrejött a Második Köztársaság.

5.3. A Második Köztársaság (1848–1852)

Az Ideiglenes Kormány első intézkedései az általános férfi választójog bevezetése, a halálbüntetés, illetve a gyarmatokon a rabszolgaság eltörlése volt. Elismerte a munkához való jogot, és nemzeti műhelyek létrehozására került sor, illetve létrejött a munkaadókat és a munkavállalókat képviselő Luxembourg Bizottság, amely a munkakörülmények javítására, többek között a munkaidő korlátozására készített elő javaslatokat.

Az áprilisi, alapvetően konzervatív (mérsékelt republikánus) győzelmet hozó választások nyomán összeült Alkotmányozó Nemzetgyűlésen sor került a Végrehajtó Bizottság *(Commission Exécutive)* tagjainak (kormány) megválasztására. A szociális feszültségek, mindenekelőtt a nemzeti műhelyek bezárása miatti elkeseredés júniusban felkeléshez vezetett, amelyet Cavaignac tábornok, hadügyminiszter, majd pedig kormányfő vert le. Ezzel a forradalom szociális-baloldali törekvései lekerültek a napirendről.

Az új, köztársasági alkotmány kihirdetésére 1848. november 4-én került sor. A végrehajtó hatalommal a négy évre megválasztott, és azonnal nem újraválasztható köztársasági elnök rendelkezett. Az egykamarás, 750 tagú Törvényhozó Nemzetgyűlés megválasztását az alkotmány az általános férfi választójogon alapuló, háromévente történő választásokra bízta. A kormány a Nemzetgyűlésnek volt felelős.

A decemberi elnökválasztáson Louis Bonaparte legyőzte Cavaignacot, és megkezdődött mind a republikánus erők visszaszorítása, mind pedig az 1848-as forradalom alkotmányos eredményeinek lebontása. Ilyen, a választójogot érintő reformot jelentett az 1850-es törvény, amely azzal, hogy a választás jogát többek között a háromévi, egy kantonban való lakáshoz kötötte, jelentősen csökkentette a választópolgárok számát úgy, hogy formailag nem érintette az általános férfi választójogot.

5.4. A második császárság (1852–1870)

Az elnök, Louis Bonaparte 1851. december 2-ára államcsínyt készített elő. Az ellenzéki képviselők letartóztatása után az elnök elrendelte a Nemzetgyűlés feloszlatását, népszavazás megtartását és az új alkotmány kidolgozását. Visszaállította a korábbi, általános választójogot, és december 21–22-én népszavazásra került sor, amelynek célja az államcsíny elfogadtatása volt. Mivel a választók elsöprő többsége megszavazta a változásokat, sor került az új alkotmány kidolgozására, amely 1852 januárjában lépett hatályba, lehetővé téve az ettől kezdve elnök-herceg címet viselő Louis Bonaparte további tíz éven át történő hivatalban maradását. Az elnök-herceg állam- és kormányfői jogosítványokkal rendelkezett, ennek keretében volt jogosult a miniszterek kinevezésére és felmentésére, illetve a törvényhozás feloszlatására, végül pedig törvénykezdeményezési és vétójoggal egyaránt rendelkezett. Munkáját az Államtanács segítette, amelynek fő feladata a jogforrások szövegének kidolgozása. A törvényhozás ismét kétkamarás lett, a Szenátus, amelynek tagjait az elnök-herceg nevezte ki, illetve a Törvényhozó Testület, amelynek tagjait az általános választójoggal rendelkező polgárok választották meg.

A januári alkotmány is csak az átmenetet jelentette, mivel még az év őszén **a Szenátus kezdeményezésére, illetve egy újabb népszavazás által megerősítve sor került a második császárság megalapítására. Louis Bonaparte III. Napóleon néven a franciák császára lett.** Az 1852. december 25-én kiadott szenátusi határozat tovább tágította a császár hatalmát, ez alapján többek között ő lett a Szenátus elnöke is.

A császár a végrehajtó hatalom fejeként feladatait a kormány és a kabinet mint egyfajta titkárság *(cabinet particulier)* **segítségével látta el. A kormány tagjai kizárólag a császárnak voltak felelősek. A 270 tagból álló Törvényhozó Testület meglehetősen szűk jogosítványokkal rendelkezett.** Évente egyetlen, három hónapos ülést tartott, és még az elnökét sem választhatta meg saját maga. A testület nem vitathatta meg, és nem szavazhatott a költségvetés részleteiről, nem interpellálhatta a kormány tagjait, és nem intézhetett kérdéseket sem a kormányhoz, sem pedig az egyes miniszterekhez. **Az egyetlen igazán említésre méltó joga csupán a törvényjavaslatok és a költségvetés tervezetének elutasítása volt.**

A második császárság időszaka több jellegzetes szakaszra osztható. Az 1858-as, császár elleni merényletkísérlet (Orsini) utáni represszió időszakát követően, nem kis részben mivel az ellenzék egyre jobban szerepelt a választásokon, az 1860-as években liberális fordulatra került sor. Az 1862-es alkotmányreform során többek között a Szenátus és a Törvényhozó Testület szélesebb jogosítványokat kapott a törvényjavaslatok megvitatásában, a kormány működésének ellenőrzésében, amelynek révén a második császárság alkotmányos berendezkedése közelebb került a klasszikus alkotmányos monarchiákéhoz.

Az új liberális irány jegyében a későbbiekben sor került az interpelláció lehetőségének biztosítására, illetve a sajtószabadság tágítására is. Ezek az engedmények azonban nem változtattak az ellenzék erősödésének tendenciáján, a rendszer az 1857-es választásokat követően rendre egyre kevesebb szavazatot kapott. A császárság utolsó reformkísérletére a német–francia háború előestéjén, 1870 elején került sor. A kormányfő, Émile Ollivier által szorgalmazott reformok, elsősorban a miniszterek Törvényhozó Testület előtti felelősségének alkotmányba történő beépítése érdekében a császár a (fél)parlamenti rendszert létrehozó alkotmánymódosításról szóló népszavazás kiírásáról döntött, amelyen a szavazók nagy többsége támogatta a reformokat.

A császárság bukásának közvetlen oka az 1870 júliusában kitört porosz–francia háború, amelyben a császári Franciaország vereséget szenvedett. Maga a császár is fogságba esett Sedannál, és rá két napra Párizsban Léon Gambetta kikiáltotta a köztársaságot.

6. A Harmadik Köztársaság (1870–1940)

6.1. A Harmadik Köztársaság első évtizedei (1870–1918)

A köztársaság kikiáltását követően megalakult a *nemzeti védelem kormánya,* és a háború folyt tovább az 1871. január 28-án hatályba lépett fegyverszünetig. Ezt követően, 1871. január 29-én került sor a választási szabályok rögzítésére. Az 1871 februárjában lezajlott választásoknak azonban egyelőre még egyáltalán nem az államforma, illetve a kormány összetétele volt a legfőbb tétje, hanem sokkal inkább a háború esetleges folytatásának kérdése. Ezt leginkább a republikánusok egy része képviselte, míg a többi csoportosulás a békekötést szorgalmazta. A Bordeaux-ban összeült Nemzetgyűlés Adolphe Thiers-t ideiglenes jelleggel nevezte ki a végrehajtó hatalom fejévé azzal, hogy tiszteletben tartja, hogy az intézményekről, beleértve a kormány- és államformát, a későbbiekben születik majd döntés, illetve megbízta a németekkel való tárgyalással. A Bismarck–Thiers-találkozót követően került sor az előzetes békeszerződés megkötésére 1871 februárjában, majd pedig a végleges szöveg aláírására májusban.

A konszolidációt az 1871 márciusától májusáig tartó kommün – amely lényegében Párizsnak a békekötést előkészítő kormány elleni lázadása volt – akasztotta meg. Ennek során a radikális baloldali (szocialista) és republikánus irányzatok képviselői, a (városi) tanácsi választásokon keresztül ragadták magukhoz a hatalmat, és – ellenállva a vesztes háborút követő lefegyverzési parancsnak – hatalmukba kerítették a fővárost. Így az a helyzet állt elő, hogy a Párizsi Községtanács *(Commune)* tagjai a fővárost kormányozták mindaddig, míg a francia kormány Versailles-ba szorulva, a németek támogatásával döntött a kommün katonai erővel történő leveréséről. A harc a kommünárok és a versailles-i csapatok között elkeseredetten folyt, a kommünárok politikai túszokat végeztek ki (köztük Párizs érsekét is), a versailles-i csapatok pedig tömeges kivégzéseket hajtottak végre, amelyek áldozatainak számát a kortársak 17–30 ezer közé tették. A kommün vezető alakjai közül igen sokan külföldre menekülve kerülték el a felelősségre vonást, és az 1880-as amnesztia után visszatértek az országba.

A kommün leverésével megnyílt az út a Harmadik Köztársaság kialakítása felé. Jóllehet a köztársaságot Gambetta már Sedan után két nappal kikiáltotta, az alkotmányos rendszer kidolgozása több évet vett igénybe úgy, hogy a monarchia restaurációja sokáig lehetségesnek látszott.

Az 1871 februárjában megválasztott Nemzetgyűlés többsége monarchista volt, míg az elnöki-kormányfői pozícióban lévő, republikánus Thiers tárgyalt Bismarckkal, és verte le a kommünt, aki így nélkülözhetetlenné vált a Nemzetgyűlés számára is, amelynek monarchista többsége ráadásul megosztott (legitimista-orléanista szárnyak) volt a trón betöltése kérdésében. Így 1871–1873 között Thiers maradt a köztársasági elnök, aki vitathatatlan eredményeket ért el az ország stabilizálásában. A Nemzetgyűlés monarchista csoportjainak azonban 1873-ra sikerült egyezségre jutniuk, és ezért kerülhetett sor Patrice de Mac Mahon tábornok elnökké választására, akitől a monarchista csoportok a királyság helyreállításának elősegítését is várták. Miután sikerült a trónkövetelők személyét illető nézeteltéréseket rendezni, úgy tűnt, hogy az idősebb trónkövetelő, Chambord gróf léphet trónra. Ő azonban az *ancien régime* monarchiájához kívánt visszatérni, amelyet jól jelzett a nemzeti lobogóról szóló elképzelése, a Bourbonok fehér zászlójának visszaállítása, ami végül lehetetlenné tette a monarchia helyreállítását. A szimbolikus kérdés jól jelezte az igazi kérdést, amelyben a monarchisták is megosztottak voltak, hiszen jó részük inkább egy brit típusú monarchiában gondolkodott. A Nemzetgyűlés 1873-ban bizottságot jelölt ki az alkotmány tervezetének elkészítésére, és ez vezetett az 1875-ös megoldáshoz, az alkotmányos törvények megalkotásához és végeredményben a Harmadik Köztársaság intézményrendszerének kialakításához. **A szenátus szervezetéről, a hatóságok szervezetéről, illetve a hatóságok közötti viszonyt rendező három törvény alkotta az 1875-ös alkotmány alapját.**

A törvényhozó hatalmat a kétkamarás, az elektori testület által választott tagokból álló Szenátusból és az általános választójog alapján választott képviselők alkotta Képviselőházból álló Nemzetgyűlés *(Assemblée Nationale)* **gyakorolta, amely hétéves időtartamra választotta meg a végrehajtó hatalmat gyakorló köztársasági elnököt. Az elnök joga a Nemzetgyűlésnek felelős miniszterek kinevezése és felmentése. Politikai értelemben nem felelős, intézkedései miniszteri ellenjegyzéssel voltak érvényesek, feloszlathatta a Képviselőházat, ugyanakkor törvénykezdeményezési joggal, valamint vétójoggal, továbbá kegyelmezési joggal rendelkezett, végül ő volt a fegyveres erők főparancsnoka.**

Az 1875-ös alkotmányos rendezést átmeneti jellegűnek tartották mind a monarchista, mind pedig a republikánus politikai erők, és 1877 és 1879 közötti konfliktusok során szilárdult meg a köztársaság intézményrendszere. A legnagyobb hatással a Képviselőház és az elnök közötti összeütközés járt. Mac Mahon elnök ugyanis, figyelmen kívül hagyva a Képviselőház összetételét, Albert de Broglie-t nevezte ki kormányfővé. A Képviselőház nem szavazott neki bizalmat, mire az elnök a Szenátus támogatásával feloszlatta a Képviselőházat, amire elvileg joga is lett volna. Az alapjában véve monarchista elnök és a republikánus politikai erők közötti összeütközés alapja lényegében az a kérdés volt, hogy az elnök folytathat-e önálló politikát, vagy igazodnia kell a Képviselőház többségéhez, azaz olyan minisztereket kell kineveznie, akik élvezik a Képviselőház bizalmát. Az ezt követő választások, illetve a politikai válság során a köztársasági oldal erősödött meg, végül az elnök politikailag elszigetelődött, és le kellett mondania 1879-ben. Ezt követően a Képviselőház tulajdonképpen „feloszthatatlanná" vált, ami nagymértékben hozzájárult

a Harmadik Köztársaság kormányainak instabilitásához. A Mac Mahont követő Jules Grévy elnöksége alatt a köztársaság megszilárdult, amit olyan szimbolikus intézkedések is jeleztek, mint hogy ettől kezdve a Marseillaise himnusz, július 14-e pedig nemzeti ünnep lett.

Az 1880-as években további, a köztársasági berendezkedés alapjává váló, többek között a sajtószabadsággal, illetve a gyülekezési joggal kapcsolatos jogforrások léptek hatályba. 1882-től Párizs kivételével, ahol ezeket a feladatokat a megyei prefektus látta el, a polgármestereket és ezek helyetteseit a helyhatósági testület választotta, és nem a kormány nevezte ki.

Az 1880-as évek közepétől úgy tűnt, hogy a köztársasági rendszer konszolidációját biztosító erők elvesztették a szükséges támogatást, mind jobb-, mind pedig baloldali erők erősödtek meg. Politikai válság bontakozott ki, amelynek emblematikus alakjává Boulanger tábornok, illetve az általa fémjelzett mozgalom vált. Boulanger, a republikánus katona, akiben sokan a revans politikájának megvalósítóját látták, saját mozgalmat indított, és élesen kritizálva a kormányzatot és a parlamentet, a Képviselőház feloszlatását, illetve az 1875-ös alkotmány revízióját tűzte zászlóra. Végül a republikánus erők az állam biztonsága elleni bűntett, illetve korrupció vádjával kívánták a Szenátus elé idézni, mire ő külföldre menekült, majd öngyilkos lett. **A *boulangizmus* bukása lényegében a szélsőjobboldali, illetve monarchista erők végleges visszaszorulását, illetve a köztársasági rendszer tartós megszilárdulását is jelentette,** és egyben hozzájárult ahhoz, hogy a katolikusok elfogadják a köztársaság intézményét. Ez utóbbi azonban egyáltalán nem valósult meg, sőt a századforduló időszakától, a radikális Waldeck-Rousseau kormányától kezdve következetes, és nem kevés konfliktussal járó szekularizációs program végrehajtására került sor, amelynek lezárását az 1905-ös, az egyház teljes függetlenségét biztosító törvény jelezte.

6.2. Az első világháború után

Franciaország győztesként fejezte be a világháborút, a Harmadik Köztársaság nem omlott össze. A háború alatt a kormány helyzete erősödött, ugyanis a gyors döntéseket igénylő intézkedések miatt a kormány számos esetben rendeleti szabályozásra kért felhatalmazást a Nemzetgyűléstől, amely jogosítványt és lehetőséget a háború után is több ponton megtartotta.

1919 nyarán választójogi reform hatályba léptetésére került sor, amelynek alapvető célja a kormányzati stabilitás növelése. Az új választójogi szabályozás – szemben az 1889-es, kétfordulós rendszerrel, egyfordulós, arányos (listás) és többségi elemeket tartalmazó vegyes rendszerű választásra épült.

Az első világháborút követően szükségessé vált a választókörzeti funkciókat is ellátó kerületi rendszer revíziója, ugyanis a már erre az időszakra is nyilvánvaló aránytalanságok, leginkább az elmaradottabb vidékekről történő elvándorlást követően a háborús veszteségek tovább torzították az egyes kerületek között fennálló lakosságszám-különbségeket. Végül 1926-ban került sor több mint 100 kerület megszüntetésére.

Az 1920-as évek politikai életét a nemzeti blokkot alkotó jobboldali erők, illetve a szocialisták és a radikálisok alkotta baloldali blokk határozták meg, amelyekben a századfordulót követően megjelent modern pártok voltak megtalálhatók. **A korszak minden**

kormánya rendkívül ingatag pozícióval rendelkezett, gyorsan cserélődtek a kormányok (1918 és 1935 között harminc kormánya volt az országnak).

Az instabil politikai helyzetet tovább súlyosbította a Franciaországra teljes súlyával csak 1931 után nehezedő világgazdasági válság, illetve a különböző politikai és pénzügyi botrányok, köztük is a Stavisky-ügyként elhíresült botrány, amely szélsőjobboldali és jobboldali radikális tüntetésekhez és zavargásokhoz vezetett. A kormány instabilitásában rejlő probléma megoldása érdekében különböző tervek születtek, amelyek közül kiemelkedett a több alkalommal miniszterelnöki pozíciót betöltő André Tardieu által kidolgozott, *La réforme de l'État* (1934) munkában bemutatott terv, illetve a Doumergue-kormány (Tardieu ekkor a kormány tagja volt) reformjavaslata. A Stavisky-ügy kapcsán kitört válság után hivatalba lépett kormány többek között jogosítványait kívánta bővíteni. A tervek között szerepelt a miniszterelnök státuszának alkotmányos rendezésén túl az is, hogy a köztársasági elnök a Szenátus beleegyezése nélkül feloszlathassa a Képviselőházat egy évvel a választásokat követően. A terv (a miniszterelnöki pozíció formális létrehozását leszámítva) kellő támogatás híján nem valósult meg, Domergue 1934 őszén úgy távozott, hogy a Harmadik Köztársaság alkotmányos viszonyokkal kapcsolatos problémái nem oldódtak meg.

6.3. Az összeomlás – Vichy – szabad Franciaország

Az 1940. május 10-én induló német támadást követően Franciaország meglepően gyorsan összeomlott, majd 1940. június 16-án Philippe Pétain lett a Párizsból Bordeaux-ba, majd onnan június 29-én Vichy-be költöző kormány feje. **A legyőzött ország június 22-én Compiègne-ben fegyverszünetet kötött, amely az országot egy megszállt északi és egy francia közigazgatás alatt maradó déli részre osztotta.**

Július 9-én a törvényhozás döntött az 1875-ös alkotmányos törvények revíziójáról, majd másnap sor került az alkotmánytörvény megszavazására. Július 11-én Pétain államfőnek nyilvánította magát. Az 1940. július 10-én elfogadott alkotmánytörvény alapján további tizenkét, az állami szervek működését szabályozó, illetve a katonák, hivatali és önkormányzati tisztviselők hűségesküjére vonatkozó alkotmánytörvény kihirdetésére került sor 1942 őszéig. Ezzel létrejött az autokrata jellegű Vichy-rendszer, amelyben az államfő birtokolta a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat is. Az 1940-es alkotmánytörvény szerint ugyan az államfőnek új alkotmányt kellett volna kidolgoznia, erre végül nem került sor. Csupán egy tervezet készült el 1944 januárjára, viszont a háború menete, Franciaország felszabadítása miatt ennek hatályba léptetésére már nem került sor.

Az összeomlást, illetve a vichy-i kormány megalakulását követően Charles de Gaulle kikiáltotta a szabad Franciaországot, kijelentve, hogy nem ismeri el Vichyt, együttműködést alakított ki a hazai ellenállókkal, illetve sor került a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottságnak, végül a háború utolsó szakaszában Francia Köztársaság Ideiglenes Kormányának létrehozására, amelyet a szövetséges hatalmak is elismertek.

7. Franciaország a második világháború után

7.1. A Negyedik Köztársaság (1946–1958)

A felszabadítást (1944 augusztusa) követően átmeneti időszak kezdődött Franciaországban, hiszen nemcsak Vichy omlott össze, hanem azt megelőzően a Harmadik Köztársaság is. Nem volt kérdés tehát, az államot is újjá kell építeni, ezért az Ideiglenes Kormány a felmerülő alkotmányos kérdések megoldása érdekében népszavazás kiírása mellett döntött. Az 1945. október 21-én tartott népszavazásnak egyrészt az új alkotmány kidolgozásának szükségességéről, másrészt a törvényhozásról, illetve Alkotmányozó Nemzetgyűlésről kellett döntenie.

A népszavazás során új alkotmány kidolgozásának szükségességéről született döntés, és az új Nemzetgyűlés de Gaulle-t választotta kormányfőnek, aki azonban az Alkotmányozó Nemzetgyűléssel kialakult konfliktusa miatt, illetve mivel felmérte, hogy az új alkotmány várhatóan nem egyezik majd általános elképzeléseivel, 1946 januárjában lemondott. Az ezt követően elkészített, többek között egykamarás törvényhozást, illetve egy gyengébb elnöki pozíciót tartalmazó alkotmánytervezetet az 1946 májusában tartott népszavazás elutasította, **így második Alkotmányozó Nemzetgyűlés megválasztására került sor ez év júniusában. Az új alkotmánytervezet még 1946 nyarán elkészült, októberben népszavazás fogadta el, és még ebben a hónapban hatályba is lépett.**

Az alkotmány szerint a törvényhozás kétkamarás. A tanács *(Conseil de la République)* **tagjait hat évre elektorok választják, a tagok fele háromévente cserélődik. Az ötéves mandátummal rendelkező Nemzetgyűlés** *(Assemblée nationale)* **választására közvetlenül, általános választásokon kerül sor. A kormány a Nemzetgyűlésnek felelős, amelyet abszolút többséggel elfogadott bizalmatlansági indítvánnyal buktathat meg. A végrehajtó hatalom élén a miniszterelnök** *(président du Conseil)* **állt. Személyére a köztársasági elnök tesz javaslatot a Nemzetgyűlésnek, amelyet ez abszolút többséggel választ meg. A leginkább reprezentatív jogosítványokkal rendelkező köztársasági elnököt a törvényhozás két kamarája együttesen választja hétéves időtartamra.** A köztársasági elnök a miniszterelnök személyére vonatkozó javaslattétel jogán kívül rendelkezett a Nemzetgyűlés feloszlatásának jogával.

A kormányzat működését ugyanakkor – hasonlóképpen a Harmadik Köztársasághoz – a gyakori kormányváltások, illetve átalakítások, vagyis az instabilitás jellemezték. Kormányainak átlagos hivatali ideje fél év volt, más szóval a köztársaság 12 éves fennállása alatt Franciaországnak 24 kormánya és 16 miniszterelnöke volt. A jelenség pontosabb értékeléséhez azonban fontos rámutatni arra, hogy az egyes kormányok tagjai sok esetben majdnem teljesen ugyanabból a körből kerültek ki. **A kormányzati instabilitás miatt több alkalommal felmerült az alkotmány revíziójának szükségessége.** 1953-ban, René Coty hivatalba lépését követően 1954-re sikerült az alkotmány kisebb mértékű, a miniszterelnök jelölésével kapcsolatos revíziója, majd pedig 1955-ben, illetve 1958-ban merült föl a bizalmatlanság intézményével kapcsolatban a változtatás szükségessége, azonban ekkor nem került sor az alkotmánymódosításra. A Negyedik Köztársaság külpolitikai problémák, elsősorban a gyarmati, protektorátusi területek problémája, illetve közvetlenül az algériai válság következtében hamarosan meg is bukott.

7.2. Az Ötödik Köztársaság

Az Ötödik Köztársaság létrejötte szorosan összefüggött az algériai háborúval (1954–1962), amelynek tétje az 1830-ban meghódított, ekkor Franciaország részeként kormányzott területek függetlensége volt. Arra a hírre, hogy Párizs esetleg le kívánja zárni a konfliktust, és tárgyalásokat is kezdett a felkelőkkel, **az algériai franciák puccsot kíséreltek meg a kormány ellen 1958 májusában. Ezt követően a köztársasági elnök, René Coty, de Gaulle-t nevezte ki miniszterelnökké, akit a Nemzetgyűlés felhatalmazott az új alkotmány kidolgozására.** A de Gaulle 1944-es bayeux-i beszédében megfogalmazott elemeket tartalmazó, **Michel Debré igazságügy-miniszter nevéhez köthető tervezet elfogadásáról népszavazás döntött 1958 szeptemberében, és ezzel létrejött az Ötödik Köztársaság. Az 1958-as alkotmány szerint az elnököt – képviselőkből, szenátorokból, polgármesterekből, városi tanácsok delegáltjaiból álló – mintegy 80 ezer főt számláló egyfajta elektori kollégium** *(Grand électeurs)* **választotta meg hétéves időtartamra.**

Az Ötödik Köztársaság rendszerében az elnök, a kormány és a Nemzetgyűlés kapcsolatának legfontosabb pontjait az jelentette, hogy a kormány a Nemzetgyűlésnek felelős, amelyet a Nemzetgyűlés és a Szenátus közösen, a bizalmatlanság eszközével buktathatott meg, illetve hogy az elnök – a miniszterelnökkel, valamint a törvényhozás két házának elnökével való tanácskozást követően – feloszlathatja a Nemzetgyűlést. Az elnök az 1958-as alkotmány értelmében elsősorban döntőbírói *(arbitrage)* **jogosítványokkal rendelkezett, ami lényegében az egyes hatalmi ágak együttműködését, illetve a közöttük lévő egyensúly biztosítását jelentette.**

Az elnök elektori testület általi választására első és egyben utolsó ízben 1958-ban, de Gaulle első megválasztása alkalmával került sor. De Gaulle erősebb felhatalmazást biztosító közvetlen szavazás megoldását preferálta, amelynek megvalósítását a belpolitikai helyzet alakulása segítette elő. De Gaulle, az algériai franciák várakozásai ellenére – az éviani megállapodással – lezárta a háborút, és Algéria 1962-ben függetlenné vált. A változásokkal elégedetlen körök létrehozták az OAS *(Organisation de l'armée secrète)* nevű titkos katonai szervezetet, amelynek célja Algéria függetlenségének megakadályozása volt. Mivel az elnök algériai politikáját e körök árulásnak értékelték, az OAS merényletet készített elő ellene, amelyre 1962 augusztusában került sor. A sikertelen támadást követően kialakult közhangulatot **de Gaulle kedvezőnek látta arra nézve, hogy sor kerülhessen az elnök közvetlen és általános választás útján való megválasztását lehetővé tévő alkotmánymódosítás kidolgozására.** Miután – az ellenzéki politikai erők szerint alkotmányellenes módon – népszavazás útján elért alkotmánymódosítás már 1962-ben a közvetlen választást tette lehetővé, de Gaulle második elnöki ciklusra történő megválasztására már ilyen módon került sor. **Az elnök megválasztásának módja kétségtelenül erős pozíciót, világos felhatalmazást biztosított számára, az elnök közvetlen választása sokak szerint ekkor egyfajta „félelnöki" rendszert hozott létre.** Az 1962-es alkotmánymódosítás tulajdonképpen megerősítette, hogy az elnök a végrehajtó hatalom fejeként, az egyes kormányfők, akik az alkotmány szerint a Nemzetgyűlésnek tartoztak felelősséggel, a gyakorlatban felelősek voltak az őket kinevező elnöknek olyan értelemben, hogy felszólíthatta őket lemondásra.

Az Ötödik Köztársaság alkotmányos rendszerében azt a helyzetet, amikor az elnök és a kormányfő ellentétes politikai erőkhöz tartozik, *cohabitationnak, társbérletnek* nevezik. Egy ilyen helyzet természetesen a miniszterelnök felmentésének kérdését

is befolyásolja. Társbérlet esetében az elnök sokkal szűkebb mozgástérrel rendelkezik, és ilyenkor a gyakorlatban a miniszterelnök felelőssége inkább a Nemzetgyűlés felé áll fönn, az elnök gyakorlatilag nem mentheti fel a miniszterelnököt. Mégsem volt gyakori a társbérlet, Mitterrand elnöksége alatt kettő, illetve Chirac elnöksége alatt egy időszakban alakult ki ez, a végrehajtó hatalom működését befolyásoló felállás.

A Mitterrand-korszaktól kezdve, az elnök és a miniszterelnök közötti munkamegosztás az elnök számára egyre inkább az alkotmány által is biztosított hadsereggel (köztük a nukleáris erővel) kapcsolatos, illetve a külpolitikai kérdések terén inkább a gyakorlat során kialakult mozgásteret, míg a miniszterelnök egyre inkább a belpolitikai kérdésekkel kapcsolatos kormányzati munkát végzi.

A törvényhozás két háza az 577 tagot számláló, közvetlen választás útján, ötéves ciklusra megválasztott Nemzetgyűlés *(Assemblée Nationale),* **illetve az elektori testület útján, kilencéves (2008-tól hatéves) ciklusra, hároméves rotációs rendszerben (a képviselők harmadának, illetve 2008-tól felének megválasztásával) megválasztott, 348 tagból álló Szenátus.**

Az 1958-as alkotmány által bevezetett új alkotmányos intézményként jött létre a köztársasági elnök, illetve a Nemzetgyűlés két kamarájának elnöke által kinevezett 9 taggal, illetve a korábbi köztársasági elnökök részvételével működő **Alkotmánytanács** *(Conseil constitutionnel),* **amelynek működése az 1970-es évektől egyre inkább a hagyományos alkotmánybírósági jelleget hordozza.** Az Alkotmánytanács speciális intézmény, nem része a bírósági szervezetnek, hiszen a Legfelsőbb Semmítőszék *(Cour de cassation),* illetve az Államtanács *(Conseil d'État)* alkotják a legfelsőbb fórumot, ugyanakkor döntései mégis kötelező érvényűek.

Az 1968-as diáklázadásokat követően egy, az államigazgatás decentralizálását lehetővé tévő alkotmánymódosításról szóló népszavazást megelőzően de Gaulle lemondott, és visszavonult birtokára. Az elnök távozása, 1969 áprilisa után nem került sor újabb alkotmány kidolgozására, mindez azonban nem jelenti azt, hogy de Gaulle öröksége változatlan maradt volna. A *gaullista* modell, a hangsúlyos elnöki szerepkör 1962 és Georges Pompidou elnök halála, 1974 között működött, Valéry Giscard d'Estaing elnöksége (1974–1981) – többek között a választójogot érintő reformintézkedésekkel – már a korszak lezárása. Elnöksége után, 1981-ben hivatalba lépő François Mitterrand elnöki időszakában pedig alapvető, a centralizált területi igazgatási rendszert célzó változásokra került sor. **Az 1982-ben elfogadott Deferre-törvény a megyei prefektusok szerepének csökkentése mellett a közgyűlések elnökeinek biztosított nagyobb szerepet, és egyben felszámolta a központi kormányzatnak a megyék, községek és régiók felett a prefektusokon keresztül érvényesített közvetlen ellenőrzését** *(tutelle adminstrative).*

Az ezredfordulót megelőző utolsó jelentősebb fejlemény az elnöki pozíciót érintő, **2000-ben elfogadott alkotmánymódosítás, amely az elnök hivatali idejét hét évről öt évre csökkentette.** A módosítás a társbérlet kialakulása eshetőségének csökkentésére jött létre, és egyben megerősítette az elnök pozícióját a miniszterelnökkel szemben. **A hatalmi ágak viszonyrendszerének megváltoztatására az ezredfordulóig nem került sor, és Franciaország ma is az Ötödik Köztársaság alkotmányos keretei között működik.**

Irodalomjegyzék

AGERON, Charles-Robert (1992): Les accords d'Évian (1962). *Vingtième Siècle. Revue d'histoire,* No. 35. 3–15.

ANTOINE, Michel (1958): Les Conseils des Finances sous le règne de Louis XV. *Revue d'histoire moderne et contemporaine,* Vol. 5, No. 3. 161–200.

ANTOINE, Michel (1999): Qui entrait au Conseil du Roi? *La Revue administrative,* Vol. 52, No. 3. 71–76.

Appel du 18 juin 1940 du général de Gaulle (2017). Elérhető: www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/03/Appel-%C3%A0-la-r%C3%A9sistance-sur-les-ondes-de-la-BBC-Londres.pdf (A letöltés időpontja: 2019. 02. 07.)

BALDWIN, John W. (1981): La décennie décisive: les années 1190–1203 dans le règne de Philippe Auguste. *Revue Historique,* Vol. 266, No. 2. 311–337.

BARBICHE, Bernard (2010): Les attributions judiciaires du Conseil du roi. *Histoire, économie & société,* Vol. 29, No. 3. 9–17.

BEIK, William (1997): *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France. State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc.* Cambridge, Cambridge University Press.

BERCÉ, Yves-Marie (1999): Le Conseil privé au temps de Richelieu et de Mazarin. *La Revue administrative,* Vol. 52, No. 3. 77–82.

BERNARD, Guenée (1999): Le Conseil du roi au Moyen Age. *La Revue administrative,* Vol. 52, No. 3. 5–9.

BOULLÉE, M. A. (1845): *Histoire complète des États-Généraux et autres assemblées representatives de la France depuis 1302 jusqu'en 1626.* Paris, Langlois et Leclercq.

BROWN, Marvin L. Jr. (1974): Catholic-Legitimist Militancy in the Early Years of the Third French Republic. *The Catholic Historical Review,* Vol. 60, No. 2. 233–254.

BUISSERET, David J. (1984): Les Budgets de Henri IV. *Annales. Histoire, Sciences Sociales,* Vol. 39, No. 1. 30–34.

CANNING, Joseph (2002): *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450.* Budapest, Osiris.

CAPORAL, Stéphane – LUTHER, Jörg – VERNIER, Vivier eds. (2010): *Documents constitutionnels de la France, de la Corse et de Monaco 1789–1848.* Berlin – New York, De Gruyter.

CAUCHIES, Jean-Marie (2003): Philippe le Beau, comte de Bourgogne: une esquisse. In DELSALLE, Paul – DELOBETTE, Laurence eds.: *La Franche-Comté à la charnière du Moyen Âge et de la Renaissance 1450–1550.* Besançon, Presses Universitaires Franc-Comtoises. 107–114.

CLASSEN, Peter (1963): Die Verträge von Verdun und von Coulaines 843 als politische Grundlagen des Westfränkischen Reiches. *Historische Zeitschrift,* Vol. 196, No. 1. 1–35.

COFFEY, Joan L. (1998): The Aix Affair of 1891: A Turning Point in Church-State Relations before the Separation? *French Historical Studies,* Vol. 21, No. 4. 543–559.

COLLINS, James B. (1997): State Building in Early-Modern Europe: The Case of France. *Modern Asian Studies,* Vol. 31, No. 3. 603–633.

DE GAULLE, Charles (1973): *Háborús emlékiratok.* Losonczi János, Dániel Anna, Terényi István ford. Budapest, Gondolat.

DEMANT, Alain (1988): La politique extérieure des Capétiens: tradition nationale et refus des empires. *Revue Historique,* Vol. 279, No. 2. 305–311.

DICKMANN, Fritz (1963): Rechtsgedanke und Machtpolitik bei Richelieu: Studien an neu entdeckten Quellen. *Historische Zeitschrift,* Vol. 196, No. 2. 265–319.

Discours de Bayeux, 16 juin 1946 (2017). Elérhető: www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/03/Discours-de-Bayeux-16-juin-1946.pdf (A letöltés időpontja: 2019. 02. 07.)

Discours du 20 septembre 1962 (s. a.). Elérhető: www.charles-de-gaulle.org/pages/espace-pedagogique/le-point-sur/les-textes-a-connaitre/discours-du-20-septembre-1962.php?searchresult=1&sstring=constitution (A letöltés időpontja: 2019. 02. 07.)

Doyle, William (1970): The Parlements of France and the Breakdown of the Old Regime 1771–1788. *French Historical Studies,* Vol. 6, No. 4. 415–458.

Duby, Georges szerk. (2005): *Franciaország története I.* Albert Sándor, Balázs Péter, Bánföldi Tibor, Sujtó László ford. Budapest, Osiris.

Ellis, Geoffrey (2007): *Napoléon.* New York, Routledge.

Fischer, Markus (1992): Feudal Europe, 800–1300: Communal Discourse and Conflictual Practices. *International Organization,* Vol. 46, No. 2. 427–466.

Friedrich, Carl J. (1959): The New French Constitution in Political and Historical Perspective. *Harvard Law Review,* Vol. 72, No. 5. 801–837.

Fulton, Bruce (1991): The Boulanger Affair Revisited: The Preservation of the Third Republic, 1889. *French Historical Studies,* Vol. 17, No. 2. 310–329.

Furet, François (1999): *A francia forradalom története 1770–1815.* Pőcz Erzsébet ford. Budapest, Osiris.

Gangl, Hans (1966): Die Verfassungsentwicklung in Frankreich 1814–1830. *Historische Zeitschrift,* Vol. 202, No. 2. 279.

Gaussin, Pierre-Roger (1982): Les conseillers de Charles VII (1418–1461). *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte,* Vol. 10. 76–130.

Gazdag Ferenc (1966): *Franciaország története 1945–1995.* Budapest, Zrínyi.

Gazzaniga, Jean-Louis (2005): Droit et Tradition: la coutume. In Bedouelle, Guy – Belin, Christian – de Reyff, Simone: *L'art de la Tradition.* Fribourg, Academic Press Fribourg. 115–128.

Giesey, Ralph E. (1983): State-Building in Early Modern France: The Role of Royal Officialdom. *The Journal of Modern History,* Vol. 55, No. 2. 191–207.

Glineur, Cédric (2007): Pour une approche diplomatique des commissions des subdélégués d'intendance au XVIIIe siècle. *Bibliotheque de l'école des chartes,* Vol. 165, No. 2. 505–523.

Greenberg, Louis M. (1969): The Commune of 1871 as a Decentralist Reaction. *The Journal of Modern History,* Vol. 41, No. 3. 304–318.

Györkös Attila (2000): Isten békéje és a treuga Dei a 11. századi Franciaországban. *Aetas,* 16. évf. 3. sz. 62–75.

Hahner Péter (1999): *A nagy francia forradalom dokumentumai.* Budapest, Osiris.

Hallam, Elizabeth M. – Everard, Judith (2001): *Capetian France 987–1328.* London, Routledge.

Halrépin, Jean-Louis (2002): Le droit privé de la révolution: héritage législatif et héritage idéologique. *Annales historiques de la Révolution française,* No. 328. 135–151.

Hamscher, Albert N. (1987): The Conseil Privé and the Parlements in the Age of Louis XIV. A Study in French Absolutism. *Transactions of the American Philosophical Society,* Vol. 77, No. 2. 1–162.

Haskó Katalin (1999): *Franciaország politikai intézményei.* Budapest, Villányi Úti Könyvek.

Herlihy, David ed. (1970): *The History of Feudalism*. London, Macmillan.

Hincker, Louis (2008): *Citoyen-combattants à Paris 1848–1851.* Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion.

HOPCROFT, Rosemary L. (1999): Maintaining the Balance of Power: Taxation and Democracy in England and France, 1340–1688. *Sociological Perspectives,* Vol. 42, No. 1. 69–95.

HUBER, John D. – MARTINEZ-GALLARDO, Cecilia (2004): Cabinet Instability and the Accumulation of Experience: The French Fourth and Fifth Republics in Comparative Perspective. *British Journal of Political Science,* Vol. 34, No. 1. 27–48.

IRVINE, William D. (1988): French Royalists and Boulangism. *French Historical Studies,* Vol. 15, No. 3. 395–406.

IRVINE, William D. (1991): Fascism in France and the Strange Case of the Croix de Feu. *The Journal of Modern History,* Vol. 63, No. 2. 271–295.

JACKSON, Julian (1985): *The Politics of Depression in France 1932–1936.* Cambridge, Cambridge University Press.

JULIAN, Swann (2011): Un monarque qui veut « régner par les lois »: le Parlement de Paris et le roi dans la France de Louis XV. *Parlement(s), Revue d'histoire politique,* No. 15. 44–58.

KETTERING, Sharon (1986): *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France.* New York – Oxford, Oxford University Press.

KIENAST, Walther (1969): Der Wirkungsbereich des französischen Königtums von Odo bis Ludwig VI. (888–1137) in Südfrankreich. *Historische Zeitschrift,* Vol. 209, No. 3. 529–565.

KISER, Edgar – LINTON, April (2002): The Hinges of History: State-Making and Revolt in Early Modern France. *American Sociological Review,* Vol. 67, No. 6. 889–910.

KÖVÉR Lajos (1994): XVI. Lajos és Franciaország. *Aetas,* 9. évf. 2. sz. 88–90.

LALOUETTE, Jacqueline (2017): *Les mots de 1848.* Toulouse, Presses Universitaires du Mirail.

Le manifeste de Brazzaville, 27 octobre 1940 (2017). Elérhető: www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/03/Manifeste-de-Brazzaville.pdf (A letöltés időpontja: 2019. 02. 07.)

LEFEBVRE, Georges (2009): *Napoleon.* New York, Routledge.

LEGAY, Marie-Laure (2001): *Les États provinciaux dans la construction de l'État moderne aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Genève, Librairie Droz.

LOT, Ferdinand (1948): *Naissance de la France.* Paris, Fayard.

LUCHAIRE, François (1998): Le Conseil d'État et la crise du printemps 1958. *La Revue administrative,* Vol. 51. 53–56.

MACHELON, Jean-Pierre (1998): L'avènement de la Troisième République (1870–1879). *La Revue administrative,* Vol. 51. 19–25.

MACRAE, Duncan Jr. (1963): Intraparty Divisions and Cabinet Coalitions in the Fourth French Republic. *Comparative Studies in Society and History,* Vol. 5, No. 2. 164–211.

MACRIDIS, Roy C. (1952): Cabinet Instability in the Fourth Republic (1946–1951). *The Journal of Politics,* Vol. 14, No. 4. 643–658.

MADDEN, Sarah Hanley – SCHMITT, Jean-Claude (1982): L'idéologie constitutionnelle en France: Le Lit de justice. *Annales. Histoire, Sciences Sociales,* Vol. 37, No. 1. 32–63.

MAJOR, J. Russell (1966): Henry IV and Guyenne: A Study Concerning Origins of Royal Absolutism. *French Historical Studies,* Vol. 4, No. 4. 363–383.

MESTRE, Jean-Louis (1999): Le Conseil d'État de France du consulat au début de la IIIe République (1799–1872). *La Revue administrative,* Vol. 52, No. 8. 17–32.

MICAUD, Charles A. (1946): The Launching of the Fourth French Republic. *The Journal of Politics,* Vol. 8, No. 3. 292–307.

MITCHELL, Allan (1969): Thiers, MacMahon, and the Conseil superieur de la Guerre. *French Historical Studies,* Vol. 6, No. 2. 232–252.

Morineau, Michel (1980): Budgets de l'Etat et gestion des finances royales en France au dix-huitième siècle. *Revue Historique,* Vol. 264, No. 2. 289–336.

Mousnier, Roland (1981): A Fronde. *Világtörténet,* 2. sz. 45–63.

Nord, Philip G. (1987): The Party of Conciliation and the Paris Commune. *French Historical Studies,* Vol. 15, No. 1. 1–35.

Pilbeam, Pamela (1982): The Growth of Liberalism and the Crisis of the Bourbon Restoration, 1827–1830. *The Historical Journal,* Vol. 25, No. 2. 351–366.

Pilbeam, Pamela (2000): *The Constitutional Monarchy in France 1814–48*. London – New York, Routledge.

Poncet, Olivier (1998): *Pomponne de Bellièvre (1529–1607). Un homme d'État au temps des guerres de religion.* Paris, École des Chartes.

Poulard, Jean V. (1990): The French Double Executive and the Experience of Cohabitation. *Political Science Quarterly,* Vol. 105, No. 2. 243–267.

Référendum sur la Constitution de 1958. Elérhető: http://mjp.univ-perp.fr/france/ref1958.htm (A letöltés időpontja: 2019. 02. 07.)

Rietbergen, Peter (2014): Cardinal-Prime Ministers, ca. 1450 – ca. 1750: Careers between Personal Choices and Cultural Life Scripts. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung,* Vol. 39, No. 1. 48–75.

Rothrock, George A. Jr. (1960): The French Crown and the Estates General of 1614. *French Historical Studies,* Vol. 1, No. 3. 295–318.

Roussellier, Nicolas (1989): André Tardieu et la crise du constitutionnalisme libéral (1933–1934). *Vingtième Siècle. Revue d'histoire,* Vol 21, No. 1. 57–70.

Sashalmi Endre (2005): *A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700)*. Budapest, Pannonica.

Schulkind, Eugene W. (1960): The Activity of Popular Organizations during the Paris Commune of 1871. *French Historical Studies,* Vol. 1, No. 4. 394–415.

Séhet, G. (1951): La mort du duc de Berry et la naissance du duc de Bordeaux d'après deux témoins oculaires. *Annales historiques de la Révolution française,* Vol. 23, No. 123. 263–266.

Shennan, J. H. (1966): The Political Role of the Parlement of Paris under Cardinal Fleury. *The English Historical Review,* Vol. 81, No. 320. 520–542.

Simard, Marc (1990): Doumergue et la réforme de l'Etat en 1934: La Dernière Chance de la IIIe République? *French Historical Studies,* Vol. 16, No. 3. 576–596.

Stocker, Christopher W. (1973): The Politics of the Parlement of Paris in 1525. *French Historical Studies,* Vol. 8, No. 2. 191–212.

Strayer, Joseph R. (1963): Viscounts and Viguiers under Philip the Fair. *Speculum,* Vol. 38, No. 2. 242–255.

Swann, Julian (1994): Parlements and Political Crisis in France under Louis XV: The Besançon Affair, 1757–1761. *The Historical Journal,* Vol. 37, No. 4. 803–828.

Tackett, Timothy (1989): Nobles and Third Estate in the Revolutionary Dynamic of the National Assembly, 1789–1790. *The American Historical Review,* Vol. 94, No. 2. 271–301.

Tackett, Timothy (2004): La grande peur et le complit aristocratique sous la révolution française. *Annales historiques de la Révolution française,* No. 335. 1–17.

Tellier, Thibault (2003): Paul Reynaud et la réforme de l'État en 1933–1934. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire,* No. 78. 59–73.

Thénault, Sylvie (2008): L'OAS à Alger en 1962. Histoire d'une violence terroriste et de ses agents. *Annales. Histoire, Sciences Sociales,* Vol. 63, No. 5. 977–1001.

THIREAU, Jean-Louis (1999): Le Conseil du roi au XVI e siècle. *La Revue administrative,* Vol. 52, No. 3. 10–19.

THUILLIER, Guy (1986): Cohabitation et crise politique: les origines de la crise du 16 mai 1877. *La Revue administrative*, Vol. 39, No. 233. 440–452.

TOMBS, Robert (1980): The Thiers Government and the Outbreak of Civil War in France, February–April 1871. *The Historical Journal,* Vol. 23, No. 4. 813–831.

TUDESQ, André-Jean (1958): Les listes électorales de la Monarchie censitaire. *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations,* Vol. 13, No. 2. 277–288.

VADÁSZ Sándor (1994): Lajos Fülöp, a Polgárkirály. *Aetas,* 9. évf. 2. sz. 44–74.

VERDIER, Nicolas (2009): La réforme des arrondissements de 1926: Un chois d'intervention entre espaces et territoires. In ALLORANT, Pierre: *Les territoires de l'Administration, départir, décentraliser, déconcentrer.* Orléans, Presses universitaires d'Orléans. 107–122.

VIDALENC, Jean (1968): L'opposition sous le consulat et l'empire. *Annales historiques de la Révolution française,* Vol. 4, No. 194. 472–488.

VII. fejezet

A Habsburg Birodalom kormányzata

Kelemen Miklós

1. Történeti áttekintés

1.1. Habsburg-Ausztria és az örökös tartományok

A Habsburg nevet a 11. századtól használta a mai Svájc területén fekvő birtokokkal rendelkező, alemann eredetű család, onnantól fogva, hogy megszerezték Habichtsburg grófi címét. Birtokaik kezdetben főleg a sváb hercegségben terültek el, amelyet később elzászi területekkel egészítettek ki.

A Habsburg-család történetében az első meghatározó mérföldkövet **Habsburg Rudolf császárrá választása jelentette 1273-ban.** Az esemény különös jelentőségét az adta, hogy a Német-római Birodalom korábbi három évszázadában kizárólag a legnagyobb fejedelemségek (Bajorország, Szászország) urai ültek a császári trónon (Liudolfingok, Staufok, Welfek). A csekély súlyú Habsburgok kiválasztása mögött nyilvánvalóan az a szándék állt, hogy olyan uralkodó viselje a császári címet, akinek nincs jelentősebb hatalma, és nem jelenthet számottevő veszélyt a tartományi fejedelmek önállóságára. Habsburg Rudolf megválasztása a jelentősen megerősödött cseh király, II. Přemysl Ottokár terjeszkedését is fékezni kívánta, aki (Csehország, Morvaország és Szilézia megszerzését követően) ugyancsak pályázott a császári címre. Végül 1273. október 1-jén a német választófejedelmek egyhangúlag (Ottokár távolmaradása mellett) német királlyá választották Habsburg Rudolfot, majd egy hónapon belül meg is koronázták.

1.2. A Habsburg világbirodalom

A Habsburgok történetének következő meghatározó korszaka a 15. század fordulójának közel fél évszázada, amikor három dinasztikus házasságkötéssel megszerezték Európa és az akkor gyarmatosított Amerika jelentős területeit.

V. Károly (1530–1556) – egy hétéves időszakot leszámítva – helytartói útján kormányozta Spanyolországot, és elsősorban német birodalmi ügyekkel (emellett pedig főleg Itáliával és Németalfölddel) foglalkozott. A közép-európai tartományokat (benne az ausztriai hercegségeket és az időközben megszerzett magyar és cseh királyságokat) öccsére,

Ferdinándra bízta az 1522-ben megkötött brüsszeli szerződésekkel. Károly 1556-ban visszavonult az uralkodástól, és birodalmát kétfelé osztotta: a spanyol korona terjedelmes tengerentúli birtokaival, valamint Nápollyal és Németalfölddel együtt fiáé, II. Fülöpé lett, míg a német császári címet és a németországi birtokokat Ferdinánd kapta meg.

Az utolsó spanyol Habsburg uralkodó II. Károly volt (1665–1700), aki gyermektelenül hunyt el, és végrendeletében XIV. Lajos unokáját, Fülöpöt, Anjou hercegét tette meg örökösévé. Az így körvonalazódó hatalmas francia birodalom kialakulásának megakadályozására indított spanyol örökösödési háborúban az angolok (britek), az osztrák Habsburgok és szövetségeseik többször is győzelmet arattak a franciák felett. Végül V. Fülöp személyében a spanyol korona mégis a Bourbonok kezére jutott, de azt nem egyesíthették a francia területekkel.

1.3. A Habsburgok ausztriai birodalma

A Habsburgok ausztriai és cseh tartományai a 16. században bővültek Magyarország koronájával és megszerzett területeivel. Dinasztikus kapcsolatai alapján (Ulászló lánya, Anna I. Ferdinándnak, V. Károly császár öccsének lett a felesége, fia II. Lajos pedig Ferdinánd húgát, Máriát vette el) I. Ferdinánd (1526-tól cseh király, 1531-től német király, 1556-tól német-római császár) igényt formált a magyar trónra, amelyre 1526-ban meg is választották. A magyar rendek egy része azonban Szapolyai János mellett döntött, akit szintén megkoronáztak.

A két trónkövetelő közt 1527-ben rövid polgárháború zajlott, amely Ferdinánd győzelmével zárult. Mivel azonban Szapolyai a szultántól kért segítséget, és felajánlotta vazallitását az oszmánoknak, így török segítséggel sikerült visszaszereznie az országot, a nyugati és északi határszélt leszámítva. Szapolyai 1540-ben bekövetkezett halálát és Buda törökök általi elfoglalását követően állandósult a magyar területek három részre szakadása. A Habsburgok megtartották a nyugati területeket, sőt a 17. század végén kiűzték a törököket Magyarország teljes területéről, és egészen 1918-ig birtokolták a cseh mellett a magyar koronát is.

Az ausztriai területeket kormányzó Habsburgok **1556-tól viselték a Német-római Császárság uralkodói méltóságát is.** Az első Habsburg császár, I. Rudolf után III. Frigyes (1452–1493) viselte újra a címet (német királlyá 1442-ben, német-római császárrá 1452-ben koronázták). Ettől kezdve folyamatosan a Habsburg-házból kerültek ki a német-római császárok, egészen 1742-ig. 1745-ben Mária Terézia férjét, I. (Lotaringiai) Ferencet választották meg, így jött létre a Habsburg–Lotaringiai-ház. 1806-ban a Német-római Szent Birodalmat megszűntnek nyilvánították, és II. Ferenc német-római császár I. Ferenc néven felvette az Ausztria császára címet, amelyet 1918-ban az Osztrák Köztársaság kikiáltásakor és a Habsburg-dinasztia trónfosztásakor I. Károly császár (IV. Károly néven magyar király) veszített el végérvényesen.

2. A Habsburg államkormányzat általános jellemzői

2.1. „Megörökölt" széttagoltság, hiányzó egység

A Habsburgok közép-európai birtokai önálló országok voltak, saját történelmi hagyományokkal és intézményekkel. Éppúgy igaz ez az örökös tartományok, mint a később megszerzett királyságok (Csehország, Magyarország) vonatkozásában.

Ausztria uraként a Habsburgok mint osztrák hercegek (1453 után főhercegek) birodalmi fejedelmi ranggal *(Reichsfürst)* is rendelkeztek amellett, hogy saját tartományuk tartományurai *(Landesfürst)* voltak.

Valamennyi örökös tartomány külön kormányzattal és intézményekkel rendelkezett, rendi gyűléseik felépítése és fejlődése is megfelelt az európai hagyományoknak. A legtöbb osztrák örökös tartományban négy rend alakult ki: az egyházi *(Prälaten),* a bárói *(Herrenstand),* a lovagi *(Ritterstand)* és a városi *(Städte)* rend kúriája. Európai viszonylatban sajátos típust jelenített meg Tirol és Vorarlberg, ahol a szabad parasztságnak is volt külön kamarája.

Különös sajátosság ugyanakkor, hogy **a rendi kúriákban csak azok vehettek részt, akik tartományi rendi jogállással** *(Landstandschaft)* rendelkeztek (vagyis a bárói, lovagi stb. rang önmagában nem volt elegendő). Az említett jogállást viszont nem a tartományúr, hanem **az érintett rendek adományozták,** ezáltal lényegében maguk választották ki új tagjaikat (maguk közé fogadták, kooptálták őket). A tartományi rendek legfontosabb feladata a tartományi adók megszavazása volt, amely alkalom lehetőséget nyújtott a rendi sérelmek és kérések meghallgatására, esetleges orvoslására is. A rendi gyűlések mellett valamennyi tartománynál megtaláljuk a pénzügyi igazgatást végző kamarákat és az írásbeli ügyintézésért felelős kancelláriákat.

I. Ferdinánd uralkodásáig nem volt olyan egységes intézményrendszer, amely összefoghatta volna a Habsburgok közép-európai birtokait (nem is lehetett, hiszen az egész Európát behálózó Habsburg-birtokok rendszerében csak V. Károly és öccse, Ferdinánd 1522-es megállapodása minősítette kormányzati szempontból összefüggő területnek az ausztriai tartományokat).

Az egységesítést gyengítő további sajátosság volt, hogy a Habsburgok (sőt 1556-tól az „osztrák Habsburgok") által viselt német-római császári cím az egész birodalom kormányzását is feladatul tűzte ki a család számára, így a Német-római Császárság mint „nagybirodalom" és az osztrák tartományok mint „kisbirodalom" intézményei **átfedésbe kerülhettek egymással.** Magukat az ausztriai tartományokat is többször felosztották úgynevezett „országcsoportok" szerint (az utolsó nagy birtokfelosztás 1564-ben történt), erre tekintettel a Bécsben megszervezett központi szervek is rendszeresen tagozódtak és széttöredeztek a különböző régióknak megfelelően.

2.2. Sikertelen központosítási kísérletek birodalmi szinten

A Német-római Birodalom uralkodóinak központosító törekvéseit elsősorban az országot sújtó magánharcok és belháborúk visszaszorítása inspirálta, és csak másodsorban irányultak egy központi, uralkodói igazságszolgáltatás megalapozására. I. Barbarossa Frigyes 1152-ben

kiadott *Nagy Békeparancsában (Großer Reichslandfrieden)* eltiltotta a magánharcot, és a béketörésnek minősülő cselekmények vonatkozásában császári joghatóságot alapított.

A II. Frigyes (1212–1250) által 1235-ben kiadott országos béke *(Constitutio Pacis)* kizárólagos uralkodói hatáskörnek nevezte a büntető igazságszolgáltatást (a nevezetes 5. cikkely szóhasználata szerint: „Senki nem lehet saját sérelmének bírája."), továbbá megkezdte az uralkodói jogszolgáltatás szervezeti kiépítését. A szicíliai mintára megszervezett **Udvari Bíróság** élén álló főbíró *(Hofrichter)* folyamatosan tartott bírói széket az uralkodó állandó helyetteseként. A legfelsőbb szintű császári ítélkezés alól azonban egyre többen szereztek kiváltságokat és mentességeket nemcsak a kisebb ügyek, hanem a magasabb szintű bíráskodás vonatkozásában is. Különösen kiemelendő az 1356-os Német Aranybulla választófejedelmeket megillető két igazságszolgáltatási előjoga. A „fellebbezés tilalmának előjoga" *(privilegium de non appellando)* értelmében a tartományúri bíróság döntését nem lehetett fellebbezéssel megtámadni a birodalmi bíróságon. Az „ügyelvonás tilalmának előjoga" *(privilegium de non evocando)* szerint a tartományúri bírósághoz tartozó ügyet nem lehetett ügyelvonással *(evocatio)* átvinni a birodalmi bírósághoz. Mindkét intézmény a császári igazságszolgáltatás elszigetelését eredményezte.

Az egyre jobban kiszélesedő helyi hatalmi rendszerek gyakorlata (partikularizmus) a 15. században már komolyan veszélyeztette az ország békéjét és biztonságát. A birodalom és a császári hatalom megreformálása a század birodalmi gyűléseinek visszatérő és állandó témája volt. A sorban legjelentősebb **1495-ös wormsi birodalmi gyűlést** tekinthetjük a birodalmi egység és egységes intézményrendszer megteremtésére tett utolsó jelentős (igaz, végül is sikertelen) kísérletnek. A gyűlés legjelentősebb határozata a lovagi és földesúri magánharcok beszüntetését elrendelő **birodalmi béke** kihirdetése, amelyet úgynevezett **örök békének** *(ewiger Landfriede)* nyilvánítottak.

A császári jogszolgáltatás felélesztése szándékával újjászervezték az uralkodói igazságszolgáltatás rendszerét is. A jelentőségét vesztő, majd megszűnő Udvari Bíróság helyébe a 15. század elejétől működő kamarai bíróság lépett. Az említett bírói fórumon (az 1471. évi rendtartás szerint) maga a király vagy helyette a kamarai bíró ítélkezett. Illetékessége és hatásköre nem nyert pontos szabályozást: jellegéből fakadóan elsősorban a királyt vagy a királyi kincstárat érintő ügyek tartoztak hozzá. Ezt a már létező fórumot alakította át a wormsi birodalmi gyűlésen elfogadott kamarai rendtartás **Birodalmi Kamarai Bírósággá** *(Reichskammergericht).* Az új bíróság egy bárói rangú nemes elnökletével 8 nemes és 8 jogász bíróval ítélkezett (utóbb a nemesektől is elvárták a jogi szaktudást), akiket az uralkodó nevezett ki a rendek hozzájárulásával.

Az évszázadokon keresztül működő és a német jogfejlődésben nagy jelentőségű főbíróság ugyanakkor „politikailag" nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A tartományurak mentességet szereztek fennhatósága alól, bírói kompetenciáit mindössze a királyi udvar, az udvarnokok és a birodalmi városok körében tartotta meg.

A század végén életbe léptetett többi reform még ennyire sem bizonyult tartósnak. Az egyfajta „birodalmi kormányként" felállított Udvari Tanács *(Reichshofrat)* rövid idő alatt éppúgy elenyészett, mint az új birodalmi adóként bevezetni kívánt „Közönséges fillér" *(Gemeiner Pfennig).*

3. Habsburg-központosítás az örökös tartományokban

Az ausztriai területek és az azokkal 1526 után összefüggő cseh és magyar királyságok feletti egységes intézményrendszer kialakítására első ízben I. Ferdinánd tett kísérletet az 1527-es udvari államrend keretében. Az intézkedések nyomán létrehozott négy központi szerv mindegyike rendelkezett ugyanakkor számos hiányossággal. A Habsburgok bécsi „kormányaként" funkcionáló Udvari Tanács és Titkos Tanács hatásköre ütközött az I. Miksa által felállított és a század elején többször is újjászervezett Birodalmi Udvari Tanács kompetenciáival. Az Udvari Kancellária is egyszerre látta el a „nagy-" és a „kisbirodalom" ügyeit. Az újonnan létrehozott Udvari Kamara esetében pedig az egyes országrészek (és azok saját kamarái) feletti hatáskör érvényesíthetősége volt kérdéses.

3.1. Központi kormányszervek

A középkori államkormányzatokban majdnem mindenhol alkalmazott, uralkodó mellett működő, kis létszámú tanácsadó testület, az **„uralkodói kabinet"** feladatát az 1527-ben felállított **Titkos Tanács** *(Geheimer Rat)* látta el. A tíznél kevesebb tagot számláló testület elnöke kezdetben maga az uralkodó volt, tagjai közé csak a legmagasabb udvari méltóságok (főudvarmester, kancellár, udvari marsall) kaptak meghívást. A Titkos Tanács rendszeresen – lehetőleg naponta – ülésezett, az uralkodó kormányzati szerveként ugyanakkor gyakran került hatásköri összeütközésbe a hasonló feladatot ellátó Udvari Tanáccsal.

A tanácsosok száma utóbb jelentősen megnövekedett, ezért bizottságokra, később kisebb egységekre, úgynevezett konferenciákra osztották a testületet. Ezen testületek közül kettőt külön is érdemes kiemelnünk: a **külpolitikai ügyek intézésére szakosodott Titkos Konferencia** *(Geheime Konferenz)* 1669-ben, majd a toborzás és hadiadó kérdésével foglalkozó **Deputáció** *(Deputation)* 1697-ben önállósult. Az egykori Titkos Tanács bizottságait 1709-ben ismét egyesítették a kisebb konferenciák összevonásával megszervezett Állandó Konferencia *(Ständige Konferenz)* néven. A Titkos Tanács kora újkori megfelelőjének tekinthető Állandó Konferencia ülésein ismét a császár elnökölt, és tagjainak számát is jelentősen korlátozták (nyolc főben).

Az elsőként I. Miksa által, 1498-ban megszervezett **Udvari Tanács** *(Hofrat)* eredetileg az egész Német-római Birodalom legfőbb kormányzati szerve lett volna. Működése a többszöri újjászervezés (és újraindítás) ellenére sikertelen maradt. **I. Ferdinánd** a rendek javaslatára **hozta létre 1526-ban saját tanácsát,** amely azonban csak az örökös tartományok területén volt illetékes. Az Udvari Tanács szervezetét és működését udvari rendtartásokban szabályozták: elnöke az udvari marsall, üléseire az ausztriai birodalom valamennyi országából delegáltak tagokat (Alsó- és Felső Ausztria nyolc, Csehország öt, Magyarország két nemesi tanácsost). A tanács hatáskörét ugyanakkor a magyar rendek ellenállása miatt 1537-től az osztrák örökös tartományokra és a birodalom területén fekvő egyéb Habsburg-birtokokra korlátozták.

Az Udvari Tanács rendszeresen került hatásköri összeütközésbe a központi igazgatás más szerveivel, 1559-től elvesztette politikai tanácsadó szerepét, feladata az igazságszolgáltatásra korlátozódott. Legfelső császári fórumként fellebbviteli bíróságként működött (ezen a téren viszont a Kamarai Bírósággal került hatásköri vitákba). Jelentőségét és hatásköreit

a 17. századra veszítette el végérvényesen, amikor az Osztrák Udvari Kancellária átvette az örökös tartományok feletti igazságszolgáltatást.

Az I. Miksa reformjai keretében felállított Udvari Kancellária *(Hofkanzlei)* intézménye – hasonlóan az Udvari Tanácshoz – egyszerre szolgálta a birodalmi és az ausztriai ügyek intézését. I. Ferdinánd 1527-es reformjai keretében már megkezdődött a hivatal tevékenységének ausztriai ügyekre korlátozása (létrehoztak egy cseh, majd magyar titkári posztot is), de végül csak 1559-ben állt fel a birodalmi és örökös tartományi ügyekben egyaránt illetékes **Birodalmi Udvari Kancellária *(Reichshofkanzlei).*** Vezetője formálisan – a birodalom első főpapjaként – a mainzi érsek volt, aki a császár jóváhagyásával maga nevezte ki a bécsi székhelyű hivatal ügyeit ténylegesen is vezető alkancellárt. Külön részleg alakult az osztrák ügyek igazgatására, amelyből II. Ferdinánd (1619–1637) alatt szerveződött meg az **Osztrák Udvari Kancellária.** A hivatal széttagoltsága ugyanakkor itt is megfigyelhető, mivel az ausztriai országcsoportok számára külön tagozatokat (expedíciókat) hoztak létre, emellett Csehországnak és Magyarországnak is külön kancelláriája volt.

VI. Károly 1720-ban kiadott rendtartása megszüntette az expedíciókat, és összeolvasztotta a három ausztriai országcsoport hivatalát, amelyet innentől fogva két kancellár irányított. Az első kancellár intézte a dinasztia udvari ügyeit (házasságok, fogadások, ceremóniák) és a külföldi államügyeket, a második kancellár hatáskörében voltak a tartományi ügyek, különös tekintettel a hadiadóra *(contributio).* Az Udvari Kancellária az **1749-es igazgatási reform során szűnt meg, feladatait** a Mária Terézia által 1742-ben önálló hivatal szintjére emelt **Államkancellária vette át.**

3.2. Pénzügyi igazgatás

Az I. Ferdinánd által 1527-ben megszervezett **Udvari Kamara** *(Hofkammer)* volt az udvari államrend egyetlen olyan központi hivatala, amely nem a (Miksa által megteremtett) birodalmi kormányszervek alapján, illetve azokkal párhuzamosan jött létre, hanem teljesen új intézményként. I. Miksa a pénzügyeket a birodalmi Udvari Tanácsban helyet foglaló kincstárnokra bízta, így az örökös tartományoknak nem volt külön pénzügyi szerve. A bécsi Udvari Kamarát I. Ferdinánd azért hozta létre, hogy összefogja az örökös tartományok pénzügyeit igazgató kamarákat (amelyekhez utóbb csatlakozott a Budán felállított Magyar Kamara).

Megjegyzendő, hogy a kamara nem rendelkezett közvetlenül valamennyi állami bevétel felett. A bevételek körében alapszinten elválasztották az udvar és a hivatalnoki kar fenntartását biztosító úgynevezett **kamarai bevételeket** és a katonai kiadások alapjául szolgáló, **rendi hadiadóból származó adókat.** Ez utóbbi összegét a katonai főparancsnokságként működő haditanács határozta meg (egy bizonyos összeghatárig önálló kifizetési joga is volt), ennek alapján szabta ki a kamara az egyes tartományokra kivetett adóösszegeket.

A központnak alárendelve a 16. században öt kamara működött: a már korábban felállt innsbrucki kamara mellé ekkor szerveztek Bécsben is egy hivatalt az ausztriai tartományok részére, majd 1528-ban Magyarországon. Ezekhez járult további három, amelyek Csehország, Szilézia és a Szepesség területén rendelkeztek illetékességgel (a szepességi kamara nem volt egyenrangú a többiekkel, hivatalosan a Magyar Kamara alárendeltségébe tartozott).

Az Udvari Kamara élén a kincstárnok *(Schatzmeister)* állt, felépítését és működését tekintve kollegiálisan működő szakmai szerv volt. Tanácsosai főnemesek, beosztottjai azonban **szakképzett hivatalnokok, fizetett, hivatásos tisztviselők.** A kamara szervezetét az 1537-es kamarai rendtartás keretében átalakították, innentől fogva a vezetést egy szuperintendensre bízták, akit négy kamarai tanácsos segített. Az 1681-es instrukció értelmében tíz kamarai tanácsos közül ötnek bárónak, háromnak lovagi rangúnak és kettőnek „tudós személynek" kellett lennie. A **bürokratikus elven működő,** szakképzett hivatalnokokból álló kamara a Habsburg-kormányzat egyik **leginkább professzionális, modern hivatalának tekinthető.**

A Kamara jelentőségét és befolyását egészen az újkorig megőrizte. Az alapszinten is hozzá tartozó pénzügyek mellett döntő jelentőséggel szólt bele a hadügyekbe, és az időközben felállított más pénzügyi szervekkel szemben is sikerült kompetenciáit megőrizni. Az állami kiadások finanszírozására 1714-ben felállított állami bank, a Bancalitas *(Bancalität),* majd a kettejük együttműködését elősegíteni hivatott **Titkos Pénzügyi Konferencia** *(Geheime Finanzkonferenz)* sem tudott a kamara „árnyékában" hosszabb távon érvényesülni. A konferenciát 1741-ben, a Bancalitast 1745-ben számolta fel az uralkodó.

3.3. Hadügyi igazgatás

A Habsburg katonai igazgatásnak ugyancsak nem volt központi szerve egészen a 16. századig, így az udvari államrendet követően a kamara terjesztette ki befolyását erre a kormányzati területre is. I. Ferdinánd végül 1556-ban hívta életre az **Udvari Haditanácsot** *(Hofkriegsrat),* amely kizárólag képzett és hadi tapasztalatokkal rendelkező tábornokokból állt, egy elnök *(Hofkriegsratspräsident)* vezetésével.

Az új szerv feladata elsősorban a török elleni háború megszervezése volt, így az Oszmán Birodalommal való diplomáciai levelezést is a tanács bonyolította egészen 1742-ig. Hatáskörébe elsősorban a hadszervezés és hadsereg-utánpótlás közvetlen feladatai (toborzás, fegyverzet, ellátmány) tartoztak, egy meghatározott összeghatárig kifizetéseket is teljesíthetett a hadipénztáron *(Kriegszahlamt)* keresztül (efölött az uralkodó és az Udvari Kamara jóváhagyására is szükség volt).

Az Udvari Haditanács a Habsburg kormányzat egyik leghosszabb ideig funkcionáló, meghatározó központi intézménye volt, működését tekintve azonban több hiányossággal és nehézséggel is küzdött. A **kamara** pénzügyi igazgatási eszközrendszere révén **mindvégig megőrizte befolyását a hadi ügyek felett** (alapításától fogva delegálhatott is egy képviselőt a tanácsba), a legmagasabb szintű hadügyeket pedig először a Titkos Tanácsban tárgyalták meg, és csak onnan utalták tovább a haditanács felé. A szerv rendszeres és hatékony működését jelentősen gyengítette, hogy tagjainak egy része nem tartózkodott az udvarban, hanem a különböző hadszíntereken teljesített katonai parancsnoki szolgálatot. Az egyes országokban megalakuló, területi illetékességű, önálló haditanácsok is igyekeztek a központtól elszakadni, velük csak az adott ország kancelláriáján keresztül lehetett kapcsolatot tartani.

A 17. században további központi hadügyi szervek is létrejöttek. Az első az 1650-ben megszervezett (formailag a Haditanácsnak alárendelt) **Főhadbiztosság** volt, amelyet Mária Terézia 1746-ban már közvetlenül uralkodónak alárendelt intézmény rangjára emelt. 1697-ben egy újabb „koordinációs csúcsszervet" hoztak létre **Deputáció** *(Deputation)* néven

a toborzás és adóügyek felügyeletére, ahová a Haditanács és a Főhadbiztosság elnökei mellett meghívták a kamara elnökét és a két osztrák kancellárt is. A legfontosabb hadügyi kérdéseket ugyanakkor továbbra is a Titkos Tanácsban tárgyalták.

A központi haditanács befolyását jelentősen csökkentő területi hadügyi kormányzás 1740-től már az egész birodalomban egységes formában a **Főhadparancsnokságok** *(Generalkommando)* rendszerében működött.

4. Mária Terézia korának reformjai

Az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748) a poroszoktól (vagyis egy addig jóval gyengébbnek minősített államtól) elszenvedett vereség, továbbá Mária Terézia uralkodásának (1740–1780) elfogadtatása érlelte meg a politikai helyzetet 1749-ben ahhoz, hogy a Habsburg-kormányzat belefogjon központi kormányzatának átalakításába.

Az 1749-es reformok szellemi atyja, Friedrich Wilhelm **von Haugwitz gróf döntően három irány mentén** kívánta megújítani a birodalom igazgatását: a tartományi igazgatás terén központnak alárendelt szerveket kívánt létesíteni a rendi intézmények visszaszorítására; a központi igazgatás szintjén meg kívánta valósítani az adminisztráció egységesítését; emellett egy igazgatási rendszerbe kívánta összevonni az ausztriai és a cseh területek adminisztrációját.

A **területi igazgatás** szintjén úgynevezett **tartományi deputációkat** *(Länderdeputation)* rendeltek a rendi befolyás alatt álló hivatalok mellé, közvetlenül az uralkodónak alárendelt hivatalnokokkal. A tartományi deputációkhoz tartozott az adminisztráció valamennyi fontos feladata (adóügy, pénzügy, hadügyi feladatok), emellett egy közös felettes szervet is kaptak a Bécsben felállított Fődeputáció *(Hauptdeputation)* hivatala révén.

A **központi igazgatás egységesítését** egy új, széles hatáskörű szerv, a Haugwitz személyes vezetése alatt álló **Direktórium révén kívánták megvalósítani,** amely a korábbi Osztrák és Cseh Udvari Kancellária igazgatási funkcióit vette át. Az adminisztrációról ugyanakkor leválasztották az **igazságügyi szervezettel összefüggő igazgatási teendőket,** amelyeket egy ugyancsak új szerv, a **Legfelső Jogügyi Hivatal** *(Oberste Justizstelle)* látott el. A Direktórium egyre több pénzügyi és igazgatási hatáskört vont magához, ideirányították a nagy hatalmú Udvari Kamara pénzügyi hatáskörének jelentős részét is (a kamaránál csak az udvari kiadások intézése maradt), emellett a területi szerveket is alárendelték az új központi főhivatalnak. A haugwitz-i reformok nagy része a hétéves háborúban (1756–1763) elszenvedett újabb kudarcot (Szilézia végleges elvesztését) követően megrekedt.

A következő, 1760–61-es – a korábbi államkancellár, **Kaunitz nevével fémjelzett** – nagy **átalakítás keretében** állították fel a birodalom később nagy jelentőségre szert tevő intézményét, az Államtanácsot. Az **Államtanács** *(Staatsrat)* nem hatóságként vagy adminisztratív felettes szervként funkcionált: **az uralkodó tanácsadó szerve** volt három bárói rangú államminiszter és ugyancsak három lovagi rangú államtanácsos részvételével. Tagjai közé a birodalom legnagyobb tekintélyű államférfiúit és hadvezéreit igyekeztek beválogatni.

Az 1749-es reformok elemeiből ekkorra már csak néhány maradt meg. Az igazságszolgáltatás elválasztásának megőrzése mellett a Cseh és Osztrák Udvari Kancellária visszaszerezte adminisztratív hatásköreinek jelentős részét, ahogy az Udvari Kamara is újból a pénzügyi igazgatás legfőbb szerve lett. A pénzügyi hivatalok ellenőrzésére **ekkor**

állították fel a Számvevőszéket *(Rechenkammer),* amelynek elsődleges feladata az egyes hivatalok könyvelésének ellenőrzése és felülvizsgálata lett.

5. A Habsburg Birodalom az újkorban

5.1. A Német-római Birodalom felbomlása

A német tartományokat egybefogó nagy közösség a francia forradalom idejére a megszűnés szélére került. A vesztfáliai békekötés (1648) óta a birodalom a gyakorlatban már nem volt több mint önálló államok, „szuverének" laza közössége egy császár alatt, aki a 18. század végén már semmilyen tényleges hatalommal nem rendelkezett.

A Habsburgok – ha nehéz és számtalan kudarccal járó reformok árán is, de – a 18. század végére igazgatási egységbe tudták rendezni dunai tartományaikat és országaikat. Az osztrák centralizáció a központi adminisztratív szervek kiépítésében volt leginkább eredményes. A formailag még mindig különálló tartományokat az abszolutizmus kormányzása egységes igazgatás alá rendelte, amelyből lassan sikerült kiiktatni a rendi szerveket. Az uralkodó folyamatosan építette ki és bővítette a központi kormányzati szervek körét és befolyását a tartományok fölött, míg a rendi intézmények csak a tartományok szintjén léteztek, egyre csökkenő jelentőséggel. A Habsburg uralkodó formálisan mindenütt az egyes tartományok fejedelmeként járt el, gyakorlatilag azonban egy egységesített államszervezet révén kormányzott az egész Habsburg Monarchiában. A kifejezett egységállam kiépítése ugyan II. József (1780–1790) alatt elbukott, a korábbi centralizáció sikerességét azonban nem lehetett megkérdőjelezni.

A Német-római Birodalom utolsó uralkodója, II. Ferenc (1792–1806) felvette az Ausztria császára címet, így több évszázad közjogi bizonytalanságát követően már **az osztrák örökös tartományok is közjogi egységbe rendeződtek egy szuverén uralkodó alatt** (a Habsburg uralkodóknak csak a császári cím, illetve a cseh és magyar korona vonatkozásában voltak szuverént megillető jogaik, törzsterületeik, az osztrák tartományok vonatkozásában nem).

A birodalom felbomlását, majd Napóleon legyőzését követő időszak eltérő álláspontokat fogalmazott meg a német területek jövőjét meghatározó porosz és osztrák politikusok körében: míg a porosz államférfiak (Stein, Humboldt, Hardenberg) memorandumai egy óvatos, de következetes reformpolitika mellett kötelezték el magukat, Metternich Ausztriája leginkább **az (ismét) fennálló rend védelmére helyezte volna a hangsúlyt.**

A Német Szövetséget *(Deutscher Bund)* létrehozó két megállapodás (*Deutsche Bundesakte* –1815, *Wiener Schlussakte* – 1820) minden tekintetben csak a legszükségesebb elemek megvalósítására szorítkozott. Az elnöki funkciót, amely alapvetően az ügyvezetésre terjedt ki, Ausztria töltötte be. A Német Szövetség működése a gyakorlatban Ausztria és Poroszország kettős hegemóniáján nyugodott, és a többi tagállam szuverenitásának korlátjaként működött.

5.2. A kremsieri tervezet: a föderalizmus és egységállam alkotmányos egyensúlykísérlete

A nagy változásokat hozó 1848-as év tavasza össznémet vonatkozásban a frankfurti alkotmányban öltött közjogi formát egy egységes, ugyanakkor alkotmányos és népszuverenitás alapján álló német állam létrehozására. Az Osztrák Császárságnak – hasonlóan a német területekhez – önmaga vonatkozásában is szembe kellett néznie a német egységgel összefüggő kihívásokkal: az adminisztratív egység megteremtése mellett megoldást kellett kínálni a társadalmi, nemzeti(ségi) és politikai kérdésekre.

Az adminisztratív és kormányzati egység többnyire megvalósult, jóval nehezebb feladatot jelentett a nemzetiségi és társadalmi problémák kezelése. Az össznémet egységtől eltérően a soknemzetiségű Habsburg Birodalmat értelemszerűen **nem lehetett nemzeti egységállamként újjászervezni,** a nemzeti alapú partikularizmus és szétdarabolódás folyamata ellen csak az uralkodó és a dinasztia szerepének és jelentőségének további építésével lehetett érdemben fellépni. Ez a politikai szükségszerűség sodorta a birodalmat a **monarchikus elv** irányába, amely szerint a teljes államhatalom gyakorlása a monarchikus szuverenitás szellemében az uralkodót illeti meg.

A monarchikus elven belüli óvatos alkotmányos reformok első kísérletét az 1848 áprilisában megszületett, úgynevezett **pillersdorfi alkotmánylevél** kibocsátása jelentette, amely kimondta, hogy a szuverenitás egyetlen hordozója (továbbra is) az uralkodó, aki azonban hatalmát az alkotmányos keretek között gyakorolja. A tömegmozgalmak nyomására azonban a császár még ennél is tovább lépett: a parlamentet új alkotmány kidolgozásával bízta meg, ezzel lényegében elismerve az oktrojált pillersdorfi alaptörvény ideiglenes jellegét. Az ily módon Alkotmányozó Nemzetgyűléssé vált testület végül a morvaországi Kremsierben dolgozta ki a monarchia alaptörvényét.

A **kremsieri tervezet,** hasonlóan a frankfurti dokumentumhoz, egy egyensúlyra törekvő alkotmányozó közösség kompromisszuma volt, ami a legjobb eséllyel biztosíthatta valamennyi lehetséges probléma együttes megoldását. A küldötteknek egyidejűleg kellett megoldani a hatalom demokratikus átalakítását és a nemzetiségi függetlenségi törekvések ellenére megőrizni a monarchia egységét. A tartományi autonómia és a birodalmi központosítás igénye közti egyensúlykeresésben végül a föderális alkotmányos monarchia koncepciójában látták a legjobb megoldást.

Az Ausztriában addig példa nélkül álló elgondolás következetesen végigvitte a klaszszikus föderális elvet, egy sajátos „differenciált föderalizmus" formájában.

A föderáció alapját az egyenlően kezelt tartományok képezték, amelyek mindegyike saját törvényhozással rendelkezett, továbbá a tartományok kamaráján keresztül a birodalmi törvényhozásban is közreműködést biztosítottak számukra. A kétkamarás törvényhozást Képviselőházként *(Volkshaus)* és (az eddigi arisztokratikus rendszer helyett), Tartományi Kamaraként (*Länderkammer*) szervezték meg.

A nemzetiségi elemet a történelmileg kialakult országhatárokon belül, míg a választókerületeket az etnikai-nemzetiségi viszonyok alapulvételével kellett kialakítani. Emellett a közigazgatás is a „soknemzetiségű összállam" nemzeti vagy multinacionális alapjain szerveződött.

A kremsieri tervezet alkotmányos vagy polgári jellegét biztosította, hogy a kormányzás alapvonalait a **népszuverenitásból vezette le,** érvényesítve a **hatalommegosztás**

elveit. Az uralkodó jogállása a formalitás szintjéhez közelített, jogainak gyakorlását szigorúan az alkotmányhoz kötötték. Az alkotmány mindemellett külön fejezetben tartalmazta – a frankfurti alkotmányhoz hasonlóan – az **alapjogok katalógusát** is.

A kremsieri alkotmány elégtelensége végső soron ugyanoda vezethető vissza, mint a frankfurti kísérlet kudarca. Ez a tervezet sem mérlegelte megfelelően a kor politikai és hatalmi viszonyait és realitásait. Míg a német tervezet a legjelentősebb tagállamok (és uralkodóik) és a porosz király távolmaradása miatt bukott el, addig Ausztriában a megerősödött császári hatalom számolta fel az alkotmányos mozgalmat.

A kremsieri tervezetben felvázolt föderalista rendszer, amely a tartományok és a birodalom két szintjét próbálta kiegyensúlyozni, **nem vette figyelembe** a harmadik (egyben legfontosabb) tényezőt: **a császári hatalom részéről jelentkező igényt a monarchikus kormányzásra** vagy annak legalább elemeiben való fenntartására. A föderatív dualizmus „harmadik pólusa", vagyis a forradalmak leverését követően konszolidálódó uralkodói politika előbb a népszuverenitás gondolatát, majd rövidesen az alkotmányosságot is felszámolta a politikai életben és a közjogi intézményekben.

5.3. A neoabszolutizmus kora – az osztrák egységállam eszméjének próbálkozásai és bukása

A forradalmak bukásával a császári abszolutizmus megkapta azt a régóta várt lehetőséget, hogy az Osztrák Császárság egészét központosított egységállammá szervezhesse. Az udvar által megvalósított, monarchikus elv mentén felépített központosítás ugyanakkor a polgárosodást segítő kompromisszumkeresés helyett az abszolutizmus államszervezési elveit elevenítette fel.

Az **olmützi alkotmány** kibocsátásával a dinasztia ismét a **császári szuverenitás** mellett kötelezte el magát, amit az is jelzett, hogy az alaptörvényt pátens formájában adták ki. Az 1851-ben kibocsátott **„szilveszteri pátens"** formálisan is felfüggesztette az olmützi alkotmánylevelet, ezt követően egy évtizeden át a kifejezett abszolutizmus modellje és a központosított egységállam gondolata uralta az osztrák politikát.

A neoabszolutista politika sikertelensége azonban nyilvánvalóvá vált, ezért az uralkodó egy átmeneti megoldást választott az enyhülés érdekében. Az 1860 őszén kiadott **októberi diploma,** az abszolutizmus „sajátos önkorlátozó privilégiumlevele", visszatért a decentralizált egységállam modelljéhez: visszaállította az erdélyi, a magyar és a horvát országgyűléseket, miközben a Birodalmi Tanács is többletjogosítványokhoz jutott. A rendszer tehát nem szakított az egységállam modelljével, de megpróbálta a föderalisztikus elemeket, a centralizációs megoldásokat és az abszolutizmus „eszköztárát" többé-kevésbé szintézisbe hozni.

A császár 1861-ben, formailag az októberi diploma „mellé", annak kiegészítéseként, kibocsátotta a **februári pátenst.** A dokumentum igyekezett a föderalizmus és az uralkodói önkorlátozás terén a lehető legmesszebbre menni. Az egyes tartományok valódi autonómiához, meghatározott hatáskörökhöz jutottak; emellett a szűkebb Birodalmi Tanács intézményesítése tulajdonképpen elismerte Magyarország különleges jogállását. A februári pátens volt az utolsó kísérlet arra, hogy az abszolutizmust alapjaiban megtartó hatalmi rendszerbe alkotmányos elemeket építsenek be.

5.4. Az Osztrák–Magyar Monarchia – a hárompólusú dualizmus átmeneti félmegoldása

Az Osztrák–Magyar Monarchia államszervezeti berendezkedése vonatkozásában mutatkozik meg leginkább az a sajátosság, hogy a Habsburg Monarchia adottságaiból fakadóan nem tudott megfelelő és még kevésbé tudott tartós megoldást kínálni a 19. század kihívásaira. Míg Németország és az európai államok többsége a nacionalizmus egységesítő ereje és a dinasztikus hatalomgyakorlás összeegyeztetésének problémájával küzdött, a dunai monarchiának ugyanezt a kérdést fordított irányban, az etnikai széttagoltság és a dinasztikus egységesítés között egyensúlyozva kellett (volna) megoldania.

Létrejöttét tekintve a dualizmus a **két legnagyobb államalkotó tényező vezetőinek, elitjeinek kompromisszuma volt egymással és az uralkodóval;** még inkább leegyszerűsítve: a dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kiegyezése. I. Ferenc József uralkodását a magyar Országgyűlés az 1867. június 8-i koronázással törvényesítette, majd a május 29-én jóváhagyott kiegyezési törvényt az uralkodó július 28-án szentesítette. A „közös ügyi törvényjavaslatot" Ferenc József csak novemberben terjesztette az osztrák Birodalmi Tanács elé, amelynek Képviselőháza november 21-én hagyta azt jóvá, végül **„decemberi alkotmány" néven vonult be az osztrák alkotmánytörténetbe.**

A kiegyezéssel alapvetően megváltozott az összbirodalom Magyarországhoz való viszonya. A magyar területek 1849 óta a birodalom meghatározott (esetleg többletautonómiával is rendelkező) tartományaiként illeszkedtek a monarchia rendszerébe, míg a kiegyezéssel az uralkodó a magyar tartományi hatalom hatásköreit birodalmi hatalommá növelte. A Magyar Korona országainak komplexuma felsorakozott a többi, osztrák fennhatóság alatt álló, úgynevezett „ciszlajtániai" birodalom mellé sajátos, európai összehasonlításban példa nélkül álló államalakzatot hozva létre.

Az Osztrák–Magyar Monarchiát nevezhetjük perszonáluniónak és reáluniónak is, mivel **megvoltak a közös intézményei,** de kétségtelen, hogy ezek a „közös" kézen maradó jogosítványok valójában az alkotmányos keretek közé helyezett **uralkodói prerogatívákat jelentették.** A közös uralkodó személye is „intézményesítve" volt, emellett közös szerveket is életre hívtak a megállapodás során.

Ugyancsak megosztott képet kapunk a monarchia **felek általi megítélése tekintetében.** A magyarok évszázados nemzeti függetlenségük végre-valahára kiharcolt eredményeit, saját nemzeti szerveket láttak a területükön illetékes intézményekben, míg az osztrákok egy igazgatásilag két félre osztott birodalom egyik felének birodalmi intézményeként tekintettek a magyar oldalt kormányzó hivatalokra mint a birodalom jogfolytonosságának bizonyítékaira.

Még különösebb sajátosság volt a **közös külügy léte** és problematikája, amennyiben Ausztria és Magyarország külön-külön rendelkezett államisággal, azonban nemzetközi jogalanyiságukat közösen gyakorolták. Ténylegesen és jogilag viszont a Monarchia két külön állam volt, amit az Állandó Nemzetközi Bíróság is elismert. A **„közös ügyek"** (külügy, hadügy, pénzügy) ebben a rendszerben leginkább az állami együttműködés minimumát jelentették, nem pedig valamiféle közös állami szintet. A három közös minisztériumot nem emelték egy „összbirodalmi kormány" szintjére, a feladatköröket a gyakorlatban a Koronatanács egyesítette, szándékosan nem hozva létre hivatalosan egy egységes birodalmi szervet.

Hangsúlyozandó továbbá, hogy a kiegyezést Magyarország elsősorban a dinasztiával és nem a „társállammal" kötötte, ennek megfelelően a megállapodás legalább három elemből, Magyarországból, Ausztriából és a császári hatalomból állt, vagyis a dualizmus valójában egy „hárompólusú kompromisszum" volt.

Az összetettséget tovább növelte, hogy **a Monarchiát alkotó két állam maga is tovább tagolódott** (mondhatni két külön „kisbirodalom" volt). Ez lényegesen jelentősebb volt az osztrák oldalon, ahol a ciszlajtán birodalomfél önmaga is föderális szerkezetű volt, ehhez jött még később a többletjogokkal felruházott autonóm Galícia. Ez utóbbinak megvolt a magyar párja is: a budapesti kormányzat is lemondott számos jogosultságáról a horvát–szlavón–dalmát társországok javára (továbbra is nyitva hagyva ugyanakkor a jelentős területeket elfoglaló román és szlovák nemzetiségek problémáját). Mindehhez járult még az 1908-tól közösen igazgatott (és újabb kétmilliónyi nemzetiséget csatlakoztató) Bosznia-Hercegovina közös kormányzása.

Az Osztrák–Magyar Monarchia végeredményben egy hárompólusú rendszerben konzerválta a Habsburg Birodalmat megrázó 19. századi problémákat anélkül, hogy bármelyikre is hosszú távú megoldást adott, adhatott volna. A nemzetiségi kérdés, a nemzetiségek önrendelkezési jogának közjogi intézményrendszerben való kifejezése éppúgy elmaradt, mint a dinasztia szerepének alkotmányos alapokon való átértékelése. Az Osztrák–Magyar Monarchia rendhagyó rendszere átmenetileg összekapcsolta a birodalom legerősebb államalkotó tényezőit és azok elitjeit a dinasztia érdekeivel. Tekintetbe véve ugyanakkor, hogy nem kívánta megválaszolni, csupán elhalasztani a saját jövőjével összefüggő kérdéseket, végeredményben egy megreformálhatatlan rendszert intézményesített.

Irodalomjegyzék

Bihari Péter (2002): *A németek. 2000 év Európa közepén.* Budapest, Műszaki.

Brauneder, Wilhelm (1994): *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig.* Kajtár István ford. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem.

Frotscher, Werner – Pieroth, Bodo (1997): *Verfassungsgeschichte.* München, C. H. Beck.

Hajdu Lajos – Horváth Pál – Nagy Lászlóné – Ijjas József (1991): *Összehasonlító alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Hoke, Rudolf (1993): *Österreichische und Deutsche Rechtsgeschichte.* Wien–Köln–Weimar, Böhlau.

Horváth Pál – Révész T. Mihály (1994): *Általános jogtörténet I.* Budapest, Nemzeti.

Huber, Ernst Rudolf (1967): *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789.* Band I. *Reform und Restauration 1789 bis 1830.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Kohlhammer.

Huber, Ernst Rudolf (1968): *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789.* Band II. *Der Kampf um Einheit und Freiheit 1830 bis 1850.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Kohlhammer.

Huber, Ernst Rudolf (1988): *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789.* Band III. *Bismarck und das Reich.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Kohlhammer.

Katus László (2000): *A középkor története.* Budapest, Pannonica.

Mezey Barna – Szente Zoltán (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet.* Budapest, Osiris.

Poór János szerk. (2000): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény.* Budapest, Osiris.

Poór János szerk. (2009): *A kora-újkor története.* Budapest, Osiris.

RÁCZ Lajos szerk. (2002): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Polgári kor.* Budapest, HVG-Orac.
RUSZOLY József (1989): *Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban, 1815–1848.* Szeged, JATE.
WILLOWEIT, Dietmar (1990): *Deutsche Verfassungsgesichte Vom Frankenreich bis zur Teilung Deutschlands.* München, C. H. Beck.

VIII. fejezet

Az angol polgári alkotmányfejlődés történeti elemei

Kelemen Miklós

1. Az angol abszolutizmus sajátosságai

1.1. Történeti áttekintés

A királyi hatalomért versengő két ház (a Yorkok és Lancasterek) bő három évtizeden át tartó harca, a rózsák háborúja (1455–1487) a középkori Anglia történelmét lezáró, utolsó, kiemelkedő eseménysorozatnak tekinthető. A polgárháború Bosworth melletti csatájában (1485) döntő győzelmet arató, Lancesterek által támogatott Tudor Henriket már a csatatéren királlyá koronázták. Henrik egy év múlva feleségül vette Yorki Erzsébetet, szimbolikusan egyesítve a két ellenséges dinasztiát. Az ekkor elkezdődő, 1603-ig tartó Tudor-korszak jelentősen átalakította az angol királyság kormányzati rendszerét és politikai berendezkedését, emellett Anglia nagyhatalommá válása szempontjából is döntő jelentőségű történelmi periódusnak bizonyult.

VII. Henrik (1485–1509) uralkodásának meghatározó sajátossága volt, hogy a 15. század végére Anglia elvesztette európai érdekeltségei jelentős részét. Az angol külpolitikát évszázadokig meghatározó irányvonal: a francia területek iránt támasztott (a kormányzó Plantagenet-ház személyes érdekeltségein is alapuló) igények másodlagossá váltak. Anglia előbb „bezárkózott", majd (a 16. század végére) a tengerek és a gyarmatok felé kezdte meg kiépíteni saját, Európától független gyarmatbirodalmát.

VII. Henrik uralkodásának másik érdeme, hogy **gazdaságilag és politikailag is stabilizálta** a főnemessége, hadserege és európai érdekeltségei jelentős részét elvesztő szigetország belső rendjét, és a létszámát tekintve jelentősen megcsappant honi arisztokráciával szemben megerősítette a királyi hatalmat. Az uralkodói centralizáció kiemelt lépésének tekinthető az új, királyi szervként intézményesített **Csillagkamara (Star Chamber)** létrehozása, amely elsősorban a királyhoz vont ügyek bírósága lett.

VIII. Henrik (**1509–1547**) alatt folytatódott a királyi hatalom politikai és gazdasági megerősítése, amelyben jelentős szerepet játszott az **uralkodói irányítás alatt álló új egyházszervezeti rendszer, az úgynevezett anglikán egyház** megteremtése.

Henrik – elődjénél kevésbé felelős gazdaságpolitikája és az emiatt keletkezett államadósságok miatt – kénytelen volt több, korábban a Szentszéknek fizetett bevételt is államosítani. A nyílt szakítás azonban akkor következett be, amikor a pápa nem volt hajlandó

felbontani a király Aragóniai Katalin spanyol hercegnővel kötött házasságát. Az angol uralkodó már 1526-ban bejelentette a fiúgyermek nélküli házasság felbontására irányuló szándékát, a pápa azonban – hosszas halogatás után – 1534-ben nyíltan is megtagadta a válás kimondását (politikai szempontból a Szentszék ezzel a spanyol uralkodónak való elkötelezettségét is kifejezésre juttatta). Henrik – kihasználva az angol parlament pápa-ellenességét – 1534-ben olyan törvényt fogadtatott el a parlamenttel, amely kimondta, hogy az angol egyház feje nem a pápa, hanem az angol király (Henrik egyébként már 1531-ben önmagát nyilvánította az angol egyház fejévé). Az anglikán egyház megtartotta a régi, katolikus egyházszervezetet, és az új hittételek kidolgozása is csak I. Erzsébet uralkodása alatt történt meg, az államkincstár azonban jelentős bevételre tett szert a szekularizált kolostori birtokokkal.

I. Erzsébet (1558–1603) uralkodása az angol abszolutizmus fénykora és Anglia világhatalmi szerepének megalapozása. A VIII. Henrik és Boleyn Anna lányaként született uralkodó (aki nem ment férjhez, és utódot sem hagyott maga után) hithű protestáns volt. Uralma alatt visszatértek a protestantizmushoz, elfogadták az úgynevezett *Harmadik Általános Imakönyvet,* amely több katolikus dogmával is szakított. A vallási viták lezárása érdekében végül 1563-ban sikerült elfogadtatni az **anglikán dogmákat tartalmazó, úgynevezett Harminckilenc cikkelyt.**

Erzsébet külpolitikájában döntésre vitt két, régóta húzódó problémát is: a skót kérdést, illetve Anglia Spanyolországhoz fűződő viszonyát.

A skót **Stuart Mária 1561-ben foglalta el Skócia trónját, és igényt tartott Anglia királyi címére is.** Mária egyrészt leányágon maga is a Tudor-ház tagja volt, másrészt katolikusként fattyúnak tartotta Erzsébetet, akinek apja többször is elvált. Máriának 1566-ban született meg Jakab nevű fia, aki Erzsébet halála után az angol trónt is örökölte. Mária ellen 1567–1568 folyamán felkelés tör ki (férjét meggyilkolták, és Mária a gyászév letelte után ment feleségül szeretőjéhez), és az uralkodónő kénytelen volt Angliába menekülni, ahol mintegy húsz évig megtűrték, de mivel nem volt hajlandó lemondani az angol trón iránti igényéről, 1587-ben kivégezték.

A Stuart Mária kivégzése miatt megindított, a pápa által meghirdetett „keresztes hadjárat" lehetőséget adott a Spanyolországgal és a pápasággal évtizedek óta fennálló politikai és hatalmi konfliktus eldöntésére. Az akkori világ első számú nagyhatalmának számító, hatalmas gyarmatbirodalommal rendelkező II. Fülöp spanyol király hajóhada, **a Nagy Armada pusztulása 1588-ban** megnyitotta Anglia lehetőségeit a világtengerek meghódítására és **saját gyarmatbirodalmának kiépítésére** (1585-ben alapították meg a „szűz királynőről" elnevezett Virginiát, Anglia első amerikai gyarmatát; 1600-ban megalakult a Brit Kelet-indiai Társaság elődje).

1.2. Királyi kizárólagosság helyett hatalmi egyensúly

A királyi hatalom megerősödését hozó Tudor-kor – bevett elnevezése ellenére – nem tekinthető klasszikus értelemben vett „abszolutista" kormányzásnak. Az **angol abszolutizmus államának hatalmi szerkezete** és politikai gyakorlata **jelentős eltéréseket mutat** a kontinens államaiban megvalósult kormányzati formáktól.

Az európai abszolutizmus általános sajátosságának számító, **rendeleti úton történő kormányzásra Angliában is történtek kísérletek, azonban ezek sikertelenek maradtak.** 1539-ben a parlament a „felhatalmazási törvényben" *(Statute of Proclamation)* lehetővé tette VIII. Henrik számára, hogy a törvénnyel egyenértékű királyi rendeleteket bocsásson ki. A királyi rendeletek és parancsok szerepe I. Erzsébet uralkodása alatt tovább nőtt. Az úgynevezett „proklamációs törvényeket" azonban 1610-ben az angol bírák ünnepélyes tiltakozása nyomán eltiltották, a Proclamatio visszaszorult, és már csak a Parlament összehívására és a törvény felhatalmazása alapján készült királyi rendeletek kibocsátására szolgált.

Az angol parlament mint rendi gyűlés az abszolutizmus korszakában is folyamatosan ülésezett, és – még ha az uralkodó sok esetben olyan helyzetben is volt, hogy rá tudta kényszeríteni akaratát a gyűlésre – fel sem merülhetett, hogy hosszabb ideig ne hívják össze a két kamarát.

Itt kell rámutatnunk az angol rendiség egyik kiemelkedően fontos jellemzőjére: a városok képviselőinek Európában sehol nem látott arányú, megkülönböztetett mértékű szerepvállalására. Az 1295-ös „Mintaparlament" *(Model-Parliament)* alsóházában a városok 232 fővel képviseltették magukat, míg a grófságok 74 követet küldtek. A városi küldöttek alsóházi többsége még nagyobb jelentőségű annak fényében, hogy a Közösségek Háza *(House of Commons)* a 14. századtól már az egész rendi gyűlés politikai súlypontját alkotta. Az 1320-ban keletkezett nagy jelentőségű szabály a „Parlament tartásának módjáról" *(Modus Tenendi Parlamentum)* rögzítette, hogy **az alsóházi tagok** *(commonerek)* **meghívása nélkül érvényesen nem tartható parlament.** IV. Henrik 1407-es deklarációja már elvi éllel mondta ki, hogy az adókat és segélyeket a *commonerek* adják, ehhez a felsőház „csak" hozzájárul. Az alsóház említett szerepéből kifolyólag kizárható volt, hogy a felsőház meghívásával „kiváltják" a kétkamarás Parlament ülését (ez történt Franciaországban, ahol az Általános Rendi Gyűlés helyett 1614-től csak a felsőházat vagy az Előkelők Kamaráját hívták össze).

Az európai abszolutista államokkal ellentétben az angol parlament szilárdan **megőrizte a legfontosabb adók feletti rendelkezés jogát** is. Az angol rendeket az 1215-ös Magna Carta 12. cikkelye alapján megillető hűbéri főadók a **pajzspénz** *(scutagium, scutage)* és a **„segély"** *(auxilium, aid)* megmaradnak a parlament hatáskörében (az említett adókkal rokonítható hűbéri díjat, az úgynevezett *taille-t* a francia uralkodó 1439-től „állandó hadiadóként" uralkodói hatáskörbe vonta).

A rendi adók mellett ugyanakkor **megmaradtak a parlament hozzájárulása nélkül beszedhető királyi bevételek** is, amelyek elsősorban az uralkodó főhűbéri jogain alapultak. Idesorolható a hűbérbirtok elidegenítése után királynak fizetendő díj és a hűbérbirtok öröklési illetéke, amelyek a közvetlen királyi hűbérek vonatkozásában egészen a 17. századig fennmaradtak. Hasonló lehetőséget jelentettek a koronát megillető **háramlási jogok.** Amennyiben a hűbéres örökös nélkül halt meg, a hűbér visszaszállt a hűbérúrra. Az angol földbirtokjog ehhez hasonlóan kezelte azt az esetet is, amikor a hűbér azért szállt vissza a hűbérúrra, mert hűbéresét árulás *(felony)* miatt elítélték. A királyt mint főhűbérurat az ilyen jellegű háramlási jog akkor is megillette, amikor a hűbéres felségsértést *(treason)* követett el.

A kontinensen is jól ismert, „felségsértési perekre" alapozott, hírhedt állami vagyonszerzés, a fiskalitás sajátos angol megoldásánál is nagyobb ellenérzést váltott ki azonban a hűbérúri jogon gyakorolt **gyámsági jogok** érvényesítése. Amennyiben a hűbér örököse

kiskorú volt, gyámra volt szüksége. A katonai hűbér esetén az örökös huszonegy éves koráig a gyám volt a hűbérúr, aki nem tartozott elszámolással. A katonai gyámság alatt álló hűbéres helyzetét tovább nehezítette, hogy gyámjának, hűbérurának (értsd: a királynak) joga volt őt megházasítani, a felajánlott házastárs visszautasítása esetén pedig a házasság értékének megfelelő (!) kártérítést fizettetni a gyámolttal.

A **közbevételek mentén kialakított hatalommegosztás** keretében ugyanakkor sikerült a rendi hozzájárulást nem igénylő királyi bevételek körét és „intenzitását" kompromisszumos jelleggel mérsékelten tartani. Az angol uralkodók nem törekedtek sem a rendi adók saját hatáskörbe vonására, sem azok uralkodói bevételekkel történő kiváltására. A kompromisszum és az erőegyensúly fenntartására jó példa az I. Erzsébet kormányzásának végére elhatalmasodó gyakorlat, amelynek keretében az uralkodó kizárólagos monopóliumokat adományozott a parlament hozzájárulása nélkül. A gyakorlat ellen az alsóház 1597-től kezdve tiltakozott, végül 1601-re sikerült is az uralkodóval az említett jogokat visszavonatni.

A parlament politikai befolyásának legfontosabb elemei mindazonáltal a **rendi gyűlés befolyása alatt álló állami szervek** voltak a központi és területi kormányzatban. A központi kormányzat meghatározó szervei között mindenekelőtt a **három királyi főbíróságot** kell megemlítenünk. A **Királyi Tábla** *(King's Bench),* a **Közös Ügyek Bírósága** *(Court of Common Pleas)* és a **Kincstári Bíróság** *(Court of Exchequer)* közös sajátossága, hogy mindhárman a tradicionális rendi-közösségi jogot, az úgynevezett ***common law-t*** **alkalmazták** (ezért hívták őket együtt a „common law főbíróságoknak").

Az említett három főbírósággal párhuzamosan fejlődött ki az uralkodói befolyás alatt álló Titkos Tanács *(Privy Council)* bíráskodása és a VII. Henrik által 1485-ben felállított **Csillagkamara** *(Star Chamber)* ítélkezése. Mindkét uralkodói fórum sajátossága, hogy eljárásjogában **nem alkalmazta a *common law* elveit,** az esküdtszék *(jury)* intézményét és a Magna Carta 39. cikkelyében lefektetett „őt megillető eljárás" *(due process of law)* alapszabályát. Az említett királyi bíróságok és a Csillagkamara mintájára később létrehozott rendkívüli törvényszékek és tanácsok a parlament számára ezért válhattak a saját jogukat kikerülő **királyi „önkény bíróságaivá".** Az említett okokra tekintettel a ***common law*** **szabályainak védelme** a saját befolyása alatt álló bíróságok kompetenciájának védelmét is jelentette a parlament számára, amely utóbb a 17. század hatalmi viszonyait meghatározó, alapvető politikai kérdéssé vált.

Hasonlóan politikai okból vált jelentőssé az ugyancsak királyi befolyás alatt álló **Kancellária Bírósága** *(Court of Chancery),* amely szintén nem a *common law-t* és nem is az „önkénybíróságok jogát", hanem egy római jogi és kánonjogi alapokon álló sajátos eljárást, az úgynevezett méltányosság *(equity)* jogát alkalmazta (az intézményt ezért nevezték sokszor „a méltányosság bíróságának" is). A kancelláriai bíróság előtt lehetőség volt arra, hogy a megfelelő performula *(writ)* hiányában *common law* bíróságokon nem érvényesíthető ügyeket is elbíráljanak a „méltányosság" alapján. A parlament érthetően nem kedvelte az intézményt, mivel a méltányosság jogcíme alapot adhatott az ügyek jelentős részének királyi bíróságokhoz vonására is.

A parlament politikai befolyásának harmadik meghatározó eleme a vidéki (megyei) igazgatás és az abban meghatározó szerepet játszó **békebírák** *(Justices of the Peace)* tisztsége. A békebírák eredetileg olyan nemesek voltak, akiknek elsődleges feladata a béke fenntartása és a királyi tisztviselő, a *sheriff* munkájának segítése volt az adott megyében. Egy 1330-ban kiadott törvény a békebírák feladatává tette a bűnüldözést és a gyanúsítottak

bebörtönzését, illetve a vád jóváhagyása utáni bíróság elé állítását. A békebírák azonban **nemcsak a rendfenntartással összefüggő bűnüldözés** és nyomozás, hanem **a bíráskodás feladatait is ellátták,** aminek során ők is a *common law* elveit és eljárását alkalmazták. A néhány békebírából álló kisebb gyűlés *(Petty Session)* ítélkezhetett kis jelentőségű ügyekben. Nála magasabb szintet jelentett az 1388-ban intézményesített **Évnegyedes Gyűlés** *(Quarter Session),* amely a megye valamennyi békebíráját összefogta. E bíróság fontosabb ügyekben első fokon, a *Petty Sessiontől* érkező ügyekben pedig fellebbviteli fórumként működött. A Korona számára fenntartott és súlyosabb ügyekben ugyan továbbra is a központi bíróságoktól kirendelt utazó bírák jártak el, a grófsági igazgatás rendszerét azonban a békebírák tevékenysége határozta meg. A békebírák a bíráskodáson túl **igazgatási és rendészeti feladatokat is elláttak,** míg az Évnegyedes Gyűlés döntött a nagyobb jelentőségű igazgatási kérdésekben.

A megye vagy grófság *(county)* tehát eredetileg a királyi igazgatás területi egysége, a vezetését ellátó sheriff és a főtisztviselők az uralkodó emberei. A Magna Carta utáni fejlődés, a 14. század jogtörténeti változásai azonban a királyi tisztviselők, így a *sheriff* jelentőségének csökkenését hozták, a *county* pedig fokozatosan átalakult a (parlament befolyása alatt álló) **vidéki nemesség önigazgatási és önkormányzati egységévé.** A folyamat kulcsszereplőinek bizonyuló békebírák a 14. századtól sorban megszerezték a grófsági igazságszolgáltatás és igazgatás legfontosabb jogosítványait. A folyamat betetőzéseként 1530-tól az önkormányzatiság alapkövének számító grófsági adóztatási jog az **Évnegyedes Gyűlés** *(Quarter Session)* hatáskörébe tartozott.

A területi igazgatás szintjén tehát nem a királyi tisztviselők, hanem az említett, helyi önigazgatást intézményesítő tisztviselők és szervek (mindenekelőtt az Évnegyedes Gyűlés) voltak meghatározók. A parlamentnek a területi igazgatás szintjén megnyilvánuló fölényét a királyi kormányzat a **rendkívüli jelleggel felállított,** de utóbb mégis meghagyott **tanácsok és rendkívüli bíróságok felállításával** próbálta korlátozni. Ebbe a körbe sorolható a VII. Henrik által (a katolikus felkelés leverésére felállított) **Északi Tanács** vagy például a Walesi Tanács és az anglikán egyházügyi reformmal összefüggő Egyházügyi Főbizottság. A rendkívüli tanácsok bíráskodása az önkénybíráskodás egyik formáját jelentette a parlament számára. Idesorolható a hadijog civilekre történő alkalmazásának gyakorlata is.

2. Az angol polgári átalakulás

2.1. A Stuart uralkodók hatalomra lépése és a kompromisszum megbontása

A gyermektelenül elhunyt I. Erzsébet halála a Tudor-ház kihalását jelentette: a megüresedett trónt Stuart Mária fia, Stuart Jakab (1603–1625) foglalta el. Az új dinasztia, a Stuartok hatalomra kerülése elsősorban nem új intézmények bevezetésében, sokkal inkább a **meglévő intézmények korábbitól eltérő értelmezésében jelentett fordulatot.** Az abszolutizmus addig használt kompromisszumos felfogásával szemben a skót királyok az uralkodói hatalom függetlenségéből indultak ki. A Stuartok uralkodása már az első évektől kezdve kikezdte a parlament és a királyi hatalom között évszázadokon keresztül megőrzött, kényes egyensúlyt.

I. Jakab uralkodásának huszonkét éve alatt mindössze négyszer hívta össze a parlamentet, ezért a rendi gyűlés által megszavazott adók hiányában a királyi jogon szedett jövedelmek fokozott igénybevételére kényszerült. A hűbéri jogon szedett bevételek (gyámsági jog, illetékek), továbbá a monopóliumok és királyi jogok ismételt kiárusítása mellett különösen sérelmes volt az alattvalók számára elrendelt **kényszerkölcsönök, kötelező adományok és befizetések** rendszeresítése.

A központi bíróságok addigi egyensúlyi rendszerében fontos változást jelentett, hogy a királyi befolyás alatt álló kancelláriai bíróságnak I. Jakab 1616-ban rendelettel jogot adott arra, hogy bírói paranccsal letiltsa a *common law* bíróságok ítéleteinek végrehajtását.

Még komolyabb támadást jelentett a parlamenti hatalom intézményeire nézve a békebírák bíráskodási jogának felfüggesztése a megyékben az ott állomásozó hadsereg javára. A hadi helyzetre tekintettel **az ország több területén is bevezették a hadijogot** (felfüggesztve a rendes jogszolgáltatást), kényszerrel beszállásolták a hadsereg tagjait magánszemélyekhez, és a lakosokkal szemben is lehetővé tették a hadijog alkalmazását – ez volt a leginkább sérelmes. A bíráskodásnak ez a rendkívüli formája egyszerre számított önkényesnek (vagyis a *common law* szabályaitól eltérőnek) és politikailag is sérelmesnek, mivel elvonta a parlamenti befolyás alatt álló békebírák hatásköreit.

A Jakab halála után trónra lépő I. Károly (1625–1649) idejére összehívott parlament a Stuart-korszak addigi negyedszázadával szemben megfogalmazott kritikák első kifejeződése. A rendi gyűlés alkalmából összeállított **Jog Kérvénye** *(Petition of Right)* 1628-ban elsősorban a fentebb említett sérelmeket foglalta össze, és azok mentén fogalmazta meg az uralkodóval szembeni kéréseket.

Az angol történeti alkotmány alapdokumentumának számító **Petition of Right** követelései a következők:

a) Az uralkodó **ne vessen ki adót a parlament jóváhagyása nélkül, és ne kényszerítse alattvalóit azok befizetésére.**

   A követelés elsősorban a kényszerkölcsönök és adományok formájában beszedett, kikényszerített közbevételek tilalmára vonatkozott, emellett először mondta ki azt a később kiemelt fontosságúvá váló elvet, miszerint valamennyi közbevételt parlamenti hozzájáruláshoz *(common consent by act of Parliament)* kell kötni. A rendek ezáltal a királyi és parlamenti közbevételek addigi kettős – a felek kölcsönös bizalmára épülő – rendszerét kívánták megváltoztatni (tekintettel az uralkodóval szembeni bizalom elmúlt évtizedekben tapasztalt elapadására).

   A parlament hozzájárulásával szedett közbevételek elvét még kifejezettebbé tette az 1629-ben kiadott úgynevezett **háromcikkelyes törvény** *(Three Resolutions),* amelynek első két bekezdése kimondta, hogy ha valaki adó befizetésére buzdít, az közellenségnek számít, illetve az is közellenség, aki adót önként befizet. Értelemszerűen mindkét esetben a parlament által meg nem szavazott adókról, befizetésekről van szó.

b) A *Petition of Right* második követelése a ***common law*** **elveinek alkalmazása és legfontosabb garanciáinak betartása büntető ügyekben.**

   A dokumentum kifejezetten hivatkozik a Magna Carta 39. cikkelyére, amely kimondja, hogy szabad embert bebörtönözni, birtokától, szabadságától megfosztani csak és kizárólag egyenrangú személyek törvényes ítélete *(lawful judgement of his peers)* vagy az ország tövényei *(laws of the land)* alapján lehet.

Utóbbi két követelmény tartalmilag az esküdtszék *(jury)* előtti eljárás és a *common law* szabályainak alkalmazását írja elő. A követelés értelemszerűen a *common law* bíróságok (három központi bíróság, békebírák) hatáskörének visszaállítását célozta a *juryt* és a *common law*-t sem alkalmazó önkénybíróságokkal és a hadijoggal szemben.

c) A kérvény harmadik eleme a **hadijog alkalmazásának megszüntetése** civilekkel szemben és a **törvénytelen beszállásolások megszüntetése,** vagyis a hadijogot megalapozó katonai jelenlét felszámolása.

Mint említettük, a hadijog alkalmazása a polgári lakosság körében a katonai bíróságok kompetenciakörének bővítését jelentette a *common law* bíróságokkal szemben, ráadásul éppen a személyes szabadságot érintő (gyilkosság, rablás) és a politikailag kényes ügyekben (hűtlenség, lázadás).

A *Petition of Right* a dokumentum végén elhelyezett 10. cikkelyben ismételten és külön is összefoglalja a parlament kéréseit:

„Ezért alázatosan kérjük Királyi Felségedtől, hogy ezentúl ne lehessen senkit arra kényszeríteni, hogy ajándékozzon, kölcsönt adjon, adózzon vagy hasonló terheket vállaljon a Parlament jóváhagyása nélkül, és ne lehessen esküt venni senkitől amiatt, megjelenésre kötelezni vagy letartóztatni, és ezek megfogadásáért zaklatni, vagy szabadságában korlátozni, és a már említett módokon ne lehessen szabad embereket elfogni, vagy letartóztatni. És hogy az említett katonák és tengerészek legyenek eltávolítva, és ezzel a lakosság ne legyen terhelve, és az említett rögtönítélő bíróságok legyenek felszámolva és működésük beszüntetve." (Nagyné Szegvári 1976, 9–11.)

2.2. A forradalom és a „hosszú parlament" alkotmányos változásai

A korábbi történeti irodalomban rendszerint *angol polgári forradalom* néven jelölt eseménysorozat összességében **a király és a parlament közötti politikai küzdelmet jelentette,** amely a király északra távozását követően éleződött fegyveres harccá, polgárháborúvá.

Az 1640-es parlament összehívása még esélyt kínált az ellentétes érdekek összehangolására, békés és kompromisszumos megoldására. A tavaszra összehívott parlamentet azonban az uralkodó a megegyezés- és a tárgyalókészség látható hiányában néhány hét után feloszlatta (mindössze 1640. április 13. és május 5. között ülésezett a gyűlés, ezért utólag „rövid parlament" néven emlegették).

Az év végén ismételten összeült parlament már jóval hosszabb ideig együtt maradt, és – jelentős személyi változtatásokkal ugyan, de – csaknem tizenhárom évig (1640. november 3-ától egészen 1653. április 20-ig) ülésezett. A **hosszú parlament** a király északra vonulásától (1642 nyarától) már egyedül, vagyis **királyi hozzájárulás nélkül kormányozta az országot,** és ebben a formájában alkotta meg az angol polgári átalakulást megalapozó legfontosabb törvényeket.

A hosszú parlament korszaka a polgárháború katonai eseményeivel párhuzamosan zajló politikai reformok sorozata, amelyek jelentősen megváltoztatták az angol történeti alkotmány addigi, döntően az uralkodó és a parlament közötti erőegyensúlyra épülő politikai viszonyait a parlament javára. A hosszú parlament a király kivégzését (1649. január

30.) követően a Lordok Háza kamarája nélkül ülésezett. Az ekkortól működő „csonka parlament" az alkotmányos berendezkedés két alapintézménye (király, kétkamarás parlament) nélkül, sajátos „köztársasági parlamentként" tevékenykedett a Cromwell nevével fémjelzett új, „köztársasági" korszak törvényhozásaként.

A hosszú parlament első két évében (vagyis a király Londonban tartózkodása alatt) hozott törvényeket a közelmúlt rossz politikai tapasztalatai inspirálták. Az **1641-ben elfogadott hároméves törvény** *(Triennial Act)* a parlament működésére vonatkozó szabályokat úgy rendezte, hogy az uralkodónak csupán formális jogokat biztosított. A törvény – miután emlékeztet arra, hogy a hagyományok szerint a parlamentet minden évben össze kellene hívni a sérelmek orvoslása végett – megteremti a rendszeres parlamenti ülésezés törvényi garanciáit is.

A *Triennial Act* alapelve szerint **a parlamentet formálisan ugyan az uralkodó hívja össze,** ennek elmaradása esetén azonban **magától is összeül minden harmadik évben** („a parlamentnek össze kell gyűlnie és azt meg kell tartani szokásos helyén, Westminsterben"). Az uralkodói döntéstől függő és attól meghatározott parlament helyébe állított, törvény erejénél fogva „magától összeülő" gyűlés egyértelmű fordulatot jelent a középkori jellegű rendi gyűlésből az újkori törvényhozás irányába.

A törvény a parlament feloszlatásával összefüggő jogokat is átalakította, jelentősen csökkentve ezen a téren is az uralkodó lehetőségeit. A parlament mindkét háza **csak úgy oszlatható fel és napolható el 50 napon belül** (okulva a „rövid parlament" rossz tapasztalatából), hogy azt a **parlament is jóváhagyja.** A parlament tehát ebben a körben csak maga dönthet saját feloszlatásáról és elnapolásáról.

Az 1641-es év másik nagy jelentőségű jogszabálya a **kiváltságos bíróságok eltörlését kimondó törvény,** amely **megszüntette** az „önkénybíróságok" neve alatt összefogott **Csillagkamarát** és a területi tanácsokat (Északi Tanács, Walesi Tanács). A Tudor-korszak parlamenttől független királyi igazságszolgáltatását intézményesítő ítélőszékek felszámolása a Magna Cartára hivatkozással történt. A Lordok Háza összetételében jelentős változást jelentett, hogy annak soraiból 1642. február 16-án kizárták a püspököket (a jogszabály azért is jelentős, mert ez volt az utolsó törvény, amelyhez az uralkodó hozzájárulását adta).

Az uralkodó és a parlament közötti végleges szakításra végül a (csekély szótöbbséggel elfogadott) **Nagy Tiltakozás** *(Grand Remonstrance)* nevű (egyfajta vádiratnak is tekinthető) alsóházi határozatot követően került sor, amelyben a képviselők több mint 200 pontban sorolták fel a király „bűneit". Ezt követően Károly megpróbálta a parlament vezetőit letartóztatni, majd – mivel nem járt sikerrel – híveivel északra vonult, és megkezdte egy királypárti hadsereg szervezését. A polgárháború „hivatalos" kezdete, a **királyi hadsereg zászlófelvonása Nottinghamben 1642. augusztus 22-én** történt meg.

A polgárháború főszereplője nemsokára az – első harcok sikertelenségeit követően – új parlamenti hadsereget létrehozó Oliver Cromwell lett, aki a kor legmodernebb harcászati és taktikai vívmányainak megfelelően szervezte meg az **„új mintájú hadsereg"** *(New Model Army)* egységeit. Az igazi fordulatot a betanított és sortüzelésre képes gyalogság és az egyszerre fanatikus és fegyelmezett elitlovasság, a „vasbordájúak" *(ironsides)* kiképzése jelentette (a királyi hadsereg addigi sikereit elsősorban képzettebb lovasságának köszönhette). A parlamenti sereg első nagy győzelmét Marston Moor mellett aratta 1644-ben, amit egy év múlva egy még fényesebb diadal követett Naseby-nél. A skót és ír háborúkban később is győzelmet győzelemre halmozó hadvezér és hadserege a politikai harcoknak

és a folyamatosan formálódó alkotmányos rendszernek is egyre meghatározóbb szereplői lettek a parlament mellett, később azzal versengve.

A Marston Moor-i győzelmet követően még egy lényeges változás történt a feudális monarchia intézményei körében. **1645-ben megszüntették a király hűbéri jogait, és felszámolták a hűbéri gyámság intézményét,** megszüntetve a „kettős közbevételi rendszer" alapjait (a törvénytelenül kivetett kikötői vámokat és a hajópénzt már 1640-ben eltörölték).

A parlament erőin belüli egység a királypártiak felett aratott döntő győzelmeket követően bomlott meg jól érzékelhetően. A sokáig megosztott, részben a királlyal is különtárgyalásokat folytató parlamenti erők között Cromwell teremtett rendet, majd a király mellé átállt skótok legyőzését (1648 – Preston) követően mintegy 100 presbiteriánus képviselőt zártak ki a parlamentből (az ezután megmaradt gyűlést „csonka parlament"-nek nevezték). A fogságban tartott I. Károlyt bíróság elé állították, majd az angol állam árulójaként 1649. január 30-án kivégezték. **A király és királyság megszüntetését követően a Lordok Házát is feloszlatták,** megszüntetve a feudális monarchia legfontosabb intézményeit. Az 1660-ig tartó bő tízéves korszak egy új, „köztársasági jellegű" alkotmányos berendezkedés kialakításának kísérlete.

2.3. A cromwelli rendszer alkotmányos kísérletei

Az új, köztársasági államforma koncepciója már akkor megfogalmazódott Cromwell híveiben, amikor a mérsékelt parlamentiek és az uralkodó között egyeztetések kezdődtek a monarchia fenntartásáról és a hadsereg leszereléséről. Az új államszervezet alapjait a monarchia és a felsőház 1649 elején történő felszámolása után kezdték kiépíteni. Alapja a John Lilburne (1614–1657) által összeállított és a parlament radikális *(leveller)* szárnya által megfogalmazott 1647-es első tervezet: **A nép szerződése** *(Agreement of the People).* John Lilburne és az általa vezetett radikális parlamenti csoport, az úgynevezett „egyenlősítők" vagy *levellerek* politikai elképzelései az emberek politikai egyenlőségéből indultak ki. Jelentőségük és befolyásuk alapja az volt, hogy a hadsereg tisztjei elsősorban az ő soraikból kerültek ki (a parlamentben elsősorban az independensek és a presbiteriánusok játszottak meghatározó szerepet).

A tervezet középpontjában a köztársasági államforma lehetősége és a szerződéses gondolat, a nép alkotmányozó hatalomként való megjelenítése áll. Különösen a választójog kapcsán hangoztatták, hogy ez olyan alapjog, amely természettől fogva illet meg minden embert. Politikai céljaik között szerepelt az általános választójog kihirdetése és a parlament rendszeres összehívásának, továbbá a képviselők szavazók általi felügyeletének biztosítása. A királyi hatalmat elutasították, és a „szabadságjogok koronájának" tekintett szabad vallásgyakorlás mellett törtek lándzsát.

A tervezet továbbfejlesztéseként fogható fel az 1649-ben kiadott, második leveller alkotmánytervezet, az **„Anglia szabad népeinek szerződése".** A dokumentum már egyértelműen a köztársasági államformát javasolja, a korábbi hatalmi szervezet érdemi átalakításával. Mindezt egy általános választójog alapján létrehozott, csökkentett létszámú (40 fős) egykamarás parlament és egy kartális alkotmány révén tartja megvalósíthatónak.

Az 1649-től 1660-ig tartó időszak az angol történeti alkotmány sajátos periódusának, **„köztársasági közjátéknak"** is tekinthető (amit nem is ismernek el a történeti alkotmány

részének), amelyben egy formailag köztársasági államforma, valójában azonban egy annak leplébe bújtatott egyeduralom intézményesül Oliver Cromwell személye körül.

Az új hatalomfelfogás első kinyilatkozatása egy 1649-es alsóházi határozat, amely szerint: „[A]z Anglia parlamentjében összegyűlt alsóházi képviselők kijelentik, hogy a nép, az Úr szándéka szerint, minden igaz hatalom forrása: és ugyancsak kijelentik, hogy az Anglia parlamentjében összegyűlt alsóházi tagok, akiket a nép választott meg, és akik a népet képviselik, ebben az országban a legfőbb hatalom birtokosai. És ugyancsak kijelentik, hogy bármi iktassék is törvénybe, vagy nyilváníttassék törvénynek a parlamentben összegyűlt alsóházi tagok által, az törvény erejével bír, és kötelező a nemzet minden tagjára nézve, még akkor is, ha a király vagy a főrendi ház nem járult hozzá." (NAGYNÉ SZEGVÁRI 1976, 25.)

A **népszuverenitás** Angliában először megfogalmazott kinyilatkozatása, majd az ezt kifejező egykamarás parlament koncepciója már egyértelműen jelzik az addigi hagyományoktól eltérő új irányt.

Cromwell rendszere akkor teljesedett ki, amikor a feloszlatott csonka parlament (vagyis a 13 éve kormányzó hosszú parlament maradványa) helyébe állított gyűlés rendkívüli hatalmat szavazott meg a hadsereg parancsnokának. Ennek alapja az 1653-ban kiadott **Kormányzati Eszköz** *(Instrument of Government)* néven ismert új alkotmány, amely Anglia államformáját „Nemzetközösségben" ***(Commonwealth)*** jelölte meg (az elnevezés Anglia, Skócia és Írország egységére utalt). A **„protektorátus korszaka"** (1653–1659) lényegében minden szempontból szakított az angol alkotmányosság intézményeivel.

A cromwelli alkotmány **radikális átalakulást hozott a hagyományos kormányzati struktúrában,** részleteiben az *Instrument of Government* javarészt a *leveller* alkotmánytervezetek elgondolásait valósította meg: a köztársasági államformát, élén a *lord protector* addig ismeretlen hivatalával. A monarchia helyett köztársasági államformát intézményesítő új rendszer egyrészt a történeti alkotmány helyett egységes alkotmánylevélben rendezte a főhatalom és kormányzás kérdéseit, másrészt a parlamenti szuverenitás alapján álló, kétkamarás törvényhozás helyett népszuverenitásra épülő, egykamarás parlamentet állított a kormányzás középpontjába.

Az **egykamarás (400 tagú), államfői jóváhagyás nélküli parlament** kialakítása mellett szabályozták az általános választójogot, de közel sem olyan kiterjesztő módon, ahogy a *levellerek* szorgalmazták (a parlament kialakításának módja elsősorban az independensek elképzeléseit tükrözte).

Az állam élére a ***lord protector*** méltóságával felruházva Oliver Cromwell került, aki kormányzati teendőit végül a hadsereg vezetőiből álló testület, a 41 fős **Államtanács** segítségével látta el. Cromwell katonai kormányzata akkor vált teljessé, amikor egy újabb sikertelen parlament feloszlatását követően 1655-ben (egy kisebb királypárti felkelésre hivatkozva) **a birodalom területét 11 kormányzóságra osztotta,** élén tábornokaival.

Cromwell így végeredményben éppen azokat a parlament számára fontos politikai intézményeket számolta fel (kétkamarás rendszer, adómegszavazás, békebírák), amelyek megerősítéséért a parlament folyamatosan küzdött a Stuartok trónra lépése óta.

A parlament és az egyre nyíltabb katonai diktatúra közötti feszültségeket egy ideig mérsékelték Cromwell katonai és külpolitikai sikerei és a parlament mögött álló londoni City bankárjainak ebből származó gazdasági előnyei. A skótok feletti győzelmek, majd Írország meghódítása (nem kevésbé a „zöld sziget" termékeny keleti földjeinek átengedése

az angol pénzarisztokráciának) mellett különösen nagy jelentőséggel bírt az 1651-ben kiadott **Hajózási törvény** *(Navigation Act).* A tengeri kereskedelmet rendező új jogszabály kimondta, hogy a szigetországba csak angol hajók vagy a terméket előállító országok hajói szállíthatnak árut, kizárva ezzel a holland közvetítő kereskedelmet. A másik tengeri nagyhatalom számára előnytelen rendezés eredményeként kirobbant angol–holland háborút (1652 és 1654 között) is sikerült egy eredményes békével lezárni.

A saját katonai egyeduralmát építő Cromwell és a parlament közötti megegyezés utolsó jelentős kísérlete a gyűlés által 1656-ban megfogalmazott ***Alázatos kérelem és tanács*** *(Humble Petition and Advice).* A parlamenti petíció lényegében az angol történeti **alkotmány alapintézményeinek (királyság és parlamenti felsőház) visszaállítását** kezdeményezte, emellett a parlament hagyományos jogainak védelmében kérte, hogy a **parlament hozzájárulása nélkül ne lehessen se adót megszavazni, se tisztviselőket kinevezni** (válaszul a 11 katonai körzet létrehozására).

A monarchia visszaállításáért cserébe a parlament felajánlotta Cromwellnek a királyi címet (amelyet a lord protector végül nem fogadott el). A biztató kezdetek után végül nem sikerült a feleknek egyezségre jutniuk, Cromwell uralmának végül a lord protector 1658-as halála vetett véget. Utódja az általa kijelölt fia, Richard Cromwell lett.

3. Az angol parlamentáris monarchia létrejötte

3.1. A Stuart-restauráció – egy sikertelen visszatérés

Oliver Cromwell ugyan halála előtt még sikeresen élt utódkijelölési jogával, ugyanakkor nem lehetett kérdéses, hogy fia, Richard nem rendelkezik apja tekintélyével, és még kevésbé lesz képes arra, hogy összetartsa a hadsereg és a parlament hatalmi harcában alaposan próbára tett protektorátus politikai rendszerét. A hadsereg nem is engedelmeskedett az új lord protector akaratának, és az északi hadsereg parancsnokát, Monck tábornokot ismerte el, aki Richard lemondatása után 1660-ban bevonult Londonba.

A királyi és államfői összehívás hiányában csak „félhivatalos" parlament (amelyet elnevezése *convention* után nevezhetünk *konventparlamentnek*) megkezdte a monarchia intézményeinek lassú visszaállítását, elsősorban a korábban megfogalmazott *Alázatos kérelem és tanács* pontjainak mentén.

Visszaállították – igaz, a királypárti főrendek nélkül – a Lordok Házát, majd meghívták I. Károly fiát Anglia trónjára. A későbbi II. Károly az 1660. április 4-én kiadott **bredai nyilatkozatában** ígéretet tett az apja ellenségeit megkímélő amnesztiára (a „királygyilkosok", vagyis a halálos ítéletet hozó parlamenti bíróság tagjai kivételével), emellett szavatolta a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változások elismerését, a vallásszabadság biztosítását és a hadsereg pénzügyi követeléseinek teljesítését. **II. Károly 1660. május 25-én visszatért Angliába, és trónra ült.** A protektorátus korszaka – amelyet nevezhetünk az angol történelem „köztársasági kísérletének" is – véget ért.

A Stuart uralkodó első éveiben sikeresen használta ki azt a megosztottságot, amely az anglikán királypártiak és a protektorátus időszakában meghatározó szerepet játszó Cromwell-hívek nonkonformistái között állt fenn.

A restauráció kormányzata teljes mértékben **szakított a protektorátus intézményeivel.** A királypártiak bosszút állhattak az I. Károlyt kivégző bíróság tagjain, Cromwell holttestét kihantolhatták, és nyilvánosan felakaszthatták, II. Károly uralkodásának (1660–1685) első éveiben leginkább az ő akaratuk érvényesült („gavallérparlament").

A királypárti többség két lényeges törvényt is elfogadtatott az anglikán egyház védelmében. A ***Corporation Act*** **(1661)** értelmében a helyi kormányzat valamennyi kinevezett vagy választott tisztségviselőjének (az állampolgári eskü mellett) meg kellett esküdnie az anglikán vallásra, a királyi egyházfőségre, és részt kellett vennie anglikán szertartáson. A ***Uniformity Act*** **(1662)** ezen előírásokat a papságra is kiterjesztette, kiegészítve az anglikán egyház alapelveit meghatározó anglikán imakönyv és a *Harminckilenc cikkely* elfogadásának követelményével. A törvények egyszerre irányultak a Cromwell-párti nonkonformista belső ellenzék és a kívülről (francia támogatással) fenyegető katolikus veszély elhárítására (a törvény nyomán mintegy 2000 puritán lelkész vált meg hivatalától).

A politikai rendszer ugyanakkor **nem tért vissza az 1640 előtti viszonyokhoz,** inkább a „fordulat éveinek" intézményeit restaurálta. Visszaállították a parlament felsőházát és az anglikán egyház hatalmát, a királypártiak elkobzott birtokait viszont nem adták vissza, és fel sem merült az 1641-ben felszámolt önkénybíróságok (Csillagkamara, Magas Bizottság stb.) újraszervezése.

II. Károly – a kezdeti kompromisszumok ellenére – sosem mondott le az ország „rekatolizálásáról", elképzelhetetlennek tartotta a puritánokkal történő megegyezést, és őszintén törekedett az abszolutizmus helyreállítására. Ez utóbbi céljában maximálisan támogatta XIV. Lajos francia király is. Legfontosabb lépése ezen a téren az **1672-ben kiadott türelmi rendelete,** amely lehetővé tette a katolikusok részére az állami hivatalok és tisztségek betöltését. A parlament erre válaszul fogadtatta el 1673-ban az úgynevezett **Tanúságtételi törvényt** *(Test Act),* amelynek értelmében minden állami tisztviselőnek hivatalba lépése előtt a katolikus hitelvekkel ellenkező hivatali esküt kell letennie az uralkodó egyházfőségére, az anglikán szertartás szerinti úrvacsorát kell vennie, és el kell utasítania az átlényegülés tanát.

A restauráció korszakának kiemelkedő eredménye a ***Habeas Corpus Act*** elfogadása 1679-ben. A törvény a *Magna Carta* 39. cikkelyének általános elveit részletezi, valamint az abban megfogalmazott büntetőeljárási garanciákat rögzíti oly módon, hogy a letartóztatás és fogva tartás jogát a *common law* bíróságokhoz köti.

A szabályok értelmében a **letartóztatott és fogva tartott személyeket** a karhatalmi szerv **köteles** (egy meghatározott, szűk időkereten belül) **bíróság elé állítani, meg kell jelölnie a fogva tartása okát, majd a bíróság döntésének megfelelően köteles eljárni.** A bíróságok dönthetnek a fogva tartás fenntartása, megszüntetése, továbbá óvadék ellenében történő megszüntetése mellett.

A fogvatartókhoz címzett, *Habeas Corpus* parancshoz való jog ezáltal magának a fogvatartottnak a joga lesz arra, hogy személyes szabadságának súlyos sérelmével járó fogva tartásáról bírói szerv döntsön (és nem a királyi befolyás alatt álló bizottságok vagy végrehajtó szervek). A *Habeas Corpus Act* – azon túl, hogy a szabadságjogok fejlődésében mérföldkőnek számít – politikailag is lehetővé tette, hogy a parlament befolyása alatt álló bíróságok kompetenciája megmaradjon a személyes szabadságot leginkább érintő (és politikai szempontból is igen érzékeny) büntetőeljárás körében.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *Habeas Corpus* törvényben felkínált garanciák igénybe vehetősége döntően függött a fogvatartott anyagi lehetőségeitől. A bíróság elé állítás költségeit ugyanis a fogvatartottnak kellett meghitelezni, emellett az **óvadék összege is igen magas volt** (már az 1689-es *Bill of Rights*-nak ki kell mondania a túlzott mértékű óvadékok tilalmát, amit az 1816-os *Habeas Corpus* törvény tovább mérsékelt). A *Habeas Corpus* tárgyi hatálya nem terjedt ki a „király személyét érintő" és a királyi Titkos Tanács *(Privy Council)* elé tartozó ügyekre (felségsértés, árulás).

A **Magna Carta** vonatkozó szakasza szerint: „39. Szabad embert *(free man)* elfogni, bebörtönözni, jogaitól vagy birtokaitól megfosztani, jogfosztottá nyilvánítani, száműzni vagy helyzetében bármilyen más módon sérelmet okozni csak a vele azonos jogállásúak által hozott törvényes ítélet vagy az ország törvényei *(law of the land)* alapján lehetséges."

Az azonos jogállásúak által hozott ítélkezés jogából fejlődött ki utóbb az **esküdtszék** *(jury)* **általi bíráskodáshoz való jog** és a *jury* intézményét alkalmazó, valamint az ország jogának *(law of the land,* illetve *common law)* szabályai szerint eljáró bíróságokhoz való jog.

A ***Habeas Corpus Act*** ezt a jogot fejleszti tovább annyiban, hogy a büntetőeljárás első szakaszát jelentő letartóztatás és fogva tartás engedélyezéséhez is az említett bíróságok engedélye szükséges.

A törvény szabálya szerint: „Abban az esetben, ha Habeas Corpus érkezik a sheriffekhez, börtönőrhöz vagy tisztviselőhöz olyan személyre vonatkozóan, aki ezek őrizetében van, és az a *writ* az említettek részére, vagy az illető börtön helyettes tisztjeihez vagy egyéb tisztviselőihez van kiállítva, úgy ezen vagy ezeknek a személyeknek, illetve személynek a *writ* kiállításától számított **három napon belül** (hacsak nem árulás vagy felségsértés a vád) **kötelessége legyen** (értsd: **az alábbi módon eljárni**) […] az **ily módon fogva tartott vagy letartóztatott személy testét** a Lordkancellár vagy az ügyeket ellátó Főpecsétőr vagy azon bíróság bírái vagy bárói előtt, amely az említett okmányt kibocsátotta […] az abban foglalt rendelkezéseknek megfelelően **fel kell mutatni;** hasonló módon **tanúsítani kell továbbá a fogva tartás vagy bebörtönzés valódi okait.**" (Nagyné Szegvári 1976, 37–38. Kiemelés: K. M.)

3.2. A „dicsőséges forradalom" – a parlamentáris monarchia alkotmányos alapjai

Az 1660 és 1689 közötti Stuart-restauráció időszakának két Stuart uralkodója (II. Károly és II. Jakab) végül éppen azokon a pontokon nem tudott hosszú távú, kompromisszumos megoldást találni a parlamenttel, mint elődeik: az adóztatás terén és a vallásügyi kérdésekben.

Az 1679 után összehívott parlamenteket II. Károly eredmény és megegyezés nélkül sorban feloszlatta, így megszavazott adók nélkül, francia kölcsönökből kormányozta államát 1685-ben bekövetkezett haláláig. A Stuartok egyre leplezetlenebbül avatkoztak be vallásügyi kérdésekbe, kifejezetten a katolikusok érdekében. Az 1672-es türelmi rendeletet követően ismételten felállították a **vallásügyi bizottságot** mint bíróságot (Vallásügyi Megbízottak

Bírósága), ezzel a forradalom előtti állapotok rossz emlékű intézményét, a királyi különbíróságokat élesztették újra.

A kiábrándult parlament végül 1688-ban állította félre a megunt dinasztiát azzal, hogy megüresedettnek nyilvánította a trónt, majd II. Jakab vejének, **Orániai Vilmosnak, Hollandia helytartójának ajánlotta fel a királyi címet.** Vilmos harcok nélkül vonult be Londonba, II. Jakab pedig külföldre távozott. A vér nélküli vagy „dicsőséges" forradalom közel egy évszázad után végérvényesen rendezte a parlament és a király közötti hatalmi viszonyokat – egyértelműen az előbbi javára.

A Stuartok fiúágának elűzésével a hatalmat a leányági leszármazóiknak juttatták. Az új király, III. Vilmos (1688–1702) így a parlament és a rendek hozzájárulásával és akaratából került hatalomra (nem örökléssel lépett trónra, még ha meg is volt a kapcsolat a régi uralkodóval). A parlament azt is előírta, hogy a tényleges királyi hatalmat csak maga Orániai Vilmos gyakorolhatja, részletesen meghatározta a trónöröklés szabályait is a király halála utáni időkre. Vilmos trónra lépését dinasztikus kapcsolatokkal is többszörösen megerősítették. Orániai Vilmos anyja, Mária a kivégzett I. Károly leánya volt, emellett Vilmos trónra lépését megelőzően feleségül vette az utolsó Stuart uralkodó, II. Jakab lányát – a vele értelemszerűen rokoni viszonyban álló – Máriát, akivel együtt uralkodott annak 1794-ben bekövetkezett haláláig (Vilmos felesége Mária angol királynő volt, és nem királyné).

A dicsőséges forradalom nyomán **1689-ben kiadott Jogok törvénye** *(Bill of Rights)* az új uralkodó és a parlament közötti megállapodást és az arra alapozott alkotmányos szabályokat tartalmazta. Ebben a felek egyenlőségére építő közjogi alapdokumentumban az uralkodó is egy szerződő fél, ezért az őt megillető jogosítványokkal szemben a törvény felsorolja a másik szerződő fél, az alattvalók jogosítványait. A *Bill of Rights* törvényi szabályait közvetlenül a Stuart-restauráció történelmi tapasztalatai és az arra adott pragmatikus megoldási lehetőségek inspirálták, mindezen túl azonban megteremtették az új típusú királyság, az **angol parlamentáris monarchia intézményrendszerének alkotmányos alapjait** is.

Az alaptörvény első szakaszaiban véglegesen rendezte a parlament és a király közötti törvényalkotási jogköröket, formaságokra korlátozva az uralkodó szerepét ezen a téren. A királynak többé **nem volt joga** (a parlament hozzájárulása nélkül) **törvényeket felfüggeszteni, visszavonni,** továbbá azok végrehajtását letiltani.

Lényeges, korábbi uralkodói jogot szüntettek meg azzal, hogy a királynak **nincs hatalma a törvények alól kivételt tenni,** ami lényegében a privilégiumok és mentességek királyi adományozását szüntette meg, egyúttal értelemszerűen tartalmazta azt az elvet is, miszerint a törvényekhez a király is kötve van. A törvények alóli kivételezés gyakorlatának kategorikus tiltása magában foglalta a törvény előtti egyenlőség követelményét is, mivel az uralkodónak már nem volt lehetősége arra, hogy például meghatározott személyeket felmentsen az általános törvényi követelmények alól (például a Tanúságtételi törvény kötelező protestáns esküje alól a katolikusokat).

A modern értelemben vett **költségvetési jog alapszabályának** tekinthető a *Bill of Rights* 4. cikkelye, amely valamennyi Korona számára szedett bevétel eredeti célját tekintve az uralkodó mozgásterét kívánta megszüntetni a közbevételek és közkiadások meghatározásában. A kérdést szabályozó 4. cikkely **törvényellenesnek nyilvánította valamennyi „Korona számára vagy használatára szolgáló" pénzösszeg kivetését a parlament jóváhagyása nélkül,** annál hosszabb időre vagy annak jóváhagyásától eltérő módon.

A törvény **megtiltotta hadsereg tartását békeidőben** az ország területén. Ezzel a rendelkezéssel a hadsereg állomásoztatását és az ezzel párhuzamosan bevezethető hadijog alkalmazhatóságát zárta ki, nem kevésbé a cromwelli korszakban rossz emlékű katonai kormányzatnak kívánta elejét venni. Ugyancsak egy régi sérelem orvoslása történt meg azzal, hogy **rögzítették a kérvényezés (petíció beadásának) jogát** az uralkodó felé, és az uralkodónak megtiltották ezekben az esetekben a letartóztatás vagy büntetés alkalmazását.

A törvénytelen letartóztatás tilalmának kimondásával megerősítették a *Habeas Corpus Act* alapvető rendelkezéseit, ugyanakkor az említett törvény egyik gyenge pontját korrigálták azzal, hogy rögzítették a **túlzott mértékű és összegű óvadék vagy bírság kiszabásának tilalmát.** A *jury* összetételének meghatározásával és az esküdtek kiválasztásának szabályozásával további garanciát teremtettek a *common law* szerinti, törvényes eljárás érvényesüléséhez.

A **kegyetlen és „ismeretlen" büntetések tilalma** magában foglalta a büntetőjogi alapelv lényegét („nincsen büntetés törvény nélkül" – *„nulla poena sine lege"*), a jogerősen elítélt gyanúsítottakkal szembeni büntetéskiszabás tilalma pedig tartalmilag az ártatlanság vélelmének megfogalmazása. Ugyan csak korlátozottan, a parlament tagjaira vonatkoztatva, de már deklarálva lett a **szólásszabadság** is.

A *Bill of Rights* hivatkozott részletei:

1. A királyi hatalomnak az az állítólagos joga, hogy a Parlament hozzájárulása nélkül felfüggesszen törvényeket vagy azok végrehajtását, törvénytelen.
2. A királyi hatalomnak az az állítólagos joga, hogy visszavonjon törvényeket, vagy azok végrehajtását megállítsa, amint ezt a múltban állították és gyakorolták, törvénytelen.
3. Azok a bizottságok, amelyek korábban az Egyházi Ügyek Bizottságát állították össze, valamint az ehhez hasonló bizottságok és bíróságok törvényellenesek és károsak.
4. A Korona számára vagy használatára szolgáló pénzösszegek kivetése az előjogra való hivatkozással, a parlament jóváhagyása nélkül, hosszabb időre vagy a parlament meglévő vagy jövőbeli jóváhagyásától eltérő módon törvénytelen.
5. Az alattvalóknak jogában áll, hogy a királyhoz petícióval forduljanak, és az emiatt történő vádemelés, illetve letartóztatás törvényellenes.
6. A parlament hozzájárulása nélkül a királyság területén állandó hadsereg felállítása és fenntartása béke idején törvénytelen.
8. A parlament tagjainak megválasztása szabadon kell, hogy történjék.
10. Túlzott összegű óvadékot tilos megkívánni vagy túlzott mértékű bírságot kiszabni, sem kegyetlen vagy ismeretlen büntetést alkalmazni.
11. Az esküdteket lajstromozni és rendszeresen cserélni kell, hogy azoknak az esküdteknek, akik *treason* ügyekben járnak el és vesznek részt az ítélethozatalban, *freeholdereknek* kell lenniük.
12. Büntetést vagy elkobzást ígérni olyan személyeknek, akiket még nem ítéltek el, jogellenes és érvénytelen.
13. A panaszok orvoslása és törvények megerősítése és megtartása érdekében állandóan parlamentet kellene tartani. (NAGYNÉ SZEGVÁRI 1976, 42–44.)

Az **1701-ben megszületett trónöröklési törvényt** *(Act of Settlement)* azért adták ki, mert ekkor halt meg száműzetésben II. Jakab törvényes angol király, III. Vilmos pedig özvegyen és leszármazók nélkül élt. A *Bill of Rights* trónöröklési szabályai szerint Anna dán hercegné leszármazottainak kellett volna követnie Vilmost és Máriát az angol trónon. Mivel azonban Anna egyetlen fia, Vilmos is meghalt, így **Anna esetleges trónra kerülése** (ami 1702-ben be is következett), illetve **az ő utód nélküli halála esetére rendezni kellett a trónöröklés kérdését.**

Az *Act of Settlement* trónörökléssel összefüggő szabályai mellett számos közjogi és alkotmányos szabályt tartalmazott az uralkodó és a parlament viszonyában. Az említett szabályok jelentős része az uralkodó személyére tekintettel (ha német vagy „idegen" uralkodója lesz az országnak) született, ugyanakkor a *Bill of Rights* mellett meghatározta az ekkor kiépített parlamentáris monarchia hatalmi rendszerét.

A törvény a következő öröklési rendet rögzítette: Anna után II. Jakab harmadik lányának, Erzsébetnek (aki katolikus apja mellett megmaradt protestánsnak), **a hannoveri választófejedelem feleségének a leszármazottai** következhettek (a kiválasztás meghatározó szempontja volt, hogy a leendő uralkodó protestáns legyen, ami a Stuartok családjában nem volt túl gyakori). Anna (1702–1714) uralma után, valóban a Hannover-ágból való I. György (II. Jakab dédunokája) örökölte a brit koronát, és ma is a **Hannover-ház** (mint a Stuartok leányági utódai) alkotja a brit királyi családot – „Windsor-ház" néven.

Az *Act of Settlement* közjogi rendelkezéseiben ismételten deklarálva lett az anglikán egyház és a protestáns vallás dominanciája, amennyiben kimondták a **katolikusok kizárását** az angol trónról: a koronát birtokló személynek csatlakoznia kell az anglikán egyház közösségéhez. A trónra kerülő mindenkori protestáns vallású uralkodónak koronázási esküt kellett tennie.

Az angol uralkodók jövőbeli idegen származására tekintettel további korlátokat állítottak az uralkodó kormányzási hatalma elé. Amennyiben nem angol születésű lesz a király, akkor Anglia **csak a parlament hozzájárulásával kötelezhető** arra, hogy **olyan területekért folytasson háborút, amelyek nem tartoznak az angol koronához.** Valamennyi háborúval megszerzett területet az angol koronához kell csatolni. Annak érdekében, hogy az uralkodó ne a „saját országából" irányítsa Angliát (ne legyen távollévő vagy *absens* uralkodó), előírták, hogy a király **csak a parlament hozzájárulásával hagyhatja el Anglia területét.**

Az uralkodó idegen hivatalnokok vagy külföldi szervek segítségével történő kormányzását kívánták megakadályozni azzal, hogy **nem angliai születésű személy nem lehet tagja** a (kormány elődjének megfeleltethető) **Titkos Tanácsnak, sem a parlament alsóházának,** illetve külföldi **semmiféle közhivatalt vagy tisztséget nem tölthetett be.** Valamennyi kormányzati ügy, amely az említett Titkos Tanács hatáskörébe tartozik, csak ott intézhető el, mégpedig a tanács javaslata és határozata alapján.

Az uralkodó kivételezési jogának (*Bill of Rights*-ot követő) további szűkítését jelentette, hogy a király **kegyelmezési jogát is korlátozzák,** amennyiben a parlament által felelősségre vont személynek nem adhatott az uralkodó kegyelmet.

A *Bill of Rights* és az *Act of Settlement* szabályai – európai típusú kartális alkotmány híján – a történeti alkotmány meghatározó elemeként rendezték a parlamentáris monarchia alapelveit, ami a király kormányzati hatalmának csökkentését, a parlament dominanciájának megteremtését jelentette.

4. Kitekintés – a parlamentáris monarchia néhány sajátos intézménye

4.1. A költségvetési jog

A parlamentáris monarchia „alapító okiratának" tekinthető *Bill of Rights* (1689) a parlament javára döntötte el a csaknem egy évszázada tartó politikai és háborús küzdelmeket. Az alaptörvény 4. cikkelye a modern költségvetési jog alapszabályának is tekinthető, egyben véget vetett a közbevételek feletti rendelkezést szabályozó, hosszú ideje elhúzódó folyamatoknak. Az uralkodó közbevételek feletti rendelkezése megszűnt, valamennyi Korona (értsd: az állam) számára szolgáló adó kivetése parlamenti hozzájáruláshoz lett kötve.

A kérdés részleteit már korábban szabályozta egy **1672-ben meghozott parlamenti határozat,** amelyben kialakították a költségvetés meghatározásának hármas rendszerét. A szabály értelmében az **alsóház jogosult megszavazni a költségvetési kiadásokat,** és ugyancsak alsóházi jog az ennek fedezetéül szolgáló adó megszavazása (ez összhangban állt a történeti alkotmány gyakorlatával). Lényeges különbség ugyanakkor a rendi adómegajánlás és a modern költségvetési jog rendje között, hogy a már megszavazott költségvetést csak **külön felhatalmazási határozat után lehetett végrehajtani,** azaz a beszedett adót elkölteni. Ez utóbbit hívják majd *Appropriation Billnek,* azaz felhatalmazási vagy költségvetés-végrehajtási törvénynek. Mint tudjuk, a rendi adók esetében csak azok beszedését szavazták meg, a felhasználás már (ellenőrizetlen) uralkodói hatáskörnek számított. A költségvetési jog ezzel szemben már magában foglalta a beszedés és a felhasználás jogát is, mindkettőt a parlament kompetenciájába utalva. 1694-ben külön is rögzítik, hogy a költségvetési törvény mindig az alsóházban terjesztendő elő, és azt, hogy a Lordok háza azon nem eszközölhet változtatásokat.

4.2. A kabinetkormányzás

Az angol uralkodók nem feltétlenül voltak jelen a saját királyi titkos tanácsuk ülésein. A **Titkos Tanács** *(Privy Council)* a királyi kormányzat legfontosabb szerve a Tudor-abszolutizmus korszaka óta. Összetétele és létszáma uralkodói döntés függvénye. A létszámát tekintve egyre nagyobbra duzzadt tanácsot a mindennapi kormányzás hatékonysága érdekében idővel egy kisebb testületbe, az úgynevezett **Kabinetbe tömörítették** a legfontosabb ügyágazatokat vezető királyi titkárok részvételével, akik közül a rangelső a **prime minister** (első miniszter) elnevezést viselte. Nem volt külön „miniszterelnöki minisztérium", az egyik miniszter (sokáig a kincstár első lordja) mint „első miniszter" látta el a kormányelnök feladatait. A Kabinet tehát fogalmilag a Titkos Tanácson belül kialakított szűkebb testületként funkcionált.

A modern értelemben vett alkotmányosság meghatározó eleme: a végrehajtó hatalom törvényhozás felé való politikai felelőssége az angol kabinetkormányzás rendszerén keresztül alakult ki. Az angol alkotmányosság parlamenti szuverenitásra épülő alapelvei, továbbá a külföldi és hatáskörében egyre korlátozottabb uralkodók kormányzati gyakorlata egyszerre vezetett oda, hogy a végrehajtó hatalom vezető szervévé váló Kabinet **elsősorban a parlament irányába tartozott jogi és politikai felelősséggel.**

A Kabinet feje formálisan továbbra is az uralkodó, annak távollétében a *prime minister.* A Kabinet ülésein a Hannover-uralkodóktól kezdve már csak nagyon ritkán elnökölt személyesen is az uralkodó. A király szerepe arra korlátozódott, hogy a Kabinet államtitkárai (miniszterei) közül egyet, a parlamenttel egyetértésben, a választásokon győztes párt tagjai közül első miniszterré *(prime minister)* nevezett ki, illetve bízott meg. Az uralkodó személyes jelenléte hiányában a Kabinet tagjai a *prime minister* irányításának vannak alárendelve, és politikailag a parlamentnek felelősek. Amennyiben a Kabinet tagjával szemben bizalmatlanság nyilvánul meg a parlamentben, le kell mondania. A *prime minister* lemondása az egész Kabinet lemondásával jár.

4.3. A bírói függetlenség angol modellje

Az abszolutizmus korának rossz tapasztalatai a királyi bíróságokkal összefüggésben azt a sajátos közjogi szabályozást eredményezték, hogy a bírák jogállása is a parlament hatáskörével összefüggésben lett rendezve.

A bírói függetlenség (sajátosan angol) elvét egy 1652-es törvény fogalmazta meg, amely kimondta, hogy **a bírák addig maradhatnak hivatalukban, „amíg jól viselik magukat"** *(quamdiu se bene gesserint).* Az igazságszolgáltatás tagjainak elmozdítására csak parlamenti hozzájárulás birtokában kerülhetett sor. A pénzügyi befolyásolás elkerülése érdekében a bírák fizetését a parlament állapította meg, ugyanakkor a költségvetésen belül egy elkülönített pénzalapot képezett a bírák fizetésére szolgáló pénzkeret.

Tekintetbe véve, hogy az 1652-es törvény az angol alkotmányosság „vákuumának" számító időszakban keletkezett, ezt az elvet az 1701-es *Act of Settlementben* megismételték. A törvény szövege szerint: „a bírói bizottságokra vonatkozzon a »Quamdiu se bene gesserint«, és legyen számukra fizetés biztosítva, de a parlament két házának kívánalmára jogosan elmozdíthatók legyenek." (HORVÁTH 1993, 16.)

Irodalomjegyzék

BOTH Ödön (1995): *Fejezetek a nyugat-európai állam- és jogtörténet köréből.* Szeged, JATE.

GERICS József (1982): *A korai rendiség Európában és Magyarországon.* Budapest, Akadémiai.

HORVÁTH Pál szerk. (1993): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba.* Budapest, Tankönyvkiadó.

HORVÁTH Pál – RÉVÉSZ T. Mihály (1994): *Általános jogtörténet I.* Budapest, Nemzeti.

KATUS László (2000): *A középkor története.* Budapest, Pannonica.

KOVÁCS István – SZABÓ Imre (1976): *Az emberi jogok dokumentumokban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

MAITLAND, Frederic William (1961): *The Constitutional History of England.* Cambridge, Cambridge University Press.

MEZEY Barna – SZENTE Zoltán (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet.* Budapest, Osiris.

NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin szerk. (1976): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba.* Budapest, Tankönyvkiadó. (Burzsoá Források)

Poór János szerk. (2000): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény.* Budapest, Osiris.
Poór János szerk. (2009): *A kora-újkor története.* Budapest, Osiris.
Rácz Lajos szerk. (2002): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Polgári kor.* Budapest, HVG-Orac.
Reinhardt, Wolfgang (1999): *Geschichte der Staatsgewalt.* München, C. H. Beck.
Ruszoly József (2011): *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
Sashalmi Endre (2006): *A nyugat-európai államfejlődés vázlata*. Budapest, Pannonica.
Szántó György Tibor (2000): *Anglikán reformáció, angol forradalom.* Budapest, Európa.

Vákát oldal

IX. fejezet

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánytörténete

Tóth Zoltán József

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánytörténete az ország történetének tükre. Egyúttal a múlt örökségével nem terhelt új ember és új világ megalkotásának története is, a progresszió és a haladás, a fejlődés jegyében. Ez az a küldetés, amit az Egyesült Államoknak be kell töltenie az egész világ történetében. Ez a gondolat utópiaként már Francis Bacon (1561–1621) *Nova Atlantis* (Új Atlantisz) művében megfogalmazódik, amely egy olyan ország vízióját vetíti előre éppen az első észak-amerikai kolóniák létrejöttekor, amely a múlt által nem terhelt és a gépies, korlátok nélküli technikai és társadalmi fejlődés állama egy új távoli földrajzi helyen. Az új ember, új világ által létrehozott boldogság eljövetele a teljesen új megalkotásával és a felvilágosodás forradalmi lendületének szükséges alkalmazásával valósítható meg.

Az Amerikai Egyesült Államok másik tradíciója a hagyomány megőrzése, a kialakított és a hétköznapok családi és közösségi rendjében elért és megélt, alkalmazott jogok, szabadságok megőrzése (*conservare* annyi, mint 'megőrzés'). Ez a rend, az életet átfogó és alakító, közösséget szervező biblikus, vallásos és hitbeli hagyományok gyakorlati rendje, amely mögött az általános örök isteni törvények és a generációs hagyományok állnak. Az általános isteni – természetjogi – törvények igazolják, és tükröt mutatnak a hétköznapi gyakorlat igazságainak. A *Biblia,* a brit jogi és (jog)filozófiai, valamint politikai örökség konzervatív világi rendje és életérzése ez, amely nem kívánja a francia és német felvilágosodásból fakadó eszmék exportálását se magának, se a világ más tájai felé. A boldogság jogát és lehetőségét a hagyomány megőrzése és a forradalmi átalakulással szembeni organikus változások biztosíthatják, ahogy a történelem is igazolja. A tökéletes és a tökéletesebb alkotmány megalkotásával is.

1. Az Amerikai Egyesült Államok története és közjogi rendszerei 1817-ig

Az Amerikai Egyesült Államok államformája (szövetségi) köztársaság, kormányformája elnöki (prezidenciális) köztársaság (elnöki szövetségi köztársaság). Az USA 50 tagállamból és 9 egyéb területből (területiumból) áll. Lakóinak száma eléri a 300 milliót (ebből 11,5 millió illegális bevándorló). 2016-ban választották meg a 45. elnökét.

Az **Egyesült Államok alkotmánya** (elfogadása: 1787) földünk legrégebbi hatályban lévő, a történeti-íratlan alkotmány jellegzetességeit is magán hordozó **kartális-írott alkotmánya.** A másik legrégebbi hatályban lévő alkotmány, a történeti-íratlan angol alkotmány, amelynek egyes intézményei, írott és szokásjoga az amerikai alkotmány egyik előzménye. Miután az Egyesült Államok alkotmánya elfogadása és ratifikálása óta folyamatosan hatályban van, és közjogi intézményei és szabadságjogai (legfeljebb kiterjesztő értelmezésében) alapvetően nem változtak, az amerikai alkotmányjog ismerete annak történetiségétől nem elválasztható.

Az Amerikai Egyesült Államok mint állam a **Függetlenségi nyilatkozat** (1776. július 4.) elfogadásával, valamint az amerikai függetlenségi háborút (1776–1783) lezáró, az Amerikai Egyesült Államokat nemzetközileg elismerő **párizsi békével** (1783) jön létre. Az Amerikai Egyesült Államok története a felfedezésekkel, a gyarmatosítással és gyarmatok megalakulásával kezdődik, és nem az őshonos „indián" népek történetével, amely az észak-amerikai (és az egész amerikai) kontinens történetének a része. Az Egyesült Államok alkotmánya, jogrendje és politikája – eltérően a spanyol, francia és brit gyarmatosítástól – az őslakosokat alapvetően alkotmányos jogrenden kívülinek tekintette egészen a 20. század első feléig.

1.1. Az Amerikai Egyesült Államokat létrehozó angol gyarmatok megalakulása

Az angol gyarmatosítás gazdasági és geopolitikai okai mellett meghatározó az angol korona fennhatósága alatt az anglikán egyház 1531-es alapítása következtében kirobbanó hitbéli-vallási konfliktusok sorozata a 16. századtól a 18. századig. A gyarmatosítás első két évszázadában, különösen a 17. században, az angol kolóniákon elsősorban vallási és hitbéli meggyőződésük miatt menekülésre kényszerülő, illetve a saját szabad vallásgyakorlásukat biztosító területet kereső bevándorlók voltak a telepesek.

Az első angol telepet 1584-ben hozza létre Új-Angliában, a Virginiának elnevezett területen Walter Raleigh. Ezek után következett a gyarmatok megalapítása először New England területén, a mai állam északkeleti óceáni partvidéki területein. A bevándorlók a 17. században itt hozzák létre telepeiket, településeiket (Jamestown az első település, amely fennmaradt; ezt **1607-ben** alapították az ekkor elsőként megalakított – immár Virginia gyarmatnak nevezett – területen).

Az Egyesült Államokat létrehozó gyarmatok létrejöttének, alkotmánytörténetének és legendájának kiemelt eseménye a protestáns-puritán hitű **„zarándokatyák"** *(Pilgrim Fathers)* **hajójának, a *Mayflowernek* a megérkezése Massachusetts partjaihoz 1620-ban** (Plymouth, Cape Cod). A Cod-fokhoz érkezett telepesek 1621-ben kölcsönös segélynyújtási szerződést kötöttek az őslakos indiánokkal: ennek emlékére ünneplik meg a hálaadás ünnepét minden novemberben az Egyesült Államokban. Az angol korona a gyarmatok létrehozását különböző kereskedelmi kiváltságokkal (például a *Navigation Acts* – a hajózási törvények a 17. században csak angol hajóknak vagy Anglián keresztüli szállítással engedték meg az Európából származó árukkal való kereskedést az amerikai gyarmatokon), valamint önkormányzó autonómiákat biztosító alapító okiratokkal *(colonial charters)* támogatta.

Az 1664-ben holland vereséggel végződő angol–holland háború lezárásaként 1667-ben a bredai béke és véglegesen a westminsteri egyezmény (1674) alapján Új-Hollandia területe angol kézbe került, és így hozták létre New York, New Jersey, Delaware és Carolina gyarmatokat (Nieuw Amsterdamot nevezték át New Yorkra). 1681–1683-ban William Penn megalapította (az eredetileg holland és svéd gyarmati területen) Pennsylvania gyarmatot és Philadelphiát (és területén a kvéker telepeket). A később Nagy-Britanniától elszakadó 13 amerikai gyarmat közül utolsóként 1733–1735-ben megalakul délen Georgia, jellemzően baptista felekezetű hagyományok alapján szerveződő közösségekből.

Az Egyesült Államok létrejöttének meghatározó előzménye az angol–francia háborúk sorozata. A spanyol örökösödési háborút 1713-ban lezáró utrechti béke következtében az addig francia gyarmat Új-Fundland és Új-Skócia a brit birodalom része lett (Nagy-Britannia 1707-ben jött létre az angol és a skót korona egyesítésével). 1748-ban – egy újabb háború után – meghúzták nyugaton a brit kolóniák és a francia uralom alatt álló területek közötti határt a francia érdekek visszaszorításával. **A brit és a francia gyarmatbirodalom számára a sorsdöntő küzdelem az 1755/56 és 1763 között vívott hétéves** (és ezzel a háborúval összefüggésben a sziléziai) **háború.** Ez az első világ- vagy globális háború, amelyet két nagyhatalom – a brit és a francia – szövetségeseikkel három kontinens területén vívott.

A háborút 1763-ban Párizsban lezáró béke következményeiként a franciák elvesztették a britek javára Kanadát, valamint Louisianának a Mississippitől keletre, az Appalache-hegységig fekvő részét. A spanyolok mint a franciák szövetségesei kénytelenek voltak átadni a briteknek a mai Florida állam területét. A háború következtében az első francia gyarmatbirodalom összeomlott. A Francia Királyság elvesztette indiai és más ázsiai és afrikai hódításait, lehetőségeit, és megszületett az első brit gyarmatbirodalom, az úgynevezett *Old Colonial Empire.* A hétéves háborúig, illetve annak befejezéséig kialakult, véglegesedett **a britek tizenhárom amerikai gyarmata is: Connecticut, Delaware, Dél-Karolina, Észak-Karolina, Georgia, Maryland, Massachusetts, New Hampshire, New Jersey, New York, Pennsylvania, Rhode Island és Virginia.**

1.2. Az Amerikai Egyesült Államokat létrehozó gyarmatok közjogi berendezkedése, jogfejlődése

Az Egyesült Államok alkotmány- és politikatörténetének első meghatározó dokumentuma a John Smith vezette zarándokatyák által a Mayflower fedélzetén elfogadott **Mayflower-szerződés** *(Mayflower Compact).* Ez rögzíti, hogy új gyarmatot alapítanak Virginiában, és meghatározzák az Újvilágban létrehozott közösségük önként vállalt és követett együttélési, politikai szabályait. Így többek között megjelenik benne a biblikus elvekből levezetett kiválasztottság, a jogegyenlőség, a közjó és királyi alattvalóként az önkormányzatiság joga az önigazgatás és a törvényhozás területén, valamint a tulajdonjog fontossága mint a személyi szabadság garanciája. Általánosan elfogadott vélemény, hogy ez a dokumentum már magában foglalja az amerikai alkotmányosság egyes meghatározó alapelveit.

A gyarmatok alapításuk brit jogi helyzetét tekintve a létrehozó gyarmati szerződések és alapítólevelek alapján *(colonial charters)* **két kategóriára oszthatók.** Az egyik csoportba **a koronagyarmatok** *(crown colonies)* **tartoztak.** Az idetartozó 9 királyi gyarmaton

az uralkodó nevezte ki a kormányzót, valamint a legfontosabb gyarmati intézmények vezetőit. A kormányzó mellett általában kétkamarás gyűlések *(assembly)* **alkották a helyi jogszabályalkotás és -értelmezés fórumait. A felsőháznak megfelelő gyűlés tagjait a kormányzó nevezte ki. Az angol példára megalakuló „alsóházat"** *(council)* **vagyoni cenzusok alapján választott képviselők, küldöttek alkották,** akik a 18. századra tagozódnak be a gyarmati törvényhozásba.

A másik csoportba az úgynevezett **tulajdonosi gyarmatok** *(proprietary colonies)* tartoztak. Megalakulásuk a koronával kötött magánjogi szerződésen alapult. Ezek vagy királyi adománybirtokok voltak (mint például Pennsylvania és Maryland) vagy tulajdonosi közösséggel, így telepes magánszemélyek (tulajdon)közösségével (Connecticut, Rhode Island), valamint azok kereskedelmi társaságaival kötött szerződésekkel alapították meg (például Massachusettset és eredetileg Virginiát is, de ezt 1624-ben átszervezték koronagyarmattá a gyarmatot létrehozó Virginia Társaság csődje után). **Ezeken a gyarmatokon a kormányzót és a kormányzó mellett működő tanács** *(council)* tagjait, valamint a legfőbb közigazgatási vezetőket a tulajdonosok választották (a kormányzó megválasztását az uralkodó megerősítette). A 17. és 18. században a kormányzói hatalom legerősebb korlátai a nép által választott gyarmati gyűlések, törvényhozások voltak.

A gyarmatokon a **helyi közigazgatást** a városok és a választott képviselő-testületük, valamint a nagyobb falvak és farmok alkotta megye *(county)* végezte.

A gyarmati törvényhozó gyűlések hatáskörébe tartoztak a gazdasági jellegű kérdések (így hajózás, a halászat, a kereskedelem, az indiánokkal való kereskedés, valamint az útépítés, folyószabályozás), a bevándorlás szabályozása, valamint a gyarmat helyi adóinak elfogadása, ezzel együtt pénzügyeinek szabályozása, ellenőrzése.

A gyarmatokat megalapító szerződések, alapítólevelek, alapokmányok is az Egyesült Államok alkotmányának előzményei. (Rhode Island 1663-as alapítólevele az amerikai függetlenségi háború után is hatályban maradt, ezért ennek az államnak az alkotmánya tekinthető a legrégebbi tagállami alkotmánynak). **Ezek a *charterek* a 17. századtól a gyarmatokon élő telepesek „elidegeníthetetlen jogait" és a gyarmat intézményrendszerére vonatkozó egyes szabályokat foglalták magukban.** (Az első képviseleti gyűlést az amerikai gyarmatokon Virginia 3. kartája, az 1621-es *Ordinance and Constitution* alapítja meg.) Az egyes gyarmatokon jellemzően nem hoztak létre állami egyházakat, de minden gyarmatnak megvolt az olyan vallási közössége és egyháza, amely annak a szokásait, közéletét meghatározta. (Ez jellemző maradt egészen a 20. századig.) **A 17–18. században kialakult az az alkotmányos szemlélet a gyarmatokon, hogy a brit jogi hagyomány alapján a személyes jogok napi gyakorlását és a szokásokat a bíróságok védik, a közösségek jogait viszont, amely sokkal inkább amerikai hagyomány, egy egységes szerkezetbe foglalt, a szuverenitással rendelkező hatalom által elfogadott, illetve jóváhagyott alapokmány, alapítólevél biztosítja.**

A gyarmatok bírósági rendszere az angol hagyományokat követte. A 17. században a telepekhez kötődő **békebíróságok működtek, később ezek hatásköreinek egy részét átvevő, valamint fellebbviteli bíróságként működő megyei bíróságok jöttek létre. A megyei bíróságoktól vagy a már a gyarmati korban létrehozott Legfelsőbb Bírósághoz** (Massachusetts, Pennsylvania) **vagy a kormányzó és a tanács** *(Assembly – council)* **közös fórumához lehetett fellebbezni.** A békebíróságok és a megyei bíróságok az angol *common law* rendszerét alkalmazták, a kormányzói bíróságok az *equity law*-t (a méltányosság

figyelembevételével alkalmazott tételes jogot). Főbenjáró bűnök – azaz a halállal büntetendő államellenes bűncselekmények, mint a hazaárulás és hűtlenség – esetén a londoni *Privy Councilhoz* lehetett végső soron fellebbezni. A *Privy Council* hatásköre volt a gyarmati helyi jogot alkotó testületek határozatainak felülvizsgálata, akár a hatálytalanítása is, amennyiben a brit jogrenddel ellentétesnek minősítették. (Megjegyzendő, hogy ebben a jogkörében ritkán változtatta meg a törvényszék az amerikai gyarmatok törvényhozó testületei által hozott jogszabályokat).

A gyarmati kor jogrendjére jellemző, hogy alapvetően nem lehetett ellentétes a brit jogrenddel, de ugyanakkor a gyarmati jogot az egyes kolóniák különböző vallási háttere is befolyásolta, továbbá a nem brit eredetű lakosság (holland, francia stb.) szokásait is integrálta, azok autonóm jellegének elismerésével. A vallás, az Istenben való hit, a természetjogi jogértelmezés alapvető háttere, azaz a jogrend elismerte az Istentől származó abszolút igazság világkormányzó létezését. A jog, a hatalom és az erkölcs végső forrása és igazolása a *Biblia* volt. A protestáns eredetű közösségi szerveződés elvárta az egyén részvételét a közösség formálásában, és így a jog is elsődlegesen az egyének akaratából érvényesült, amit az állam elfogadott. Alapszabálynak tekintették a jogrend alakulásában, hogy az gyűjteményes dokumentumokban, szerződésekben, kartákban, valamint törvénykönyvekben jelenjen meg, és legyen általánosan elfogadott. Ezek a jogszabálygyűjtemények, amelyek a magánosok egymás közötti viszonyát és az állam és a magánosok közötti – elsősorban a mellérendelt – jogviszonyokat szabályozták, elsősorban a szokásjogban már megjelent elveket rögzítették. Ilyen volt a **Mayflower-szerződés,** az első gyarmati központban összefoglalt **plymouthi törvénykódex 1636-ból, valamint az 1641-es massachusettsi *Body of Liberties* deklaráció.** Ezekben a dokumentumokban a közjóra törekvés, a tulajdon szabadsága és biztosítása, a szabad és egyenlő örökítés szabadsága, a szólásszabadság, a polgári házasság, a nők jogi alanyiságának az európai gyakorlatnál szélesebb elismerése (például a szabad földtulajdonlás joga és az öröklési jog területén) hangsúlyosan jelennek meg.

A gyarmati korszakban az egyes gyarmatok törvényben is szabályozták a bűncselekményeket. A **büntetőjog** forrása is alapvetően az angol jog volt, de a közösség általános egyetértése biztosította a jogszabályok legitimitását, amit a bíróságok gyakorlata is visszaigazolt.

A 17. század első évtizedeiben már megjelenik (először Virginia gyarmaton) az európai jogrendtől alapvetően különböző jogintézmény: a **rabszolgaság.** Ezt gyarmati törvényekben is rögzítették, a rabszolgaságot élethosszig tartó, anyai ágon átörökíthető állapotnak tekintették, amely alól a tulajdonos szabadíthat fel.

1.3. A függetlenségi háború és az Amerikai Egyesült Államok megalakulása

A hétéves háború lezárása után nagyon hamar jelentkeztek az amerikai gyarmatok önállósodási törekvései. Ennek legfőbb oka, hogy a háborúnak a brit birodalom számára kedvező lezárása először a gyarmatok gazdasági, kereskedelmi lehetőségeinek kedvezett, megszüntetve a francia és a spanyol hatalom, valamint a velük szövetkező őslakosok jelentette akadályokat, egyúttal erősítve a közvetlen kapcsolatokat is az anyaországgal. Eközben a birodalom központjában az új világpolitikai helyzetnek megfelelően újjá kellett szervezni a politikai, pénzügyi irányítást, amelyet még a háború költségei is terheltek. Az amerikai gyarmatokat

irányító helyi brit alattvalók öntudatának átalakulása felgyorsult, alkotmányos szemléletük is (európai szellemi hatások által is formálva) megváltozott. A gyarmatok sorsközösségének és közös problémáiknak, az egymásra utaltságuknak a felismerése olyan politikai, alkotmányos folyamatokat erősített fel, amelyek az amerikai gyarmatoknak nem alárendelt, hanem mellérendelt gazdasági, alkotmányos helyzetét kívánták elfogadtatni a londoni politikával. A brittől elkülönülő amerikai öntudat formálódása a hétéves háború után felerősödött. New York, Boston, Baltimore, Philadelphia, Richmond, Savannah, Charleston és más központokban kialakult egy olyan amerikai politikai-gazdasági elit, amely már London nélkül is képes volt a gyarmatok határain belüli, de azokon túl is mutató önálló kereskedelmi, hitelezői és termelői tevékenységre. Az amerikai gyarmati vállalkozások vetélytársként jelentek meg a brit cégek számára, elsősorban az amerikai gyarmatokon belüli vagy az azokkal folytatott, sőt magán a brit birodalmon belüli és kívüli kontinentális kereskedelemben is. Politikai önállósodási törekvéseik egyelőre nem a brit koronától való elszakadást tűzték ki célul, hanem a Korona hatalmán belül, az anyaországgal – Nagy-Britanniával, Londonnal – való egyenjogúság megszerzését a jogok és kötelezettségek tekintetében.

A londoni parlamentben az a csoport került meghatározó helyzetbe – a „Király barátai*" (King's Friends),* az uralkodó III. György (1760–1820) politikájának támogatása miatt –, amelyik nemcsak nagyon méltánytalannak tartotta az amerikai gyarmati törekvéseket, hanem a háború terheinek és a birodalom költségeinek közös megosztását kívánta a gyarmatokkal, és továbbra is alárendelt alkotmányos pozícióban szándékozott azokat tartani. A feszültségek a londoni parlament által elfogadott, az amerikai gyarmatokat kötelező és korlátozó törvények megszületésével és végrehajtásával növekedtek meg. A londoni kormány egyszerre kívánta elérni a háborús költségek (egyébként a részarányosságnál kevesebb) megfizettetését és a gyarmatok Londontól függetlenedő kapacitásainak korlátozását. A parlament közvetlen adókat fogadott el, a telepeseknek megtiltották az Appalache-hegységen túli terjeszkedést, Kanada területét kiterjesztették dél felé, korlátozták a gyarmatok önálló kereskedelmét (vámok a nem angol gyarmatokról való áruk importjára), továbbá kötelezték azokat a brit katonaság beszállásolására.

A gyarmatok képviselői még 1754-ben kongresszust tartottak Albanyban (New York állam), és Benjamin Franklin javaslatára elfogadtak egy tervezetet a gyarmatok szövetségének megalakítására. A tervezetben Franklin javasolta a gyarmatok képviseletét a londoni parlamentben. A gyarmatok lakossága – Franklin, James Otis és John Dickinson nézeteivel megegyezően – ekkor még egyenrangú alattvalója akart lenni az anyaországnak, és nem külön amerikai jogot akartak, hanem ugyanazon (brit) jogokban szerettek volna részesedni, mint Nagy-Britannia lakosai.

1765-ben London bevezette a „bélyegadót" – illetékadót – *(Stamp Act),* amelyet a hivatalos okiratokra, újságok és könyvek megjelenésére szabtak ki az amerikai gyarmatokon. Ezt a törvényt a tiltakozások eredményeként – amelynek részeként 1765-ben 9 gyarmat New Yorkban kongresszust is tartott tiltakozásul a törvény ellen –1766-ban visszavonták, de bevezették a gyarmatokra irányuló importvámokat *(Townshend Acts),* ez pedig elsősorban az amerikai vállalkozások érdekeit sértette. Ez a törvény hatásaival közvetlenül előidézte az 1770-es bostoni felkelést és a brit áruk bojkottálását az amerikai gyarmatokon. Samuel Adams és Thomas Jefferson a végső célként a brit koronától történő elszakadást

kitűző mozgalmat szerveztek (*corresponding societies* – levelezési bizottságok). Ez a mozgalom politikai programjaként hirdette a „nincs adózás képviselet nélkül" (*no taxation without representation* – James Otis) alkotmányjogi elvét és célját, azaz elismerték a londoni parlament adókivetési jogát, de azzal a feltétellel, hogy az amerikai gyarmatoknak legyen közvetlen képviseletük a brit parlamentben. Az amerikai gyarmati lakosságon belül és a cégek tulajdonosaiban az is felmerült, hogy kinek fizessék az adót: a koronának vagy saját gyarmati belső kormányzatuknak, esetleg egyiknek sem.

Ennek hatására a londoni kormány és parlament eltörölte a kivetett különadókat és vámokat, egy – a teavám – kivételével. A teavám a Brit Kelet-Indiai Társágnak kedvezett, annak a teakereskedelemben meglévő, a brit birodalmon belüli monopóliumát védte. Tudni kell, hogy ez nemcsak az amerikai cégeknek közvetve vagy közvetlenül az Ázsiából az amerikai gyarmatokra importált teakereskedelmét tette lehetetlenné, de a drága és különleges teák fogyasztásának szokása a 18. században a középosztályhoz tartozás szimbólumát jelentette (brit mintára). Így ez a vám nemcsak nagy haszontól fosztotta meg az amerikai kereskedelmet és a gyarmatok belső gazdaságát, hanem szimbolikus sértés is volt az amerikai közösségek meghatározó véleményformáló és gazdasági rétegei számára.

A végső töréspont **1773-ban** következett be, amikor indiánnak öltözött (ezáltal a közvetlen törvényes felelősséget vitathatóvá tevő, így a felelősségre vonást elhárító) bostoniak három angol hajó tearakományát a bostoni kikötőbe dobálták. Ezt nevezik **bostoni teadélutánnak *(Boston Tea Party).*** A brit hatóságok erre rendkívüli állapotnak megfelelő jogrendet léptettek életbe Bostonban és Massachusetts gyarmaton, felfüggesztve önkormányzati rendszerének működését. (Az akciót egyébként a **Szabadság Fiai** *[Sons of Liberty],* egy 1765-ben megalakult titkos társaság szervezte.)

A feszült belpolitikai helyzet, valamint a koronával kialakult alkotmányjogi konfliktus megoldására **1774-ben összehívták az első kontinentális kongresszust** *(First Continental Congress)* **Philadelphiába, amelyen mind a 13 gyarmat választott küldöttje jelen volt.** (Ekkor még a kanadai Québec-et is próbálták bevonni.) **A kongresszus fő célja volt, hogy a Nagy-Britanniával való kereskedelem 1763-ig fennálló törvényes helyzetét eredeti állapotában** (a *status quo* szerint) **helyreállítsák.** A kongresszus ekkor még kifejezetten a birodalmon belül képzelte el a gyarmatok jövőjét, státuszukat erősítő birodalmi törvényekkel szabályozva, de közben a 13 amerikai gyarmat összefogását is erősítve. A kongresszuson már jelen voltak az Amerikai Egyesült Államok megalakításában később meghatározó szerepet játszó közéleti személyek közül többen is. Megállapodás született, hogy összehívják a második kongresszust is, amire **1775-ben** sor is került.

A **második kontinentális kongresszus összehívásakor** (a helyszíne ismét **Philadelphia**) már **kitört a függetlenségi háború** (*American War of Independence* – **1775–1783** között), amelynek első ütközete az amerikai telepesek által megnyert 1775. április 18-i lexingtoni csata volt, és amelyet további amerikai katonai sikerek követtek. A kongresszus megszavazta az amerikai nemzetőrökből álló kontinentális hadsereg *(Continental Army)* felállítását, amelynek vezetésével **George Washingtont** (1732–1799) bízták meg. **Thomas Paine** 1776. január 10-én megjelenttette a *Common Sense* (A józan ész) című politikai kiadványát, amely már a Nagy-Britanniától való teljes elszakadást követelte. A függetlenségi háború első szakaszában a kontinentális hadseregnek a britekkel szemben elért katonai sikerei radikalizálták a korábbi konzervatív, a *status quo* helyreállítását kívánó kongresszust és gyarmatokat, és többségi állásponttá vált az anyaországtól történő teljes elszakadás szándéka.

1776 júniusában a kongresszus **Thomas Jefferson** (1743–1826) vezetésével megalakította a Függetlenségi nyilatkozatot megfogalmazó bizottságot (tagjai többek között: **Benjamin Franklin, John Adams**). A **Függetlenségi nyilatkozatot (Declaration of Independence) 1776. július 4-én** mind a 13 gyarmat küldötte elfogadta. (A kongresszus 55 küldöttje végül augusztusra írta alá a nyilatkozatot, az aláírókat nevezik *signersnek*.) **A Függetlenségi nyilatkozat elfogadása az Amerikai Egyesült Államok megalakulásának időpontja (születésnapja).** A **július 4-i függetlenség napja** *(Independence Day)* **az Amerikai Egyesült Államok első számú nemzeti ünnepe**.

A Függetlenségi nyilatkozatot Philadelphiában írták alá, ahol a második kontinentális kongresszust is tartották. Ebben a városban található az Egyesült Államok egyik legfontosabb emlékhelye, a Függetlenségi Csarnok *(Independence Hall)* – ahol a Függetlenségi nyilatkozatot, majd később az alkotmányt is aláírták –, valamint a Szabadság Harangja *(Liberty Bell)* és a Kongresszusi Csarnok *(Congress Hall).* Itt (illetve New Yorkban) ülésezett a kongresszus 1780 és 1790 között, amíg Philadelphia az Amerikai Egyesült Államok fővárosa volt.

A függetlenségi háború változó intenzitással és sikerekkel folyt. A gyarmatok lakossága kb. 3,5 millió volt (ebből 500 ezer rabszolga és kb. 50 ezer szabad afroamerikai lakos), de hiány volt kiképzett katonából, pénzből, megfelelő katonai felszerelésből és alkalmas katonai vezetőből is. A kontinentális hadsereggel szemben a briteket német zsoldos ezredek, valamint a Nagy-Britanniához és a koronához hű loyalisták és az indián törzsek támogatták. A háború fordulópontját a kontinentális hadsereg britek felett 1777-ben, Saratogánál aratott győzelme jelentette, Nagy-Britannia 1781-ben Yorktownnál elszenvedett újabb veresége pedig már a teljes győzelem felé vezetett. A háborúban a telepesek gerillaharcmodora jelentős logisztikai nehézségeket jelentett, és komoly veszteségeket okozott a briteknek. Az amerikai erők oldalán francia arisztokrata önkéntesek és több híres szabadságharcos is küzdött, mint például a francia La Fayette márki, a lengyel Tadeusz Kościuszko és a magyar Kováts Mihály, továbbá a porosz katonai stratéga, báró von Steuben tábornok is, aki meghatározó szerepet játszott a reguláris amerikai haderő megszervezésében, kiképzésében. A függetlenségi harc győzelméhez alapvetően hozzájárult az Egyesült Államoknak a Francia Királyságba delegált nagykövete, **Benjamin Franklin** (1706–1790), akinek szerepe meghatározó volt az amerikai–francia katonai és politikai szövetség létrehozásában.

A függetlenségi háborút lezáró párizsi béke 1783-ban történő aláírásával Nagy-Britannia elismerte az Egyesült Államok függetlenségét, így szuverén államiságát.

A britek a százéves háború óta (15. század) ekkor szenvedték el a legsúlyosabb katonai vereségüket és területi, gazdasági veszteségüket. A briteket támogató amerikai loyalista telepesek a háború után áttelepültek Kanadába. A harc nagy áldozatot követelt amerikai részről is, a függetlenségi háborúban 70 ezren haltak meg.

Az Egyesült Államok területe gyakorlatilag megkétszereződött, mert megkapta a 13 gyarmat és a Mississippi folyó (a francia gyarmat Louisiana) közötti brit gyarmati területeket (Northwest Territory és Mississippi Territory). A brit gyarmati birodalom Észak-Amerikában visszaszorult az északi (kanadai) területekre.

1.4. A Függetlenségi nyilatkozat

Az Amerikai Egyesült Államokat a függetlenségi háború alatt megalapító Függetlenségi nyilatkozatot a – szellemiségét az európai felvilágosodás gondolkodói által átformált természetjogot elismerő – filozófia, valamint a – társadalmi szerződés által megalkotott – állami-politikai hatalom szellemi háttere alapján fogalmazták meg. A **természetjogi felfogás** szerint az emberek alkotta jog (úgynevezett pozitív vagy tételes jog) felett létezik egy nem emberek által létrehozott örök jog, amely éppen ezért nem vitatható, és amelybe az ember alkotta jogot korlátozó, a világ és az ember természetéhez, teremtettségéhez kapcsolódó szabályok tartoznak. Ezek a szabályok a természetes rend szabályai.

A Függetlenségi nyilatkozatban megfogalmazott alapelv, hogy az embereket Isten elidegeníthetetlen jogokban részesítette, amely jogokról lemondani nem lehet, és azok senki által el nem vonhatók. Ezek az alapvető jogok „nyilvánvaló igazságok" *(self-evident truth),* a természetjog igazságai, amelyek „magasabb rendű jogok" *(higher law)* az ember alkotta pozitív jognál (tételes jognál). **Az elidegeníthetetlen jogok tekintetében az emberek egyenlőek. Joguk van az élethez, a szabadsághoz, a boldogságra törekvéshez.** „[M]inden ember egyenlőként teremtetett, […] elidegeníthetetlen jogokkal, […] s ezek közé tartozik a jog az élethez, a szabadsághoz, valamint jog a boldogságra való törekvésre." Ezek az emberi jogok az Egyesült Államokat vezérlő eszmék és erők. Az embernek joga van továbbá bizonyos mértékű anyagi javakhoz is, fizikai léte bizonyos szintjének biztosításához, a szabadsághoz, emberi méltóságának tiszteletben tartásához és a boldogsághoz, azaz az élettel való megelégedettséghez.

Az emberek e jogok érvényesülésére hozták létre szabad akaratukból a törvényes kormányzatot. Amennyiben a kormányzat akadályozza ezeknek a jogoknak az érvényesülését, nem biztosítja, nem védi az emberi jogokat, akkor a népnek joga van a politikai ellentmondásra (oppozícióra), az ilyen kormányzatot leváltani és újat létrehozni. A Függetlenségi nyilatkozat megfogalmazói szerint a brit kormányzat, III. György uralkodása nem más, mint ezen jogok, a telepesek jogainak folytonos megsértése, a „jogtalanságok és önkényeskedések (jogbitorlások) sorozata". Ezért a **népnek joga és kötelessége szembeszállni a zsarnoksággal és felkelni ellene,** azaz azonnal és teljes mértékben elszakadni az anyaországtól, függetlenné válni, és megalakítani egy a nemzetközi jog szerint is szuverén államot. Ez az állam szabad és független, önállóan visel hadat, szabadon kereskedik és köt szövetséget.

Általánosan elfogadott álláspont, hogy a Függetlenségi nyilatkozat a felvilágosodás eszmerendszeréhez köthető. Tükrözi **Thomas Jefferson** világlátását és Virginia gyarmat, majd állam alaptörvényének szellemiségét (ennek szülötte és államférfiúja volt Jefferson), amely deklarálta az emberi jogokat, és kiemelte a vallás gyakorlásának jogát és szabadságát. Ugyanakkor az **Egyesült Államok alkotmánya ezzel szemben sokkal inkább a már megszerzett jogok megőrzésének rendszere** és mindenféle hatalmi önkény elleni, valamint már a gyarmati múltból is ismert egyes intézmények gyakorlati átformálása és alkalmazása, amelynek célja, hogy az ember rosszra hajló természetét ellensúlyozza a politikai közösségen belül és a kormányzásban. **Nem absztrakt filozófiai deklaráció, mint a Függetlenségi nyilatkozat, hanem a politikai gyakorlat lenyomata. Az alkotmány megőrző, konzerváló alaptörvény, a Függetlenségi nyilatkozat pedig progresszív, az emberi haladás és fejlődés szellemi alkotásának tekinthető politikai deklaráció.**

A Függetlenségi nyilatkozat deklarálta az amerikai nemzet születését, de az új állam kormányzati formáját még nem hozta létre.

1.5. Az Amerikai Egyesült Államok közjogi előzményei az alkotmány elfogadásáig

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányos szemléletének meghatározó előzménye a *Bibliához,* a valláshoz, a keresztény hithez köthető, elsődlegesen protestáns önkormányzó közösség elve, amely maga alkotja és értelmezi a közösség együttélésének szabályait, és ha szükséges, jog formájában igazságot is szolgáltat. A közösségek (az egy hithez és valláshoz tartozó) szabad emberek önkéntes társulásai, amelyek szabadságát a szabad vallásgyakorlás mellett az élethez és a boldogsághoz való jog, a tulajdon és a szabad kereskedés joga, az angol peres eljárásokból átvett garanciák, valamint a közösség vezetői megválasztásának joga alkotják. (Alapvető jog a fegyver viselésének joga is, amely az egyre nyugatabbra terjeszkedő letelepedés folyamán életszükséglet volt a vadonban és a „határvidéken", továbbá az őslakos indiánokkal szemben is. A fegyverviselés és -használat joga erősítette továbbá a mellérendelt viszonyt is az angol-brit katonasággal, a függetlenségi háború győzelméhez pedig jelentősen hozzájárult a szabad fegyveres polgárokból álló milícia. A fegyverviselés mindezek mellett azért is a szabadság jelképe, mert Európában a teljes politikai szabadsághoz tartozó fegyverviselés általában a nemesség privilégiuma volt.) **Ezek a közösségek elismerik más vallású és hitű közösségek egyenrangú létezését és politikai, emberi szabadságait is.**

A szubszidiaritásnak a gyakorlatban megvalósuló rendszerét az önkormányzati szerveződések jelentik, amelyeknek a működését segíti és kiegészíti az angol-brit hatalmat is gyakorló gyarmati igazgatási rendszer. A két igazgatási rendszer egymáshoz való viszonya egészen a hétéves háborúig a kisebb-nagyobb konfrontációk dacára elsősorban inkább mellé-, mint alá-fölé rendelt, és alapvetően több mint 170 éven keresztül – Virginia gyarmat alapításától – egymást kiegészítve, segítve működtek. **A létrejött 13 amerikai gyarmat egymással is mellérendelt kapcsolatrendszert alakított ki.** A gyarmatok együttműködése, összefogása kialakulásukkal együtt párhuzamosan zajlott, először az angol (brit) koronát segítve, majd azzal szemben összefogva. Az együttműködés példái az Új-Anglia Konföderáció 1643-tól, az 1754-es albany-i (New York állam) kereskedelmi konferencia, majd az 1774-es és az 1775-ös első és második kontinentális kongresszus működése.

A függetlenség kinyilvánítása, az új közös alkotmányos, igazgatási szervezet kialakítása és annak gyakorlati alkalmazása az új 13 gyarmatból álló állam alapvető működtetési szükséglete volt. Meghatározó szempont volt, hogy az új államoknak nem egymás rovására túlterjeszkedve, hanem együttműködve kell saját és közös érdekeiket érvényesíteni, működésüket biztosítani. Ugyanakkor az is a többség véleménye volt, hogy az államok között kialakítandó új szövetségi rendszer ne az egyes, a szövetséget alkotó államok szabadságát korlátozó, mintegy III. György brit király gyarmati igazgatását átvevő államok feletti állam rendszere legyen, még ha demokratikus is. 1776 után a nép szuverenitását elsődlegesen az egyes tagállamokon belül kívánták biztosítani, nem pedig egy, az egyes tagállamok felett álló új szövetségi rendszeren keresztül, szövetségi államot hozva létre. **Az akkori két radikális álláspont között kellett a középutat megtalálni és egy tartós,**

működőképes rendszert létrehozni. Az egyik álláspont az volt, hogy a szabadságot kivívó, állammá alakuló gyarmatok között csak egy, a 13 szuverén állam közötti szövetség jöjjön létre. A másik álláspont az volt, hogy az új államok mondjanak le szuverenitásukról, és hozzanak létre egy új, egységes államot, de legalábbis egy erős adminisztratív és kormányzati centrumú állam jöjjön létre. A kérdés tehát az volt, hogy egy szövetségi állam (amelyben a tagállamok részben vagy egészben feladják önrendelkezésüket az új közös állam javára), vagy ennél sokkal kevesebb, egy államszövetség jöjjön-e létre. Az államszövetség elfogadása esetén a szövetségbe lépő államok nem adják fel szuverenitásukat az új állam javára, hanem csak egy, a legszükségesebb kormányzati és adminisztrációs feladatokat ellátó központot hoznak létre, amelynek tevékenysége nem több, mint a tagállamok közötti egyeztetés, koordináció. A szövetségi államot létrehozni kívánó álláspontot nevezték **föderalistának,** míg a laza államszövetséget támogatók az **antiföderalisták** voltak.

A viták és tárgyalások során jellemzően már ekkor megjelenik az érdekartikulációk és érdekegyeztetési mechanizmusok összetett és egymást kiegészítő rendszere, amely az amerikai alkotmányosság általános jellemzőjévé válik.

Korábbi több évtizedes, már a gyarmati korba is visszanyúló szellemi és politikai érlelődés, viták során kialakult álláspontok alapján a második kontinentális kongresszus – kétéves tanácskozást követően – **1777.** november 15-én elfogadta a 13 állam első együttműködését létrehozó alkotmányos rendszer összefoglaló dokumentumát, a ***Cikkelyek a Konföderációról és az Örökös Unióról*** *(Articles of Confederation and Perpetual Union),* rövidítve a **konföderációs cikkelyeket.**

1.6. A konföderációs cikkelyek

A konföderációs cikkelyek közjogilag egy államszövetséget (uniót) hoztak létre az Egyesült Államokat alkotó 13 független állam között. Az államszövetség nem rendelkezett önálló szuverenitással, azt a szövetségi államok fenntartották maguknak. A kongresszus küldöttei elsődlegesen saját államuk újonnan kivívott szabadságát védték, rögzítve azok önállóságát mindenfajta hatalmi önkénnyel szemben, nyilvánuljon meg az akár egy új szövetségi központ részéről.

A cikkelyek alapján az Amerikai Egyesült Államok szuverén államok társulása volt, amelyek vállalták, hogy kölcsönösen támogatják és védelmezik egymást, és együttműködnek a közjó és a közös szabadság érdekében. Az államok között létrehozott unió örökös *(perpetual unio),* amelyben a tagállamok érvényesnek fogadták el a többi állam jogi aktusait. **A tagállamok elfogadták azt az elvet, hogy a nem kifejezetten a központi államra ruházott hatáskörök** *(expressed power)* **a tagállamoknál maradnak.** Ez az elv lesz később majd az Egyesült Államok alkotmányának egyik alapja is, de ekkor még csak a korlátozott közös védelem egyeztetéses rendszerét és kincstár létrehozását jelenti.

A cikkelyek csak egyetlen szövetségi szervet fogadtak el, a kontinentális kongresszus helyébe lépő Konföderációs Kongresszust. Ebbe minden tagállam a lakossága arányának megfelelő számú (a tagállam törvényhozó szerve által vagy közvetlenül) **választott képviselőt küldött** (legalább kettőt, de legfeljebb hetet), de minden tagállamnak csak egy szavazata volt. **A közös védelem fedezetét a kongresszus által megállapított kvóták szerinti, az újonnan létrehozott kincstárba történő tagállami befizetések**

biztosították. A kongresszusnak nem volt joga szövetségi adó kivetéséhez és szövetségi hadsereg felállításához sem, ugyanis a hadsereg állományát is az egyes tagállamok bocsátották rendelkezésre a kongresszus kérésére. A Konföderációs Kongresszus határozatait kétharmados arányban hozta, tehát 9 tagállam hozzájárulása kellett egy döntés elfogadásához. Ugyanakkor a konföderációs cikkelyek megváltoztatásához mind a 13 állam beleegyezése kellett. **A határozatok nem törvények, hanem ajánlások voltak, ezért végrehajtásukra nem hoztak létre végrehajtó, illetve szövetségi államigazgatási szervet, az ajánlásokat a tagállamok hajthatták végre.** A cikkelyek nem rendelkeztek szövetségi bírósági rendszerről sem, csupán a tagállamok közötti jogvitára alapítottak hatáskört a Konföderációs Kongresszus számára.

A konföderációs cikkelyek alapján az új államnak tehát nem volt központi végrehajtó hatalma, a kongresszus döntéseinek jóváhagyására 9 állam beleegyezése volt szükséges, csak a tagállamok hajthatták végre a döntéseket, nem volt szövetségi bírósága, és a kongresszusnak nem volt joga adószedéshez és a kereskedelem szabályozásához sem.

A konföderációs cikkelyek 1781. március 1-jén léptek hatályba. **Az 1774 és 1781 között működő Kontinentális Kongresszus alkotmányos helyére a Konföderációs Kongresszus lépett 1781 és 1789 között.** A Konföderációs Kongresszus a konföderációs cikkelyek hatálybalépésével ült össze, és 8 évig, az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya által létrehozott új állami berendezkedés megszervezéséig működött.

A Konföderációs Kongresszus **maradandó eredménye** (az új főváros megalapításának elhatározása mellett) **a közös valuta létrehozása, valamint az Egyesült Államok új területeinek szerveződési rendszerére vonatkozó határozata,** a *Territorial Ordinance* (1784), majd a helyébe lépő *Northwest Ordinance* (1785) volt. Ezek a határozatok szabályozták a létrejött unió területein új tagállamok megalakításának és az unióba történő belépésnek a jogelvi feltételeit és rendszerét. (A konföderációs cikkelyekhez tértek vissza később az unióból 1861-ben kivált déli államok.)

1.7. Alkotmányok a tagállamokban

Az amerikai gyarmatok létrejötte alapító okiratok, alapszerződések, alapítólevelek *(charterek)* elfogadásával, adományozásával történt. Ezek **a dokumentumok már egyéni és közösségi jogokról rendelkeztek, valamint szabályozták a gyarmati intézmények létrehozását és működését.** A Függetlenségi nyilatkozat elfogadása után szükségessé és általánossá vált, hogy a saját gyarmati státusztól megszabaduló és a Brit Birodalomtól függetlenné vált új államok alkotmányos szabályozásokat fogadjanak el saját magukra nézve, felcserélve azokkal a korábbi gyarmati statútumaikat. **1780-ra már minden tagállamnak volt saját alkotmánya.** Ezeknek az egyik mintája a Virgina állam által elfogadott, a népszuverenitást és az alapvető demokratikus jogokat elfogadó ***Virginia Bill of Rights* 1776-ban,** amelyet Thomas Jefferson fogalmazott meg. (Nagy jelentőségük volt továbbá a New York gyarmaton már 1765-ben és a Pennsylvania államban 1774-ben elfogadott deklarációknak is.) **Ezekben az állami alkotmányokban a szabadságjogok, a polgárok jogainak megerősítő elfogadása, a hatalmi ágak szétválasztása (törvényhozás, végrehajtó hatalom, független bíróságok rendszere), az állam és az egyházak elválasztásának elve, a vallás**

és lelkiismeret szabadságának megerősítésével, illetve deklarációjával együtt az általános szabályozás részei lettek (mint például a szintén Virginia állam kongresszusa által elfogadott *Virginia Statute of Religious Liberty* törvény, 1785-ben).

A korábbi gyarmati időszakban már általános volt, hogy a törvényhozó testületek az *assembly* és *council* összeolvadásával a brit mintának megfelelően **kétkamarás rendszert** hoztak létre. Ez a struktúra 1776 után is megmaradt (kivétel az egykamarás Pennsylvania és 1790-ig Georgia). A törvényhozó testületeket a szövetségi alkotmány elfogadása után (1787) általánosan a tagállam kongresszusának hívták. A kongresszus két házát vagyoni, majd adócenzushoz kötött választójog alapján választották meg, tagállamonként változó időszakonként. A tagállami alkotmányokra jellemző a törvényhozás túlsúlya a hatalmi ágakon belül.

A bírákat a tagállamok többségében a kormányzó és a törvényhozás nevezte ki. A végrehajtó hatalom feje, a tagállam első számú vezetője a gyarmati korszakban is ugyanezt a feladatot betöltő kormányzó lett, akit természetesen nem az uralkodó vagy a tulajdonosok neveztek ki vagy erősítettek meg, hanem választással, a népszuverenitás elve alapján kapta megbízatását. A függetlenségtől a 19. század elejéig 9 államban a kongresszus választotta meg, 4 államban pedig közvetlenül a választópolgároktól kapta a mandátumát. Jogköre a korábbi gyarmati kormányzókéhoz képest gyenge volt, és általában 1–2 évenként választották meg az állam első tisztviselőjévé, a törvényhozáshoz képest gyenge hatalmi eszközökkel bíró végrehajtó hatalom fejéül. (Ez alól az erős centralizáció egyik legjelentősebb bázisának számító New York állam a kivétel.) A tagállamokban újjászervezték és megerősítették a helyi bírósági rendszereket, amelyek alsó, középső és legfelsőbb bíróságokból álltak. Az egyes tagállamokban az állam irányítása alatt álló milíciák, nemzetőrségek működtek. 1776-tól létrejött a tagállamoknak az az alkotmányos berendezkedése, amely intézményrendszerének és a hatalmi ágak szétválasztásának tekintetében máig is fennáll.

A gyarmati szabályozás és 1776 után a tagállami alkotmányozási folyamatok alapvetően erősítették a konföderációs cikkelyek, majd az alkotmány megalkotását, elfogadását és ratifikációját (hatályosítását).

1.8. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának létrehozása és elfogadása

A konföderációs alkotmányos rendszer egyre nagyobb működési tehetetlensége a függetlenségi háború megnyerése után drámai módon ütközött ki. A központi végrehajtó és szövetségi szintű jogszabályalkotó hatalommal nem rendelkező unió nem tudta kezelni az összes tagállamot külön és együtt is sújtó háború utáni gazdasági válság következményeit. A saját pénz inflációja, a háborús állami adósságkövetelések, a külpolitikailag és katonailag továbbra is fenyegetést jelentő Nagy-Britannia, a határterületeken az indiánokkal kiújuló konfliktusok, a tagállamok közötti feszültségek, valamint a tagállamokon belül jelentkező felkelések (mint a Daniel Shays vezette massachusetts-i farmerek felkelése 1786–1787-ben) válságos helyzetet eredményeztek. Az államokat és az uniót irányítók kénytelenek voltak szembesülni azzal, hogy amit a háborúban megnyertek, azt elveszíthetik a békében, és az épp megszülető állam politikailag, gazdaságilag, jogilag is széteshet.

A drámai események egy időben történő jelentkezése **rákényszerítette az államokat a szorosabb együttműködésre, amelynek kereteit, elveit egy új alkotmányos berendezkedés volt képes lehetővé tenni.** Az alkotmányozás folyamata évtizedes gyakorlati (jogászi, gazdálkodói, közéleti, katonai) tapasztalatokkal és ugyanakkor széles elméleti, alkotmányjogi tudással rendelkező államférfiak vezetése, irányítása alatt zajlott. Gondolkodásukat, világlátásukat az ókori szerzők mellett John Locke, Montesquieu, Edmund Burke, az angol jogot értelmező összefoglaló munka (William Blackstone), Adam Smith és mások művei befolyásolták. A szövetségi állam koncepcióját a **föderalisták** képviselték, míg az **antifödera-listák** inkább az államszövetség megerősítését pártolták. A föderalisták legkiemelkedőbb alakjai **John Adams, Alexander Hamilton, George Washington, Edmund Randolph, Gouverneur Morris** voltak. A szintén föderalista **James Madison** és **Benjamin Franklin** közvetítettek a különböző álláspontok, így a szövetségi állam számára a tagállamok által teljesen átadott szuverenitás és végrehajtói hatalom koncepcióját vallók, a szövetségi állam és a tagállamok közötti kompromisszumos egyensúly államberendezkedési koncepciójának hívei, valamint azok között, akik az emberjogi deklaráció elsődleges alkotmányos szabályozását kívánták, de a föderalista koncepciót nem vagy nem teljesen vetették el, mint **Thomas Jefferson.** Az antiföderalisták egyik vezetője Richard Henry Lee volt.

A föderalisták álláspontjukat (Alexander Hamilton, James Madison és John Jay folyamatosan közölt írásaiban) a *The Federalist Papers,* az antiföderalista koncepciót képviselők pedig a *The Anti-Federalist Papers* lapjain publikálták tanulmányaikban.

Az új alkotmányhoz vezető folyamat első intézményes lépése, hogy 1786-ban Annapolisban (Maryland állam) 5 tagállam képviselői megállapodtak (Annapolisi Értekezlet), hogy általános államközi **konvenció** *(convention)* összehívását javasolják a Konföderációs Kongresszusnak a problémák megoldására **Philadelphiában.** (Ekkor már folyamatosan New Yorkban ülésezett a kongresszus, ezért szimbolikus volt az „eredeti" fővárosba való visszatérés. Ez is egy, az Egyesült Államok történetén a kezdetektől máig végighúzódó küzdelem a centralizmus és az autonómia hívei között. Az egyre erősebb centralizmust elérni kívánók a szimbolikusan New Yorkhoz köthető tagállamok, míg az autonómiát megtartani kívánók sokkal inkább a déli, valamint a kisebb államok közül kerültek ki.) A kongresszus elfogadta a javaslatot, és **1787 májusában a konvenció megkezdte a működését** (a 13 államból Rhode Island nem képviseltette magát). A konvenció felhatalmazása eredetileg csak a konföderációs cikkelyek módosítására szólt, fő célja a „tökéletesebb unió" megalkotása *(to form a more perfect union)* volt. A küldöttek ugyanakkor határozott koncepcionális tervekkel érkeztek. A tárgyalási alapot az Edmund Randolph által beterjesztett „Virginia-terv" *(Virginia Plan)* nyújtotta. Ez a tervezet már kétkamarás kongresszust javasolt, amelynek képviselőit arányosan (így a nagyobb államoknak kedvezően) a tagállamok népe, illetve az államok választották volna meg. Megfogalmazódott egy központi nemzeti kormányzat, valamint a szövetségi bírósági rendszer létrehozása is. Ezzel szemben a kisállamok – William Paterson közvetítésével – beterjesztették a *New Jersey-tervet* (*Small States Plan* vagy *New Jersey Plan*), amely kombinálta a lakosságarányos, valamint a tagállamok egyenlő súlyú képviseletét a kétkamarás kongresszusban. **Ebből a két tervből született meg a Nagy kompromisszum** *(The Great Compromise* vagy *Connecticut Compromise),* **amely szerint az alsóházban (azaz a Képviselőházban) a lakosság számarányának megfelelően, a felsőházban (azaz a Szenátusban) pedig egyenlő arányban jutnak képviselethez a tagállamok. Ezt egészítette ki még két „kompromisszum",**

egyezség. Az úgynevezett „háromötödös kompromisszum” *(Three-Fifths Compromise)* **alapján a rabszolgatartó államok esetében a lakossági számarányba a fehér állampolgárok mellett minden más lakos – így a rabszolgák – számának a 3/5-ét kell beleszámítani (a rabszolgák ugyanis nem voltak állampolgárok).** Nem számították a lakosságba „az adót nem fizető indiánokat”. Ez a kompromisszum a rabszolgatartó és a nem rabszolgatartó államok közötti érdekegyeztetés eredménye lett. **A másik kompromisszum a kereskedelmi megállapodás** *(Commercial Compromise)* volt, a déli államok és az északi államok egyezsége, amelynek értelmében a kongresszus a nemzetközi szerződéseket 2/3-os arányban szavazhatja meg, továbbá a hatáskörébe tartozó külkereskedelmi szabályozás jogkörét úgy korlátozzák, hogy nem akadályozhatja meg a rabszolgák beszállítását, és nem adóztathatja meg az exportot sem.

A tervezetek tárgyalásával és a három kompromisszum elfogadásával a konvenció túllépett a konföderációs cikkelyek megvitatásán és a **Philadelphiai Konvenció átalakult** a „tökéletesebb uniót” megalkotó **Alkotmányozó Konvencióvá** *(Constitutional Convention in Philadelphia).*

A kompromisszumok elfogadása után következett az alkotmány szövegezése és végül elfogadása. (Az alkotmány végső megszövegezése Franklin, Hamilton és Madison mellett elsődlegesen Gouverneur Morris érdeme.) Az **Amerikai Egyesült Államok alkotmányát 1787. szeptember 17-én írta alá és fogadta el** 12 állam 39 küldöttje. Őket nevezik **alapító atyáknak** *(Founding Fathers).*

Az elfogadást az alkotmány hatályba léptetése, azaz a ratifikációs eljárás követte. Az alkotmány hatályba léptetéséhez a 12 alkotmányozó állam ¾-ének, azaz 9 államnak a jóváhagyása kellett. A tagállamokban alkotmányozó nemzetgyűlések fogadhatták el az alkotmányt, és az alkotmány területi hatálya csak az elfogadó államokra terjedt ki. Az alkotmány szövegének nem volt része az emberi jogok jegyzéke. Egyes államok csak úgy ratifikálták az alkotmányt – mint Virginia és New York –, hogy megegyeztek abban, hogy a ratifikációs eljárás után az alkotmány első kiegészítése az **emberi jogok jegyzékének** *(Bill of Rights)* **elfogadása** lesz. A szükséges 9 állam 1788-ra hatályosította az alkotmányt. (Rhode Island, amely saját alkotmányával és függetlenségével elégedett volt, a többi 12 állam gazdasági nyomására is csak egy szavazati többséggel ratifikálta a szövetségi alkotmányt 1790-ben.)

A Konföderációs Kongresszus 1788-ban kiírta az első választásokat. **1789-ben megválasztották** az új kétkamarás **kongresszust,** amely össze is ült, és megválasztották az Egyesült Államok **első elnökét** is, **George Washingtont,** aki 1789. április 30-án tette le a hivatali esküt.

Az új **főváros alapítását** – Philadelphia és New York helyett és után – a Konföderációs Kongresszus határozta el 1788-ban, és később az első elnökről Washingtonnak nevezték el. **A területnek, a fővárosnak saját önkormányzata lett, és az elnökválasztáskor jelenleg is jogosult elektorokat választani.** Ugyanakkor nincsen szenátusi képviselete, és bár választhat képviselőt a kongresszus Képviselőházába, az nem rendelkezik szavazási joggal.

Az új állam zászlaja a függetlenségi háborúban alakult ki. A zászlón a 13 vörös sáv az alapító államokat, a kék mezőben a folyamatosan bővülő fehér csillagok pedig a tagállamokat jelentik. (Az Egyesült Államok himnusza – *A csillagos sávos lobogó [The Star-Spangled Banner]* – az 1812–1814-es brit–amerikai háborúban született meg, de csak a polgárháború befejezése után [1865] vált hivatalosan az állam himnuszává. Az állam címerén és nagypecsétjén az alapító és csatlakozó államok csillagai, közepén pedig az amerikai sas

látható. A sas mellén sávos zászlós pajzs, karmaiban a béke és a háború szimbólumai, csőrében tartva, kifeszített szárnyai között pedig az *E Pluribus Unum* ['A sokból egy' – „különbözőség az egységben – egységben a különbözőség" értelemben] felirat található.)

2. Az Amerikai Egyesült Államok története és az alkotmányos rend 1817 után

2.1. Történeti korszakok és az alkotmány

1817-et a történetírásban azért tartják korszakhatároló dátumnak, mert az ekkor megválasztott James Monroe volt az első elnök, aki nem az alapító atyák közül került ki. Ezzel szimbolikusan lezárult az alapítók generációjának (Washington, Jefferson és Madison, a virginiai származású elnökök) korszaka. Az államalapítást veszélyeztette még egy újabb brit–amerikai háború is 1812 és 1814 között, amelyet a második függetlenségi háborúnak is neveznek. (Ez a háború Kanada hovatartozása, az Egyesült Államok területi igényei, valamint az angol kereskedelmi nyomás miatt robbant ki. A konfliktust lezáró béke értelmében megmaradt a háború előtti *satus quo,* az unió megszilárdult, de csak 1846-ban állapították meg a máig fennálló határt Kanada és az Amerikai Egyesült Államok között.)

Ezekben az évtizedekben alakult ki a máig fennálló kétpárti politikai rendszer az Egyesült Államokban. A föderalista John Adamst (1791–1801) Thomas Jefferson (1801–1809) követte az elnökségben. Jefferson már kisebb föderalizmust kívánt: a személyes szabadságjogok és az egyes államok jogainak védelmét a föderatív kormányzattal szemben. Ezt nevezték el „jeffersoni demokráciának". A két párt ezekben az évtizedekben a **föderalista** (Washington, Adams, John Marshall, Hamilton) és **az antiföderalista párt** (Jefferson, Madison) volt. A Jeffersont követő elnököket már **demokrata republikánusoknak** hívták.

Az indoklások szerint a kevesek magánérdekét szolgáló központi hatalom korlátozását hivatott szolgálni, hogy a monetáris politika, azaz a pénzkibocsátás és a hitelpolitika irányítását is fel kell osztani a különböző hatalmi ágak, valamint a szövetségi állam és a tagállamok között. Ezért egészen 1913-ig tartottak a **viták egy, a végrehajtó és a törvényhozó hatalomtól független és a tagállamok fölött is álló, a monetáris politikát gyakorló független központi bank létrehozásáról és annak jogköréről.**

> A legradikálisabb föderalista politikát képviselő Hamilton kezdeményezésére és a minél nagyobb szövetségi szintű koncentrációt kívánó New York-i magánbankok támogatásával 1800-ban létrehozták a brit Bank of England példájára az Amerikai Egyesült Államok bankját, amely csak 20 évre kapott engedélyt. 1811-ben a republikánus álláspont szerint jegybankot csak tagállam alapíthat vagy engedélyezhet, így csak 1816-ban jött létre a második bank. Ugyanakkor 1832-ben Andrew Jackson elnök megvétózta az újabb 20 éves engedélyezést, ennélfogva 1913-ig nem működött szövetségi bankrendszer az Egyesült Államokban.

A jegybank, a monetáris politika elválasztását a szövetségi kormánytól is a kormány hatalmának korlátozásával indokolták. A jegybank működését a pénzügyminiszter ellenőrzi. A magántulajdonként működő jegybank ellensúlyaként az elnöknek kongresszusi hozzájárulással jogköre van a pénznyomtatásra.

A történeti korszakok és az alkotmányos rend változásai egymással összhangban követik egymást.

2.2. Az „antebellum" időszaka (1817–1861)

Ante bellum annyi mint 'a háború előtt', és **a polgárháború előtti** időszakot nevezik az antebellum korának. Ezekben az évtizedekben az Egyesült Államokban megszilárdult a szövetségi kormányzati rendszer, kiteljesedett a területileg is egyre növekvő szövetségi piacgazdaság és az unió meghatározó alakítójává vált a nemzetközi ipari és pénzpiacnak. 1820-ban az Egyesült Államok 23 tagállamból állt, és kb. 6–9 millió lakosa volt. 1860-ban már 33 tagállamból állt, és 31–33 millió lakosa volt. 40 év alatt a területe 226%-kal nőtt (1819-ben vásárolta meg Spanyolországtól Floridát). **James Monroe** elnök (1817–1825) 1823-ban meghirdette **a Monroe-elvet, amely nem ismerte el az európai államok befolyását a dél-amerikai kontinensen.** Az 1840-es évektől kezdődött az indiánok nagymértékű kiszorítása az unió középső területeiről, és a gazdasági fejlődést kísérő kiépülő vasúthálózat is meghatározó jelentőségűvé vált. A nyugatra vándorlásra erőteljes hatással volt az 1848–1849-es kaliforniai aranyláz.

A korszakban a **demokrata-whig pártok kettőssége jellemzi** a pártok megosztását. A föderalista párt feloszlása óta 1816-tól az antiföderalista párt, amely magát demokrata-republikánus pártnak nevezte, kormányzott. Az 1830-as évektől alakult meg ebből a politikai csoportosulásból a Demokrata Párt és a Whig Párt. A második függetlenségi háború hőse, a demokrata **Andrew Jackson** elnökségét (1829–1837) nevezték az ellenzéki *whigek* „jacksoni demokráciának", amely a *self-made man,* a kistulajdonosok (vállalkozók, farmerek) a „kisemberek" szövetségén alapult a centralizáló nagytulajdonosi vállalkozói elittel szemben. Jacksonhoz kötik a politikai zsákmányrendszer bevezetését, amelynek keretében a választásokon győztes a saját politikai híveivel töltheti be a szövetségi államigazgatási pozíciókat, megerősítve a szövetségi végrehajtó hatalmat is. 1828 és 1860 között – 8 év *whig* kormányzat kivételével – demokrata elnököket választottak meg.

Az 1845–1848-as mexikói–amerikai háborút követő békével Mexikó elveszítette területeinek több mint felét a Rio Grande folyótól északra, és így az unió területe jelentősen megnövekedett.

A szövetségen belül ugyanakkor egyre nőtt az északi és a déli államok (Texastól Virginiáig, illetve Marylandig) **közötti feszültség.** Az északi ipari termelő cégek és az őket finanszírozó magánbanki szektor a hitelkihelyezésben, az ipari termelési piac bővítésében, valamint a termelői források megszerzésében voltak érdekeltek, ugyanakkor a piaci folymatokat korlátozó, egységesen fellépő déli agrárgazdaságokat még a munkaerő tekintetében sem lehetett piaci feltételekhez alakítani (rabszolgaság). Ez kihatott az északi és déli államok közötti export-import vámvitára is. **Az északi és a déli államok közötti egyensúlyt úgy tartották fent, hogy egyenlő arányban vettek fel az unióba „szabad" és rabszolgatartó államokat** (Missouri-kompromisszum, 1820). (A Clay-kompromisszum alapján a kongresszus 1850-ben a Mexikótól megszerzett területeken Texast rabszolgatartónak, Kaliforniát szabad államnak ismerte el, a többiben pedig a lakosság döntésére bízta a rabszolgatartás kérdését.) Az 1854-es szövetségi *Kansas-Nebraska Act* (törvény) elfogadásával ugyanakkor a kongresszus tagállami hatáskörbe utalta a kérdést. **Az 1850-es években**

kibontakozott a rabszolgaságot eltörölni kívánó abolicionista mozgalom is (például John Brown felkelése 1859-ben). A rabszolgaság kérdése megosztotta a Demokrata Pártot, és ez pártszakadáshoz vezetett, amelynek eredményeként **1854-ben megalakult a Republikánus Párt,** amely a centralista és az ipari, valamint hitelezőpárti *whig* hagyományokat ötvözte a rabszolgaság-ellenességgel, valamint az unió egységének védelmével.

Az antebellum korszakára jellemző, hogy a szövetségi kormányzat és a kongresszus lehetőleg nem avatkozott be a piacgazdaság folyamataiba. Az első szövetségi törvényt csak 1852-ben fogadta el a kongresszus, a gőzhajózás szabályozására. A korszakban jellemző volt a tagállami decentralizációs folyamatok felerősödése.

A Mexikó függetlenné válását követő 1845–1848-as amerikai–mexikói háború után létrejött új államok (Kalifornia, Nevada, Arizona, Utah, Colorado, Új-Mexikó, Texas) jogrendjében – mint Louisianában is – a **kontinentális jog** vált a jogfejlődés meghatározójává. A többi új területen és államban, az alapító államokhoz hasonlóan az **angol *common law* amerikanizálása** történt a bírói jogalkalmazással.

A büntetőjog területe tagállami szabályozás alatt állt. A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság is csak (szövetségi) törvényben szabályozott bűncselekmény esetén járt el, ugyanakkor a függetlenség elnyerésétől kezdve több szövetségi büntetőtörvénykönyv-tervezet is készült (az első Jeffersoné volt 1794-ben).

2.3. A polgárháború (Civil War) és az újjáépítés időszaka (Era of Reconstruction) 1861–1877

Az északi érdekek erősödése, a szövetségi hatalom növelése, valamint a rabszolgaság eltörlése mellett kiálló republikánus **Abraham Lincoln** elnök megválasztása (1861–1865) azt eredményezte, hogy hét déli állam (Alabama, Dél-Karolina, Georgia, Louisiana, Mississippi, Florida, Texas) kivált az unióból, és ezt követően polgárháború robbant ki. Az unió 34 államából ekkor kivált és a később csatlakozó (Arkansas, Észak-Karolina, Tennessee, Virginia) államok – összesen 11 – a konföderációs Egyesült Államok mintájára megalakította az **Amerikai Konföderációs (Konföderált) Államokat** *(Confederate States of America).* (Kansas 1861 elején csatlakozott az unióhoz, az északi államokat erősítve.) A Konföderáció elnökévé Jefferson Davist választották, fővárosa pedig a virginiai Richmond lett, amelynek alkotmánya és jogrendje az unió kezdeti, konföderációs szerkezetét tekintette modellnek. **A polgárháború 1861 áprilisában tört ki, és 1865 áprilisáig – a déli haderő főparancsnokának, Robert E. Lee tábornoknak a fegyverletételéig – tartott. Ez volt az Amerikai Egyesült Államokat sújtó legvéresebb fegyveres konfliktus.** A háború katonai és civil halálos áldozatainak száma (600 ezer) meghaladja az Egyesült Államok összes többi háborús áldozatának számát napjainkig. Mind eszközeiben, mind módszereiben az amerikai polgárháborút szokás az első modern és totális háborúnak tekinteni, amelyben a civil lakosság is célponttá vált. **Lincoln elnök a polgárháború alatt különleges jogkörrel felruházva, rendeleti úton kormányzott (tulajdonképpen elnöki diktatúrával),** rendeleteit csak utólag hagyta jóvá a kongresszus. Az északi államok polgárháborús győzelmét jelentősen segítette az ipari és hitelkoncentráció, az 1862-ben elfogadott *Homestead* törvény – amely jelentős kedvezményekkel biztosította nyugaton a telepesek nagy földterülethez jutását –, valamint az is, hogy London a háború második felében az északiak mellé állt.

A polgárháborút követő újjáépítési időszak az 1865-ben második elnöki ciklusát kezdő Lincoln elnök meggyilkolása után alelnökéből elnökké előlépett, a déli érdekeket is védő Andrew Johnson (1865–1869) és a kongresszus közötti küzdelem (amely az elnök kongresszusi vád alá helyezéséig – *impeachment* – is eljutott), majd az északi haderő polgárháborús főparancsnoka, Ulysses S. **Grant** (1869–1877) elnökségének korszaka. **Jellemzője a déli elit gazdasági ellehetetlenítése és a teljes szövetségi kormányzati és gazdasági integráció.** Ebben az időszakban – az „elidegeníthetetlen jogok" elvét megkerülve – korábban megszerzett magántulajdonokat vettek el szövetségi adózási és kormányzati gazdasági beavatkozás útján, valamint az északiak által kialakított hitelezési és felvásárlási monopóliumokon keresztül. Mindezt a **déli „lázadó" államok felett 1865-ben bevezetett és 1877-ig fenntartott katonai diktatúra keretein belül valósították meg** (ezzel együtt új tagállami alkotmányokat is elfogadtattak a déli államokban). A déli ellenállás hívta életre a Ku Klux Klan titkos szervezetet (amelyet ugyan betiltottak, de hivatalosan 1915-ben újraszerveződött). A déli gyapotültetvények tönkremenetele egyfelől jelentősen erősítette a brit gyarmati gazdaságot (indiai, egyiptomi gyapot), másrészt kijelölte azt az utat, amelyen keresztül az **Egyesült Államok a világ legerősebb ipari gazdasági hatalmává vált a következő évtizedekben.** Ebben a korszakban érte el a transzkontinentális vasút is a csendes óceáni partvidéket, és megkezdődött az indiánok rezervátumokba történő tömeges áttelepítése. Ezt tekintik egyben az uniós kormányzat egyik legkorruptabb időszakának.

Az Egyesült Államok 1867-ben megvásárolta Alaszkát Oroszországtól (7,2 millió dollárért). Egyedül a szőrmekereskedelemből 81 millió dollárt profitált **1913-ig** ezen a területen.

A polgárháború után már 1865-ben ratifikálták a **XIII. alkotmánykiegészítést, amely eltörölte a rabszolgaságot.** (A déli államok ezután tagállami jogkörükön belül a volt rabszolgák jogait korlátozó törvényeket fogadtak el.) 1866-ban elfogadták az első szövetségi szintű polgárjogi törvényt, amely minden, az Amerikai Egyesült Államokban született személyt állampolgárrá nyilvánított. A **XIV. alkotmánykiegészítés** 1868-ban alkotmányos szintre emelte az 1866-os törvényt, és lehetővé tette, hogy a szabadságjogok védelmében ne csak szövetségi bírósági jogalkalmazással, hanem szövetségi törvény szintjén is be lehessen avatkozni a tagállamok jogrendjébe. A **XV. alkotmánykiegészítés** 1869-ben alkotmányellenesnek nyilvánított minden olyan szövetségi vagy tagállami jogszabályt vagy államigazgatási eljárást, amely „faj, szín vagy előző szolgai állapot alapján" megtagadta vagy korlátozta az állampolgárok választójogát. Ezzel párhuzamosan a déli tagállamok szegregációs törvények sorozatát fogadták el. A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság pedig a továbbiakban is – egészen a második világháborúig – a tagállami autonómiát védte a szabadságjogokra hivatkozó szövetségi hatalommal szemben. Valójában a volt rabszolgák politikai jogai alig, a polgári jogaik pedig csak korlátozottan érvényesültek.

2.4. A konszolidáció és a „progresszió" időszaka (1879–1919)

Az 1869-től 1885-ig tartó periódus a polgárháborút megnyerő liberális Republikánus Párt elnökeinek időszaka az elsődlegesen délen erős Demokrata Párttal szemben (1860 és 1932 között 16 év kivételével mindig republikánus elnököket választottak meg).

A konszolidáció lehetővé tette a különböző érdekek összhangba hozását, és 1885-ben a polgárháború utáni első demokrata elnök, Grover Cleveland (1885–1889) megválasztását. Az első világháborúig – az 1873-as és az 1907-es gazdasági válságok ellenére – az **Amerikai Egyesült Államok a legerősebb nagyhatalom lett, amely képessé vált a világháború kimenetelét saját érdekei szerint befolyásolni.**

A leggazdagabb családok tulajdonában lévő szövetségi jegybank, a Fed *(Federal Reserve System)* **1913-as létrehozása betetőzte azt a folyamatot, amely a dollárt az egyik legerősebb valutává tette, a hitelkihelyezés eszközével pedig a nemzetközi pénzpiac meghatározó szereplőjévé.**

A tömegtermeléssel a társadalmi jólét is növekedett, az iparmágnások pedig jövedelmükből máig a világ élvonalába tartozó egyetemeket, múzeumokat, könyvtárakat, szociális és jóléti intézményeket hoztak létre.

A konszolidáció időszakának elnökei finomítottak a „zsákmányrendszeren", és a kongresszus 1883-ban megalkotta az **első közszolgálati törvényt,** amely a szövetségi köztisztviselők alkalmazásához képzettséget és közszolgálati vizsgát írt elő.

A „progresszív" korszak, azaz a haladás és fejlődés időszakának nevezett ciklus azoknak az évtizedeknek az elnevezése, amelyek az 1890-es évektől valójában az 1929-es nagy gazdasági világválságig tartottak. Az időszakot a töretlen gazdasági fejlődés, az életszínvonal növekedése, a politikai és szociális jogok kiterjesztése és a világpolitikai befolyás eredményes növelése jellemzi, amely az Egyesült Államokat – pénzügyi, gazdasági és katonai hatalmára tekintettel – a világpolitikai folyamatok „bírájává" tette. A befolyásnövelést természetesen mindig a világbéke megőrzésével és a világrend igazságos helyreállításával indokolták. A korszak legkiemelkedőbb elnöke a republikánus párti **Theodor Roosevelt** (1901–1909), aki bővítette a szövetségi kormányzati befolyást, utódja, William H. Taft (1909–1913) pedig újabb tröszt elleni szabályozást fogadtatott el. **A korszakban a szövetségi kormányzat pénzügyi eszközökkel és törvényekkel avatkozott be a gazdasági folyamatokba** (például az állam és az üzleti körök között kötött szerződésekkel). A progresszív korszakban történt a női és gyermekmunka védelmében hozott tagállami szabályozás, a nők választójogának szövetségi elfogadása, a munkaidő általános szabályozása, valamint ekkor született több, a közegészségügy, a közbiztonság és a közerkölcs védelmében hozott – elsődlegesen tagállami szintű – szabályozás. Ugyanakkor a Legfelsőbb Bíróság ítélete a *Lochner v. New York* perben hatálytalanította a tagállami munkaidőt szabályozó törvényeket, és jellemző módon a Legfelsőbb Bíróság éppen haladónak jellemzett törvényeket helyezett hatályon kívül. A Republikánus Párton belüli szakadás Taft és Roosevelt között a liberális-demokrata Woodrow Wilson választási győzelméhez és két elnöki periódusához vezetett (1913–1921).

A szövetségi kormányzat hatalmának kiterjesztését jelentette az 1913-ban elfogadott **XVI. alkotmánykiegészítés,** amely lehetővé tette a kongresszus számára szövetségi jövedelemadó kivetését.

(Az 1913-as **XVII. alkotmánymódosítás** tovább gyengítette a tagállamok hatalmát a kongresszusi szenátorok nép általi közvetlen megválasztásával, felváltva az eddigi tagállami kongresszusok általi delegálást.)

A progresszió időszaka az, amikor az Egyesült Államok nyíltan szerepet kezdett vállalni a világpolitikában. William McKinley elnök (1897–1901, republikánus) adminisztrációja idején, az 1898-as spanyol–amerikai háború következtében végleg összeomlott a spanyol gyarmatbirodalom. Kubát és a Fülöp-szigeteket mint volt spanyol gyarmatokat megszállta az Egyesült Államok, Guam és Puerto Rico pedig amerikai területté váltak. Hawaii annektálása is ekkor zajlott le. A katonai intervenciótól való állandó félelem, továbbá a beruházások és kölcsönök révén Közép- és Dél-Amerika államai az Amerikai Egyesült Államok pénzügyi protektorátusa alá kerültek. Ezt a politikai befolyást szentesített az 1910-ben, az Egyesült Államok vezetésével megalakított Pánamerikai Unió, amely a kontinens egységét tűzte ki célul, kiszorítva az európai gazdasági befolyást. Az USA ebben az időszakban kibővítette gazdasági kapcsolatát Oroszországgal is, közvetítő szerepet vállalva az 1905-ös japán–orosz háborúban. A Japánnal 1867-ben, Kínával 1905-ben megkötött szabadkereskedelmi egyezmények az Egyesült Államok által elfogadtatott feltételekkel nyitották meg a piacokat, ezáltal az amerikaiak befolyást szereztek ezeknek az országoknak a politikai életében is. Az Egyesült Államok a korábban pénzügyi botrányba fulladt Panama-csatorna építését az európai befektetőktől átvéve, Nagy-Britanniával együttműködve folytatta, a csatornaövezetet pedig 1901-ben saját katonai ellenőrzése alá vonta. (Az ekkor kirobbant politikai forradalom eredményeként Panama 1903-ban el is szakadt Kolumbiától.) A Panama-csatornát végül 1914-ben adták át. Ugyanebben az időszakban történt, hogy az Amerikai Egyesült Államok az új Német Császársággal is konfrontálódott.

2.5. A két világháború között: az „Era of Big Business" 1919–1929, a nagy gazdasági világválság (Great Depression) 1929–1933 és a New Deal

Az első világháború kimenetelét az Amerikai Egyesült Államoknak az antanthatalmak melletti 1917-es beavatkozása döntötte el. Bár **Woodrow Wilson** elnök békepontjait a versailles-i békekonferencia nem támogatta, így nem váltak a békeszerződések elfogadásának szempontjaivá, mégis **a világháború utáni európai és nemzetközi átalakulás az amerikai elképzelésekkel volt összhangban.** (A Szenátus nem is ratifikálta a versailles-i békéket, és az USA Németországgal is különbékét kötött.)

Az 1920-as években az új lehetőségek hatalmas befektetésekre adtak alkalmat. **A minimális állam és a külpolitikai izoláció** elvei határozták meg ezekben az években a republikánus Warren G. Harding (1921–1923) és Calvin Coolidge (1923–1929) elnökségét. A **XVIII. alkotmánykiegészítés** 1920-ban minimalizálta az alkoholkereskedelmet, ami az amerikai maffia megszerveződéséhez vezetett. **Ebben a korszakban új politikai koalíció alakult az agrárius és az ipari termelési érdekek között, szemben a hitelezői kereskedelmi banki tőkével. Ez a hagyományos fehér angolszász protestáns** *(white anglo-saxon protestant)* **elit és a liberális városi értelmiségi-technokrata, businessmanelit, valamint az utóbbiakkal szövetkező etnikai-kulturális kisebbségek közötti konfliktushoz vezetett, amely máig meghatározó törésvonal a Republikánus és a Demokrata Párt között** (majd azokon belül is). (Ebbe a küzdelembe épült bele a maffia is, mindkét oldalon.) Az alkoholtilalmat a **XXIV. alkotmánykiegészítés** 1933-ban feloldotta, hatálytalanítva a XVIII. alkotmánykiegészítést. A politikai életet az is befolyásolta, hogy 1920-ban a **XIX. alkotmánykiegészítés** általánossá tette a nők választójogát, amit a választójogért

küzdő s*uffragette* mozgalom már évtizedek óta követelt. **A XX. alkotmánykiegészítés 1933-ban** újraszabályozta az elnök hivatalba lépésének idejét, valamint az elnök helyettesítési rendjét.

A gazdasági fellendülést és az első jóléti államot az 1929. október 25-i „fekete péntek" omlasztotta össze, amikor a váratlan és nagyarányú tőkekivonással előidézett New York-i tőzsdekrach következtében kirobbant az **1929–1933 közötti nagy gazdasági világválság.**

> A válság időszakában az Egyesült Államokban 54%-kal csökkent az ipari termelés. A helyzetet fokozta, hogy az amerikai Közép-Nyugaton végzett földkizsigerelő agrártermelés és a szárazság családjaikkal együtt farmerek millióit tette földönfutóvá.

A republikánus Herbert Hoover elnök (1929–1933) megpróbálkozott állami beruházásokkal enyhíteni a válságot (például Hoover-gát), de a nagy áttörést a négyszer újraválasztott demokrata **Franklin D. Roosevelt** elnökké választása **(1933–1945)** jelentette.

Az elnök programja, a **New Deal** az államkapitalizmus amerikai formáját vezette be, a szövetségi adóbevételekből finanszírozott állami intézményeken, állami és magáncégek bevonásával történt beruházásokon, valamint közmunkaprogramokon (autóutak, erőművek építése, fásítás stb.) keresztül. További cél volt a létminimum, a munkások joginak biztosítása, a társadalombiztosítás kiterjesztése. (A Wagner-törvény 1935-ben bevezette a kötelező kollektív szerződés rendszerét.) Ezeknek a programoknak a megvalósítása **a szövetségi kormányzat hatáskörének addig elképzelhetetlen kiterjesztésével járt.** Az ekkor létrehozott független ügynökségek, szövetségi hivatalok jogszabályalkotó és érdekegyeztető, valamint esetenként szankcionáló hatáskört is kaptak, lehetővé téve a szövetségi kormányzat számára esetenként a törvényi szabályozás megkerülését is. Ezt a változtatást a jogrend átértelmezésével lehetett csak megvalósítani. Nyomásgyakorlással, majd az 1940-es évektől liberális, aktivista szövetségi bírók kinevezésével a **Legfelsőbb Bíróság ítéletei lehetővé tették, hogy a szövetségi kormányzat a tagállami hatáskör korlátozásával növelje hatalmát, mivel a kongresszus által elfogadott törvényeket a bíróság nem hatálytalanította. A bíróság továbbá megváltoztatta az addigi jogértelmezést, amely az egyéni szabadságjogok és tagállami autonómia védelmében korábban megtiltotta a szövetségi kormányzat beavatkozását a tagállamok jogrendjébe.** Az 1930-as évek második felében éppen a szabadságjogokra hivatkozva érte el a szövetségi kormányzat (kongresszusi törvények elfogadásával és az adminisztráció útján) hatalmának kiterjesztését. Az állami bürokrácia nagyságrendekkel történő megnövelése és a szövetségi költségvetési források kibővítése **kiszélesítette a lobbirendszert,** valamint megnövelte a korrupciót, és elindította a nagymértékű állami eladósodás folyamatát. A *New Deal* áttörő sikerét azonban csak a második világháború hozta el, amikor a katonai megrendelések ismét felfuttatták az ipart, megnövelték a munkahelyek számát, és a katonai szolgálat a munkanélküliséget is csökkentette. A gazdaság megerősödése, az állami bevételek és személyi jövedelem növekedése, valamint az Egyesült Államok győzelme a háborúban lehetővé tette az 1945 utáni, a széles középosztályi rétegre alapozott modern amerikai jóléti állam megteremtését. (1945 és 1968 között demokrata elnökök irányították az országot, ami alól csak Dwight D. Eisenhower elnöksége [1953–1961] képez kivételt, akinek azonban 1952-es megválasztásakor – amikor a republikánus jelölést választotta a demokrata helyett – elsősorban a személyére, nem pedig a pártjára szavaztak.)

A második világháború után

Az 1945 utáni évtizedekben az új globális gazdasági és politikai világrend kialakításának fő formálója az Amerikai Egyesült Államok lett. A hidegháború megnyerésével, a kommunista globális alternatíva felszámolásával 1990 után ez a befolyás még tovább növekedett. A szövetségi kormányzat szupremáciája a tagállamokkal szemben fennmaradt, tovább erősödött. Az Egyesült Államok jogrendjét – a szegregáció elleni küzdelemmel együtt és mellett – a Legfelsőbb Bíróság – aktivista álláspontra helyezkedve – az 1960-as évektől teljesen átalakította az új szekularizált, majd más kisebbségi csoportok szempontjai szerinti ember- és szabadságjog-értelmezéssel, általánossá téve az olyan kisebbségi normákat, mint a szekularizáció, a gender, az abortusz, a melegek jogai, egyúttal felbomlasztva a biblikus hagyományokra és az individuális szabadságra alapított jogrendet. Az alkotmányt a korszakban még hatszor módosították (XXII–XXVII. alkotmánykiegészítések).

3. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya, alkotmányos berendezkedése a változások tükrében

3.1. Az alkotmány jellemzése

Az Amerikai Egyesült Államok **alkotmánya máig is hatályos,** ezért bemutatásakor az alkotmánytörténeti és az alkotmányjogi leírás nem elválasztható. Alapvetően **kartális, írott alkotmány,** amely rendelkezik a kartális alkotmány jellegzetességeivel: **a tárgykör legfontosabb szabályait egységes jogszabályba foglalja; az egész jogrendszer alapja; elfogadásának és módosításának törvényhozási eljárási feltételei eltérnek a törvények általános elfogadásának és módosításának feltételeitől; elfogadásának és módosításának a csak erre hivatott alkotmányozó gyűlés a feltétele.**

Magán viseli ugyanakkor a történeti alkotmány jellegzetességeit is. Már működő intézményekre, hatályos jogokra alapoz; az alkotmány kartája nem egy lezárt alkotmányjogi dokumentum, hanem kiegészítésekkel *(amendment)* folytatható; a *common law,* a bírói esetjog egyúttal alkotmányos jogforrás is; az alkotmányos szokások, konvenciók is az alkotmányos gyakorlat részei; a szövetségi tagállamok alkotmányai szintén az alkotmányos rend részei; alkotmányt módosítani, elfogadni nem a csak erre hivatott alkotmányozó gyűléssel lehetséges.

Az amerikai alkotmányjog és -történet ezért sokkal inkább **vegyes jellegűnek** és „élőnek" írja le az Egyesült Államok alkotmányát, elválasztva azt a francia–német felvilágosodás kartálisalkotmány-szemléletétől, amely az írott alkotmányt elválasztja az addigi történeti múlttól, hagyományoktól, absztrakt jogszemlélete pedig a bármely államban alkalmazható absztrakt elveket helyezi a szabályozás előterébe (vagy teszi azt kizárólagossá) az adott ország múltjával, jellegzetességeivel, hagyományaival szemben.

3.2. Az alkotmány szerkezete

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya tömör szövegezésű, két fő részből áll: a ***Document*ből** és az ***Amendments*ből,** azaz a kiegészítésekből. A *Document* soha nem változtatható meg (legfeljebb egy teljesen új alkotmány esetleges elfogadásával), és maga is két részből áll: a ***Preambulum*ból** *(Preamble)* és a **hét cikkelyből** *(Articles),* azaz a főrészből (*Main Body,* törzsszöveg). A preambulum az Egyesült Államok kormányzásának, a hatalomgyakorlásnak és az alkotmányozásnak a (filozófiai) alapvetéseit összegezi, a főrész hét cikkelye pedig a hatalomgyakorlás szervezeti rendszeréről rendelkezik. Ezért nem lehet megváltoztatni az alkotmánynak e két részét. A preambulumot és a főrészt a **kiegészítések** *(Amendments)* bővítik ki, amelyek az alkotmány részeként az annak elfogadása és hatálybalépése óta felmerült alkotmányos szintű jogi, államszervezeti kérdéseket szabályozzák. A kiegészítések teszik lehetővé, hogy a kormányzás megfelelően alkalmazkodjon a változó történelmi kihívásokhoz. Ezért is nevezhető az alkotmány élő alkotmánynak *(living document).* Az első tíz kiegészítést, az emberi jogok gyűjteményét *(Bill of Rights)* 1791-ben fogadták el. (Jelenleg az Egyesült Államok alkotmányának 27 kiegészítése van, a legutolsó 1992-ben került bele.) Az Amerikai Egyesült Államok politikai, jogi történetében az alkotmány szinte „szakrális" jelentőséggel bír az amerikai öntudat formálásában mint annak meghatározó eleme.

3.3. Az alkotmány legfontosabb alapelvei

Az alapító atyák *(Founding Fathers)* a változó történelmi helyzetekhez alkalmazkodó, életszerű és átlátható, jól szerkesztett dokumentumot kívántak létrehozni. Az alkotmánynak biztosítania kellett, hogy helyi *(local),* állami *(state)* és szövetségi *(national)* szinten is érvényesíthesse mindenki az akaratát. Egy mindezt biztosító rendszert kívántak az alkotmányban lefektetni úgy, hogy a legfőbb elv, a **népszuverenitás elve** minden, a világban történő változás ellenére az országban biztosítva maradjon.

A népszuverenitás **elsődlegesen az önkormányzatiság elvén keresztül valósulhat meg.** Mindenkinek joga van saját közösségéhez tartozni és a közösség tagjaként annak szabályait megalkotni, a közösség életében részt venni, azt alakítani. Valójában ezért az önkormányzatiság *(municipalizmus)* az alkotmány első alapelve. Alapvető a szövetségi állam és a tagállamok között a hatalom, a hatáskörök megosztása (a hatalom területi-vertikális megosztása). Az alkotmány rögzíti a kizárólagos szövetségi hatásköröket *(exclusive federal powers),* a szövetség és a tagállamok közösen megvalósítandó feladatait *(concurrent powers),* valamint a tilalmazott hatásköröket *(denied powers),* amelyeket sem a szövetségi hatalom, sem a tagállamok nem szabályozhatnak. Így nem adhatnak nemességet, tilos a visszaható hatályú büntető törvénykezés és joggyakorlat, de egyebek mellett 1863-ig, a rabszolgaság eltörléséig tilos volt szövetségi szinten a rabszolgaság megszüntetése is. Az önkormányzatiság elvének szövetségi szintre emelése a **konföderációs gondolat.** Az önkormányzatiság és a központi, szövetségi hatalom közötti arányos, a szubszidiaritás elvére (a szövetségi hatalom csak odáig terjeszkedhet, amíg a tagállam el tud járni, tovább nem; minden kérdést azon a döntési és igazgatási szinten kell megoldani, ahol a leghatékonyabb

és legjobb) épülő megosztás alkotmányos elve a **föderalizmus.** (A tagállami kormányzat saját földrajzi területeinek határáig hatáskörei teljességével rendelkezik.)

Az alkotmány a legfőbb törvény, a jogrend alapja, **alaptörvény** *(supreme law),* azaz nem lehet olyan más törvény, amely ellentmond az alkotmánynak és alapelveinek, és nincs személy vagy kormányzat, amely kivonható a hatásköre alól. **Az alkotmány alapszövege megváltozhatatlan, módosítani nem lehet, csak kiegészíteni. Az amerikai közjogi gondolkodás alapelve az alkotmány kicserélhetetlen és kikerülhetetlen tekintélye. Ezért az alkotmányt különleges tisztelet övezi az Egyesült Államokban** (amely hasonlítható a magyar Szent Korona korábbi közjogi szerepéhez köthető tisztelethez). Ezek az elvek együttesen formálják a (meghatározott alkotmányos elvek érvényesülésétől függő) **alkotmányosság** amerikai értelmezését.

Az alkotmány biztosítja minden személynek, aki az Egyesült Államokban él – legyen az állampolgár vagy nem állampolgár – a szabadságot és az (emberi) jogokat. Ezt az elvet fokozatosan terjesztették ki a politikai szabadságjogokra, ugyanis az amerikai demokráciát elsődlegesen az alkotmányos és közéletben való részvétel jogaként értelmezték, nem pedig a politikai egyenlőség elveként. A részvétel és a jogosítottak köre kiterjesztésének elvét Andrew Jackson elnök (1829–1837) mandátuma alatt kezdték alkotmányos értelmezésként a gyakorlatban bevezetni, majd a rabszolgák felszabadításával, a szegregáció felszámolásával (az 1860-as évektől az 1960-as évekig), a női választójog 1920-ban történt elfogadásával, továbbá egyes kisebbségek privilegizálásával (pozitív diszkrimináció) folytatták. A jogok kiterjesztésében meghatározó szerepet töltött és tölt be az Amerikai Egyesült Államok szövetségi Legfelsőbb Bíróságának alkotmányértelmezése.

A három legfőbb alapelv (az alkotmányosságot biztosító alapelvek):

1. A **kormányzás a nép akarata által (képviselet, önkormányzatiság és a közvetlen demokrácia a föderalizmus keretein belül)** valósul meg. Ha az állampolgárok úgy látják, hogy a kormányzatot meg kell változtatni, akkor meg tudják ezt tenni. Az állampolgárok szavazataikkal tudják a kormányzatot ellenőrizni és megváltoztatni. Az alkotmány megváltoztatta a konföderációs cikkelyek azon rendelkezését, hogy a szövetségi ügyek az államok egyeztetésétől függnek. Az alkotmány alapján az új szövetségi kormányt nem a tagállamok hozzák létre, hanem a nép. A nép választással vagy delegálással ruházza át a hatalmát képviselőire, illetve a kormányzatra. A nép leválthatja a képviselőit, a kormányzatot, és a választottjai által megváltoztathatja a törvényeket, akár az alkotmányt is. A nép hatalomgyakorlása közvetve és közvetlenül valósul meg az önkormányzati elv elsődleges alkalmazásával. A néphatalom alapvető formája az önkormányzatiság.

2. A **hatalmi ágak elválasztása** *(separation of powers)* szintén alapelvnek minősül. Mindegyik hatalmi ág különböző hatalommal rendelkezik a kormányzásban. Az alkotmányozók biztosítani kívánták, hogy sem bármely személy, sem a nép egyes csoportjai ne tudják egyedül hatalmuk alá vonni a kormányzatot. Ezért a hatalmi ágak szétválasztását, illetve a különböző hatalmi ágakat a „fékek és ellensúlyok" *(checks and balances)* elve alapján dolgozták ki. A kormányzás három elkülönült ágát hozták így létre, hatáskörében mindegyiket saját hatalommal és függetlenséggel, a többi hatalmi ágtól elválasztva.

Egyik hatalmi ág sem erősebb a másiknál (a törvényhozás sem erősebb a végrehajtó hatalomnál). A hatalmi ágak elválasztásával és egyensúlyával kívánták biztosítani, hogy a kormányzás sokkal inkább a nép legjobb érdekét szolgálja, mint csupán egyes csoportokét. A hatáskörök elosztása *(distribution of powers)* is idetartozik: az alkotmány nagyon tisztán szabályozza a különböző hatalmi ágak elkülönült hatalmát, amelyek funkciójukban majdnem teljesen el vannak választva egymástól, de vannak egymást ellenőrző jogosítványaik. (Így például még a kongresszus – mint törvényhozó szerv – sem tud ellentmondani az alkotmány jogszabályainak, mert egyrészt a szövetségi Legfelsőbb Bíróságnak és a bíróságoknak – az igazságszolgáltatási hatalmi ág képviselőinek – joguk van a törvények és az alkotmány értelmezésére, továbbá csak az elnök – mint a végrehajtó hatalom feje – aláírásával lesz érvényes és hatályos a törvény, vagy vétója esetén újratárgyalandó.)

A **végrehajtó hatalmat** az elnök, az alelnök, majd a 19. századtól egyes „ügyosztályok/minisztériumok" *(Departments),* valamint a szintén a 19. végén és a 20. században létrehozott úgynevezett „független ügynökségek" (mint önálló jogalkotó, szabályzó szervek – *Independent Agencies*) alkotják. A végrehajtó hatalom feladata az állam vezetésének megvalósítása és a jogszabályok alkalmazásának biztosítása, kikényszerítése. A végrehajtó hatalmat egyetlen személy, az elnök birtokolja, nincs valódi szövetségi kormány, hanem csupán az elnök – jogszabályi keretek között – saját hatáskörében bővíti az őt segítő végrehajtó hatalom szervezetét. Ez alól az alelnök pozíciója, hatásköre és megválasztása a kivétel. (Ugyanakkor az elnöktől függ, hogy a gyakorlati kormányzásba mennyire vonja be az alelnököt.)

A **törvényhozó hatalmat a Kongresszus** *(Congress)* **gyakorolja, amely a Képviselőházból** *(House of Representatives)* **és a Szenátusból** *(Senate)* **áll. A fő feladata a törvények elfogadása.**

A **bírói hatalmat** a szövetségi államban a szövetségi bírósági rendszer gyakorolja, amelynek élén a szövetségi Legfelsőbb Bíróság *(Supreme Court)* áll. A bíróságok fő feladata a jog- és igazságszolgáltatás, valamint a törvények magyarázása és értelmezése, az alkotmányos jogelvek érvényesítése a bírósági eljárási és ítélkezési gyakorlatban.

3. Az **embertől elvonhatatlan jogok** (emberi jogok) **a boldogsághoz, a jóléthez való jog** biztosítása mindenkinek, aki az Egyesült Államokban él. A velünk született (emberi) jogok első felsorolása már a Függetlenségi nyilatkozatban megtörtént. Az alapító atyák elsődleges jogként határozták meg a „jogot az életre, a szabadságra, a jogot a boldogság megteremtésére" *(Life, Liberty and the pursuit of Happiness).*

Az alkotmány (a kiegészítésekkel együtt) a következő legfontosabb alapvető jogokat állapítja meg, követve az szabályozást elfogadók fontossági sorrendjét:

- a vallásszabadság joga;
- a véleményszabadság joga;
- a fegyverviselés és -használat joga;
- jog a bírósági eljárásra bűncselekmény elkövetése miatt emelt vád esetén és a *nullum crimen sine lege* és *nulla poena sine lege* elve;
- jog a tulajdonlásra, a kormányzatnak pedig kötelessége, hogy védje a magántulajdont.

A tulajdonjog védelme mint a szabadságjogok gyakorlásának, az államtól való függetlenségnek a garanciája olyan kiemelt, hogy jellemző módon az Egyesült Államok által meg-

szerzett területeken (territóriumok, amelyek állammá szerveződve csatlakoztak az unióhoz) sem változtattak az addigi tulajdoni viszonyokon, alapelvvé téve az „elidegeníthetetlen jogok" doktrínáját.

3.4. Bill of Rights (az alkotmány első tíz kiegészítése)

Az alapvető **szabadságjogokat** az alkotmány 1791-ben ratifikált első tíz kiegészítése, a ***Bill of Rights*** emelte az alkotmányos szabályozás részévé. (Ezek közül többet már a gyarmatok kartái, valamint a bíróságok által a gyakorlatban alkalmazott *common law* szabályok is biztosítottak. A francia forradalom emberjogi deklarációjával szemben ezek nem absztrakt politikai maximák, hanem mindenkire kötelező, tételes, állami hatalommal szankcionált, már létező jogi normák.) Az emberi és szabadságjogok amerikai alkotmányos szabályozása feltétele volt annak, hogy az állammal szemben a jogok elsődlegességét hangsúlyozó antiföderalista szabadságpártiak – Thomas Jefferson vezetésével – elfogadják az alkotmányt. A tagállami alkotmányoknak ekkorra már részévé vált szabályozás szövetségi alkotmányos szintre emelése a föderalisták és az antiföderalisták kompromisszumának köszönhető. A szabadságpártiak elfogadták az alkotmányt, viszont annak ratifikációja után hamarosan elfogadták az annak szabadságjogi jegyzékét.

A szabadságjogokat tartalmazó 10 kiegészítés valójában kibővíti az alkotmány 7 cikkelyében már elfogadott jogokat. Az első 9 kiegészítés a szabadságjogokra vonatkozik, a 10. pedig a tagállamok autonómiáját mint az önkormányzatiság és a szabadság garanciáját védi és szabályozza.

Az I. alkotmánykiegészítés a vallásszabadságot, valamint a szólás- és sajtószabadságot biztosítja. A vallásszabadság tiltja, hogy vallási alapon korlátozzanak bármely jogot (így a közhivatal-viselés jogát), valamint megtiltja az államegyház létrehozatalát. Az I. alkotmánykiegészítés **védi a békés gyülekezés és egyesülés jogát, továbbá a petíciós jogot,** azaz az állampolgárok az őket ért sérelem esetén a szövetségi kormányzathoz fordulhatnak segítségért.

Az alkotmány és annak kiegészítései ugyanakkor nem tiltják, hogy az egyes államoknak meghatározó vallási karaktere legyen, sőt a 20. századig egy felekezetnek az állam általi preferálását (mintegy bevett vallás) sem tiltotta. A 20. század második feléig általános volt az állami iskolákban a kötelező reggeli ima is. Az alkotmány II. cikkelye azt is lehetővé teszi, hogy az elnök beiktatásakor lelkiismerete szerint a *Bibliára* esküt tegyen.

A szólás- és sajtószabadságra vonatkozóan az alkotmánykiegészítés deklarálja, hogy a kongresszus nem alkothat olyan törvényt, amellyel korlátozhatná a szólás- és sajtószabadságot. Ugyanakkor a **szövetségi Legfelsőbb Bíróság** 1925-ig követte azt az jogelvet, hogy a szabadságjogok szövetségi szintű biztosítása nem ad lehetőséget az állampolgároknak a saját tagállamuk elleni fellépésre szövetségi törvényre hivatkozva, amennyiben az a bíróság szerint a tagállami autonómiát sérti (például az 1875-ös *United States v. Cruikshank* ügyben hozott ítélet). 1925-ben (*Gitlow v. New York* ügy) a Legfelsőbb Bíróság úgy döntött, hogy a tagállami jogalkotás és jogalkalmazás nem korlátozhatja a szólás- és sajtószabadságot (hivatkozva az alkotmány 1868-as XIV. kiegészítésére a polgárháború után, amely megtiltja a szabadságjogok tagállami korlátozását). Az ügyben egy, az Egyesült Államok hatalmának forradalmi megdöntését propagáló iratokat terjesztő férfit vádoltak meg bűncselekmény elkövetésével

New York állam törvénye alapján, amely vád alól a Legfelsőbb Bíróság felmentette a vádlottat a szólás- és sajtószabadságra hivatkozva (elválasztva a propagandát az aktív alkotmányos rend felforgatásának cselekményétől). Az akkor a többségi véleménnyel szemben álló Oliver Wendell Holmes bíró álláspontját követve, a második világháború utáni időszakban a Legfelsőbb Bíróság viszont azt a véleményt alakította ki, hogy a véleményszabadság nem abszolút jog, de csak kivételesen korlátozható, amikor a jog gyakorlása „egyértelmű és közvetlen veszélyhelyzethez vezet". A szólásszabadság értelmezése elválaszthatatlanul kötődik a modern 20. századi amerikai demokrácia értelmezéséhez.

A II. alkotmánykiegészítés biztosítja a fegyvertartás és -viselés jogát (feltételeinek szabályozása tagállami hatáskör). A kiegészítés hangsúlyozza, hogy a fegyverviselő állampolgárok alkotják a milíciát, a Nemzeti Gárdát, amely önkéntes katonai szolgálat alapján szerveződő fegyveres testület (jelentős szerepet játszott a függetlenségi háború megnyerésében is). A Nemzeti Gárda, amely civil alapon szerveződik, része az Egyesült Államok védelmi erejének.

A III. alkotmánykiegészítés megtiltja békeidőben a katonai beszállásolást a civil lakosság otthonaiba. Háború esetén is csak a kongresszus rendelheti el ezt, feltételekhez kötötten.

A IV. alkotmánykiegészítés értelmében a személyek szabadságát korlátozni, javaikat lefoglalni, házkutatást tartani csakis törvényben meghatározott feltételek között és eljárással lehet (személyi szabadság és tulajdon védelme).

Az V. alkotmánykiegészítés a büntetőeljáráshoz kötődő állampolgári jogokat védi. Megerősíti az alkotmány III. cikkelyét, amely a büntetőperek tárgyalásakor jogot biztosít az esküdtszéki eljárásra (amely jog már a gyarmati korban is fennállott), mert a kiegészítés kötelezővé teszi ezt a főbenjáró (halálbüntetés kiszabásával járó) bűncselekmények, valamint a becstelenség eseteiben is *(Grand Jury).* (Ugyanakkor nem teszi kötelezővé az esküdtszéki eljárást a fegyveres testületek tagjainak perében hadiállapot és vészhelyzet fennállása esetén.) **A kiegészítés további büntetőeljárási garanciákat ír elő.** Így **tilos a kétszeres elítélés (eljárás),** azaz a vádlottat ugyanazon cselekmény miatt csak egyszer lehet elítélni (ugyanazon elkövetett cselekmény miatt nem lehet egy másik bűncselekménnyel vádolni sem azt, akiről az esküdtszék már kimondta, hogy ártatlan a cselekmény elkövetésében). A **perújítás** (új bizonyítékok merülnek fel stb.) is csak akkor lehetséges, ha enyhítheti az ítéletet. Továbbá senki sem kényszeríthető arra, hogy saját maga ellen tanúskodjon. (A Legfelsőbb Bíróság a *Miranda v. Arizona* ügyben hozott ítéletében tette kötelezővé 1966-tól, hogy letartóztatáskor a letartóztatottal ismertessék a jogait.) **A kényszerrel kikényszerített bizonyítékok nem vehetők figyelembe** a tárgyalás során, valamint törvényes eljárás nélkül senkit sem lehet életétől, szabadságától, tulajdonától megfosztani. Ehhez kötődően a kiegészítés a kisajátítást csak az igazságos (teljes, azonnali, feltétlen) kártérítés feltételével és közcélra engedi meg.

A VI. alkotmánykiegészítés biztosítja a gyors és nyilvános tárgyaláshoz való jogot. Biztosítja továbbá, hogy a vádlott ügyében elfogulatlan, az elkövetés helyszínének államából és kerületéből való esküdtek járjanak el. A büntetőeljárás állampolgári garanciája, hogy a vádlottat tájékoztatni kell a vádról, joga van a tanúk meghallgatására (kérdéseket intézhet hozzájuk), szembesítésre és védelmére tanúkat állítani. Továbbá joga van az ügyvédi védelemre – amennyiben nem képes ezt megfizetni, akkor az állam által fizetett kirendelt ügyvédre –, amely jogra fel kell hívni a figyelmét.

A VII. alkotmánykiegészítés is az esküdtszékhez való jogot garantálja a polgári kártérítési ügyekben (kivéve, ha nem túl bonyolult az ügy laikusok számára).

A VIII. alkotmánykiegészítés is még büntetőeljárási garanciákat szabályoz, megtiltva az indokolatlanul magas óvadékot. Azaz a bíróság az eljárás alatti szabadlábra helyezést pénzbírsághoz kötheti, de annak arányosnak kell lennie a vádlott jövedelmi viszonyaival, valamint a bűncselekmény súlyával. Ugyanakkor ha az eljáró bíró a vádlott szabadlábra helyezését úgy ítéli meg, hogy az az eljárás eredményességét veszélyezteti, akkor nem köteles óvadék ellenében szabadlábra helyezni.

A VIII. alkotmánykiegészítés megtiltja a kegyetlen és szokatlan büntetéseket, de ennek értelmezése a tagállamok büntetőjogának része. A halálbüntetés végrehajtásánál ezért a gyors, szenvedésmentes eljárásokat lehet csak követni. A halálbüntetést az általános jogszemlélet és jogalkalmazás nem tekinti önmagában „kegyetlen és szokatlan" büntetésnek.

A IX. alkotmánykiegészítés azt rögzíti, hogy a felsorolt alkotmányos jogok nem az összes alkotmány által védett jogot jelentik, hanem az alkotmányos védelem kiterjed mindazon „nép által élvezett jogra" is, amelyeket az alkotmány és az alkotmánykiegészítések sem nevesítenek.

A X. alkotmánykiegészítés a tagállamok önálló hatásköreit, autonómiáját védi azoknak a tiltott hatásköröknek a felsorolásával, amelyekben a Kongresszus nem hozhat szövetségi törvényt.

A polgárháború előtt és után is, egészen az első világháborút követő időszakig, a szövetségi Legfelsőbb Bíróság értelmezésében a szabadságjogokat szövetségi törvény és bíróság nem értelmezhette a tagállami törvények ellenében, mert az a tagállamok autonómiáját szűkítette volna. Emiatt a rabszolgaság 1863-ban történt szövetségi szintű eltörlése és az északi unionistáknak a déli konföderáció felett aratott polgárháborús győzelme önmagában nem eredményezte az állampolgári jogi egyenlőséget. **1866-ban a Kongresszus elfogadta az első polgárjogi törvényt az állampolgári jogok kiterjesztéséről** *(Civil Right Act).* A törvény alapján valamennyi, az Amerikai Egyesült Államok területén született polgárt megillet az állampolgárság, az állampolgári jogokkal együtt. Ennek értelmében a törvény előtti egyenlőség és egyenlő jogvédelem, a büntető és polgári eljáráshoz kapcsolódó jogok – így a perindításhoz, a jogorvoslathoz, a tanúskodáshoz és a bizonyításhoz való jog –, továbbá a tulajdonhoz kapcsolódó jogok – a tulajdonosi és birtoklási jogok, a kötelmi, az öröklési, a családjogok – a volt rabszolgákat is megillették volna. A jogok érvényesítéséhez **ugyanakkor meg kellett változtatni a Legfelsőbb Bíróság alkotmányértelmezési gyakorlatát, amely a tagállamok jogalkotó és jogértelmező autonómiáját erősebb jognak tartotta, mint a szabadságjogok nevében történő szövetségi bírósági beavatkozást és az erre alapozó szövetségi kormányzati intézkedéseket a tagállam ellen.**

Az 1868-ban elfogadott XIV. alkotmánykiegészítés értelmében a tagállami törvények nem korlátozhatták az alkotmányban és az alkotmánykiegészítésekben szabályozott jogokat. A XIV. alkotmánykiegészítés megállapítja, hogy a polgárok egyszerre állampolgárai az Amerikai Egyesült Államoknak és tagállamuknak. Ezért egyetlen tagállam sem fogadhat el olyan törvényt, amely „csorbítja az Egyesült Államok polgárainak jogait (kiváltságait) és mentességeit". Minden állampolgárt minden államban megillet az egyenlő jogvédelem és a megfelelő törvényes eljárás. **Az alkotmánykiegészítés az „egyenlő jogi védelem" elve mellett bevezette a „jogszerű eljárás"** *(due process)* **elvét. Ennek**

értelmében a „jogszerű eljárás", „az őt megillető eljárás" nélkül az állampolgárok élethez, szabadsághoz és tulajdonhoz való joga nem korlátozható, csak jogszerű, törvényes eljárással, az alkotmánnyal és az alkotmánykiegészítéssel összhangban lévő törvények útján. Az ezzel ellentétes szövetségi és tagállami törvény esetén a szövetségi Legfelsőbb Bíróság élhet az alkotmányos kontrollal, és hatályon kívül helyezheti a szövetségi és a tagállami törvényt is.

Hiába vált azonban hatályossá a XIV. alkotmánykiegészítés, és hiába fogadta el a Kongresszus az 1866-os polgárjogi törvény kiegészítéseként az 1875-ös újabb polgárjogi törvényt (diszkrimináció tilalma a színházakban, a közlekedési eszközökön, a vendéglátóhelyeken stb.), amely a szövetségi kormányt felhatalmazta, hogy az egyenlő bánásmód elvének gyakorlati alkalmazása érdekében törvényeket alkosson és igazgatási jogkörében eljárjon. A szövetségi bírósági ítélkezési gyakorlat ugyanis nem engedte a szabadságjogok érdekében a tagállami autonómia szűkítését jelentő kongresszusi törvények alkalmazását és a szövetségi kormány hatáskörének növelését. **A Legfelsőbb Bíróság korlátozott mértékben alkalmazta az alkotmánykiegészítést, és csak a magántulajdon védelmében lépett fel a szövetségi vagy tagállami törvényekkel szemben. A XIV. alkotmánykiegészítést a tagállami szegregációs, diszkriminációs törvényekkel szemben a szövetségi bíróság csak az első világháború után kezdte alkalmazni.**

Csak fokozatosan, mintegy 100 év alatt, a 20. század közepére alakult át a szövetségi Legfelsőbb Bíróság gyakorlata, amelynek révén kibővítette és általánossá tette a szabadságjogokat. A jogértelmezést megfordítva lehetővé tette a szabadságjogok védelmére hivatkozva történő beavatkozást a szövetségi kormányzat és a Kongresszus számára a tagállamok által követett jogrend megváltoztatásáért, a tagállami autonómia korlátozásával. (Lásd *A szövetségi Legfelsőbb Bíróság alkotmányértelmezése* című 3.13.2. alfejezetrészt.)

Megjegyzendő: az **„adót nem fizető indiánok"** is csak 1924-ben kapták meg az állampolgárságot, és az ezzel járó szabadságjogokat és szövetségi jogvédelmet. Az indiánok addig az Egyesült Államokon belül meghatározott területen (rezervátum), saját jogukat alkalmazó autonómiával rendelkeztek („függőségi viszonyban álló belföldi nemzet" a Legfelsőbb Bíróság 1831-es meghatározásában).

A nők politikai jogai az 1920-ban ratifikált XIX. alkotmánykiegészítéssel váltak teljessé a választójog szövetségi szintű kiterjesztésével. Tagállami szinten már korábban megkapták ezt a jogot, elsőként 1869–1870-ben az akkor még szövetségi területnek (területnek) számító Wyomingban.

A **jogállamiság** a három hatalmi ág egymást ellenőrző és ellensúlyozó együttműködésén keresztül valósul meg az Egyesült Államokban is. A törvényhozó hatalom alkotja, a végrehajtó hatalom végrehajtja, a bírói hatalom pedig alkalmazza és értelmezi a törvényeket (jogszabályokat). Az egymást ellenőrző hatalmi ágak biztosítják, hogy az állampolgárok szabadságjogai érvényesüljenek, jogsértés esetén pedig alkotmányos jogaikkal élve jogorvoslathoz forduljanak. Mind az állampolgárok, mind az állam egymás felé kölcsönös felelősséggel tartoznak. Az állampolgári felelősség a jogosultság mellett a közösségi ügyekben való tájékozódást és az azokban történő – így a (helyi, tagállami, szövetségi) választásokon való rendszeres – részvételt is jelenti. Ez csupán elvárás, de tagállami szinten törvény által kötelezhető is. Állampolgári felelősség és kötelezettség a törvények követése,

a tisztességes és időben történő adófizetés, valamint az állampolgárok felelősek az érdekeik, kívánalmaik, véleményük békés és segítő módon történő kinyilvánításáért is.

Az állam kötelezettsége az alkotmányban foglalt jogok védelme és biztosítása, az állampolgárok adójából nyert jövedelem felelős és bölcs elköltése, valamint az állampolgári elvárások figyelembevétele.

3.5. A preambulum és a 7 cikkely (Document)

„We the people of the United States" – így kezdődik az alkotmány preambuluma. Az Egyesült Államok népe, hogy megalkossa a tökéletesebb uniót, megteremtse az igazságosságot, biztosítsa a belső békét, a nyugalmat, a biztonságot, a közös védelmet, és elősegítse az általános jólétet, továbbá hogy biztosítsa a szabadság áldásait magának és az utókor számára, elhatározza és megalkotja az Amerikai Egyesült Államok alkotmányát.

A 7 cikkelyből az első 4 több paragrafusból áll. Az **első 3 a szövetségi kormányzat intézményeit szabályozza.**

Az I. cikkely *(Article I)* **megalapítja a törvényhozó hatalmi ágat, rendelkezve annak kötelességeiről (feladatköréről) és hatalmi jogköreiről;** a kétkamarás Kongresszusról; a Kongresszus tagjainak összetételéről, jogairól, kötelezettségeiről; a törvényalkotás menetéről; a kifejezett, valamint a szövetségi és a tagállamoknak tilalmazott hatáskörökről; megerősíti a *Habeas Corpust* és a *nullum crimen sine lege* elvét.

A II. cikkely *(Article II)* **a végrehajtó hatalom felállításáról, annak kötelességeiről (feladatköreiről) és hatalmi jogköreiről;** az elnök és az alelnök megválasztásáról; az elektorok által történő közvetett választásról; az elnöki jogkörökről és kötelezettségekről; felelősségre vonásáról szól.

A III. cikkely *(Article III)* **megalapítja a bírói hatalmi ágat, annak kötelességeit (feladatköreit) és hatalmi jogköreit.** Megállapítja, hogy az Amerikai Egyesült Államok igazságszolgáltató hatalmát **a szövetségi Legfelsőbb Bíróság** gyakorolja, meghatározza annak hatásköreit, és felhatalmazza a Kongresszust a szövetségi állam egész területét illetékességében és hatáskörében lefedő szövetségi bírósági rendszer felállítására. Ugyancsak a III. cikkely meghatározza, azaz alkotmányos szinten szabályozza a**z Amerikai Egyesült Államok elleni árulás bűncselekményét** *(treason).* Ezt törvényi felhatalmazás nélküli háborúindítással és az ellenség támogatásával lehet elkövetni. A cikkely szabályozza a bűncselekmény elkövetésének bizonyítási feltételeit, valamint felhatalmazza a Kongresszust a büntetési tételek szabályozására.

A IV. cikkely *(Article IV)* **a tagállamok jogállásáról,** a közöttük lévő kapcsolatrendszer általános szabályairól rendelkezik. Elrendeli, hogy minden tagállam csak köztársaság lehet. Biztosítja továbbá minden tagállam védelmét bármely külső vagy belső támadástól. Megállapítja, hogy mindegyik tagállam jogi aktusa (polgári, büntető, közigazgatási) a többi tagállamban is érvényes. Fenntartva az egyes tagállamok önálló büntetőtörvénykezési jogkörét (kivéve, amely szövetségi hatáskörben marad: az Egyesült Államok elleni árulás, tengeri szabályozás, pénzhamisítás stb.), kötelezővé teszi a büntetőeljárás alá vontak, az elítéltek kiadatását a tagállamok között. A IV. cikkely szabályozza az új államok megalakulásának és az unióba történő belépésének szabályait.

Az V. cikkely *(Article V)* **az alkotmány megváltoztatásának eljárásrendjét szabályozza.** Megállapítja, hogy az alkotmány *Document* részét, azaz a preambulumot és a 7 cikkelyt nem lehet megváltoztatni, csak az elfogadott szöveget kiegészíteni (alkotmánykiegészítés), az alkotmány kiegészítésének *(amendment)* elfogadásával. Az alkotmány kiegészítésére a Kongresszus mindkét házának kétharmada (vagy a tagállamok kétharmadának javaslatára a Kongresszus által összehívott konvenció, amelyre eddig még nem volt példa) tehet javaslatot. A javaslatot a két ház kétharmadának kell elfogadnia, és az elnöknek aláírnia. A ratifikáció a tagállamok törvényhozása (vagy az általuk összehívott konvenciók) háromnegyedének jóváhagyásával valósulhat meg. Ha az utólagos kiegészítés a változhatatlan 7 cikkellyel ellentétes, vagy azt kiegészítő rendelkezéseket fogad el, az utóbbi szabályozást kell követni az eredeti szabályozás formai hatálytalanítása, törlése nélkül.

A VI. cikkely *(Article VI)* **megállapítja, hogy az alkotmány az Egyesült Államok jogrendjének az alapja, a legfőbb törvény** *(supreme law).* Megállapítja az alkotmánnyal, valamint a Kongresszus által ratifikált nemzetközi szerződésekkel és a szövetségi törvényekkel ellentétes tagállami jogalkotás, így az ezekre vonatkozó tagállami alkotmányos szabályozások tilalmát, és ez köti a tagállamok bíróságait is. Elrendeli a szövetségi kormányzás különböző hatalmi ágaihoz tartozóknak, valamint a tagállami törvényhozó, végrehajtó, bírói hatalmat gyakorlóknak is az Egyesült Államok alkotmányára leteendő eskü kötelezettségét. Ugyanakkor tiltja a vallásos hitbeli előírást mint bármely közhivatal betöltésének feltételét az Egyesült Államokban. A VI. cikkely megállapítja azt is – az uniót terhelő adósságokkal összefüggésben –, hogy az Egyesült Államok új alkotmányos rendszere és a Konföderáció között **jogfolytonosság** áll fenn.

A VII. cikkely *(Article VII)* **megállapítja, hogy 9 tagállam,** azaz az államok háromnegyedének elfogadásával, ratifikációjával lép hatályba az alkotmány, ami **1788-ban történt meg,** és lehetővé vált az Egyesült Államok új alkotmányos intézményeinek létrehozása, az első kétkamarás Kongresszus és az első elnök megválasztása 1789-ben, továbbá az Egyesült Államok szövetségi Legfelsőbb Bíróságának működése 1790-től.

3.6. A szövetségi törvényhozás

A gyarmati időszakban már kialakult, hogy mindegyik gyarmatnak volt saját törvényhozása a helyi ügyek rendezésére, amely elsődlegesen a kormányzó mellé rendelt tanácsként működött. Két gyarmat (Pennsylvania és Delaware) kivételével ezek kétkamarás gyűlések voltak. A „felsőházat" *(Council)* a tulajdonosi vagy királyi gyarmaton kinevezték, a többiben az „alsóházzal" együtt választották. Az Egyesült Államok létrejöttével a konföderációs cikkelyek egykamarás kongresszust hoztak létre, amelyben az államokat a küldöttek népességük arányában képviselték.

Az alkotmány alapján az Amerikai Egyesült Államok szövetségi törvényhozásának két kamarája van, a **Szenátus** *(Senate)* **és a Képviselőház** *(House of Representatives).* A philadelphiai konvención elfogadott kompromisszum alapján a Szenátusban az államok egyenlő arányban, a Képviselőházban pedig lakosságuk arányában kapnak képviseletet. (1790-ben az Egyesült Államoknak közel 4 millió lakosa volt. A lakossági arányt a kétharmados kompromisszum eredményeként úgy számolták, hogy a fehér lakossághoz a rabszolgák létszámának kétharmadát számították hozzá, és nem számolták az „adót nem

fizető" indiánokat. A Képviselőház létszámát – a robbanásszerű lakosságnövekedés eredményeként, máig tartó hatállyal – a Kongresszus 1929-ben törvényben 435 főben állapította meg. Így kb. 500 ezer állampolgárt képvisel egy szövetségi képviselő. Az Amerikai Egyesült Államoknak 1959 óta – Alaszka és Hawaii unióba történő belépésével – 50 tagállama van, ezért a szenátorok száma azóta 100 fő, a Kongresszus összlétszáma pedig így 535 fő. A *District of Columbia,* a főváros is megválaszt még plusz 3 képviselőt, de nekik nincs szavazati joguk a Képviselőházban.)

A Szenátusnak és a Képviselőháznak vannak elkülönült és megosztott hatáskörbe tartozó feladatai, kötelességeiket és felelősségüket az alkotmány szabályozza. **A Kongresszus hatáskörébe tartozik a törvények megalkotása, az alkotmánykiegészítésekre tett javaslat elfogadása (amit a tagállamok háromnegyede, illetve alkotmányozó konvenció hagyhat jóvá), a nemzetközi szerződések jóváhagyása, az elnöki jogkörbe tartozó kinevezések jóváhagyása (megerősítése), az elnök helyettesítése a Képviselőház elnöke által, illetve a Szenátus ideiglenes elnökének megválasztásával, a szövetségi (alkotmány vagy törvény által alapított) tisztviselők elleni büntetőeljárás lefolytatása, valamint az új államok felvétele az unióba (szétválásának, egyesülésének jóváhagyása).**

3.6.1. A Kongresszus feladat-, hatás- és jogkörei

A Kongresszus hatásköreit az alkotmány alapján úgy is csoportosíthatjuk, hogy melyek tartoznak a szövetségi törvényhozói hatáskörbe és melyek a tagállamiba. A hatásköröket úgy is szét lehet választani, hogy melyek tartoznak az egész Kongresszus és melyek kizárólag a törvényhozás egyik házának hatáskörébe.

A szövetségi hatáskörbe tartozó hatás- és jogköröket „kifejezett hatásköröknek" *(expressed powers)* nevezi az alkotmány. Idetartoznak azok a törvények is, amelyek a kifejezett hatáskörbe tartozó tárgyak végrehajtását szolgálják. Ezeket nevezik „beleértett hatásköröknek" *(implied powers).* Az alkotmány meghatározza az úgynevezett „tiltott hatásköröket" *(denied powers),* amelyekben tilos a szövetségi törvényalkotás.

3.6.2. A két ház közös (kifejezett) hatáskörébe (jogszabályalkotás útján) tartozó kötelezettségek

A pénzügyek és a kereskedelem szabályozása kapcsán a következők említendők:

- a pénzverés és pénznyomtatás szabályozása;
- a kormányzat által történő hitelfelvétel, államkötvény kibocsátása;
- az adózási szabályok megállapítása és az adóbeszedés szabályozása (a XVI. alkotmánykiegészítés teszi lehetővé 1913-tól, hogy a kongresszus eltérjen az addigi szabálytól, miszerint a legnagyobb szövetségi adóterheket a nagyobb lakosságú tagállamok viseljék);
- a szellemi alkotások védelme;
- a szövetségi állam és a külföldi országok közötti kereskedelem szabályozása.

Ilyen kötelezettség a nemzet védelméről való gondoskodás:
- felállítani és fenntartani a szárazföldi hadsereget, a haditengerészetet (és a 20. századtól a légierőt), ezek irányítási, vezetési szervezetének megállapítása és a tagállami milíciák (a Nemzeti Gárda) igénybevétele;
- a hadiállapot kinyilvánítása.

További kötelezettségek:
- a szövetségi Legfelsőbb Bíróság, valamint a szövetségi bírósági rendszer felállítása;
- az állampolgárság megszerzése feltételeinek és eljárásának szabályozása;
- a szövetségi posta megalapítása és fenntartása;
- a súly- és mértékrendszer megállapítása és hamisításának büntetése;
- a Distirct of Columbia, a szövetségi főváros kormányzása jogszabályainak megalkotása;
- (egyes bűncselekmények megállapítása és szankcionálása, például a tengeri büntetőjog, a pénzhamisítás, súly- és mértékrendszer hamisítása, a külön szabályozott hazaárulás, valamint az elmúlt évszázadokban egyes cselekmények büntetőjogi szabályozása; az alapszabály ugyanakkor az, hogy a büntetőjog szabályozása tagállami hatáskör);
- (ha az elnök ideiglenes alkalmatlanság miatt nem gyakorolhatja a hatalmát, ezért az alelnök helyettesíti, és vita támad, hogy az elnök ismét képes-e hatalmát gyakorolni, a Kongresszus mindkét háza dönt, hogy az elnök vagy az alelnök gyakorolja az elnöki hatalmat).

3.6.3. A Képviselőház hatáskörei

Az alkotmány alapján a Képviselőház elkülönült hatáskörei a következők:
- az évi költségvetésről és a szövetségi adókról szóló törvényjavaslat beterjesztése;
- a szövetségi tisztviselő (így az elnök) elleni büntetőeljárás elindítása, lefolytatása *(impeach – impeachment);*
- az elnökválasztás során, amennyiben az elektori szavazásnál egyik jelölt sem kap többséget, a Képviselőház választja meg az Egyesült Államok elnökét, nem személyenkénti, hanem államonkénti szavazással.

3.6.4. A Szenátus hatáskörei

Az alkotmány alapján a Képviselőház elkülönült hatáskörei a következők:
- a büntetőeljárás alá vont szövetségi tisztviselő bűnösségének megállapítása (közjogi felelősségre vonás *(impeachment);*
- az Egyesült Államok elnöke kinevezéseinek megerősítése;
- az Egyesült Államok és más állam között kötött nemzetközi egyezmények ratifikálása (kétharmados többséggel);
- az elnök helyettesítési sorrendjét megszabó törvény alapján amennyiben megüresedik az Amerikai Egyesült Államok elnöki és alelnöki széke is, és a Képviselőház

elnöke sem tudja helyettesíteni az elnököt, a Szenátus ideiglenesen megválasztja a Szenátus elnökét – amely pozíciót hagyományosan az alelnök tölt be, aki nem szenátor –, aki így helyettesíti az elnököt *(President pro tempore).*

Az alkotmány felsorolja azokat a hatásköröket, amelyeket a Kongresszus nem gyakorolhat **(tiltott hatáskörök):**

- kiviteli adó kivetése;
- olyan kereskedelmi vagy más közterhet szabályozó törvény elfogadása, amely nem biztosítja az egyenlőséget minden tagállamnak, valamint az egyes tagállamok polgárai között egyenlőtlenséget eredményez;
- tilos a nemesi cím adományozása (egyes állampolgároknak jogszabály általi kiváltságok biztosítása);
- adóbevétel elköltése törvényi felhatalmazás nélkül;
- olyan törvény elfogadása, amely visszahatóan büntethetővé tesz cselekményeket (a büntető törvények visszaható hatályának tilalma), illetve visszahatóan több terhet, szigorúbb kötelezettséget állapít meg;
- olyan törvény elfogadása, amely megfoszt bárkit ügyének bíróság előtti tárgyalásának jogától (a *Habeas Corpus* felfüggesztésének tilalma, a bírói eljárás nélküli elítélés tilalma);
- tiltott hatáskörbe tartozott a rabszolgaság behozatalával kapcsolatos szabályozás is, a rabszolgaság eltörléséig.

3.6.5. A törvény elfogadásának eljárási rendje

Törvénykezdeményezési joggal a szenátorok és a képviselők is rendelkeznek, ugyanakkor költségvetési és adótörvény-javaslatot csak képviselő nyújthat be. A Kongresszus szenátusi vagy képviselőházi illetékes bizottsága (amely kamarában a törvényjavaslatot benyújtották – hasonló nevű és feladatkörű bizottságok működnek mindkét házban) a javaslatot megvitatja, és

- kiegészíti, vagy
- újraszövegezi, vagy
- változtatás nélkül újratárgyalásra ajánlja a bizottságnak, vagy
- javasolja az elfogadásra, illetve elutasítja, vagy
- a háznak/kamarának (ahol a törvényjavaslatot benyújtották) ajánlás nélkül visszaküldi. Ebben az esetben a törvényjavaslatból általában nem lesz elfogadott törvény.

Az elfogadásra javasolt törvényjavaslatot ezután a Kongresszusnak az a háza, ahol benyújtották, megvitatja:

- a bizottság, ahol tárgyalták a javaslatot, véleményezi azt;
- a ház megvitatja és kiegészítheti a törvényjavaslatot; illetve
- a ház vagy elutasítja, vagy megerősíti a javaslatot.

Amennyiben a törvényjavaslatot a ház, ahol a javaslatot benyújtották, elfogadta, akkor egyszerű többségi szavazással továbbküldi a másik háznak.

- A másik ház is megvitatja a törvényjavaslatot (először a megfelelő szakbizottságban);
- ha kiegészíti azt, akkor vissza kell küldenie az első háznak, ahol a törvényjavaslatot benyújtották (a két ház azonos feladatkörű bizottságai egy időben tárgyalják ugyanazt a törvényjavaslatot, és szükség esetén a két ház bizottsága közös bizottságot is létrehozhat);
- a Kongresszus mindkét házának el kell fogadnia a javaslathoz benyújtott kiegészítéseket.

Ha a Kongresszus mindkét háza ugyanabban a megfogalmazásban elfogadja a törvényjavaslatot *(bill)* (egyszerű többségi szavazattal plenáris ülésen – egyszerűsített eljárás esetén a két ház létrehozhat egy úgynevezett „teljes bizottságot", amely a plenáris ülés helyett szavaz, ezzel a határozatképesség, amelyhez mindkét ház egyszerű többsége kell, jobban biztosítható), akkor azt az Egyesült Államok elnökének megküldik. Az elnök

- vagy aláírja a törvényjavaslatot;
- vagy nem tesz semmit: ebben az esetben 10 nap eltelte után a Kongresszus mindkét háza ülést tarthat, és ezzel automatikusan jóváhagyja a törvényjavaslatot, amely így törvénnyé válik (amennyiben nem tartanak ülést, és az elnök nem tudja visszaküldeni a javaslatot, akkor a vétó hatályban marad – ezt nevezik *pocket vetónak,* mert a javaslat az elnök „zsebében marad");
- vagy megvétózza a törvényjavaslatot (visszaküldi a javaslatot benyújtó háznak), és így a javaslatból nem lesz törvény.

Az elnöki vétó esetén a Kongresszus újratárgyalhatja a javaslatot, és mindkét ház kétharmados többségi szavazásával ismét elfogadhatja azt, amely ezáltal törvénnyé válik. (A törvényhozás tagjai élhetnek obstrukcióval: a *filibuster,* az „agyonbeszélés" lehetséges időhúzó taktika a jogszabályok megvitatásánál.)

A Kongresszus működését, illetve a törvényjavaslat tárgyalási és elfogadási rendjét nem szabályozza egységes házszabály vagy jogszabály, hanem egyes törvények *(rules),* valamint alkotmányos szokások, szabályok, precedensek, kézikönyvek alapján történik. A két ház ülései nyilvánosak, de bármelyik ház elrendelheti vagy megszavazhatja a zárt ülést.

3.6.6. A Kongresszus szervezete I. A Szenátus

A Kongresszus két házának összetétele különböző. A **Szenátus** a tagállamok egyenlő képviseletét biztosítja a törvényhozásban, a Képviselőház a tagállamok népességi arányát tükrözi.

A Szenátusnak 100 tagja van, amelybe minden tagállam két-két szenátort *(senator)* küld. Mindegyik szenátor egyedül is a küldő államot képviseli.

A szenátorokat hat évre választják;

- tagjainak harmadát kétévenként választják újra (a Szenátust három „osztályra" osztják, így egy osztálya kétévenként megújul a választással);

- nincs korlátozva a szenátor újraválasztása, tehát ugyanannak a személynek szenátori újraválaszthatósága.

A Szenátus elnöke az Amerikai Egyesült Államok alelnöke, aki a Szenátus üléseit vezeti, és aki szavazategyenlőség esetén szavazhat is, így biztosítva a többségi szavazatot.

Ha az Egyesült Államoknak nincs alelnöke, így a Szenátusnak sincs elnöke, akkor a Szenátus ideiglenes elnököt *(President pro tempore)* választ, aki az elnököt is helyettesíti, amíg az elnöki és alelnöki hivatal nincs betöltve, továbbá a Képviselőház elnöke *(Speaker of House)* sem tudja az elnököt helyettesíteni.

Szenátornak az választható meg, aki:

- legalább 30 éves;
- az Egyesült Államok állampolgára legalább 9 éve;
- annak az államnak a lakosa, amelyet képvisel.
- (Eredetileg az alkotmány alapján a tagállamok kongresszusai választották meg a szenátorokat, nem pedig közvetlenül a választójoggal rendelkezők, a tagállamok így a szenátoraikat mintegy „nagyköveteiket", követi utasításokkal is ellátva delegálták a szövetségi Szenátusba. A XVII. alkotmánykiegészítés 1913-ban szabályozta, hogy a tagállamokban a szövetségi kongresszus szenátorait közvetlenül válasszák meg.)

3.6.7. A Kongresszus szervezete II. A Képviselőház

A Képviselőháznak 435 képviselőtagja *(Representative)* van. (Illetve további 3 képviselő, akiket a főváros, Washington D.C. *(District of Columbia)* választ meg, de ők nem rendelkeznek szavazati joggal.)

- A tagállamok népességük arányában választanak, küldenek képviselőket a Képviselőházba, minden tagállam legalább egy képviselőt kell, hogy küldjön (a District of Columbia kerület képviselőinek csak törvénykezdeményezési, illetve felszólalási joga van);
- minden állam kongresszusi képviselői választási kerület(ek)re van osztva, a tagállam által megválasztható kongresszusi képviselők számának megfelelően;
- a képviselőket kétéves terminusokra választják meg;
- a képviselő újraválaszthatósága nincs korlátozva.

A Képviselőház elnöke a *Speaker of House,* aki a Képviselőház ülésein elnököl.

- A Képviselőház elnökét a képviselők választják meg;
- a képviselőházi elnököt (valamint más képviselőházi tisztviselőt, például a jegyzőkönyvet vezető titkárt is) a többségi párt képviselői közül választják meg.

Képviselővé az választható meg, aki:

- legalább a 25. életévét betöltötte;
- az Egyesült Államok állampolgára legalább 7 éve;
- abban az államban, illetve választókerületben lakik, amelyet képvisel.

A Kongresszus valamely helyének a megüresedése esetén időközi pótválasztásokat tartanak. Miután az államok népessége nagyban eltér egymástól, a képviselők száma pedig korlátozott, továbbá minden tagállam jogosult legalább egy képviselőt választani, ezért nagy eltérések tapasztalhatók a kongresszusi képviselői választókerületek lakosságának számaránya között (jelenleg általában 500 ezer lakos jut egy képviselőre).

A szenátorok és a képviselők tiszteletdíjra, illetve más anyagi juttatásra és korlátozott adómentességre jogosultak. (Az 1992-es XXVII. alkotmánykiegészítés előírja, hogy a szenátorok és a képviselők javadalmazását csak a következő választás hatálybalépésével lehet megváltoztatni.) Mentelmi jogukat csak bűncselekmény elkövetésének tettenérésekor foganatosított letartóztatással lehet korlátozni (kivéve az alkotmányban szabályozott hazaárulás esete). A Kongresszus tagjának összeférhetetlensége kizárja, hogy közhivatalt viseljenek mandátumuk ideje alatt. A szenátoroknak és a képviselőknek szakértői stábjuk van, a legbefolyásosabb szenátoroknak akár 60–80 fős tanácsadói, végrehajtói apparátusuk alakult ki az elmúlt évszázadban. (Ezek a stábok a legjobb helyek közé tartoznak politikai karrier elkezdéséhez.)

3.6.8. A választójog

A passzív választójogot, amely alapján valaki megválasztható szenátornak és képviselőnek, az alkotmány szabályozza. Az aktív választójogot (egy tagállamban választójoggal rendelkezők esetében) tagállami szinten szabályozták, illetve szabályozzák. Eredetileg csak olyan szabad, a 24. évüket betöltött fehér férfiak rendelkeztek választójoggal, akik a különböző vagyoni és műveltségi cenzusoknak is megfeleltek. (Továbbá elmebeli, büntetőjogi, állampolgársági cenzusok is fennálltak és máig is fennállnak.) A polgárháború után és a rabszolgaság eltörlésével, illetve a rájuk is kiterjesztett állampolgárság alapján a volt rabszolgák is rendelkeztek választójoggal. 1870-ben a XV. alkotmánykiegészítés megtiltotta az állampolgári választójog faj vagy bőrszín szerinti korlátozását. A XIX. alkotmánykiegészítés alapján 1920-tól szövetségi szinten a nőkre is kiterjesztett aktív és passzív választójog után a nők is választók és választhatók lettek. (Wyoming volt az első állam, amely már 1870-től választójogot adott a nőknek.) Az indiánok ugyanakkor csak 1924-ben lettek az Egyesült Államok állampolgárai, és csak ezután kaptak választójogot is. (A XXVI. alkotmánykiegészítés 1971-től a választójogot a 18 éves kor betöltéséhez köti.) A választójog adótartozáshoz és műveltségi cenzushoz kötöttsége csak az 1960-as évektől tűnt el a tagállami szabályozásokból. Az Egyesült Államok szokásjoga bizonyos tisztségek betöltésénél eleinte megakadályozta, hogy afroamerikai férfiakat, majd nőket megválaszthassanak, bár a szövetségi, illetve a tagállami szabályozás ezt egyébként lehetővé tette.

Az alkotmány alapján a Kongresszusnak **rendszeresen kell üléseznie.** A szenátusi, illetve a képviselőházi választások kétévenkénti rendszere alapján minden két évben új kongresszus alakul meg. Így valósul meg a folyamatos választói ellenőrzés, véleményalkotás. A Kongresszus törvényjavaslatokat tárgyaló üléseit ülésszaknak *(session)* nevezik. A Kongresszus a főváros „Kapitólium hegyén" *(Capitol Hill),* a Kapitólium épületében *(Capitol Building)* működik.

A hatalommegosztás *(check and balance)* alapján mind a végrehajtó hatalom, mind a bírói hatalom **ellenőrzi a Kongresszus alkotmányos működését:**

- a végrehajtó hatalom a Kongresszus által elfogadott törvényjavaslattal szembeni elnöki vétóval;
- a bírói hatalom a szövetségi Legfelsőbb Bíróság hatalma által, amely alkotmányellenesnek minősítheti a Kongresszus által elfogadott törvényt vagy törvényrészletet, valamint a Kongresszus bármely más határozatát.

3.7. A szövetségi végrehajtó hatalom, az Amerikai Egyesült Államok elnöke, a szövetségi kormányzat

A konföderációs cikkelyek nem hoztak létre szövetségi végrehajtó hatalmat, a Konföderációs Kongresszus határozatainak végrehajtása tagállami hatáskör maradt. Az alkotmány megalkotásakor viszont már kiemelt célként szerepelt egy erős, szövetségi szintű végrehajtó hatalom létrehozása.

Az Amerikai Egyesült Államok szövetségi végrehajtó hatalma a **klasszikus példája az elnöki (vagy prezidenciális) kormányformának (elnöki/prezidenciális köztársaság).** Ennek jellemzésekor az alkotmányjog, a közigazgatási jog, valamint ezeknek a jogágaknak a történeti vizsgálata általában az Egyesült Államok végrehajtó hatalmát tekinti a tipikus példának. Az elnöki rendszerű kormányforma meghatározója, hogy az államfői és a kormányfői feladat-, hatás- és jogkörök egy közhatalmi funkcióban egyesülnek, az elnök által gyakorolt végrehajtó hatalomban. Az elnök a többi hatalmi ágtól funkciójában és személyében független, demokratikusan létrehozott és ellenőrzött, egyszemélyes hatalmat gyakorol. Az elnök politikailag nem tartozik felelősséggel a Kongresszusnak, politikájának végrehajtását a mindenkori többséggel kialakított kompromisszumokon keresztül tudja megvalósítani.

Megállapítható, hogy az alkotmány közvetlenül vagy közvetve megszabja az elnöki hatalom jogkörét, de nem határozza meg a szövetségi kormányzat *(federal government)* szerkezetét és hatáskörét. Az alkotmány rögzíti, hogy a szövetségi kormány hatalma nem a tagállamok által delegált hatalom, hanem közvetlenül a nép által, választások útján kapja meg a felhatalmazást hatásköreinek gyakorlására. (Tulajdonképpen európai értelemben nem beszélhetünk szövetségi kormányról, mert a végrehajtó hatalmat kizárólag és egyedül az elnök gyakorolja, nem pedig a kormánnyal együtt. A kormány, a Kabinet, az elnöki döntések kialakítását és végrehajtását segíti.) Az erős elnöki hatalom ellensúlya az erős Kongresszus által gyakorolt törvényhozó hatalomnak. A kormányzás alapelvei nem változtak az alkotmány 1787-es elfogadása óta, de az ország és a világ folyamatos változása miatt a szövetségi kormányzat hatásköre és szervezete folyamatosan bővül, kiegészül. Az alkotmány csak az elnök és az alelnök által gyakorolt végrehajtó hatalomról rendelkezik.

Az alkotmány a végrehajtó hatalommal egy személyt, az Egyesült Államok elnökét ruházza fel. Minden más, a végrehajtó hatalmat gyakorló szerv, a közigazgatás központi általános hatáskörű szerve az elnök hatalmát, kormányzását hivatott segíteni, az elnök által meghatározott, illetve jogszabályban foglalt hatásköre szerint. A végrehajtó hatalom gyakorlásáért egyedül az elnöknek van politikai felelőssége.

3.7.1. A végrehajtó hatalom szervei

A végrehajtó hatalom szervei a következők:
- az elnök *(President);*
- az alelnök *(Vice President);*
- a végrehajtó ügyosztályok (minisztériumok) *(executive departments);*
- a független (kormány)ügynökségek *(independent agencies).*

Mindegyik végrehajtó szervnek saját hatásköre és feladatköre van:
- Az elnök az ország vezetője és a hadsereg főparancsnoka. Az elnök irányítja a szövetségi kormányzatot, és felelős a szövetségi törvények végrehajtásáért.
- Az alelnök a Szenátus elnökeként elnököl a Szenátus ülésein, és szavazategyenlőség esetén szavazati joga van. Helyettesíti az elnököt, ha nem képes feladatkörét ellátni. A hivatalban lévő elnök saját elhatározása, hogy mennyire vonja be a kormányzásba az alelnököt, a leggyakoribb, hogy külpolitikai vagy nemzetvédelmi ügyekben bízza meg feladatokkal.
- Az ügyosztályok (minisztériumok), illetve azok vezetői a Kabinet tagjaként szakpolitikai kérdésekben tanácsadói az elnöknek, és segítik az elnököt politikájának végrehajtásában.
- A független (kormány)ügynökségek az elnök politikájának végrehajtását segítik, és/vagy egyes szakigazgatási feladatokat látnak el hatáskörükben.

3.7.2. Az Amerikai Egyesült Államok elnöke

Az elnöki hivatal az ország legmagasabb közhivatala. Az alkotmánynak megfelelően elnöknek az a személy jelölhető, aki:
- születésétől fogva az Amerikai Egyesült Államok állampolgára;
- betölti a legalább 35 éves kort megválasztásáig;
- legalább 14 éve az Egyesült Államok területén él.

Az alkotmányos feltételeknek megfelelő személy indulhat az elnökválasztáson, valamely politikai párt jelöltjeként. A **megválasztást két kampány előzi meg.** Először a párt elnökjelöltségének elnyeréséért kell versenyeznie, kampányolnia. A pártjelöltséget megszerezve másodszor már az elnökké választásért kampányolhat a jelölt. A politikai pártok a saját elnökjelöltjüket a következő (a 20. század elejére kialakult és a második világháború után véglegesedett) eljárás során választják meg.

Minden párt előválasztásokat *(primary elections),* illetve konvenciókat, (jelölő)gyűléseket *(caucuses)* tart minden tagállamban. Így az államok többségében a párttagok, de egyes államokban a pártvezetőség jelöli ki azt vagy azokat, akik az előválasztáson részt vehetnek az elnökjelöltség elnyeréséért. (Szokás szerint az első jelölést a választási év januárjában Iowa államban tartják.) Az **előválasztások (konvenciók és jelölőgyűlések)** során a jelöltek kampányt folytatnak. Ugyanazon párt tagjai a kampány végén a tagállamokban választanak a jelöltek közül. A választásra jogosult párttagokat ezt megelőzően általában regisztrálják,

de nem minden államban, sőt ezekben a tagállamokban az sem kizárt, hogy a másik párt tagja is szavazzon („keresztszavazás"). Az előválasztást tagállami szinten szabályozzák.

Az első választást szokás szerint (1952 óta) New Hampshire államban tartják, és csak az utóbbi évtizedekben alakult az ki, hogy mindegyik tagállamban tartanak állami szintű előválasztásokat, és nem a helyi pártvezetés jelöli ki a tagállam jelöltjét választás nélkül. A jelölteknek minden egyes államban meg kell küzdeniük, és a párttagok a jelöltet támogató elektorokra, küldöttekre szavaznak. Küldöttjeiket (delegátusaikat vagy elektoraikat) a pártok saját eljárási rendben állítják tagállami és szövetségi szinten. A szövetségi szintű elektorok (akik száma évtizedenként változik) választják meg többségi szavazással a párt elnökjelöltjét a tagállami szinten legtöbb szavazatot szerzett jelöltek közül a nemzeti konvención. Jelenleg az előválasztások során a Republikánus Párt összesen 1237 elektort állít országosan összesítve, a Demokrata Párt pedig 2383-at. Az egyes pártok elnökjelöltjét megválasztó elektori választás nem azonos az elnököt megválasztó elektori testülettel.

Az előválasztások jóval a választások előtt megkezdődnek, már a választási év tavaszán. Az előválasztásokat **követően** az országos pártok, így a 19. század óta kialakult pártformációk szerint a Republikánus Párt és a Demokrata Párt **nemzeti konvenciót** *(national convention)* tart (a nyári hónapokban). (Az Egyesült Államok pártstruktúrájában a kezdetektől jellemző volt a kétpárti „pólus".) A nemzeti konvención választják meg a párttagok (küldöttek, elektorok) a párt elnökjelöltjét, általában azt a személyt, aki megnyerte az előválasztásokat.

A konvención abban az esetben, amennyiben az első választási fordulóban egyik jelölt sem kapott többséget, a delegátusok megváltoztathatják álláspontjukat, ezáltal lehetővé válik, hogy ha egyik jelölt sem nyeri meg a delegátusok többségét, akkor egy harmadik jelölt nyerjen. A választást a szavazásirányítók vezetik le. Nagy szerepük van az úgynevezett szuperdelegátusoknak, akik a párt vezetői és emblematikus személyei, valamint a meghatározó államoknak a hivatalos létszám feletti delegátusai, akik szavazatukkal eldönthetik, hogy ki legyen a párt elnökjelöltje. Így aztán megtörténhet, hogy mégsem az lesz a pártelnök vagy alelnökjelöltje, aki a tagállami előválasztásokat megnyerte. A demokratáknál 1936-ig a jelöltnek a delegátusok kétharmadát kellett megnyernie a jelöltséghez, vétót biztosítva a déli államoknak.

A konvención az elnökjelölt mellett megválasztják az alelnökjelöltet is, aki nem automatikusan a második legtöbb szavazatot elnyert jelölt, hanem akinek a jelölése a párt vezetői szerint a párt egységét biztosítja, és a legtöbb szavazatot hozhatja az elnökjelölt mellett, és nem annak ellenében. A párt alelnökjelöltjéről az elnökjelölt dönt. A konvenció fogadja el a választási programját is. A konvenció szabályait a szokás alakította ki.

A pártok jelöltjének megválasztásában jelentős szerepet kap a párt tagállami vezetése (jelöltállítás, a jelölt jelölőcédulára kerülése), valamint a párt országos vezetősége (a kijelölés, a nemzeti konvenció választása). A jelölt sikerét meghatározza, hogy tagállami és országos szinten mekkora pénzügyi támogatói háttérrel rendelkezik (kampányfinanszírozás), és ezzel összhangban a média- és közvélemény-kutatások befolyása.

A pártok elnökjelöltjeinek megválasztása után kezdődik (hivatalosan szeptember 1-jén) az **országos választási kampány.** A választási kampány utáni szavazás nyertese lesz az Amerikai Egyesült Államok következő elnöke. A választások a brit mintát követő többségi választási rendszer alapján folynak le.

3.7.3. Az elnökválasztás

Az elnökválasztás legfontosabb jellemzői:

- Négyévenként tartják.
- Mindig november első keddjén *(Election Day),* ugyanis a szabályozásnál szempont volt, hogy a választás ne essen a hálaadás napjára (a választásnak egy időpontban kell megtörténnie).
- A választások közvetettek, a választásra jogosultak minden államban elektorokat választanak, akik megválasztják az elnököt.
- A megválasztott elektorok kollégiuma *(Electoral College)* választja meg az elnököt. Az elektorokat (akiket a pártok jelölnek) a tagállamok választják saját állami törvényeik szerint (a 19. század második feléig a tagállamok törvényhozása választotta meg az elektorokat, a 19. század második felétől jellemzően közvetlenül a nép választja meg aszerint, hogy az elektor melyik elnökjelöltet támogatja).
- A tagállami elektorok száma megegyezik a tagállami kongresszus képviselőinek és szenátorainak összesített számával (1959 óta összesen 538).
- A rendszer ezért az egyes tagállamok súlyát is kifejezi az elnökválasztás során.
- A tagállamokban megválasztott elektorok egy meghatározott időben (decemberben) találkoznak.
- Az elektorok arra a jelöltre szavaznak tagállamonként, aki a legtöbb szavazatot szerezte a tagállamban a választáskor (kivétel Maine és Nebraska állam), a „győztes mindent visz" elve alapján. Így megtörténhet, hogy nem az nyeri meg a választást, akire a legtöbb állampolgári szavazatot adták, hanem aki elnyeri az elektorok többségét. Továbbá ez a rendszer teszi szinte lehetetlenné egy harmadik párt jelöltjének megválasztását szövetségi szinten. (Ha az az elnökjelölt, akire a választás után az elektorok szavaznának, valamely oknál fogva kiesik, például meghal, az elektorok tetszőlegesen is szavazhatnak.)
- Az a jelölt nyeri a választásokat, akire több mint az elektorok fele szavazott (1959 óta 270). (Ha egyik jelölt sem éri el az elektorok felének szavazatát, a szövetségi Képviselőház választ a jelöltek közül. Az alelnököt ebben az esetben a Szenátus választja meg.)

Az újonnan megválasztott elnök beiktatása a novemberi választás után két hónappal, január 20-án történik meg a Kapitólium előtt. (Ez 1933, a XX. alkotmánymódosítás óta van így, mert előtte az új elnök beiktatása a megválasztását követő év március 4-én történt meg. A változtatás oka az volt, hogy összhangba hozzák a kongresszusi ülések optimális időszakát az elnök mielőbbi beiktatásával. Az elnök megválasztása és beiktatása közötti idő holt időszak a kongresszusi munkában.) A beiktatáskor az elnök esküt tesz az alkotmányra és lelkiismerete szerint a *Bibliára.* Az elnököt négy évre választják meg, és az 1951-es

XXII. alkotmánykiegészítés alapján egy személyt legfeljebb kétszer lehet elnöknek megválasztani. (Kivétel, ha alelnökként az elnök helyére lépve már két éve betöltötte az elnöki funkciót, mert akkor már csak egyszer lehet megválasztani.) Korábban a leghosszabb elnöksége Franklin D. Roosevelt elnöknek volt, akit négyszer választottak meg elnöknek (1932, 1936, 1940, 1944). George Washingtont csak kétszer (1789, 1792), mert visszautasította a harmadszori jelölést.

Amennyiben az elnök nem tölti ki mandátumának idejét (lemond, meghal, vagy más ok miatt képtelen feladatát ellátni), nem tartanak időközi választást, hanem az elnököt a mandátuma idején meghatározott sorrendben helyettesítik. A helyettesítési sorrend szerint az elnököt az alelnök, utána a Képviselőház elnöke, majd a Szenátus által megválasztott ideiglenes szenátusi elnök *(President pro tempore)* követi. Ha így sem sikerül a helyettesítés, akkor az elnöki Kabinet tagjai következnek meghatározott sorrendben (az első a helyettesítési sorrendben a külügyminiszter, majd a pénzügyminiszter, aztán a védelmi miniszter, majd őt követi az igazságügyi miniszter és így tovább).

A helyettesítés rendjét azért kellett szabályozni, mert az Egyesült Államokban nem tartanak időközi választásokat az elnöki szék megüresedése miatt. (A XXV. alkotmánykiegészítés alapján 1967-től, ha az alelnök átveszi az elnöki pozíciót, ő jelölhet új alelnököt, amit a kongresszus mindkét házának egyszerű többséggel meg kell erősíteni. Korábban, ha az alelnök az elnök halála esetén helyébe lépett, akkor nem volt alelnöke az Egyesült Államoknak.)

Az alkotmány alapján a végrehajtó hatalmat az elnök gyakorolja. Övé az egyszemélyes politikai felelősség a szövetségi kormányzati politikáért, annak végrehajtásáért (politikai felelősségét a nép a választásokkor „értékeli", politikai felelősség a Kongresszus felé nem köti). A kormányzás az elnök politikájának végrehajtása, amelyet a választási kampányban, illetve a Kongresszusban meghirdet. A szövetségi végrehajtó hatalom szervei az elnök politikáját, céljait hajtják végre. Az elnök választja meg Kabinetjének, azaz kormányának tagjait, és nevezi ki a szövetségi végrehajtó hatalom központi és területi vezető (fő)tisztviselőit. A kormány tagjai az elnöknek tartoznak kizárólagos politikai és szakmai felelősséggel. Természetesen az alkotmány és a törvények mind az elnököt, mind a megválasztott és kinevezett (fő)tisztviselőket kötik (közjogi felelősség). Ezek megsértése kongresszusi és/vagy rendes bírósági eljárást von maga után (büntetőjogi és polgárjogi felelősség).

3.7.4. Az elnök alkotmányban felsorolt legfőbb feladatkörei

Az elnök alkotmányban felsorolt legfőbb hatáskörei az alábbiak:

- végrehajtja az Egyesült Államok törvényeit és az állammal megkötött nemzetközi szerződéseket;
- irányítja a külpolitikát, és képviseli az Egyesült Államokat (alkotmányos keretek között és a Kongresszus hatáskörei által korlátozva);
- a hadsereg főparancsnokaként irányítja a hadsereget (a haditengerészetet és a Nemzeti Gárdát);
- vétójogot gyakorolhat a Kongresszus törvényjavaslataival *(bill)* szemben;
- kegyelmi jogkört gyakorolhat szövetségi törvények megsértéséért elítélt személyek javára;

- kinevezési jogkörrel rendelkezik a Szenátus jóváhagyásával
  - a Kabinet tagjai és a végrehajtó hatalom szerveinek (*departments* – minisztériumok, *independent executive agencies* – független ügynökségek) vezetői,
  - a nagykövetek, követek, konzulok,
  - a szövetségi Legfelsőbb Bíróság és más szövetségi bíróságok bíráinak esetében;
- megfontolásra ajánlhat olyan intézkedéseket, amelyeket szükségesnek és hasznosnak gondol. E jogkörében törvényjavaslattal is élhet a Kongresszus felé az általa a nemzet érdekét szolgálónak tartott kérdésekben. (Rendkívüli esetekben összehívhatja a Kongresszus bármelyik házát, és üléseit elnapolhatja, ha a ház nem tud az elnapolásról megegyezni.)

Az elnökre is vonatkoznak az összeférhetetlenségi szabályok: (mind szövetségi, mind tagállami szinten) nem viselhet más hivatalt, nem lehet tagja a törvényhozásnak és nem lehet bíró sem. Az elnök tiszteletdíja számos, a Kongresszus által biztosított támogatással egészül ki, így például az elnök és családja hivatali és lakóhelyi rezidenciája, a Fehér Ház *(White House)* fenntartási és reprezentációs költségeinek biztosításával.

A Fehér Ház első lakója az Egyesült Államok második elnöke, John Adams volt 1800-tól.

3.7.5. Az elnök közjogi felelősségre vonása (impeachment)

A szövetségi főtisztviselők, így az elnök ellen hazaárulás, vesztegetés, egyéb súlyos bűncselekmény, vétség esetén, azaz alkotmány- vagy törvénysértés, hivatalukhoz méltatlan cselekmények miatt lehet közjogi felelősségre vonási eljárást indítani. A közjogi felelősségre vonás vádemeléssel kezdődik. Az elnök ellen az alkotmány szerint a Képviselőház egyszerű többséggel vádat emelhet. A vádemelés után a Szenátus a Legfelsőbb Bíróság elnökének irányításával bírósággá alakul, ahol a szenátorok kétharmadának jelenléte esetén – mint egy esküdtszék –, a jelenlévők kétharmados szavazásával megállapíthatják az elnök bűnösségét. Ez hivatalvesztést von maga után. A magánszeméllyé vált korábbi elnököt ezután átadják az igazságszolgáltatásnak. A további büntetőjogi és polgárjogi felelősségre vonás az illetékes bíróság előtt történik.

3.8. Az Amerikai Egyesült Államok alelnöke

Az alelnök a második legmagasabb közhivatal az Egyesült Államokban az elnök után. Az alelnök elnöki jogkörében helyettesíti az elnököt annak halála, lemondása vagy bármely ok miatt, amely akadályozza feladatának ellátásában (akkor is, ha szabadságon van, esetleg operálják). Ezért az alelnöknek ugyanolyan feltételeknek kell megfelelnie, mint az elnöknek:

- születésétől fogva az Amerikai Egyesült Államok állampolgára;
- betölti a legalább 35 éves kort megválasztásáig;
- legalább 14 éve az Egyesült Államok területén él.

Az alkotmány úgy szabályozta, hogy alelnök az lesz, aki a második legtöbb szavazatot kapja meg az elektoroktól a választáskor. Hamar kiderült azonban, hogy ez a rendszer nem működőképes, mert a második legtöbb szavazatot (ugyanazon párton belül is) éppen az elnök párton belüli választási riválisa, ellenfele kapja meg (például Thomas Jefferson elnök első megválasztásakor, 1801-ben). Ezért a XII. kiegészítés 1804-ben úgy szabályozta a kérdést, hogy elválasztotta az elnök és az alelnök elektorok által történő megválasztását. Az elektori kollégium a kiegészítés alapján először az elnök személyére szavaz, majd másodszorra az alelnökére. Az alelnök személyét ugyanakkor az elnökjelölt, illetve a párt vezetősége jelöli. Az elnökválasztási kampányban az elnökjelölt és az alelnökjelölt együtt kampányolnak, és ha megnyerik a választást, akkor azt együtt nyerik meg.

Az alelnöknek az alkotmányban felsorolt saját hatáskörei:

- ellátja az elnök feladatait, ha az elnök bármely oknál fogva nem képes azokat ellátni, vagy az elnök megbízatása idő előtt megszűnik;
- elnököl a Szenátusban, és szavazati joga van szavazategyenlőség esetén;
- közvetít a Szenátus és az elnök között;
- részt vesz a Kabinet ülésein;
- tagja a Nemzeti Biztonsági Tanácsnak (National Security Council).

Törvény szabályozza az elnök és az alelnök helyettesítési rendjét, amelynek célja biztosítani, hogy az ország semmilyen körülmények között ne maradjon vezető nélkül. Amennyiben az alelnök megbízatása szűnik meg mandátumának lejárta előtt (meghal, lemond, elmozdítják, tartósan az elnök helyére lép), akkor az elnök jogosult új alelnököt jelölni. A jelölést a Kongresszus két házának többségi szavazással jóvá kell hagynia (XXV. alkotmánykiegészítés, 1967). A végrehajtó hatalmat gyakorló elnöktől függ, hogy az alelnököt milyen politikai döntésekbe, milyen feladatok végrehajtásába vonja be.

3.9. A kormány (Cabinet)

A kormány tagjait az elnök kéri fel, kinevezésüket a Szenátus hagyja jóvá. A kormány tagjai az egyes ügyosztályokat *(departments)* – európai megfelelőik a minisztériumok – vezetik. (A hivatali elnevezésük – *Secretary* – titkárnak vagy államtitkárnak fordítható.) Az igazságügyi miniszter az Egyesült Államokban a szövetségi legfőbb ügyész *(Attorney General of the United States of America).* A kormány és annak tagjai, a miniszterek hatásköre lefedi az Egyesült Államok szövetségi általános központi és területi igazgatását, valamint a szakigazgatás központi, területi és helyi szövetségi szervezeti rendszerét. Feladatkörükben, hatósági jogkörükben attól elkülönülve, a tagállami igazgatás fölé rendelve működnek. A kormányt az elnök adminisztrációjának is nevezik (például *Jefferson administration* vagy *Roosevelt administration*).

Az alkotmány nem rendelkezik kormány (Kabinet) felállításáról, mert a végrehajtó hatalommal egyedül az elnököt ruházza fel. Ugyanakkor George Washington elnökségétől kezdve van az elnöknek Kabinetje, amely az elnököt tanácsadással és akaratának végrehajtásával segíti. George Washington Kabinetjének még csak négy tagja volt: a külügyminiszter *(Secretary of State),* a pénzügyminiszter *(Secretary of Treasury),* a honvédelmi miniszter *(Secretary of War),* valamint a szövetségi állam fő- vagy legfőbb ügyésze

(Attorney General). A végrehajtó hatalom harmadik legfontosabb személye az elnök és az alelnök után a külügyminiszter *(Secretary of State).* (Az első külügyminiszter Thomas Jefferson, az első pénzügyminiszter Alexander Hamilton, az első legfőbb ügyész Edmund Randolph volt.) A minisztériumok száma, szerkezete, neve és hatásköre folyamatosan változik a feladatok jellegétől függően. (Jelenleg 15 minisztérium irányítja a szövetségi központi államigazgatást.) A minisztériumok ügyosztályokból *(division),* hivatalokból *(office),* valamint irodákból *(bureau)* állnak. Ilyen iroda például az Igazságügyi Minisztérium részeként 1908-ban létrehozott és 1945-ben átszervezett Szövetségi Nyomozó Iroda (*Federal Bureau of Investigation* – FBI).

A Kabinet üléseit az elnök vezeti, ő határozza meg a napirendi pontokat. A döntéseket a miniszterek meghallgatását követően egyedül az elnök hozza. Az elnök a végrehajtó hatalom fejeként hatás- és jogkörében egyesíti az államfői és a kormányfői feladatköröket.

3.10. A független ügynökségek (Independent Agencies)

A független ügynökségek (a fordításokban többször ezeket a szerveket *szövetségi hivataloknak* [is] nevezik) hatáskörüket tekintve a hatályos magyar alaptörvényben is szabályozott önálló szabályozó szervek, valamint központi államigazgatás részeként működő autonóm államigazgatási szervek jogköréhez hasonlíthatók. A vezetőjüket az elnök nevezi ki, közvetlenül az elnöknek tartoznak felelősséggel, de saját hatáskörben járnak el, és saját költségvetésük van. Jellemzően nincs felettük miniszteri ellenőrzési, felügyeleti jogkör. Az ügynökség vezetője általában jogszabályalkotói hatáskörrel bír, azaz rendeletet alkothat. A független ügynökségek által alkotott jogszabályok a jogforrási hierarchiában esetenként a törvénnyel állnak egyenlő szinten, azaz törvényerejű rendeleteket alkothatnak. Ezek a szövetségi hivatalok nemcsak jogalkotói és végrehajtói, hanem egyes esetekben érdekegyeztetői, szankcionáló és bírósági jogkörrel is rendelkeznek.

> Az első ügynökség az elnöki kinevezési okmányok elkészítését és átadását segítő Közszolgálati Bizottság *(Civil Service Commission)* volt. A 19. század második felétől, és különösen a 20. században több tucat ügynökség jött létre. Ilyen például a Szövetségi Választási Bizottság *(Federal Election Commission),* továbbá a *Federal Reserve System,* amely az Egyesült Államok (magántulajdonban lévő) jegybankja, 1913-tól a monetáris politika irányítója, a Szövetségi Kereskedelmi Bizottság *(Federal Trade Commission)* 1914-től, az Emberjogi Bizottság (*Commission on Civil Rights*) vagy a NASA *(National Aeronautics and Space Administration)* stb.

3.11. Az Elnöki Hivatal (Executive Office)

Az Elnöki Hivatalt nem sorolják a végrehajtó hatalom külön szerveihez, az államigazgatási szervezeti rendszerben a minisztériumokhoz tartozó hivatalok *(office)* kategóriájába tartozik. Mégis az elnöki hatalom kiterjesztésével, a feladatkörök kibővülésével az Elnöki Hivatal nagy létszámú szervezetként az elnöki hatalom közvetlen gyakorlását szolgáló központi súlyú szervezetté vált. Az Elnöki Hivatalt az elnöki és a szövetségi kormányzást máig

vitatott módon rendkívül kiterjesztő Franklin D. Roosevelt hozta létre 1939-ben. Az elnök közvetlen politikai tanácsadóinak és szakértőinek szervezete létrejötte óta folyamatosan bővül (mára tisztviselőinek létszáma 1000 és 2000 között mozog). Az Elnöki Hivatalhoz tartozik a Nemzetbiztonsági Tanács (*National Security Council,* 1947), a Központi Hírszerző Ügynökség (*Central Intelligence Agency* – CIA, amelynek elődje a második világháború alatt létrehozott OSS), valamint az elnök gazdasági tanácsadói testülete is, a *Council of Economic Advisers.*

3.12. A végrehajtó hatalom ellenőrzése

Az alkotmány alapján a hatalmi ágak ellenőrzik egymást. A végrehajtó hatalmat a Kongresszus, valamint a szövetségi Legfelsőbb Bíróság ellenőrzi.

- A Kongresszus fogadja el a végrehajtó hatalom rendelkezésére álló költségvetést, és így megtagadhatja, korlátozhatja is egyes szervek működését.
- A Kongresszus elutasíthatja bármely minisztérium vagy független ügynökség létrehozását, vagy megszüntetheti azt.
- A Kongresszus hagyja jóvá (erősíti meg) az elnök általi kinevezéseket (tisztviselő, főbíró, nagykövet stb.). Ugyanakkor nincs jóváhagyási jogköre a kinevezettek felmentéséhez.
- A Szenátus elutasíthatja az elnök által aláírt nemzetközi szerződések ratifikációját.
- A szövetségi Legfelsőbb Bíróság kinyilváníthatja, hogy az elnök cselekménye, eljárása alkotmányellenes.

3.13. A szövetségi igazságszolgáltatás, a szövetségi bíróságok rendszere

A konföderáció nem kívánt még állandó szövetségi bíróságot létrehozni, hanem a tagállamok közötti vitát a konföderációs kongresszus által megválasztott ad hoc bíróság által kívánták elbírálni. Az állandó szövetségi bíróság, illetve a bíróságok rendszerének megalkotása az új alkotmány elfogadásával történt meg. A tagállamokban ekkorra már többfokozatú tagállami bíróságok rendszerét hozták létre.

A szövetségi bírói hatalmi ágat a szövetségi bíróságok rendszere alkotja. Feladatkörük a szövetségi jog alkalmazása, értelmezése, magyarázása. Hatáskörükbe alapvetően az alkotmány és a szövetségi törvények által biztosított jogok védelme tartozik, továbbá a Kongresszus és a tagállamok által elfogadott törvények alkotmányellenességének megállapítása.

3.13.1. A szövetségi bíróságok rendszere

A bíróságok rendszere hierarchikusan szervezett, helyi (alsófokú), tagállami (középfokú), valamint szövetségi szintű bíróságok működnek. A háromszintű bíróságok általános hatáskörű büntető és polgári bíróságok. Ugyanakkor minden szintnek van vagy az általános hatáskörű bíróságok szervezetén belül működő különös hatáskörű bírósága,

vagy pedig az általános hatáskörű bíróságok szervezetétől elkülönült szervezetű különös hatáskörű bírósága. A legfelsőbb szintű szövetségi bíróság létrehozásáról az alkotmány III. cikkelye rendelkezik. A helyi és tagállami szintű szövetségi bíróságok rendszerét törvények hozták létre.

A háromszintű bíróságok mellett természetesen minden tagállamnak megvan a maga többszintű bírósága, amely a tagállami törvények alapján ítélkezik a tagállami hatáskörbe tartozó (alkotmányjogi, büntető és polgárjogi, közigazgatási jogi és más különös hatáskörbe tartozó jogági) ügyekben. A fellebbezés joga a tisztességes bírósági eljárás alapjogából következik. Az Egyesült Államok törvényei a kétfokú eljárás jogát, azaz az egyszeri fellebbezési jogot ismerik el.

A szövetségi bírósági rendszer csúcsán a **szövetségi Legfelsőbb Bíróság** (*Supreme Court of the United States* – SCOTUS) áll, amely a legmagasabb szintű bíróság az Egyesült Államokban. A testület 1869 óta 9 bíróból *(justice)* áll (alakulásakor – 1789-ben – 5 főből álló testület volt). Minden szövetségi bíróság bíróit az elnök nevezi ki, a Kongresszus jóváhagyásával. A bírák megbízása élethosszig tart, közülük választják a főbírót *(Chief Justice),* aki a bíróság elnöke. Az Egyesült Államok elnöke és alelnöke a főbíró előtt teszi le esküjét, továbbá a főbíró elnököl a Szenátus ülésén az elnök vagy az alelnök elleni közjogi eljárás *(impeachment)* során. (A Legfelsőbb Bíróság székhelye Washington D.C.)

A szövetségi Legfelsőbb Bíróságot

- az alkotmány hozta létre;
- hatásköre a perekben a legvégső jogerős döntés meghozatala;
- hatásköre alapvetően az ügyek két típusára terjed ki:
  - fellebbviteli bíróságként dönt az alsóbb bíróságokon hozott ítéletekben (kerületi, fellebbviteli szövetségi bíróság és tagállami legfelsőbb bíróság ítéletei) és olyan ügyekben, amelyek külföldi diplomatákat érintenek; fellebbviteli bíróságként akkor jár el, ha az alapjogi kérdések megítélésében a szövetségi középszintű, másodfokú (és tagállami legfelsőbb) bíróságok között véleménykülönbség van: a fellebbviteli eljárást a peres felek kezdeményezhetik a *writ of certiorari/ writ of error* (jogi tévedésre hivatkozó) performula alkalmazásával, ekkor az ügyet a Legfelsőbb Bíróság magához vonhatja, amennyiben megalapozottnak tartja a jogorvoslati kérelmet (a bírák dönthetnek tárgyalás nélkül is arról, hogy az alsóbb fokú bíróság jól értelmezte-e az alapjogokat);
- eljárásában alkotmánybíróságként dönt szövetségi vagy tagállami törvény alkotmányellenességéről a peres felek ügyében (az alkotmányellenes törvényt tilos alkalmazni).

A szövetségi bíróság középső szintjén a **fellebbviteli kerületi bíróságok** vagy fellebbviteli bíróságok *(Circuit Courts of Appeals)* állnak. (Eredetileg az 1790-es évektől kerületi ítélőtáblaként működtek az 1911-es bírósági reformig, amikor is megszüntették ezt a bírósági fórumot. Helyükbe az 1891-ben létrehozott fellebbviteli kerületi bíróságok léptek, kialakítva a máig is fennálló háromszintű szövetségi bírósági rendszert.) Egy szövetségi fellebbviteli kerületi bíróság több tagállami illetékességgel is bír:

- az Egyesült Államokban jelenleg 13 fellebbviteli kerületi bíróság működik;
- a fellebbviteli kerületi bíróságokhoz mint másodfokú bíróságokhoz a szövetségi kerületi bíróságoktól lehet fellebbezni.

A szövetségi bírósági rendszer legalsóbb szintjéhez mint elsőfokú bírósághoz a **kerületi bíróságok** *(District Courts)* tartoznak.

- Jelenleg az Egyesült Államokban 94 kerületi bíróság működik (a tagállamok területi nagyságának függvényében alakították ki, hogy egy tagállamban hány szövetségi kerületi bíróság működjön);
- szövetségi törvények megsértése esetén a kerületi bíróságnál – mint elsőfokú bíróság – kell a pert kezdeni.

A Kongresszus az általános hatáskörű bíróságok rendszere mellett létrehozott több különös bíróságot mint elsőfokú bíróságot, ahonnan fellebbezni a szövetségi Legfelsőbb Bírósághoz lehet. Ezek a következők:

- Court of Claims (a szövetségi kormánnyal szembeni kártérítési perek bírósága);
- Customs Court (a vám- és adóügyek bírósága);
- Court of Customs and Patent Appeals (a vám- és adóügyek másodfokú bírósága és szabadalomügyi bíróság);
- Court of Appeals for the Armed Forces (fellebbviteli hadbíróság);
- Court of International Trade (nemzetközi kereskedelmi ügyek bírósága);
- Territorial Courts (az Egyesült Államok fennhatósága alá tartozó szövetségi területek ügyeinek fellebbviteli bírósága).

A szövetségi bíróságok **hatáskörébe általánosan** a következők tartoznak:

- az alkotmány, a szövetségi törvények és a nemzetközi szerződések jelentésének magyarázása;
- az állampolgárok és az egyes tagállamok közötti jogi viták eldöntése;
- két vagy több tagállam közötti jogi viták eldöntése;
- az egyes (állampolgár és nem állampolgár) személyek és a szövetségi kormány közötti jogi viták eldöntése;
- az egyes államok és a szövetségi kormány közötti jogi viták eldöntése;
- az unió és külföldi államok, valamint külföldi állampolgárok közötti jogi vitákban döntéshozatal (így a külföldi államok vagy az unió külképviseleteit érintő ügyek és a tengerjogi ügyek); de nem tartoznak a hatáskörébe az egyes tagállamok, valamint külföldi államok és külföldi állampolgárok közötti ügyek, ez a tagállami bíróságok hatásköre;
- állampolgársággal kapcsolatos jogi viták eldöntése.

3.13.2. A szövetségi Legfelsőbb Bíróság alkotmányértelmezése

A Legfelsőbb Bíróság főbírájának meghatározó hatásköre van a bíróság alkotmányszemléletének kialakításában. A Bíróság ítéletei ugyanis meghatározzák a többi szövetségi bíróság ítélkezését és a bíróságok jogértelmezési határait az alkotmányban (az alkotmánykiegészítésekkel együtt) foglaltak értelmezésével. A Legfelsőbb Bíróság így ítéleteivel képes az egész unió alkotmányos életét, uralkodó jogpolitikai szemléletét és jogalkalmazási gyakorlatát meghatározni. Az unió első főbírája a föderalista **John Jay** volt (1789–1795). Az 1801 és 1835 között főbíróként dolgozó, szintén föderalista **John Marshall** vezette

Legfelsőbb Bíróság máig karakterisztikusan meghatározta a bíróság hatásköreit. **Az alkotmány III. cikkelye szerint a Legfelsőbb Bíróság hatásköre kiterjed az Egyesült Államok minden olyan jogi és méltányossági ügyére** *(equity),* **amelyre az alkotmány, a szövetségi törvények és a nemzetközi szerződések vonatkoznak.** Alapvetően ezekben az ügyekben – bármely bírósági fórumon is folyik a per – lehetett a Legfelsőbb Bírósághoz fellebbezni. Ez az eredetileg csak 5 bíróból és egy főbíróból álló testületnek hatalmas terhelést jelentett. Az 1891-es bírósági reform (Evarts-törvény) hozta létre a szövetségi fellebbviteli bíróságokat (fellebbviteli kerületi bíróságok – *Circuit Courts of Appeals*), és ekkortól a jogerős ítéletet ez a bírósági fórum mondta ki, kivéve, ha a fellebbezés alkotmányos jog megsértésére vonatkozik. 1925 óta a Legfelsőbb Bíróság megszűnt *common law* bíróság lenni, az általa hatáskörbe vont eseti ügyekben jogelvi, általános jogértelmezési, valamint az alkotmány értelmezését meghatározó ítéleteket hoznak.

Az alkotmányos normakontroll, a **bírói felülvizsgálat** *(judicial review),* azaz az alkotmányosság és törvényesség vizsgálata a Legfelsőbb Bíróság legsajátosabb jogköre. A bíróság ebben a jogkörében egyes szövetségi és tagállami törvények alkotmányellenességét vizsgálja konkrét, egyedi ügyekben, ezekhez a perekhez kapcsolódó konkrét alkotmányos jogsértések esetén. Ez a jogköre alapvetően az alkotmány VI. cikkelyéből vezethető le, amely kimondja, hogy az amerikai jogforrási hierarchia csúcsán az alkotmány áll, azaz minden más szövetségi és tagállami jogszabály fölött helyezkedik el. Ez az alkotmánybírósági gyakorlat az első ilyen bírósági jogkör az egyetemes alkotmány- és jogtörténetben, amelyet az esetjogi bíráskodás precedensjoga *(common law)* alapján alakítottak ki. (Előzménye a gyarmati időszakban a londoni *Privy Council* hatásköre, amely megsemmisíthette az egyes gyarmatok törvényhozó testületeinek rendelkezéseit, amennyiben a brit joggal ellentétesnek ítélte.) Az amerikai Legfelsőbb Bíróság alkotmánybírósági jogköre nem ismeri az absztrakt előzetes vagy utólagos normakontrollt, azaz a törvény konkrét peres eseten kívüli alkotmányos felülvizsgálatát annak elfogadása előtt vagy után.

A *Marbury v. Madison* ügyben John Marshall főbíró ítéletében megállapította 1803-ban, hogy a Legfelsőbb Bíróság felülbírálhatja az alkotmánynak ellentmondó jogszabályokat (*A law repugnant to the Constitution is void.* – „Az Alkotmánynak ellentmondó törvény semmis."). Az ügy alapja, hogy John Adams elnök mandátumának utolsó óráiban új tisztviselőket nevezett ki. Az új elnök, Thomas Jefferson utasítására a külügyminiszter, Madison ezeket a kinevezéseket nem adta át. Ezt a döntést támadta meg az egyik érintett tisztviselő, Marbury (társaival). A bíróság kimondta, hogy a leköszönő elnök kinevezése összhangban áll az alkotmányos jogkörével, de a bíróság nem kötelezi a kinevezési okmány átadására a kormányt. Megállapította, hogy az akkor hatályos bírósági törvény jogalapot adott a felperesnek a kormányzati döntés elleni perlésre, azaz hogy bírósági döntéssel felülbírálható a kormányzati döntés. Ugyanakkor megállapította azt is, hogy a bíróság nem jogosult a végrehajtó hatalom jogkörébe beavatkozni, ezért a törvény e rendelkezését alkotmányellenesnek nyilvánította. A Legfelsőbb Bíróság hatásköre az alkotmány értelmezésével kiterjed a kongresszusi (és tagállami) törvények felülvizsgálatára.

A *McCulloch v. Maryland* ügyben 1819-ben a John Marshall vezette bíróság ugyanakkor megállapította, hogy alkotmányosnak kell tekinteni minden olyan szövetségi törvényt, amely összhangban áll az alkotmánnyal és az alkotmány szellemével (és így felette áll a tagállami törvényeknek). *(Let the end be legitimate* […] *and means which are* […]

consistent with the letter and spirit of the Constitution, are constitutional.) Ez alapján a bíróság megállapította a Kongresszusnak azt a jogát, hogy elfogadhat olyan szövetségi törvényeket, amelyek a szükséges és arányos mértékben engedik és erősítik a szövetségi kormány tagállamok feletti gazdasági tevékenységét. Az ítélet értelmében a Kongresszus létrehozhat a tagállamok monetáris politikája felett álló jegybankot. (A korszakban nemcsak a tagállamok, hanem a tagállami jogi keretek között magánszemélyek is alapíthattak pénznyomtatással is foglalkozó bankot. A perben a kérdés az volt, hogy ezt a jogot lehet-e szövetségi vagy tagállami szinten korlátozni a szövetségi kormányzat javára.)

A *Gibbons v. Ogden* ügyben a szövetségi bíróság 1824-ben határozottan kimondta, hogy ha a szövetségi törvény és a tagállami törvény ellentmondanak egymásnak, akkor a szövetségi törvény felette áll a tagállami törvénynek a jogforrási hierarchiában. *(When a federal and state law are in conflict, the federal law is supreme.)* Ebben az ügyben Gibbons szövetségi engedéllyel rendelkezett, szövetségi törvény alapján gőzhajójáratok üzemeltetésére. Ogdennek ugyanakkor erre tagállami törvény (New York) alapján volt joga ugyanazon a vízterületen. Az ítélet kimondta, hogy tagállamok közötti gazdasági kérdésekben a szövetségi törvényhozás törvényei felette állnak a tagállaminak.

A Legfelsőbb Bíróság a szövetségi kormányzat korlátait is megállapította a tagállamok autonómiájának védelmére. 1833-ban a *Barron v. Baltimore* ügyben a még mindig Marshall főbíró vezette bíróság megállapította, hogy a *Bill of Rights* alkotmánykiegészítés csak a szövetségi törvényhozásra vonatkozik, a tagállamok jogait ez alapján nem lehet korlátozni. (Az ítélet alapján a tagállam korlátozhatja a szólás- és sajtószabadságot.)

Erre alapozott a *Dred Scott v. Sandford* ügyben 1857-ben a már a Roger B. Tayne vezette Legfelsőbb Bíróság (1836–1864), amely ítéletében kimondta: „Az Alkotmány a rabszolgát nem tekinti az Egyesült Államok állampolgárának, ezért azok uraik alkotmányjogilag védett tulajdonai." – *The Constitution does not consider slaves to be U.S. Citizens. Rather, they are constitutionally protected property of their masters.* Dred Scott, aki rabszolga volt, urával együtt egy szabad államba, Illinoisba költözött. Ezután egy rabszolgatartó államba költöztek (Missouri), ahol a felperes Dred Scott pert akart indítani szabadságának elismeréséért, hivatkozva Illionis állam azon jogára, hogy aki a területére lép, az szabaddá válik örökre. A Legfelsőbb Bíróság ítéletében kimondta, hogy Dred Scott soha nem vált szabaddá, mert az eredeti tagállam joga vonatkozik rá, és így pert sem indíthatott Missouri állam ellen, mert perképességgel sem rendelkezik.

A Kongresszusnak ugyanakkor joga van alkotmánykiegészítéssel megváltoztatni a bírósági joggyakorlatot, de a tagállami szegregációs, diszkriminációs törvényekkel szemben a XIV. alkotmánykiegészítést a szövetségi bíróság csak az első világháború után alkalmazta.

Ezért a Legfelsőbb Bíróság alkotmányértelmező ítéletei alapján az alkotmány első 10 kiegészítésébe foglalt emberi és állampolgári jogokat tagállami szinten (hasonlóan az 1833-as *Barron v. Baltimore* perben hozott ítélethez) korlátozhatták a XIV. alkotmánykiegészítés, valamint az 1866-os és az 1875-ös polgári jogokat általánossá tevő és a diszkriminációt tiltó törvények ellenére. A bíróság az 1875-ös *United States v. Cruikshank* ügyben kimondta, hogy a Kongresszus nem alkothat olyan törvényt, amely az állampolgárok jogait védi tagállamuk autonómiájával szemben. A *Plessy v. Fergusson* ügyben 1896-ban pedig megállapította, hogy a tagállami szegregációs törvények nem alkotmányellenesek (egyes

tagállamok 1881 óta fogadtak el szegregációs törvényeket), amennyiben egyenlő körülményeket biztosítanak az egymástól elkülönítetteknek. Az ügyben a rendőrség letartóztatta Homer Plessy-t mert a vasúti járművön a „színes" embereknek *(colored)* fenntartott helyet elhagyta, és a fehéreknek fenntartott helyre ült. A Louisiana állam törvénye szerint egynyolcad részben színes Plessy-nek ehhez nem volt joga. (Az állam törvénye szerint az számított fehérnek, akinek mindegyik felmenője a dédszülőkig fehér volt.) A bíróság megállapította, hogy a faji alapú louisianai Jim Crow-törvények nem sértették meg az alkotmányt, mert a szeparáció mellett biztosították az egyenlő elbánást, ugyanis mind a fehéreknek, mind a színes bőrűeknek ugyanolyan minőségű (egymástól elszeparált) utazási lehetőségük volt. Ez az úgynevezett „egyenlő, de elkülönített" alkotmányértelmező elv. *(Jim Crow laws constitutional under doctrine of "separate but equal".)* A bíróság az ítélet indoklásában megállapította: a XIV. alkotmánykiegészítés a törvény előtti és nem a társadalmi egyenlőséget biztosítja.

A *Gitlow v. New York* ügyben hozott 1925-ös ítéletében a Legfelsőbb Bíróság viszont már a XIV. alkotmánykiegészítésre hivatkozott, miszerint a tagállamok a szabadságjogokat nem korlátozhatják, New York állam nem korlátozhatja a szólás- és sajtószabadságot, ezzel kitágította a Legfelsőbb Bíróság hatáskörét, beavatkozva az emberi jogok védelmében a tagállamok belső jogviszonyaiba. (Lásd a *Bill of Rights [az alkotmány első tíz kiegészítése]* részfejezetet.)

Az „egyenlő, de elkülönített" alkotmányosnak elfogadott elve azonban csak a második világháború után szűnt meg alkotmányos elvnek lenni a szövetségi bírósági gyakorlatban. A *Brown v. Board of Education* per ítéletében Earl Warren főbíró 1954-ben az „egyenlő, de elkülönített" doktrínát hatályon kívül helyezte az oktatásban *(In the field of public education, the doctrine of "separate but equal" has no place.),* és ennek következtében az élet más, jogilag szabályozott területein is. 1957 és 1968 között 6 újabb polgári jogi törvény elfogadásával – amelyek szankcionáló jogkört is adtak a szövetségi kormánynak – vált általánossá a szegregáció és a diszkrimináció tilalma az Egyesült Államokban.

A gazdasági életben a *due process* elvét egészen a *New Deal* korszakáig a tulajdonjog és a szerződési szabadság védelmében a Legfelsőbb Bíróság a tagállami jogszabályalkotással szemben értelmezte a szabad versenyes gazdaság védelmében. A bíróság a *Lochner v. New York* ügyben 1905-ben hatálytalanította New York állam törvényét, amely korlátozta a szerződésben foglalt munkaidő hosszát. New York állam a pékek munkaidejét napi maximum 10 órában határozta meg. Ezt a törvényt hatálytalanította a bíróság arra hivatkozva, hogy a munkavállalóknak joguk van szabadon dönteniük a munkavállalás feltételeiről. (*The Constitution bars a state from interfering with an employee's right to contract with an employer.* – „Az alkotmány korlátot szab az államnak, hogy beavatkozzon a munkavállalók szerződéskötési szabadságába [jogába] a munkaadóval.")

A *Near v. Minnesota* perben 1931-ben a Legfelsőbb Bíróság megtiltotta a tagállamnak a sajtószabadság korlátozását. Az ügyben az állam antiszemita és rasszista hangnemű sajtókiadványok elleni korlátokat vezetett be. Ezt a minnesotai törvényt hatálytalanította a bíróság, arra hivatkozva, hogy az állam semmilyen „felsőbb korlátozó elvre" *(prior restraint)* nem hivatkozhat a sajtószabadság korlátozásakor (*The liberty of press* […] *is safeguarded from invasion by state action.).*

A szövetségi Legfelsőbb Bíróság gyakorlata 1937-től változott meg. A jogszerű eljárás elvét eddig a tagállamokkal szemben alkalmazták, amikor egyes, főleg gazdasági és politikai szabadságjogokat kívántak korlátozni. Más szabadságjogok tekintetében, így a szegregációs és diszkriminációs tagállami törvények esetén, valamint a szövetségi kormányzat jogkörének kiterjesztésének szándéka esetében a tagállamokat védték a szövetségi kormányzattal és törvényekkel szemben. A Legfelsőbb Bíróság egy 1935-ös és egy 1936-os ítéletében még alkotmányellenesnek minősítette a minimálbért és a maximális munkahetet bevezető szövetségi törvényt, arra hivatkozva, hogy korlátozza a szabadságjogokat, és az ipart kormányzati ellenőrzés alá akarja vonni. 1937-től a bíróság ugyanakkor már a szabadságjogok védelmére hivatkozva utat nyitott a szövetségi törvényeknek és azok szövetségi alkalmazásának. A nagy gazdasági világválság okozta társadalmi megrázkódtatások következtében lehetővé tették, hogy a szövetségi kormányzat a szabadságjogok védelmére való hivatkozással kiterjessze hatáskörét, a tagállamokat korlátozva. Az 1937-es *West Coast Hotel v. Parrish* jogesetben alkotmányosnak minősítette a munkásokat védő szövetségi törvényt, amely korlátozta a törvényes munkaidőt a felek munkavállalói szerződéses szabadságával szemben. *(The switch in time that saved nine.)* Ezzel az ítéletével a bíróság lezárta az úgynevezett Lochner-időszakot.

Az 1920–1930-as évektől kialakult a Legfelsőbb Bíróság két irányzata. Az aktivista irányzat, amely a bíróságot bevonta a napi politikai küzdelmekbe (liberális álláspont), és a passzivista irányzat (a konzervatív álláspont), amely a bíróság tevékenységét a jogon belüli kiegyensúlyozó és a természetjogi szempontokat figyelembe vevő feladatnak értelmezi, hangsúlyozva, hogy nem a bíróságnak, hanem a népképviseleti szerveknek a feladata minden korban a társadalmi problémákra választ adni. Ugyanis a bíróság nem vonható felelősségre, ellentétben a nép által megválasztottakkal. Az 1950-es évektől a Legfelsőbb Bíróság aktivista (főleg Earl Warren bírósága 1953 és 1969 között és Warren Burger főbíró elnöksége idején 1969 és 1986 között) alkotmányértelmező gyakorlata már nemcsak a szövetségi kormányzat hatáskörét tágította ki, hanem eltért a szabadságjogok korábbi természetjogi, hagyományos értelmezésétől, és bevezette a szabadságjogok (emberi jogok) szekularizációs, a korábbi biblikustól eltérő értelmezését. A világnézeti egyenlőség elvét alkotmányos egyenlőségi alapelvként értelmezve teret adott a kisebbségi jogértelmezések uralkodóvá tételének, ezt tekintve az alkotmányos közmegegyezés feltételének 20. században.

A **bírói hatalmi ág ellenőrzése** a többi hatalmi ágtól független szövetségi Legfelsőbb Bíróság hatalmának ellensúlyozásával valósul meg:

- az elnöki kegyelmezési jogkörrel, valamint a szövetségi bírák elnöki kinevezési jogával;
- a Kongresszus jogkörével a bírák számának meghatározásában, valamint jövedelmük megállapításában;
- a Kongresszusnak a bíróság hatáskörének megállapításával.

Mivel a szövetségi bírák jogszemlélete alapvetően meghatározza a Kongresszus és az elnök jogalkotó és jogalkalmazó lehetőségeit, döntő jelentőségű, hogy milyen jogfilozófia alapján ítélkeznek (konzervatív vagy liberális az álláspontjuk). Az 1940-es évekig a bírák alapvetően a szövetségi kormányzás bővülő hatáskörével szemben foglaltak állást. Ez akadályozta Franklin D. Roosevelt elnök (1933–1945) politikáját, ezért az elnök kilátásba helyezte, hogy

a 9 fős testületet kibővíti 15-re, és kongresszusi többségével elfogadtatja liberális jelöltjeit bírónak. Ez a nyomásgyakorlás, a Legfelsőbb Bíróság „megszelídítése" alapvető szerepet játszott abban, hogy a Legfelsőbb Bíróság alkotmányértelmezésével nem akadályozta a szövetségi kormányzatnak a tagállamok autonómiáját korlátozó hatásköri kiterjesztését, a *New Deal* politikájának megvalósítását.

3.14. A tagállamok

3.14.1. A tagállamok megalakulása, csatlakozása az unióhoz

A tagállamok belépését megelőzi egyes területek állammá szerveződése. Az állammá szerveződés folyamatát még a Konföderációs Kongresszus által 1787-ben elfogadott északnyugati rendelet *(Northwest Ordinance)* szabályozza, amely eredetileg az Ohio és Mississippi folyók, valamint a Nagy-tavak közötti területekre vonatkozott, de a rendelkezés hatályban maradt az alkotmány elfogadása után is.

Az állammá szerveződés folyamatának első lépése, hogy a Kongresszus által **az Egyesült Államok részének nyilvánított szövetségi terület** *(Territory)* **vezetésére a Kongresszus kormányzót nevez ki.** A második lépésben, amennyiben a terület szavazóképes lakossága eléri a meghatározott létszámot, akkor helyi Képviselőházat választhat a kormányzó által kinevezett törvényhozó tanács mellé. Ezzel együtt a terület szavazati joggal nem rendelkező képviselőt küldhet a szövetségi Kongresszusba. A harmadik lépés, hogy a jogszabályban meghatározott összlakossági szám elérése után saját alkotmányt kell kidolgoznia, és kérheti a felvételét az unióba, amelyet a Kongresszus hagy jóvá, és ezáltal az unió tagállamaként az alapító államokkal azonos jogállást kap. Az alkotmány IV. cikkelye is kongresszusi jóváhagyáshoz köti az új tagállamok belépését. (Amennyiben az új állam már meglévő tagállamból történő kiválással vagy azzal való egyesüléssel jön létre, akkor az érintett tagállamok kongresszusának a jóváhagyása is szükséges. Így csatlakozott az unióhoz Kentucky [1792], Maine [1820] és Nyugat-Virginia [1863].)

Az alkotmány IV. cikkelye általánosságban is a Kongresszus hatáskörébe utalja az Egyesült Államokhoz tartozó területek és az egyéb tulajdona feletti rendelkezési jogot. A Kongresszus és az elnök erre a jogkörre alapozva szerezte meg adásvételi szerződésekkel vagy békeszerződésekkel a korábbi gyarmatosító birodalmaktól és az indiánoktól mindazon területeket, amelyekkel az Egyesült Államok területe elérte a Csendes-óceánt. Az államok először általában az unió területiumává szerveződtek, majd azután állammá, és ezt követte a belépésük az unióba.

Az Amerikai Egyesült Államok területének része (vagy része volt) területiumként, szövetségi területként még a *District of Columbia,* valamint a Csendes-óceán szigetei: Amerikai Szamoa, a Virgin-szigetek, Guam, az Északi-Mariana-szigetek, a Marshall-szigetek, a Mikronéziai Szövetségi Államok, a Belau Köztársaság (ma: Palau) és a Karib-tenger által határolt Puerto Rico. Ezek közül egyes területek a lakosai az Egyesült Államok állampolgárai, és rendelkeznek szövetségi választójoggal az elnökválasztásnál, de nincs képviseletük, vagy nem rendelkeznek szavazati joggal a Képviselőházban. Az Egyesült Államoknak ezen kívül vannak területi bérleményei, mint például Kubában Guantánamo.

A Kongresszus alkotmányjogi feltételeket is megszabott az államként való elismerés és az unióhoz történő csatlakozás feltételeként, amelyek alapvetően azt írták elő, hogy az új csatlakozó államok alkotmányos berendezkedése, állam- és kormányformája az alapító 13 államéval megegyezzen. Az uniót alapvetően úgy hozták létre, hogy nyitott legyen annak a lehetősége, hogy újabb és újabb államok csatlakozhassanak az államszövetséghez, ezért új államok esetleges csatlakozásának alkotmányos lehetősége most is fennáll. A csatlakozás feltételei az alábbiak.

A csatlakozó állam:

- kormányzati rendszerét az állam alkotmányában kell szabályozni;
- államformájának köztársaságnak kell lennie;
- alkotmánya nem lehet ellentétes tartalmú az Amerikai Egyesült Államok alkotmányával;
- kormányzását a három elválasztott és egymást ellenőrző hatalmi ágra kell alapozni;
- alkotmányos rendjének biztosítania kell a szabadságjogokat (amelyek tartalmának az unió alkotmányával, illetve a szövetségi Legfelsőbb Bíróság alkotmányértelmezésével kell összhangban lennie).

A szövetségi állam vállalja:

- hogy biztosítja a köztársasági államformát;
- megvédi a csatlakozó államot minden támadás ellen;
- az állami törvényhozó testület vagy kormánya kérésére megvédi az államot a belső erőszak ellen is.

A tagállamok pedig a kölcsönös jogelismerést és a kiadatást vállalják egymással.

3.14.2. Hatalommegosztás az unió és a tagállamok között

Az alkotmány elfogadásával a tagállamok a korábbi konföderációs szövetségi államot – amely fenntartotta a tagállamok szuverenitását – átalakították egy olyan szövetségi állammá vagy államszövetséggé, ahol a tagállamok az unió javára lemondtak teljes külső szuverenitásukról (külföldi állam és nemzetközi szervezet általi állami elismerésről) és belső szuverenitásuk (joghatóságuk, önálló kormányzásuk) jelentős részéről is. Az alkotmány I. cikkelye felsorolja azokat a „kifejezett hatásköröket", amelyeket kifejezetten a szövetségi Kongresszus gyakorolhat, kiegészítve az úgynevezett „beleértett hatáskörökkel". (Ezek közé tartozik: az államok lemondanak külső szuverenitásukról, nem köthetnek önállóan külföldi állammal szerződést, nem lehetnek tagjai más államok szövetségének; nem lehet saját pénznemük, nem bocsáthatnak ki államkötvényt; az általuk megállapított vámok a szövetségi kincstár bevételét képezik; nem lehet saját hadseregük, nem indíthatnak önálló háborút, és nem köthetnek saját hatáskörben békét.) Az alkotmány VI. cikkelye megállapítja, hogy a szövetségi törvények és nemzetközi szerződések az unió jogrendjének az alapját képezik. Az ezekkel ellentétes tagállami törvényeket (és más helyi önkormányzati jogszabályokat) a szövetségi Legfelsőbb Bíróság alkotmányellenesnek nyilvánítja, illetve köti a bíróságokat a tagállami jogszabályokkal szemben. A Legfelsőbb Bíróság ítélkezési gyakorlata csak a 20. században, az első világháború után avatkozott be

a XIV. alkotmánykiegészítés alapján a tagállamok jogrendjébe az emberi és szabadságjogok védelmében, alkotmányellenesnek minősítve a faji, vallási, politikai elkötelezettség, valamint a nemzeti hovatartozás miatt hozott diszkriminációs tagállami törvényeket.

A X. alkotmánykiegészítés (a *Bill of Rights* részeként) megerősíti, hogy mindazok a hatáskörök, amelyeket az alkotmány nem utal kifejezetten a szövetségi Kongresszus és a kormány hatáskörébe, vagy amelyeket a tagállamoktól kifejezetten nem tagad meg, azok az egyes államokat és az amerikai népet illetik meg.

A szövetségi kormány és a tagállamok közötti hatásköri konfliktusok vezettek a polgárháborúhoz (1861–1865) is, és a szövetségi állam és a tagállamok közötti hatalommegosztási közjogi viták azóta is folytatódnak, immár alkotmányos keretek között. Jelentősen bővültek a szövetségi hatáskörök a választójog szövetségi szabályozással történő általános feltételekhez kötésével minden tagállam számára (amelyet a megváltozott szövetségi bírósági joggyakorlat és jogértelmezés tett lehetővé), valamint a 20. század elejétől a szövetségi Kongresszus személyijövedelemadó-kivetési jogával. A XVII. alkotmánykiegészítés – amely alapján 1913-tól a Szenátust közvetlenül a nép választja, és nem a tagállami kongresszusok – tovább csökkentette a közvetlen tagállami befolyást és a Szenátus föderatív jellegét.

3.14.3. A tagállam (state government) alkotmányos hatalma

A tagállam kizárólagos és elsődleges hatásköre:

- a polgárok életének és vagyonának védelme saját rendvédelmi erőivel;
- a tagállamok közötti kereskedelem, szállítás szabályozása és támogatása;
- a tagállamok közötti üzleti tevékenység szabályozása;
- a közoktatás.

A tagállamok és a szövetségi kormányzat közös hatásköre (a szövetségi állam részéről elsődlegesen biztosított forrásokból és a tagállami igazgatás által megvalósítva):

- a közegészségügy;
- a rászorulóknak nyújtandó szociális támogatások;
- a nemzeti természeti erőforrások, természeti kincsek védelme;
- a munka- és életfeltételek javítása.

3.14.4. A tagállamok alkotmánya

Az alapító államok már rendelkeztek alkotmánnyal, amikor elfogadták az unióét. **A tagállami alkotmányok tartalma eltérhet az unióétól, megváltoztatása vagy új tagállami alkotmány elfogadása pedig egyszerűbb vagy bonyolultabb is lehet a szövetségi alkotmánynál.** (Az 50 tagállam közül csak 18 törvényhozása nem fogadott el új alkotmányt az első óta. A legrégebbi alkotmánya Massachusetts államnak van, de az 1780-ban elfogadott alaptörvényét már 116 alkalommal módosították.) Vannak azonban kötelező szerkezeti és tartalmi elemei minden tagállami alkotmánynak, különben ellentétbe kerülnének az unió alkotmányával. Ezek a kötelező szerkezeti és tartalmi elemek a következők:

- a preambulum, amely rögzíti, hogy a hatalom forrása a nép, és a kormányzatnak a nép céljai szerint kell eljárnia;
- a szabadságjogok deklarálása (a tagállami *Bill of Rights*), amely tartalmazza az unió alkotmányában és alkotmánykiegészítéseiben meghatározott jogokat, de ki is bővítheti azokat (például a munkához való jog, nők egyenjogúsága stb.);
- a hatalomgyakorlás szerveinek keretszabályozása, amelynek része kell, hogy legyen az egymástól elválasztott három hatalmi ág;
- az alkotmány (szövegének újraírásával vagy kiegészítésével történő) megváltoztatásának eljárási rendje.

A tagállami alkotmányok szabályozzák az államon belüli önkormányzati szinteket, valamint az önkormányzat szabályzatok elfogadásának jogát *(city charter).* Az egyes államok továbbá a közvetlen demokrácia különböző intézményeit és eljárásait is szabályozzák: ilyen a (népi) kezdeményezés *(initiative),* a népszavazás *(referendum),* valamint a visszahívás intézménye *(recall).* A (népi) kezdeményezésre akkor kerül sor, amikor meghatározott számú állampolgár petíció útján kezdeményezi népszavazás elrendelését valamely állami törvény vagy az alkotmány megváltoztatására, kiegészítésére. (Ezt általában a nyugati államok alkotmányai alkalmazzák.) A népszavazás intézményének több fajtája is elfogadott a különböző államokban. Népszavazást olyan esetben kell tartani, amikor az alkotmány előírja, hogy egy bizonyos kérdésben a népnek vagy jóvá kell hagynia a változtatást, vagy pedig meg kell kérdezni a változtatással kapcsolatban, továbbá olyankor, amikor egy hatályban lévő törvény visszavonását kezdeményezik az állampolgárok.

A visszahívás intézménye azt biztosítja, hogy a megválasztott köztisztviselőt vagy bírót mandátumának lejárta előtt vissza lehessen hívni.

3.14.5. A tagállami végrehajtó hatalom

A tagállam államfője a végrehajtó hatalom birtokosa, a kormányzó. A kormányzói jogkör – tekintettel arra, hogy a gyarmati időszakban a brit hatalmat testesítette meg – a függetlenség után gyenge, szűk hatáskörű volt, mandátuma pedig általában csak egyéves (esetenként kétéves) időtartamra szólt. A kormányzói jogkör a 19. század folyamán szélesedett ki ismét, amikor megnövelték mandátumuk időtartamát, valamint vétójogot kapnak a tagállami törvényhozással szemben. A kormányzóvá választás feltételeit, időtartamát (amely 2 – jelenleg 2 tagállamban – vagy 4 év), újraválaszthatóságát a tagállamok különböző módon szabályozzák. A kormányzót a polgárháború óta a tagállamok (egyes kivételekkel) közvetlenül választják meg (egy- vagy többfordulós választással). **A kormányzó jogkörébe alapvetően ugyanazon jogok tartoznak minden tagállamban. Ezek alapvetően: a törvények végrehajtása, a törvénykezdeményezés joga, a tagállami törvényhozás rendkívüli ülésének összehívásának joga, az államigazgatás irányítása, valamint a köz- vagy egyéni kegyelmezési jogkör; emellett a kormányzó az állam katonai erejének, a Nemzeti Gárdának a parancsnoka.** A kormányzó helyettese a kormányzóhelyettes, akinek a jogkörei hasonlók, mint az unió alelnökének, amikor helyettesítenie kell a kormányzót annak halála vagy jogköre gyakorlásának akadályozása esetén.

A kormányzónak is van tanácsadói testülete, amely gyakorlatilag a tagállam kormánya. Egyes államokban a tanácsadókat a kormányzó választja ki, de van, ahol közvetlenül a választók. A testületbe tartozik – egyebek mellett – a tagállam „[állam]titkára" *(Secretary of State),* az állami legfőbb ügyész, a pénzügyminiszter, valamint az állami könyvelő, akinek hatásköre az állami számvevőszéki feladatkör.

3.14.6. A tagállamok törvényhozása

Az Amerikai Egyesült Államok 49 tagállamának a törvényhozása kétkamarás (csak egy tagállam, Nebraska törvényhozása maradt egykamarás). Ez a struktúra a gyarmati hagyományokra vezethető vissza, és alapvetően a 19. századra véglegesedett. A kétházas törvényhozás, a tagállamok Kongresszusa is Szenátusból és Képviselőházból áll. A Szenátus mandátuma általában 4 év, a Képviselőházé 2, de egyes tagállamokban azonos időre választják mindkét házat. Feladatkörük és a törvényhozás menete megegyezik a szövetségi Kongresszuséval. A választókerületeket az egyes tagállamok vagy ugyanakkora területen, vagy egyforma lakosságszám szerint jelölik ki (utóbbi esetben 20 ezer lakosonként választanak egy képviselőt). Olyan tagállam is van, ahol az állam egy választókerületet alkot, azaz a választás rendje listás, nem pedig egyéni kerületes többségi elvű.

3.14.7. A tagállamok bírósági rendszere

A tagállamok bírósági rendszere is követi a szövetségi bírósági rendszert, ezért ezekben is hierarchizált, három- vagy négyszintű a bírósági rendszer:

- az alsó szintű bíróságok a békebíróságok *(justice of peace),* a megyei *(county),* a városi *(municipal)* bíróságok, illetve a különös hatáskörű bíróságok;
- a középszintű bíróságok a kerületi *(district),* felső *(superior)* vagy más típusú bíróságok *(circuit, courts of common pleas);*
- számos államban van fellebbviteli bíróság (van, ahol ez a bírósági fórum a középszintű bíróság);
- az állami legfelsőbb bíróság.

Ezek a bíróságok polgári és büntetőügyekben is eljárnak. A bírákat általában nem kinevezik, hanem választják. Az ügyek többségében esküdtbíróság ítélkezik. Az esküdtbíróságok jogkörébe tartozik meghallgatni mindkét fél védelmét és büntetőügyekben a vádat, a bíró magyarázatát, kioktatását, továbbá büntetőügyekben megállapítani a vádlott bűnösségét és ajánlást tenni a büntetésre. A büntetés kiszabása, illetve a végrehajtásáról szóló döntés a bíró jogköre. A bíróságok hatásköre a tagállami és a helyi önkormányzatok jogszabályainak alkalmazása. A bíróságok jogköre az állam jogszabályainak magyarázása és alkalmazása, a tagállam és polgárai közötti jogviták eldöntése, a jogsértés megállapítása polgári és büntetőügyekben, továbbá a tagállami legfelsőbb bíróság is rendelkezik a bírói felülvizsgálat *(judical review)* alkotmányértelmező jogkörével a tagállami törvények vizsgálatakor. Jogköre eldönteni az unió és a tagállam alkotmánya alapján, hogy a tagállam törvénye ellentétes-e a tagállam alkotmányával.

3.14.8. A tagállam és a polgárok kötelességei

A tagállamok polgárainak kötelessége, illetve felelőssége:
- a törvények betartása;
- a (tagállami) adó fizetése;
- a tagállami választásokon való részvétel;
- a közügyekben való tájékozottság és a közügyekben való részvétel.

A tagállam kötelessége polgárai felé:
- az államon belül védeni a polgárok életét és vagyonát;
- biztosítani az alapvető közszolgáltatásokat;
- biztosítani a tagállami és a szövetségi törvények betartását és betartatását.

3.15. A helyi önkormányzatok (local government)

Az Amerikai Egyesült Államok kialakulásának történeti hátterét tekintve fontos tényező a gyarmati időszakban kialakult helyi önkormányzatok rendszere. Az első telepesek a 17. századtól önkormányzatként szervezték meg magukat, amely ekkor még a protestáns gyülekezetek önkormányzati szerveződése volt. Ennek hagyományaként a gyarmatok, majd később a tagállamok első önszerveződő szintje is a helyi önkormányzat lett, amely a közvetlen demokratikus hatalomgyakorlás, a közügyekben való részvétel első szintje. Az önkormányzatiság az Egyesült Államok alkotmányosságának, a nép általi hatalomgyakorlásnak az alapelve lett.

A helyi önkormányzatok is alapító okiratok *(charter)* alapján jönnek létre. A **helyi önkormányzati típusok és szintek** az egyes tagállamokban: **a város** *(city),* **a megye** *(county),* **a városkörzet** *(township),* valamint **a falu** *(village).*

A helyi önkormányzatok alapvető **joga** helyi adók kivetése, a helyi jogszabályok elfogadása és betartatása és azok megsértésének megbüntetése, valamint saját földrajzi területüken a hatáskörükbe tartozó helyi feladatok elvégzése. Jogkörük és **kötelességük** a helyi közszolgáltatások biztosítása, így helyi rendőrség, tűzoltóság, valamint az iskolák fenntartása (az iskolákat választott iskolaszékek irányítják). A közszolgáltatásokat végző szervek vezetőit általában közvetlenül választják a helyi választásra jogosult lakosok. Állami, sőt szövetségi feladatot is ellát(hat)nak, amelyeket állami vagy szövetségi költségvetésből finanszíroznak. Az **önkormányzatok szervezete** típusuktól függ. **A városokat választott polgármester és városi tanács vezeti megfelelő végrehajtó apparátussal,** amelyek munkáját választott bizottságok segíthetik, illetve ellenőrzik. **A megyei önkormányzatokra jellemző, hogy választott végrehajtó és ellenőrző testületek irányítják.**

A helyi önkormányzatok szintjén működnek a **helyi bíróságok,** amelyek kisebb értékű polgári, családi, közlekedési, a városi rendeleteket sértő és más szabálysértési ügyekben járnak el elsőfokú bíróságként. A helyi bíróságoktól a középszintű állami bíróságokhoz lehet fellebbezni.

4. Összegzés

Az amerikai alkotmány megalkotói a történeti kihívásoknak mindig megfelelni képes, az egyközpontú hatalomkoncentráció kialakulását kizáró, a jogokat biztosító és a kötelességeket az állampolgár és az állam által is betartó jogállami alkotmányos berendezkedést kívántak létrehozni. Ennek feltétele a közmegegyezés, mert csak így válhat az alkotmány, az állam „mindenki ügyévé". Vallották, hogy a jó alkotmány hosszú idő alatt alakul ki, ezért a bevált intézményeket, szokásokat meg kell őrizni, mert minden nép alkotmányát a saját küzdelmei, gyakorlata, tapasztalatai alakítják ki, biztosítják stabilitását. Az amerikai alkotmány szerkezete ezért nem követi a kartális alkotmányok kötött szerkezetét, mert nem lezárt dokumentum, hanem kiegészíthető, továbbá az alkotmánynak és az alkotmányjognak része a tagállamok joga és az angolszász precedensjog is. A demokratizmus és az elitizmus egyensúlyának fenntartása máig is szempont az amerikai közéletben és alkotmányos életben. Alapelv, hogy a szabadság és a rend között az egyensúlyt meg kell tartani. A törvényhozás és a bíróságok feladata nem csupán az egyén természetes (alap)jogainak védelme, hanem a rend korlátainak védelme is. Ezért az alkotmányban a három hatalmi ág nem csupán elválasztott egymástól, hanem külön, erejüknél fogva egymást ellenőrző, ellensúlyozó hatalmi központok. A szövetségi kormányzatnak hasonlóképpen ellensúlya a tagállami hatalom, így a hatalomkoncentrációt egyértelműen gátolja az állandó konszenzuskényszer. Még az elnöknek is állandóan konszenzust kell kötnie, nemcsak az ellenpárt, hanem saját pártjának kétévente cserélődő kongresszusi tagjaival is. Ahogy a Kongresszuson belül, úgy a pártok felépítésében is biztosított a különböző érdekek és meglátások konszenzusának, szövetségének kialakítása. A választási rendszer szándékosan nem kedvez az európai típusú állandó és jól szervezett pártstruktúrának, hanem a dinamikus, változó érdekartikulációt segíti. A közéletben az egyensúlyt a józan ész *(common sense)* tudja biztosítani, és az alkotmányos életnek, a jognak és a szokásoknak ennek érvényesülését kell szolgálnia.

Időről időre meg kell találni, és a jövőre nézve is biztosítani kell a tagállamok és a szövetségi állam közötti hatalommegosztás rendszerét. A hatalmi egyensúly nemcsak a szövetségi állam és a tagállamok, hanem a kisebb tagállamok garanciális jogainak, az autonómiájuknak a védelmét is jelenti a nagyobb államokkal szemben.

A tagállami bíróságokkal párhuzamosan létrehozott szövetségi bíróságoknak egyszerre kell a szövetségi rendszert védeniük és megakadályozniuk, hogy túlhatalom vagy kisebbségi hatalom alakuljon ki. Védeniük kell a tagállamokat a központi kormányzat alkotmányon túli beavatkozásától, valamint a polgárok jogait is az államhatalommal szemben.

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának folytonossága és hatályban maradása ezen elvek hatékony együttes alkalmazásának köszönhető. A köztársaság-pártiság, a szabadság, a moralitás, a magántulajdon sérthetetlensége, az igazságosság és az egyenlőség arányos és időről időre változó értelmezése, az állandó konszenzuskényszer a különböző érdekek között képessé tette az államot, hogy a 20. századra a világtörténelem legnagyobb súlyú szereplőjévé válhasson.

Irodalomjegyzék

Baker, Ross K. (1989): *House and Senate.* New York, W.W. Norton.

Boorstin, Daniel (1958): *The Americans: the Colonial Experience.* New York, Random House.

Butler, David – Penniman, Howard R. – Ranney, Austin (1981): *A Comparative Democracy at the Polls. Study of Competitive National Elections.* London – Washington D.C., American Enterprise Institute.

Chambers, Ann B. ed. (1993): *Our American Government. 1993 Edition.* H. Con. Res. 172, 102d Congress. Washington D.C., U.S. Government Printing Office. Elérhető: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=umn.31951d01063265w;view=1up;seq=3 (A letöltés időpontja: 2019. 04. 10.)

Chandler, Ralph Clerk ed. (1987): *A Centennial History of American Administrative State.* New York, The Free Press.

Corwin, Edward S. – Peltason, J. W. (1988): *Understanding the Constitution.* New York, Holt, Rinehart and Winston.

Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John (1998): *A föderalista.* Balabán Péter ford. Budapest, Európa.

Hamza Gábor (2016): Alkotmányfejlődés az Amerikai Egyesült Államokban, különös tekintettel a hatalmi ágak megosztására. *Parlamenti Szemle,* 1. évf. 1. sz. 5–22.

Hofstadter, Richard (1974): *The American Political Tradition and the Men Who Made it. Foreward by Christopher Lasch.* New York, Vintage Books.

Johnson, Paul (2016): *Az amerikai nép története.* Makovecz Benjamin ford. Budapest, Akadémiai.

Képes György (2003): *A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya.* Budapest, Gondolat.

Kesler, R. Charles. ed. (1987): *Saving the Revolution. The Federalist Papers and The American Founding.* New York, The Free Press.

Ketcham, Ralph ed. (1986): *The Anti-Federalist Papers and the Constitutional Convention Debates.* New York, New American Library.

Kirk, Russell (1990): *The Conservative Constitution.* Washington D.C., Regnery Gateway.

Lukacs, John (2002): *Az Amerikai Egyesült Államok 20. századi története.* Zala Tamás ford. Budapest, Európa.

Magyary Zoltán (1934): *Amerikai államélet. A közigazgatás útja az Észak-Amerikai Egyesült Államokban.* Budapest, KMENy.

Mann, Thomas E. (1980): *Unsafe at Any Margin. Interpreting Congressional Elections.* Washington D.C., American Enterprise Institute.

Michell, Ralph (1995): *Az Egyesült Államok Alkotmánya.* Sándor István, Tóth Ádám, Balázs Tamás és Holló Dóra ford. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Morison, Samuel Eliot (1972): *The Oxford History of the American People.* Vols. 1., 2., 3. New York – Oxford, Oxford University Press.

Nagyné Szegvári Katalin: (2002): *Fejezetek az Amerikai Alkotmány történetéből.* Budapest, HVG-Orac.

Oleszek, Walter J. (1989): *Congressional Procedures and the Policy Process.* Washington D. C., Congressional Quarterly Press.

Ostrom, Vincent (1991): *The Meaning of American Federalism. Constituting a Self-Governing Society.* San Francisco, Institute for Contemporary Studies.

RABLE, George C. (1994) [1884]: *The Confederate Republic. A Revolution against Politics.* Chapel Hill – London, The University of North Carolina Press.

SEMONECH, John E. (2000): *Keeping the Faith. A Cultural History of the U.S. Supreme Court.* New York – Oxford, Rowman & Littlefield.

TEDESCHI, Robert F. (1996): *The U.S. Constitution and Fascinating Facts About it.* Naperville, Oak Hill.

The Constitution of the United States (1987). Washington D.C., Commission on the Bicentennial of the United States of America.

TOCQUEVILLE, Alexis de (1993): *Az amerikai demokrácia.* Ádám Péter, Frémer Jusztina, Kiss Zsuzsa és Martonyi Éva ford. Budapest, Európa.

TÓTH Zoltán József (2016): A konzervatív alkotmány és a magyar alkotmányosság hagyományai. In POGRÁNYI LOVAS Miklós szerk.: *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban.* Budapest, Századvég. 198–216.

U.S. Government Structure (1987). Washington D.C., U.S. Department of Justice.

UHLER, K. Lewis – FRIEDMAN, Milton (1989): *Setting Limits. Constitutional Control of Government.* Washington D.C., Regnery Gateway.

URBÁN Aladár (1994): *Köztársaság az Újvilágban.* Budapest, Nemzeti.

X. fejezet

Kísérletek a német egység létrehozására, a német egység és alkotmányos megoldásai

Kelemen Miklós

1. A Német-római Birodalom közjogi jellegzetességei

Az I. Ottó (936–973) uralkodása alatt, 962-ben megszervezett Német-római Birodalom (pontosabban: a német nép Szent Római Birodalma: *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation*) azzal az igénnyel jött létre, hogy mind jelentőségét, mind politikai szerepét tekintve helyreállítsa a Nyugat-római Birodalom bukását követően megszűnt, majd Nagy Károly 800-ban történő megkoronázását követően csak rövid időre helyreállított császári intézményt. Az új államalakulat javarészt német nyelvű (kisebb részben itáliai) területeket fogott össze, uralkodója a német király volt, akit a pápa ruházott fel császári *(imperator)* címmel azzal, hogy Rómában megkoronázta.

Az Európa közepén elterülő, hatalmas német állam uralkodója mindazonáltal már az állam létrejöttének éveitől érdekellentétbe került a pápasággal a császárságon belüli hatalmi elsőbbség kérdésében. Ennek a rivalizálásnak különös jelentőséget adott, hogy a birodalmon belüli elsőbbség nemcsak a német-római állam, hanem az egész „keresztény Nyugat" feletti uralkodói szupremáciát jelentette, első helyet az európai szuverének rangsorában. A pápaság és császárság közötti küzdelemben összességében eldöntetlenül végződő invesztitúraháború állandósította a két meghatározó szuverén, az univerzális hatalomra egyaránt igényt formáló pápa és császár hatalmi kettősségét a birodalom legfelső szintjén.

Ezzel párhuzamosan a császári hatalom saját, belső területein is engedményekre kényszerült. Az 1356-ban kiadott úgynevezett Német Aranybulla kiemelt, tulajdonképpeni szuverén uralkodói jogokat adott a német királyt (ezáltal német-római császárjelöltet) megválasztó 4 világi és 3 egyházi tartományúrnak, az úgynevezett választófejedelmeknek. A birodalmi kormányzat legfelső szintjén és belső viszonyrendszerében is megnyilvánuló hatalmi megosztottság összességében mindkét irányból megakadályozta a Franciaországban vagy Angliában megvalósuló, központosított rendi monarchia kialakulását.

Mivel a Szent Római Birodalom nem rendelkezett – a szó érdemi és tartalmi értelmében vett – egységes központi hatalommal és igazgatási rendszerrel, ennek hiányában az államfejlődés történeti stádiumait jelentő államkormányzati modellek sem központi, hanem tartományi szinten valósultak meg. A birodalmi rendi gyűlés mellett meghatározóbbak voltak a tartományok rendi gyűlései. Az abszolutizmus államkormányzati megoldásai sem

birodalmi szinten, hanem a legjelentősebb államokban külön-külön (az osztrák örökös tartományokban, később Bajorországban majd Poroszországban) érvényesültek.

Az említett „kétszintű rendiség", majd „kétszintű államiság" nemcsak a választófejedelmek és a legjelentősebb államok vonatkozásában valósult meg. A nagyobb területű tartományok mellett a birodalmi városok, egyházi uradalmak, sőt egyes lovagi birtokok is meg tudták őrizni közvetlen kapcsolatukat a császárral, ezáltal „független" *(unmittelbar* vagy *immediat)* egységei voltak a birodalomnak, mint „birodalmi jogállású" *(Reichstand),* közjogilag is önálló szuverének, állami szintű „kvázi fejedelmek".

A birodalmi fejedelmek császári hatalomtól való függetlensége (pontosabban: egy formális császári hatalom alá rendelése) az 1555-ös augsburgi vallásbékével először vallási kérdések és egyházkormányzati jogosítványok tekintetében véglegesült (ekkor fogalmazódott meg a híres „akié az ország, azé a vallás" – *cuius regio eius religio* elve). Külpolitikai szinten a harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai békében lett elismerve az egyes államok közjogi függetlensége a császári hatalomtól.

A folyamatot jól érzékelteti, hogy a császári címet folyamatosan betöltő Habsburgok birodalomépítő törekvései is fokozatosan áthelyeződtek saját tartományaikra, majd Magyarországra. A német államok a Német-római Birodalom laza szervezeti keretei között, egy közös császár és egy „spirituális" császári felsőbbség alatt lényegében önállóan léteztek, és saját jogon vettek részt az európai politikában.

2. Az államszövetségek kora (1805–1848)

A napóleoni háborúk alapjában változtatták meg a középkori német területek politikai és hatalmi helyzetét. A középkori német birodalom formai megszűnése, a területi egységek átrendeződése és a 19. század elején létrejött államszövetségek jelentik az első lépést a német egységfolyamat menetében.

2.1. A Rajnai Szövetség (Rheinbund)

A vesztfáliai béke (1648) óta már csak szimbolikusan létező Német Birodalom a napóleoni Franciaország nyomására 1805-ben formailag is megszűnt. Utolsó uralkodója II. Ferenc (1792–1806) – miután egy évvel előtte felvette az Ausztria császára címet – lemondott a német-római császári címről, Bécsben letette a császári koronát, és **megszűntnek nyilvánította a Szent Római Birodalmat.**

A formális változások komoly területi átalakításokkal jártak együtt. A birodalom nyugati (a Rajna bal partján fekvő) területeit a francia császárság annektálta. Ezen a részen igen sűrűn helyezkedtek el a fentebb említett, közjogilag független lovagi és egyházi uradalmak. Az egyházi uradalmakat – a mainzi érsekség kivételével – szekularizálták, a lovagi uradalmak, kisebb városok és fejedelemségek pedig a középső német területeken (többnyire éppen a máshol is szekularizált egyházi javakból) anyagi kárpótlást nyújtottak. Az anyagi kárpótlással párhuzamosan azonban **politikai különállásukat elveszítették,** vagyis be kellett tagolódniuk egy nagyobb állam szervezetébe, **közjogi státuszukat tekintve *mediattá* váltak.**

A napóleoni területrendezés eredményeként a nagyobb államok területe jelentősen megnőtt, a közjogilag független, kis területű államalakulatok száma ugyanakkor radikálisan lecsökkent (elsősorban a délnémet államok voltak a folyamat haszonélvezői: Baden területe például hétszeresére, lakossága kilencszeresére nőtt, Württembergnél ugyanez a szám négyszeres és nyolcszoros, az egyébként is nagy területű Bajorországnál mindkét szám másfélszeres). A **mediatizáció** eredményeként mintegy **112 birodalmi jogállású alakulat** (közte 45 város és 3 nagy egyházi választófejedelemség) **politikai önállósága szűnt meg.**

A Franciaország, másrészről Poroszország és Ausztria **között fekvő német államok** (mintegy 16 – alapvetően a fentebb említett változások legfőbb haszonélvezői, Bajorország, Baden, Württemberg, Szászország részvételével) **francia védnökség alatt 1806-ban megalapították a Rajnai Szövetséget.**

A **Rajnai Szövetség** *(Rheinbund)* egy sajátos „harmadik Németország" gyanánt semmilyen vonatkozásban nem tekinthető önálló államnak vagy államszövetségnek. Egy külső vagy idegen hatalom védnöksége alatt álló nemzetközi jogi államszövetség, elsősorban a felettes nagyhatalom számára nyújtandó katonai támogatás biztosítása érdekében. A szövetségben részt vevő fejedelmek belpolitikájukban függetlenek, külső kapcsolataik alakításában azonban korlátozva voltak. Nem köthettek szövetséget Franciaországon kívül más államokkal, katonai kontingenseket kellett biztosítaniuk Napóleon szárazföldi hadjárataihoz.

A Rajnai Szövetség élére *hercegprímás* elnevezéssel, egyházi rangjától függetlenül, az eddigi **mainzi érsek,** azaz a birodalom volt kancellárja került, tényleges kormányzati jogosítvány nélkül. Egyik feladataként a Frankfurtban megszervezendő **Szövetségi Gyűlés** vezetését jelölték ki. A szövetség formailag közös szervének keretében **külön kollégiumban a királyságok, külön kollégiumban az egyéb fejedelmek** üléseztek volna. A szövetség fennállása alatt azonban egyszer sem hívták össze a kollégiumokat, ahogy a gyűlés munkáját rendező alapszabály – amely egyúttal a hatáskörébe eső ügyeket is szabályozta volna – sem született meg.

2.2. A Német Szövetség (Deutscher Bund)

A napóleoni háborúk befejezését követően, az új nagyhatalmi érdekeknek megfelelően létrejött Német Szövetség – hasonlóan elődjéhez – egy nemzetközi jogi államszövetség, amelynek azonban a kis német államok mellett már részévé vált a két nagyhatalom: Ausztria és Poroszország is (igaz, csak területeik egy – többnyire németek lakta – részével).

Az európai politikában alapelvnek számító restauráció (a napóleoni háborúk előtti közjogi állapotok lehetőség szerinti visszaállítása) a német területek vonatkozásában csak részben valósult meg. **A Német-római Birodalmat és a régi császári címet nem állították helyre.** A napóleoni területrendezés eredményeként megszüntetett kis méretű egyházi és világi territóriumok nem kapták vissza közjogi önállóságukat, több nagyobb államot azonban restauráltak. Ezekkel együtt mintegy 39 állam alkotta a német területeket összefogó új konföderációt, a Német Szövetséget.

Az egyes államok különállását rögzítő szövetségi alapokmány *(Bundesakte)* szerint a tagállamoknak saját alkotmányokat kellett alkotniuk. Az alkotmányok tartalmáról és megalkotásuk idejéről azonban megoszlottak az álláspontok. A **reformok szükségességét előtérbe helyező porosz javaslat** a rendi hagyományok és a polgári alkotmányosság

jellemzőinek ötvözetét ajánlotta. A Hardenberg miniszterelnök által javasolt törvényhozó szerv modellje szerint felsőházát a rendi elemek, alsóházát a választott képviselők alkották volna. A javaslat értelmében a törvényhozó szerv tényleges hatalmi jogosítványokkal is rendelkezett a költségvetés megállapításával. A képviselők politikai függetlenségét biztosította volna a szabad mandátum és a mentelmi jog.

A porosz javaslat konzervatív vagy „reakciós" kritikáját jelentő, **Metternich által benyújtott osztrák kifogások** azonban az újszerű elemek nagy részét nem engedték érvényesülni. A két nagyhatalom viszonylagos kompromisszumát jelentő, úgynevezett *Tizenkét cikkely (Die Zwölf Artikel)* pedig szinte azonnal megbukott a frissen elnyert, szuverenitásukat féltő, közepes német államok ellenállásán. A feleknek eleve csak a Napóleon partraszállása után hirtelen fellépő politikai nyomásnak köszönhetően sikerült egyetértésre jutniuk, és sietve megalkotniuk a Német Szövetség 1815. június 8-án aláírt alapokmányát. A szövetség legfőbb feladataiként Németország külső és belső biztonságának fenntartását és az egyes német államok függetlenségének, sérthetetlenségének megőrzését jelölték meg.

Az 1820-ban Bécsben összeülő kongresszust lezáró **bécsi záróokmány** *(Wiener Schlussakte)* a polgári alkotmányosság követelményei helyett a **„monarchikus elvet"** *(monarchisches Prinzip)* fogalmazta meg az új alkotmányok szerkesztési követelményeként. A monarchikus elv szerint az alkotmány nem a néptől, hanem az uralkodótól származik, ebben a tekintetben csupán adományozott (oktrojált). Az uralkodó ennek megfelelően jogosítványainak csak egy részét adja át a rendeknek és más szerveknek, vagyis hatalma csak egy részében van korlátozva az alkotmány által. A metternichi változtatások fontos eleme volt az a rendelkezés, miszerint **a tagállamok uralkodói döntik el, hogy milyen elveknek megfelelően készítik el új alkotmányukat** (rendi, polgári, „vegyes"). Egyúttal **az alkotmánykészítés kötelezettsége is megszűnt** azzal, hogy elmulasztásának semmilyen szankciója nem volt (többek között Ausztria és Poroszország sem alkotott új alkotmányt – így válhattak „mulasztó hatalmakká").

A „konzervatív elemek" túlsúlya végül az intézményrendszer kialakítása terén is erősen érezhető lett. A **szövetség hatáskörébe került a külpolitika ügye** (a háború és a béke feletti rendelkezés) és egyfajta „kollektív biztonsági szerződés" is köttetett a résztvevők közt (a tagállamok nem szövetkezhettek egymás vagy a szövetség ellen). A szövetségnek ugyanakkor nem volt saját hadserege, pusztán a tagországok kontingenseit vehette igénybe. A tagállamok szabadon intézték külügyeiket, ezen joguk felett a szövetség felügyeletet gyakorolt.

Még tanulságosabb a **„belső biztonsággal összefüggő" szabályok rendszere.** Amennyiben a fennálló „monarchikus legitimitás" védelméről volt szó, a szövetség meglehetősen széles körű jogosítványokkal rendelkezett a belügyekbe való beavatkozásra. Egyrészt a tagállamoknak megtiltották az önsegélyt, **a viták elintézését szövetségi jogintézmények útjára utalták,** másrészt az egyes fejedelemségek alkotmányának védelme érdekében a szövetség szükség esetén kérés nélkül is beavatkozhatott.

Az 1815-ös alapokmány által létrehozott **szövetség egyetlen közös szerve a Szövetségi Gyűlés** *(Bundesversammlung)* Frankfurt székhellyel, amelyben a kormányok által, kötött mandátummal delegált képviselők tanácskoztak. A **gyűlés plénumán** minden állam képviseltette magát legalább egy követtel, ám azok eltérő (1–4) szavazattal rendelkeztek. A gyűlés osztrák elnöklettel ülésezett, általában kétharmados arányban, fontosabb kérdésekben egyhangú határozattal döntött. A tényleges ügyvitelt bonyolító bizottság vagy

„Szűkebb Tanács” *(Engerer Rat)* kisebb ügyekben döntött, többnyire előkészítette a plénum üléseit. Mivel egy kisebb szerv volt, itt több állam is csak egy közös követtel képviseltette magát.

A legfontosabb ügyek a plénum hatáskörébe, a napi kérdések a szűkebb tanács feladatai közé tartoztak. A plénum csak a szűkebb tanács javaslatára járhatott el, vagyis maga nem kezdeményezhetett. Látható, hogy a polgári alkotmányosság és törvényhozás olyan alapelemei, mint a népképviseleti elv vagy szabad mandátum, még közvetve sem jelentek meg. Azok a próbálkozások, amelyek egy közös végrehajtó és bírói szerv felállításával kísérleteztek, ugyancsak kudarcba fulladtak.

Az államszövetség szintjénél szorosabb köteléket jelentettek az **új állampolgársági szabályok.** Előírták, hogy az egyes tagállamokban polgárjoggal rendelkezők, átkerülvén más tagállamokba, ugyanazon jogállással bírjanak. Hasonló szabályok vonatkoztak a németek más államokban történő tulajdonszerzésére is. Az említett szabályoktól függetlenül az új szervezet önálló államok közössége volt, nem szorosabb államszövetség. A szövetség fórumai által hozott szabályok nem voltak kötelezőek az egyes tagállamokra, csak ha azt saját szabályaik szerint becikkelyezték.

A Német Szövetség politikáját a gyakorlatban **Ausztria és Poroszország kettős irányítása** határozta meg. Ez a kettős hegemónia ugyanakkor megakadályozta a további központosítást és egységesítést is, vagyis az „osztrák–porosz dualizmus” egyszerre volt intézményileg és ténylegesen is a biztosítéka a szövetségi alkotmány konföderatív jellegének.

Összességében megállapítható, hogy a Német Szövetség rendszere még csak néhány elemében vetítette elő a német egység lehetőségét, alapvetően **az egyes uralkodók hatalmának védelmére és nem az államok kapcsolatának fejlesztésére intézményesült.** Lényeges elemként hangsúlyozandó, hogy a „tradicionális értelemben vett” szuverenitás az uralkodók (külső és belső) függetlenségéhez és nem a tagállamhoz kapcsolódott, ami fogalmilag megakadályozott bármilyen „alkotmányos alapú” egységfolyamatot és törekvést.

2.3. A gazdasági egység megteremtése: a Német Vámunió

Poroszországot – többek között – sajátos földrajzi fekvése is érdekeltté tette a keleti, nyugati és középső német területek gazdasági összekapcsolására. A német földek keleti részén fekvő központi porosz területek és a gazdaságilag legfejlettebb (a napóleoni háborúk után megszerzett) rajnai tartományok egymástól távoli fekvése értelemszerűen indokolták a „két Poroszország” közötti gazdasági és gazdaságpolitikai átjárást akadályozó elemek lebontását.

A meginduló vasútépítés és az Ausztria kihagyásával megszervezett **Német Vámunió** *(Deutscher Zollverein)* jól mutatják az említett érdekeket és folyamatokat. Az eredetileg III. Frigyes Vilmos (1797–1840) által kezdeményezett vámunió végeredményben a német gazdaság felvirágzása és egységesülése előtt nyitotta meg az utat, és megalapozta a század második felének folyamatait. A kezdetben Poroszország széttagoltságának leküzdését célzó elképzelés, amely 1818-ban először a porosz belső vámhatárokat tüntette el, hamarosan a környező államok körében is népszerű lett. **1834-ben** a porosz–hesseni vámszövetség és a délnémet államok közti szerződéssel **született meg az össznémet vámunió.** A szövetség folyamatosan bővült: 1842-ben már 28 tagot számlált, ugyanakkor kimaradt belőle az Osztrák Császárság, valamint – egyelőre – másik 10 állam. A vámunió lényegében

a német államok megerősített együttműködését jelentette, amelyben a szorosabban integrálódni szándékozó tagországok Ausztria nélkül fogtak össze.

A vámunió egyfajta „szakpolitikai államszövetségként" működött, felépítésében kormányközi együttműködés rendszerét követte: egyetlen szerve az évente összeülő „Általános Értekezlet" *(Generalkonferenz)* volt, amely a tagállamok kötött mandátumú képviselőiből állt, akik határozatokat csak egyhangúan hozhattak. Az értekezlet jogkörébe a vámügyi szabályok megalkotása tartozott. Itt azonban már „nemzetek feletti" hatásköre volt: rendelkezései tagállami ratifikáció nélkül érvényesültek. A vámszövetség természetesen nem rendelkezett önálló végrehajtó apparátussal, rendelkezéseinek érvényesítése a tagországok feladata maradt.

A vámunió maga nem volt egy politikai föderáció, vitathatatlan ugyanakkor, hogy idővel annak kiindulópontjává válhatott. Figyelemre méltó, hogy a későbbi, egységes Németország lényegében a vámunió határai között jött létre, másrészt az egyesítés folyamata is követte a gazdasági egyesítés modelljét: a porosz kezdeményezésű északi szövetség a délnémet csatlakozásokkal vált teljessé.

3. A szövetségi alkotmányok kora (1848–1871)

A német egységfolyamat második szakaszát az államszövetségek irányából az egységes szövetségi állam létrehozására való törekvés határozta meg. Ennek megvalósítására két történelmi lehetőség kínálkozott. Az államok egyenlőségén alapuló egységesítés, továbbá valamelyik német hatalom égisze alatt történő „oktrojált" összefogás.

3.1. A frankfurti alkotmányozás

A frankfurti Szent Pál-templomban (Paulskirche – innen a paulskirche-i alkotmány elnevezés) 1848-ban összeülő össznémet nemzetgyűlés által megalkotott alkotmány az első olyan alapokmány, amely **egy föderális elveken álló, egységes német államot tervezett.** A frankfurti alkotmányozás lényegében a német nép egységkísérlete volt, amely (kivéve a kezdeményezést mind a nagyhatalmak, mind az egyes uralkodók kezéből), „alulról szerveződve" kívánt egy német birodalmat létrehozni. Példaértékét az adja, hogy a korábbi és későbbi gyakorlattal ellentétben **a föderális elv mellett a polgári alkotmányosság (és nem a monarchikus elv) kritériumai érvényesültek** a forradalmi események elfojtása miatt teljesedésbe sohasem ment frankfurti alkotmányban.

Az Európán végigvonuló forradalmi események hatására az egyes tagállami képviselőkből álló frankfurti előparlament 1848-ban elhatározta egy alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. A frankfurti Szent Pál-templomban 1848. május 18-án ült össze a nemzetgyűlés, és rögtön nekifogott a birodalmi alkotmányozás kérdéseinek csaknem tudományos igényű megvitatásához.

A frankfurti alkotmányos viták valójában a német hatalmi, alkotmányos és társadalmi viszonyok közti megfontolt kompromisszumkeresések voltak: a képviselők egy kompromisszumos, vagyis a monarchiák számára is elfogadható rendszerrel kívántak előállni, aminek eredményeként szövetségi alkotmányos monarchiaként határozták meg a föderáció

államformáját. Az Egyesült Államok unióját mintául használó Frankfurti Birodalom volt (pontosabban lett volna) az első német szövetségi állam.

3.1.1. A német nép alapjogai

Még az alkotmány összeállítása előtt megalkotta a gyűlés **a „német nép jogairól" szóló deklarációt.**

A frankfurti alkotmány a klasszikus alkotmányokhoz viszonyított egyik jellegzetessége az alapvető jogok új értelmezése. A frankfurti dokumentum – szemben a mintául szolgáló francia és amerikai dokumentumokkal – nem általános emberi jogokról, hanem **a német nép jogairól** beszél. Ebben a tekintetben az újabb keletű, 1830-as belga alkotmányt követi. A belga alkotmány nemcsak egy új állam- és hatalomfelfogás, hanem egy születőben lévő új államiság legalizálása is. Azokban az országokban, ahol a központosított monarchia nem teremtette meg az egységes nemzetállamot, ennek létrehozása is a forradalmi alkotmányozás feladata lett. Németországban is érvényes, hogy nemcsak a polgári és alkotmányos értékrendszer, hanem a nemzeti egység megteremtése is a polgári átalakulás egyik feladata volt.

A deklaráció egyszerre rögzítette a polgári jogokat (és kötelezettségeket), valamint azok biztosítékaként az igazságszolgáltatás alapelveit. Kimondta a hűbéri jogok eltörlését, a tulajdonhoz való jogot, a szólás-, gondolat-, vallás- és tanszabadságot, másrészről a bírák függetlenségét, a törvény előtti egyenlőséget és az esküdtbíráskodás elvét. A másik újdonság a **polgári jogok kétszintű szabályozása.** Az általános alapvető jogok mellett megjelent – szintén a belga alkotmányban – a **korlátozható jogok kategóriája.**

3.1.2. Az államszervezet – egyenlő föderáció

A frankfurti alkotmány (mint az első föderális német alkotmány) államszervezetét a **föderatív szervek túlsúlya** határozta meg. A törvényhozás legfőbb szerve, **a Birodalmi Gyűlés** *(Reichstag)* **két házból állt** volna. Az alsóház az általános, egyenlő és titkos választással választott **Népi Kamara** *(Volkshaus),* ahová az államok lakosságszámának megfelelően választottak képviselőket (50 ezer lakosra egy főt).

A felsőházat intézményesítő **Államok Házában** *(Staatenhaus)* is arányosan osztották el a helyeket, vagyis minden állam lakosságszámának megfelelő, meghatározott számú képviselőt küldhetett (ez a kvótameghatározás azonban ténylegesen egy, a kisebb tagállamok javára korrigált rendszert jelentett: 192 tagból a két nagy német állam összesen „csak" 78 képviselőt delegált). Az Államok Háza képviselőinek felét a tagállamok kormányai nevezték volna ki, másik felét az államok törvényhozásai választották volna. A képviselői mandátum 6 évre szólt, de a képviselők felét az elképzelések szerint háromévenként újraválasztották (ez a rotációs elv például az amerikai Szenátus gyakorlatát vette át).

3.1.3. A hatalmi ágak viszonya – alkotmányosság, hatalommegosztás kompromisszumokkal

A frankfurti alkotmány rögzítette és intézményesen is garantálta a hatalmi ágak egyensúlyát. A törvényhozó hatalom függetlenségét biztosította a **képviselők mentelmi joga és szabad mandátuma.** Lényeges jogosítvány az uralkodóval szemben, hogy **a császár csak felfüggesztő (szuszpenzív) vétóval rendelkezik** a törvényhozás által megalkotott törvények felett, vagyis annak kihirdetését csak egyszer tagadhatja meg.

Az alkotmány a birodalom élére egy örökletes császári címmel rendelkező uralkodót állított, akinek alkotmányosan korlátozott jogkörei voltak, ez a korlátozás azonban nem ment olyan messzire, hogy elfogadhatatlan legyen a monarchikus elv képviselői (mindenekelőtt az uralkodónak felkért porosz király) számára. **A németek császára ellátta a birodalom képviseletét, ő volt a fegyveres erők parancsnoka,** ezen kívül törvénykezdeményezési és korlátozott vétójoggal rendelkezett.

A végrehajtó hatalom megosztásának garanciáját jelentette a kormány és az uralkodó egymástól való alkotmányos szintű elszigetelése. Emellett az uralkodó minden döntéséhez (háború és béke kérdése, külképviselet) **miniszteri ellenjegyzés lett volna szükséges,** a birodalmi kormány tagjai ugyanakkor nem voltak a *Reichstag* felé felelősek, így **hiányzott a miniszteri felelősség intézménye.** Ez a következetlenség – vagyis hogy miniszteri ellenjegyzés létezett, a miniszterek parlamenti felelősségét viszont nem rögzítették – is visszavezethető a már említett kompromisszumkeresésre az alkotmányos és a monarchikus elv képviselői között.

Az igazságszolgáltatás élére **birodalmi törvényszék** került. A szövetségi hatásköröket viszonylag széleskörűen húzták meg, elsősorban a gazdasági ügyek terén, de ezeken túl a német államok megőrizték szuverenitásukat.

A frankfurti alkotmány – a monarchikus elv felé tett kompromisszumokkal ugyan, de – **alapvetően az alkotmányosság és a hatalommegosztás elveit vezette végig** a föderális államszervezet intézményein mind a szövetségi kormányzat, mind az államok viszonyában. A német népet képviselő frankfurti „alapító atyák" ugyanakkor nem rendelkeztek sem a megfelelő hatalommal, sem a megfelelő tagállami támogatással a „nagynémet föderáció" tényleges megvalósításához. A császárrá választott **porosz király visszautasította a koronát,** a monarchikus elv konzervatív képviselőjeként politizáló Ausztria számára pedig elvi szinten is elfogadhatatlanok voltak az alkotmányban intézményesített megoldások.

Végül 28 tagállam ratifikálta az alkotmányt, a két nagyhatalom és a nagyobb német államok csatlakozásának hiányában azonban a megvalósulásnak nem lehetett realitása.

3.2. Az Északnémet Szövetség és a Német Császárság alkotmánya

Ausztria és Poroszország az 1848-as forradalmakat és a sikertelen frankfurti alkotmányt követő években sem tudott alkotmányos megállapodásra jutni Németország jövőjéről.

A két nagyhatalom 1864-ben még együtt vívott győztes háborút Dánia ellen. A háborúval érintett két tartomány közül Holsteint az osztrák, Schleswiget a porosz hadsereg szállta meg. Poroszország és Ausztria között végül 1866-ban robbant ki fegyveres konfliktus, amikor a holsteini rendek ellenében interveniáló Poroszországgal szemben – az alapokmány

megsértésére hivatkozva – az Ausztria vezette Német Szövetség elrendelte az úgynevezett szövetségi végrehajtást. Poroszország ugyanakkor ezt a lépést tekintette a szövetség felbontásának, és kilépve a Bundból mozgósította hadseregét. A Német Szövetség többi állama Ausztria vezetésével hadat üzent Poroszországnak. Az osztrák főserege azonban már a háború első nagy csatájában, Königgrätz és Sadowa között döntő vereséget szenvedett, és lényegében megsemmisült. A teljesen kiszolgáltatott helyzetbe kerülő Habsburgoknak visszafogott feltételeket kínáló prágai békében Ausztria beleegyezett a Német Szövetség feloszlatásába, Poroszország pedig lehetőséget kapott a Majnától északra fekvő területek újjászervezésére. Az 1867-ben létrehozott Északnémet Szövetség alapokmánya kis változtatásokkal az 1871-ben kikiáltott Német Császárság alkotmánya lett.

3.2.1. Az Északnémet Szövetség és a birodalom: kibővített szövetség és föderáció

Az Ausztria legyőzését követően Poroszország égisze alatt létrejövő **Északnémet Szövetség** *(Norddeutscher Bund)* **összességében 23 államot egyesített,** Poroszország emellett annektált (Schleswig-Holstein után) további 4 államot (Hannovert, Kurhessent, Nassaut és Frankfurtot). Az alkotmányt a kormányok nevében Bismarck terjesztette az újonnan megválasztott északnémet Birodalmi Gyűlés elé, amely némi módosítással megszavazta azt, ezt követően pedig az egyes tagállami parlamentek is ratifikálták az okmányt.

Az érintett német államok nem egy laza államszövetséget hoztak létre, hanem szuverenitásukról lemondva lényegében **egy szövetségi államba egyesültek.** Az Északnémet Szövetség 1867-es alkotmánya lett utóbb, néhány kevésbé lényeges és a helyzetnek megfelelő (az új államok csatlakozásából következő) változtatással az 1871-es „össznémet" birodalom alkotmánya is.

A Franciaország legyőzését követően kikiáltott **Német Császárságot** formálisan **az Északnémet Szövetség nevében fellépő porosz király** (mint a szövetség elnöke), illetve **a 4 délnémet fejedelemség (Bajorország, Württemberg, Baden és Hessen) uralkodói közti megállapodás alapította meg.** Utóbbiak külön-külön, eltérő feltételekkel letárgyalt „csatlakozási szerződéseket" kötöttek egymással. Az Északnémet Szövetség ennek eredményeképpen alakult Német Szövetséggé *(Deutscher Bund),* egyidejűleg felvette a Német Birodalom *(Deutsches Reich)* nevet. Az „alkotmányt", amely **az Északnémet Szövetség alkotmányának a csatlakozók előjogaival kiegészített változata volt,** a délnémet parlamentek (külön-külön), illetve az északnémet szövetségi gyűlés szavazta meg. Ezután az uralkodók által Versailles-ban császárrá kiáltott I. Vilmos, valamint az új alkotmány alapján összeült, immáron össznémet parlament egységes szerkezetbe rendezték az öt alapdokumentumot, majd birodalmi törvényként fogadták el és hirdették ki a birodalom alkotmányát.

3.2.2. Állampolgári jogok

Az egységes német állam alapokmányának egyik legnagyobb hiányossága volt, hogy nem tartalmazta az állampolgári jogokat. Meglepő módon azok szabályozását **tagállami hatáskörbe** utalta.

3.2.3. Az államszervezet – egyenlőtlen föderáció

A német egységállam és a föderáció intézményesítését alapjaiban határozta meg az a történelmi realitás, miszerint az egység **nem a tagállamok összefogásával, hanem „fölülről szervezve",** Poroszország katonai győzelmei révén megalapozott befolyása révén és akarata szerint **valósult meg.** A birodalom államszervezete elsősorban a születése körüli körülményeket tükrözte, és intézményesen próbált megoldani politikai természetű kérdéseket.

Az említett sajátosságok a népképviselet és a monarchikus szuverenitás, a nem egyenlő feltételekkel kötött megállapodások, valamint a szövetség és az azt meghatározó porosz unitárius állam sajátos keverékét eredményezték. A birodalom föderatív alapokon szerveződött, de ez több szempontból is egy **aszimmetrikus vagy egyenlőtlen föderáció** volt.

A föderáció szerveiben minden vonatkozásban érvényesült Poroszország túlsúlya. Ez elvileg nem lehetett meglepő, hiszen az új német állam területének 65%-át, lakosságának 62%-át tette ki a porosz érdekeltség. A mennyiségi fölény azonban **intézményes kizárólagosságban** is tükröződött, különösen három területen. Az egyszerre felsőházi törvényhozó és kormányzati szervnek számító Szövetségi Tanács *(Bundesrat)* 58 tagjából Poroszország 17-et delegált, ami azért lényeges, mert a döntések megvétózásához 14 szavazatra volt szükség. A Birodalmi Gyűlés *(Reichstag)* 397 választókerületéből 236 Poroszországban feküdt. Az állam élén álló németek császára egyben porosz király is volt, mivel a császári cím „Poroszország koronájához csatoltan" a Hohenzollern-házat illette. A legfőbb kormányzati szervnek számító birodalmi kormány élén álló kancellár (rendszerint) a porosz miniszterelnök volt, a birodalom hadserege csaknem, haditengerészete pedig egészében porosz irányítás alatt állt, sok esetben porosz hivatalok intézték a birodalom ügyeit is.

További lényeges sajátosság, hogy **a Poroszországon kívüli államok jogállása sem volt azonos.** Számos **különleges jogosítvánnyal rendelkeztek a délnémet államok,** ezzel kívánva kompenzálni utólagos csatlakozásukat a porosz vezetésű szövetséghez. Békeidőben bajor igazgatás alatt maradt Bajorország hadserege, a Szövetségi Tanács külügyi bizottságának elnöki posztja is őt illette, emellett képviseleti joga volt a birodalom külügyi tárgyalódelegációiban. Békeidőben rendelkezett saját hadsereg felett, és saját hatáskörben nevezte ki hadserege tisztjeit (ez utóbbi jogosítvánnyal a másik nagy délnémet állam, Württemberg is rendelkezett). A Német Birodalom tehát pusztán Poroszország túlsúlyát intézményesítette, de több különböző jogállású tagállamot egyesített.

A fenti elvek szerint alakult a Német Császárság intézményrendszere is, sajátosan **ötvözve a föderalisztikus és az unitárius elemeket.** A birodalom rendelkezett általában a gazdasági jellegű hatáskörök és az ahhoz kapcsolódó jogi szabályozás (vám-, kereskedelem-, adóügy; mérték- és pénzrendszer, szellemi tulajdon stb.), a közlekedési és hírközlési ágazat és az állampolgári „státuszügyek" (költözködés, útlevél, állampolgárság stb.) felett – az alkotmány mindezek részletesebb szabályozását is tartalmazta. Császári jogkör és központi hatáskör volt a külügy és a hadügy. A hadsereg nem tagállami milíciákból állt, hanem porosz vezetés alatt álló egységes haderőt jelentett, ami tulajdonképpen a német államok haderejének betagolását jelentette a porosz hadseregbe (kivéve az említett délnémet jogokat).

Tagállami hatáskör maradt ezzel szemben a jogszabályok végrehajtása, mivel saját igazgatási apparátust a birodalom csak elvétve épített ki, a tagállamok emellett megőrizték

területi szuverenitásukat is, mivel határaikat csak saját maguk (nem pedig a birodalom) változtathatták meg.

3.2.4. A hatalmi ágak viszonya – a végrehajtó hatalom túlsúlya

A birodalmi alkotmányban formailag rögzítve volt a hatalmi ágak elválasztása. A gyakorlatban mindazonáltal a (jórészt Poroszország hatalmát becsatornázó) végrehajtó hatalom és szervei döntő fölényben voltak a másik két hatalmi ág (törvényhozás, igazságszolgáltatás) intézményeivel szemben.

Az intézményi struktúra talán legsajátosabb eleme a **Szövetségi Tanács** *(Bundesrat)* volt, amely lényegében **egyszerre funkcionált a törvényhozás felsőházaként, végrehajtó szervként és egyfajta (alkotmány)bíróságként.** Az egyes államok eltérő számú, de csak egységesen leadható szavazattal rendelkeztek a testületben; a szavazati súlyuknak megfelelő számú tagot a **tagállamok kormányai kötött mandátummal** delegálták. A szavazati súlyok rendszere (a vezető állam 17 vótuma a vétóhoz szükséges 14 szavazat szabálya mellett) Poroszországnak egyértelmű túlsúlyt, alkotmánymódosítás esetén pedig *de facto* vétójogot adott, a középnémet államok befolyása legfeljebb az utóbbira lehetett együttesen elegendő. A döntéshozatalhoz egyszerű többség kellett, egyenlőség esetén az elnöki szavazat döntött – ezt a tisztséget a birodalmi kancellár (porosz miniszterelnök) töltötte be.

A Szövetségi Tanács törvényalkotó és törvénykezdeményezési joga mellett **ellenőrzése alatt tartotta a Birodalmi Gyűlés tevékenységét.** Érvényes birodalmi törvény megszületéséhez ugyanis mindkét szerv többségi határozatára volt szükség. Emellett a Szövetségi Tanács mandátumának lejárta előtt **feloszlathatta a Birodalmi Gyűlést.** További, meglehetősen furcsa, vagy legalábbis „sajátos" jogköre volt a tanácsnak a **törvények szentesítési jogköre** (a császár jogosítványa csak a törvények aláírására és kihirdetésére szorítkozott), utóbbi ráadásul akkor is megillette a tanácsot, ha eredetileg ő maga tette a törvényjavaslatot. A tanács hozzájárulása kellett a császár számos kül- és hadügyi jogának gyakorlásához, minden fontosabb hivatal élére csak beleegyezésével lehetett a jelöltet kinevezni. **Rendeleteket és általános közigazgatási előírásokat adhatott ki,** meghatározhatta a törvények végrehajtási módját, két tagállam közti közjogi jogvitában is eljárhatott, sőt tagállami alkotmánybíróság nemléte esetén ilyenként is funkcionált. A tanács tehát a törvényhozási, végrehajtói és alkotmánybíráskodási feladatai mellett még **államfői jogokat is gyakorolt.**

A **császári jogosítványok** elsősorban a **külügy** (a birodalom képviselete, követek küldése, fogadása, szerződéskötés) és a **hadügy** (hadüzenet, tisztek kinevezése, parancsnoklás) terén voltak jelentősek. Hatáskörébe tartozott még a törvények kihirdetése és végrehajtása is. Rendeleteket alkothatott, és kinevezte a birodalmi hivatalnokokat; mindezen jogait azonban sokszor a Szövetségi Tanács jogkörei megszorították.

A **végrehajtó hatalom másik kulcspontja, a kormány** ugyancsak uralkodói ellenőrzés alatt állt. A birodalmi kormány élén álló kancellárt, aki egyben a Szövetségi Tanács vezetője is, a császár autonóm módon nevezte ki. A **kancellár** és a birodalmi kormányt alkotó **államtitkárok a császárnak voltak felelősek,** nem a Birodalmi Gyűlésnek. Az uralkodó különleges hatalmi jogosítványai tovább növelték a végrehajtó hatalom túlsúlyát az államszervezeten belül. Ő volt a hadsereg főparancsnoka, amely ténylegesen is alá volt rendelve az uralkodónak. A tiszti és hivatalnoki karon belül széles körű kinevezési joggal

rendelkezett. Megillette őt a **hadüzenet és békekötés joga minden előzetes hozzájárulás nélkül.** Csupán a nemzetközi szerződések megkötéséhez volt szükség a tanács megerősítésére és a Birodalmi Gyűlés jóváhagyására.

A **kancellár hivatala** kizárólag a császártól függött, kinevezésébe és menesztésébe másnak nem volt beleszólása. Ő irányította a végrehajtást, és elnökölt a szövetségi tanácsban is. Az alkotmány nem írta elő, hogy a birodalmi kancellár egyben porosz miniszterelnök is legyen, de a császárság fennállása alatt többnyire ezt a gyakorlatot követték.

A **törvényhozó hatalmat** (egyben a birodalmi államszervezet leginkább alkotmányos és polgári elemét) elsősorban a **Birodalmi Gyűlés** *(Reichstag)* képviselte, amelynek 397 tagját **általános, közvetlen és titkos választójog** alapján választották meg. A képviselők **szabad mandátummal** rendelkeztek, és hatáskörükbe tartozott a törvényalkotás, ideértve a költségvetést is. A törvényhozás azonban a gyakorlatban alárendelt szerepet játszott a végrehajtó hatalom intézményeivel szemben. A tanács már említett, Birodalmi Gyűlést korlátozó jogosítványai mellett leginkább szembetűnő, hogy **hiányzott a törvényhozói kontroll két legfontosabb eszköze: a miniszteri felelősség és a költségvetési jog** garanciális jellegű szabályozása és gyakorlata.

Különösen a **költségvetési jog szabályozása sajátos.** A szabályok értelmében, amíg nem sikerül elfogadni az éves költségvetést, addig a tagállamok az **uralkodó által megállapított, kötelező kvóta** szerint kötelesek hozzájárulni a közös költségekhez. Ezzel a költségvetés meghatározása tulajdonképpen a végrehajtó hatalom fejéhez került. Mindehhez járult még az a történelmi tény is, hogy a kormány több alkalommal is **többéves költségvetésekkel** kormányozta az államot. A hadsereg költségeit fedezni kívánó 1874-es vasköltségvetés beterjesztésekor például a kancellár hétéves felhatalmazást kapott a költségvetés egyoldalú megállapítására.

Hasonlóan lényeges eleme a törvényhozó hatalom gyengeségének a **miniszteri felelősség** és a parlamentáris jellegű **kormány intézményének hiánya.** A kancellár volt tulajdonképpen az „egyetlen birodalmi miniszter", nem szerveződött köré – a szó alkotmányos értelmében vehető, felelős miniszterekből álló – birodalmi kormány. A munkamegosztás szükségessége természetesen kikényszerítette a szakapparátus felállítását, amelynek sajátos jogi formáját az úgynevezett államtitkári rendszerben találták meg. **A kancellár eszerint helyetteseket jelölhetett** mind általános, mind különös hatáskörrel – ez utóbbiak lettek, mint államtitkárok, a különböző birodalmi hivatalok élén a tényleges miniszterek. Az államtitkárok sajátos hivatali helyzetükből fakadóan (mint a kancellár puszta helyettesei) politikailag nem voltak felelősek a törvényhozás egyik kamarájának sem. A német birodalom tehát úgy rendelkezett egy alkotmányos normák szerinti parlamenttel, hogy a gyakorlatban egyáltalán nem rendelkezett a parlamentarizmus lehetőségeivel és eszközrendszerével.

A német egység egy összetett történelmi feltételrendszer lehetőségeinek megfelelően egy döntően a **politikai realitásra és kompromisszumokra épülő modell** keretei közt valósult meg. Az 1866-os és 1871-es alkotmány egy bonyolult – egyszerre föderalisztikus és centralizált, liberális és autoriter elemeket ötvöző – alaptörvényt jelentett. Az alkotmányos elemek háttérbe szorulását ugyanakkor a porosz hatalmi túlsúly mellett az egyes tagállamok és a „birodalmi szint" közötti megoldatlan viták is akadályozták.

Irodalomjegyzék

Brauneder, Wilhelm (1994): *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig.* Kajtár István ford. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem.

De Villiers, Bertus ed. (1994): *Evaluating Federal Systems.* Dordrecht–Boston–London, Kluwer.

Frotscher, Werner – Pieroth, Bodo (1997): *Verfassungsgeschichte.* München, C. H. Beck.

Gönczi Jenő (1929): Németország politikai szerkezete Bismarcktól Hindenburgig. *Századunk,* 4. évf. 4. sz. 65–83.

Huber, Ernst Rudolf (1967): *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789.* Band I. *Reform und Restauration 1789 bis 1830.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Kohlhammer.

Huber, Ernst Rudolf (1968): *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789.* Band II. *Der Kampf um Einheit und Freiheit 1830 bis 1850.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Kohlhammer.

Huber, Ernst Rudolf (1988): *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789.* Band III. *Bismarck und das Reich.* Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, Kohlhammer.

Lepsius, M. Rainer (1991): Nationalstaat oder Nationalitätenstaat als Model für die Weiterentwicklung der Europäische Gemeinschaft. In Wildenmann, Rudolf ed.: *Staatswerdung Europas? Optionen für eine Europäische Union.* Baden-Baden, Nomos.

Mezey Barna – Szente Zoltán (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet.* Budapest, Osiris.

Ruszoly József (1989): *Alkotmány, választójog és választási rendszer a Német Szövetség tagállamaiban, 1815–1848.* Szeged, JATE.

Schmitz, Thomas (2001): *Integration in der Supranationalen Union. Das europäische Organisationsmodell einer prozesshaften geo-regionalen Integration und seine rechtlichen und staatstheoretischen Implikationen.* Baden-Baden, Nomos.

Sziklai István (1918): *Németország alkotmánya.* Eperjes, Kósch Árpád könyvnyomdája.

Török Árpád (1944): Államok konföderációja. *Külügyi szemle,* Klny.

Willoweit, Dietmar (1990): *Deutsche Verfassungsgesichte vom Frankenreich bis zur Teilung Deutschlands.* München, C. H. Beck.

Vákát oldal

XI. fejezet

A mediterrán országok államtörténete

Peres Zsuzsanna

1. Itália és Olaszország

Az egységes olasz állam létrejöttének 1861. március 17-i kikiáltását megelőzően az Appennini-félsziget területe államszervezet szempontjából meglehetősen sokszínű fejlődésen ment keresztül.

1.1. Az észak-itáliai területek

Az észak-itáliai területek **Nagy Károly (742–814) 774.** évi, a longobárdok felett aratott győzelmét követően kerültek előbb a **Frank Birodalom,** majd a **Német-római Császárság** fennhatósága alá. Karoling mintára grófságokban szervezték meg a közigazgatást, amelyek később alapjául szolgáltak az itt létrejövő városállamoknak. A grófságok élén a közigazgatási és bírói hatalmat egy kézben összpontosító grófok álltak, a társadalom pedig a frankokra jellemző hűbéri szervezetbe rendeződve élt.

Nagy Károly halálát követően, amikor utódai **843-ban** megosztoztak a birodalmon, Lothárnak (795–855) jutottak az észak-itáliai területek. **Lothárt** követően a szomszédos keleti és nyugati frank államok több alkalommal is kísérletet tettek a terület meghódítására. Ennek az időszaknak végül **I. Ottó (912–973) német-római császárrá koronázása** vetett véget, aki megerősítette e területek **Német-római Császársághoz tartozását.**

Ottó a területen joghatósággal rendelkező püspökökre támaszkodott az igazgatásban. A 11–12. századi **kommunamozgalmak** idején a közösségek az egyházi tisztséget is viselő püspök-grófok kezéből kivették az irányítást, és azt a **városi polgárok tanácsának** adták át, a püspököknek csak az egyházi főhatóságot meghagyva.

A kommuna legfőbb szerve a városi polgárokból álló **népgyűlés** volt, amely a tagjai közül választotta meg a **városi tanácsot,** valamint a város élén álló 4, 8 vagy akár 12 **konzult.** A népgyűlésnek tagja volt minden férfi városi polgár, aki a város területén ingatlantulajdonnal bírt. A városok **önkormányzatisággal** bírtak, **megválaszthatták tisztségviselőiket,** és saját életviszonyaik szabályozására **statútumokat** alkothattak. Kötelességük volt a **város területének védelme,** a városi nemes polgárok alkották a lovasságot, a kézművesek pedig a gyalogságot.

A céhek tevékenységének és kiterjedt kereskedelmi kapcsolatainak köszönhetően **egyre gazdagabbá váló városok** olykor összeütközésbe kerültek a német-római császárral, aki a városok gazdagságát látván, jövedelmeik megcsonkításával próbálta stabilizálni hatalmát. Így tett **Barbarossa I. Frigyes (1122–1190)** is, akivel szemben a városok (Lombard Városok Ligája) összefogtak, és **1176-ban Legnanónál döntő vereséget** mértek a császár seregeire. A vesztes csata eredményeképpen a császár **1183-ban** megkötötte a **konstanzi békét,** elismerve a városok szabadságait. Ezt követően a béke és a fellendülés évszázadai köszöntöttek be Itália északi területein.

A városállamokban a 13–14. században néhány jelentősebb bankár, kereskedő vagy katonáskodásból meggazdagodó család szerezte meg a hatalmat, akiknek tagjai hosszú évszázadokon keresztül igazgatták a városokat. A város feletti hatalom megszerzésével a város kizárólagos urává, ***signorrá*** váltak, hatalmukat vagyonuk és zsoldoshadseregük révén őrizve meg.

A városállamok közül igazgatási és gazdasági tekintetben is kiemelkedett **Velence, Milánó, Firenze** és **Genova;** ezek voltak a terület leggazdagabb, legnagyobb iparral rendelkező és legkiterjedtebb kereskedelmi tevékenységét bonyolító központjai. Meghatározó szerepük okán e városok rendelkeztek a legszervezettebb igazgatási rendszerrel és a legszélesebb önkormányzatisággal is. Vagy közvetlenül a német-római császár személyes fennhatósága alá tartoztak, vagy teljes igazgatási önállóságot szereztek maguknak.

A tengeri vagy szárazföldi kereskedelemmel és bankári tevékenységgel foglalkozó városállamok gyorsan meggazdagodtak. Társadalmuk – vagyoni állapot szerint – általában három rétegre tagolódott: a társadalom felső néhány százalékát kitevő ***popolo grasso*** (kövér emberek), azaz a városi elit, az alattuk lévő szélesebb, céhes mesterekből és kisebb vagyonnal bíró kereskedőkből álló ***mediocri*** (középréteg) és végül a társadalom legalsó és egyben legnépesebb rétegét kitevő ***popolo minuto*** (kisemberek). A városállamok hatalmi berendezkedésüket tekintve lehettek **oligarchikus államok** (például Mantova, Ferrara) vagy **köztársaságok** (például Genova, Firenze, Velence). Élükön általában egy-egy vagyonos család állt, mint Milánóban a Viscontiak, majd a Sforzák, Ferrarában a d'Este család, Mantovában a Gonzagák vagy Firenzében a Mediciek. A vezetők mellett a városi igazgatásban a **különböző tanácsok** (végrehajtó, törvényhozó, tanácsadó) játszottak szerepet; emellett **kicsiny, de rendkívül hatékony bürokrácia** szolgálta a hatalomgyakorlókat. Firenzében és Velencében **külön bizottságok foglalkoztak a kiterjedt kereskedelmi és külügyi kapcsolatokkal.** A **tisztségeket** többnyire a vezető családok tagjaival kapcsolatban lévő **bizalmas személyek** töltötték be.

1.2. Az Egyházi Állam

A Római Birodalom területén egészen **Constantinus (Nagy Konstantin) (272–337) 313-ban** kiadott **edictumáig** a keresztények üldöztetésnek voltak kitéve. Constantinus viszont már engedélyezte a keresztény vallás gyakorlását, templomokat építtetett, adómentességet adott az egyháznak, egyházi ügyekben elismerte az egyházi bíróságok joghatóságát és az egyházi menedékjog *(asylum)* intézményét. Lehetővé tette azt is, hogy végrendelet útján bárki gyarapíthassa az egyház vagyonát. Az intézményesülő egyházi zsinatokon a császár elnökölt, és ő is hirdette ki a zsinati határozatokat. A keresztény vallást **Theodosius (347–395)** császár **380-ban államvallássá** tette a birodalom egész területén.

A keleti és nyugati részre bomló Római Birodalomban az egyház eltérő fejlődési utat járt be. Míg a birodalom keleti részében a császár egyben az egyházfői tisztséget is betöltötte (cezaropapizmus), a Nyugatrómai Birodalom területén a világi és egyházi hatalmat a dualizmus jellemezte, a császár és Róma püspöke személyében.

Kialakult az egyház szervezete is, amely a legalsóbb szinten elhelyezkedő **plébániáktól,** a **püspökségeken** és a hierarchiában felettük álló **érsekségeken** keresztül, a **római pápáig** terjedt. Róma püspökének pápai primátusát az 5. században ismerték el. A hierarchia élén álló pápa udvara is egyre összetettebb szervezetrendszerré formálódott. Ezt egyrészt az egyház ügyforgalmának megnövekedése, másrészt az egyház egyre gyarapodó vagyona is megkövetelte. Az egyházi szervezet kialakulásával párhuzamosan megjelentek a szerzetesrendek is a birodalom területén.

A Nyugatrómai Birodalom 476-ban bekövetkezett bukását követően az egyház a bizánci császár fennhatósága alá tartozott. A **Frank Birodalomnak** köszönhetően a kereszténység vallás elterjedt Európa középső és nyugati területein is. A Frank Birodalom, majd később a Német-római Császárság is támogatta a római pápák hatalmát. Amikor Kis Pipin (714–768) frank király kisegítette III. István pápát a longobárd királlyal vívott harcában, **756-ban** az Aistulf (?–756) longobárd királytól visszahódított területeket a pápának adományozta, **létrehozva az Egyházi Államot,** amely immár felszabadult a bizánci császár fennhatósága alól.

Amikor **Nagy Károly** elfoglalta a Longobárd Királyságot a 8. század második felében, további adományokkal növelte a római egyház hatalmát. Cserébe a pápa 800. december 25-én császárrá koronázta őt. Nagy Károly halálát követően, utódainak osztozkodása kihatott az Egyházi Állam helyzetére is, amely ideiglenesen, a hatalomra törő előkelő családok hódító törekvéseinek köszönhetően meggyengült, míg 962-ben I. Ottó német-római császár helyre nem állította az egyház hatalmát támogatásával, cserébe egyre nagyobb beleszólást követelve magának az egyház ügyeibe. Az **Egyházi Állam** 962-től a Német-római Császárság területéhez tartozott azzal, hogy azt a pápa kormányozta. Az Egyházi Állam területe 6 tartományból állt, élén világi rectorokkal és egyházi vezetőkkel. Az állam valamennyi tartománya felett a fennhatóságot a pápa gyakorolta. Mindeközben, a 9–10. században létrejövő új államoknak köszönhetően, a kereszténység határai Keleten is egyre terjeszkedtek.

Az Egyházi Állam és a pápaság megerősödését a **VII. Gergely pápa** (1073–1085) által meghirdetett **reformok** generálták. Az általa írt *Dictatus papae*-ban egyházi ügyekben, különös tekintettel az egyházi tisztségek betöltésére, kizárólagos joghatóságot követelt magának. A program révén bontakoztak ki a pápák és a világi uralkodók között az **inveszti túraharcok.** A világi uralkodókkal elismertetett **kánoni választás,** amely kizárólagos joghatóságot biztosított az egyház számára az egyházfők megválasztására, továbbá az egységes rendszerbe foglalt **kánonjog** megerősítette a pápa hatalmát, megakadályozva a keresztény egyház nemzeti egyházakra való szétesését.

A 11. századtól a pápa megszűnt a hívek által választott egyházi hivatalnok lenni, őt az udvarában egyre fontosabb ügyeket ellátó bíborosok (kardinálisok) testülete választotta meg. A pápák a tartományok területén élő befolyásos nemesi családok tagjai közül kerültek ki. A pápaválasztás új szabályait az **1059** áprilisában tartott **lateráni zsinat** határozta meg Humbert és Hildebrand bíborosok javaslatára, amelynek határozatait **II. Miklós (995–1061)** pápa az *In nomine* című bullában foglalta össze. Ugyanez a zsinat rendelte el

a papi cölibátust, és tiltotta meg egyben a *szimóniát* a világi invesztitúrával együtt. A pápaválasztás az új szabályok értelmében csak az egyház által történhetett. Összesen 70 személy működött közre a pápaválasztásnál (6 Róma körüli püspök, a római presbiteri egyházak 50 vezetője és 14 római diakónus). Ők egyben a pápa tanácsadó testületét is jelentették, amelyet ***Sacrae Romanae Ecclesiae Cardinalesnek*** is neveztek. Tagjai bíborosok, akik ***cardinalis episcopus, cardinalis presbyter*** vagy ***cardinalis diaconus*** méltóságot viseltek. A testület élén az **ostiai püspök** állt. Idővel a testület nemzetközi jelleget nyert, tagjai a keresztény Európa egyházfői közül kerültek ki. **X. Gergely** (1210–1276) pápa az 1274. július 7-én kiadott *Urbi periculum* című bullájában elrendelte a **pápaválasztó konklávét,** amelynek a pápa halálát követő **három napon belül össze kellett ülnie, és a nyilvánosság kizárásával** megválasztani az új pápát, **kétharmados** többséggel. 1621-től a szavazás **titkos** lett. Amíg az új pápa a hivatalát el nem foglalta, az úgynevezett *sede vacante* (megüresedett szék) idején az egyházat egy háromtagú, bíborosokból álló bizottság kormányozta, élén a bíboros kamarással *(camerlengo).*

Az Egyházi Állam **szuverén állammá III. Ince pápasága** (1198–1216) idején vált. Az invesztitúraharcok miatt területi integritását többször is veszély fenyegette a környező területek uralkodói részéről. Így meg kellett vívnia Barbarossa Frigyessel a 12. század második felében, **II. Frigyes (1194–1250)** császárral a 13. század során, illetve Bajor Lajossal a 14. század első felében. A 14. században, amikor **VIII. Bonifác** pápa halálát követően a **pápaság székhelye Avignonba** került át, a római központú Egyházi Állam meggyengült (ez egészen 1377-ig, a pápa visszatérésig tartott); ez az egyházi élet szabályainak fellazulását is magával hozta, belső válságot eredményezve, amelyet a 16. század elején a **reformáció** tovább mélyített. A reformációra adott válaszként a **tridenti zsinaton** (1545–1565) meghirdetett ellenreformáció folyamán a római egyház felszámolta a válsághoz vezető, a katolikus egyház elveivel összeegyeztethetetlen tevékenységeit, helyreállítva az egyház tekintélyét. Az Egyházi Állam a 17–18. századtól, immár nyugodt belső életével, a tudományok és művészetek nagy támogatója lett.

1.3. A dél-itáliai területek

A kezdetben **bizánci fennhatóság** alá tartozó déli területekre a 10. századtól kezdve a **normannok vándoroltak be.** Közülük a legnagyobb sikereket **Tankréd (Tancred)** (1075–1112) érte el. A vele együtt érkező fia, Drogo már hercegi rangot kapott a konstantinápolyi császártól. Utódai kiterjesztették hatalmukat egész **Apuliára** és **Calabriára,** elfoglalva számos dél-itáliai várost is. A területre betelepülő normannok a francia–normann kultúrát és a rájuk jellemző hűbéri viszonyokat honosították meg.

1131-ben létrejött a **Nápoly–Szicíliai Normann Királyság.** A normann uralkodók kihalását követően, 1194-ben VI. Henriket (1165–1197) koronázták meg királlyá, és ettől kezdve a 13. század közepéig a terület a **Hohenstaufen-dinasztia** kezére került. VI. Henrik utódja igyekezett hatalmát kiterjeszteni Közép- és Dél-Itáliára is, ezért több évtizedes harc bontakozott ki közte és a pápák, illetve a lombard városok között. A Hohenstaufen-dinasztia idején **központosított monarchikus állam** jött létre, fejlett **hivatalnokszervezettel** és állandó **hadsereggel.**

1250 után kihalt a Hohenstaufen-dinasztia, és a pápa a hatalmat IX. Lajos francia király öccsének, **Anjou Károlynak (1227–1285)** ajánlotta fel, akit 1268-ban királlyá koronáztak. Az Anjouk uralkodása alatt az ország hanyatlásnak indult, amit felkelések is jeleztek. 1282-ben az ország elkergette az Anjoukat a trónról, és az uralmat az Aragóniai-dinasztiának ajánlotta fel. Az **Anjouk** és az **Aragóniai-ház** közötti, a terület feletti hegemóniájért folytatott küzdelem **1504-ben** ért véget, amikor az Anjouk, látván, hogy Nápolyt és Szicíliát nem tudják újraegyesíteni, lemondtak a trónigényükről, és átengedték a Nápolyi Királyságot az **Aragóniai-háznak.**

1.4. Úton az egységes olasz állam felé

Bár a **16–17. században** az itáliai területeken lévő városállamok és királyságok **virágzó fejlődést** mutattak, egy évszázaddal később, a **18. században** a kereskedelmi központok Észak-Európába való áttevődése és a Hanza-szövetség hangsúlyossá válása miatt **az itáliai területek fejlődése már hanyatlásnak** indult.

Spanyolországban a Bourbonok trónra kerülését követően a spanyol uralkodó az **1748**. évi **aacheni békében** lemondott itáliai fennhatóságáról, és ezt követően Itália területén 10 államalakulat jött létre, illetve maradt fenn: a **Szárd Királyság**, a **Genovai,** a **Velencei** és a **Luccai Köztársaság,** a **Pármai,** a **Piacenzai** és a **Modenai Hercegség,** a **Toscanai Nagyhercegség,** az **Egyházi Állam** és a **kettős Szicíliai Királyság** (Dél-Itália és Szicília). **Lombardia** és **Velence** az osztrák Habsburgok uralma alá került.

A francia forradalom hatására a félszigeten is fellángoltak az egységesítési törekvések. A **franciák és a Habsburgok között kirobbanó háborúban** az itáliai államalakulatok közötti egység megtört, egy részük a franciákat, más részük a Habsburgokat támogatta. Genova és Velence pedig formálisan megőrizte a semlegességét. A megosztott itáliai félsziget területét a 18. század végén a **napóleoni hódítások** rendítették meg. Bonaparte Napóleon elfoglalta a félszigetet, uralma 1796–1815 között tartott Itáliában. Az ország élére előbb **Bonaparte József,** majd **Joachim Murat** került. 1796-ban **Bonaparte Napóleon megszállta az Egyházi Állam egyes területeit is,** majd 1798-ban az Egyházi Államot is **köztársasággá nyilvánította,** és a Francia Köztársasághoz csatolta. 1810-ben Rómát is Franciaország részévé nyilvánította. Az Egyházi Állam restaurációjára az 1815-ös bécsi kongresszus eredményeként került sor.

Napóleon 1815-ben bekövetkezett bukását követően, a területen zajló forradalmi szervezkedések eredményeképpen **1861. március 17-én** létrejött az **egységes olasz állam,** amely **Velence és Róma kivételével** az összes itáliai területet magában foglalta. Az ország királyává **II. Viktor Emánuelt** kiáltották ki. **1866-ban Velence** is Itáliához került, majd 1870-ben a királyi csapatok bevonultak **Rómába,** és **1871. május 13-án** ismételten kikiáltották az egységes olasz államot.

Az új állam alapjait az Olasz Királyság **1861. március 17-én kiadott alaptörvénye** fektette le. Az alaptörvény értelmében az ország **államformája monarchia,** ahol az uralkodó a Savoyai-ház uralkodását biztosító dinasztikus törvény rendelkezései alapján nyeri el a hatalmát. A monarchia kormányformáját tekintve **alkotmányos monarchia,** ahol az **államhatalmi ágak elválasztatnak egymástól,** a törvényhozás letéteményese a **kétkamarás Országgyűlés lett,** amely a Képviselők Házából és a király által kinevezett tagokból álló

Szenátusból állt, a végrehajtó hatalmat pedig az uralkodó által kinevezett, Országgyűlésnek felelős **miniszterek** gyakorolták. Az alkotmány államvallássá nyilvánította a római katolikus vallást, biztosította a törvény előtti egyenlőséget és az alapvető szabadságjogokat.

Viharos évtizedeket követően az **olasz egység létrejöttekor, 1870. október 2-án** népszavazás útján az Egyházi Állam is az egységes olasz államhoz való csatlakozás mellett döntött. A király feloszlatta a pápai hadsereget, és csak a Svájci Gárdát, valamint az udvari tisztviselőket hagyta meg az akkori IX. Pius pápa mellett. A csatlakozást követően, 1871-ben az olasz kormány az úgynevezett **garanciális törvényben** rendezte viszonyát a pápával. A törvény értelmében a pápa sérthetetlen, szuverén államfő maradt, akinek fennhatósága alá tartozott a Vatikán, a Castel Gandolfo rezidencia és a Laterán.

Az egységesítést követően többnyire baloldali kormányok jöttek létre Olaszországban 1922-ig, amikor is október 29-én a fasiszta csapatok bevonultak Rómába *(Marcia su Roma)* és **Benito Mussolinit** bízták meg a kormányalakítással. A Mussolini nevével fémjelzett **olasz fasizmus** korszaka 1943-ig tartott. Mivel a IX. Piust követő pápák is fenntartották jogukat az Egyházi Államhoz, Mussolini a helyzet ismételt rendezésére **1929. február 11-én** XI. Pius pápával aláírta a **lateráni egyezményt.** Ez az egyezmény hozta létre a ma is létező **Vatikán Államot.**

Az egyezmény értelmében a Róma területén elhelyezkedő **Vatikán önálló, szuverén állam lett,** Róma pedig az ország fővárosa. Vatikán Állam területe magára a Vatikánra, illetve további 23 hozzá tartozó területre korlátozódott. Az egyezmény kimondta továbbá, hogy a római katolikus vallás államvallás az ország területén. Az olasz állam ezen felül egyszeri pénzügyi dotációt is fizetett a vatikáni állam számára.

A második világháborút lezáró békekötéseket követően az ország államformája köztársaság lett. A **köztársaság alkotmányát 1947. december 27-én bocsátották ki,** amelynek értelmében Olaszország **demokratikus köztársaság** lett, ahol a hatalom forrása az olasz nép. Az állam **szövetségi állam,** amely provinciákból, régiókból és közösségekből tevődik össze. Az ország autonóm régiói: Friuli-Venezia Giulia, Trentino-Alto Adige, Szicília, Szardínia, Valle D'Aosta.

A törvényhozás letéteményese az új alkotmány értelmében is a **kétkamarás Országgyűlés** maradt, a közvetlenül választott **Képviselőházzal** és a regionális összetételen alapuló, választott **Szenátussal.** A **köztársasági elnököt** az Országgyűlés a két ház együttes ülésén választotta meg a tagjai közül **7 évre, kétharmados többséggel,** titkos szavazás útján. A **végrehajtó hatalmat** a köztársasági elnök által mindkét ház egyetértésével kinevezett **minisztertanács** gyakorolta.

A lateráni egyezményt is **módosították 1958-ban,** eltörölve a római katolikus vallás államvallási mivoltát. Jelenleg a vatikáni állam és az olasz állam viszonyát az 1984. február 18-án, a Villa Madamában aláírt megállapodás szabályozza.

Olaszország alapító tagként 1958. január 1-től az Európai Unió elődjének, az Európai Gazdasági Közösségnek a tagjává vált.

2. Spanyolország

2.1. Az egységes monarchiáig vezető út

Az Ibériai-félszigetet a római hódítást megelőző időszakban a mezőgazdasági életformára berendezkedő **kelták, ibérek és turdetánok** népesítették be. A hajós kereskedelem fejlődésével megjelentek a félszigeten a **föníciaiak és a görögök** is, új piacok után kutatva. Virágzó **kereskedelmi központokat** hoztak létre, amelyek elsősorban kerámiakészítéssel és halfeldolgozással foglalkoztak. A félsziget egyik legnagyobb kereskedelmi központja Cádiz kikötője lett jó fekvése és kedvező földrajzi adottságai révén.

A görögök megjelenésével a területen Kr. e. 1900-tól Kr. e. 500-ig a **tartésszoszinak** nevezett kultúra vetette meg a lábát. Központjai a mai Huelva, Sevilla és Cádiz városai voltak. Az itt létrejövő állam legfontosabb tevékenysége a kibányászott ón exportja volt. A legkorábbi források, amelyek ezt a kultúrát említik, a Kr. e. 5. századból származnak. A források szerint Kr. e. 535-ben az alaliai csatában a karthágóiak és az etruszkok támadásának következtében semmisült meg a tartésszoszi állam.

A hódítást követően hozták létre a **karthágóiak Nova Carthago** központtal az új pun gyarmatot. A punok terjeszkedését megakadályozandó, az Ibériai-félsziget vált a **rómaiak és punok közötti összecsapások helyszínévé,** amelyeket követően a félsziget **római fennhatóság** alá került Kr. e. 19-re. A több provinciára tagolt terület a veterán katonák letelepedési helye lett. Az itt létrejövő városokat a **római polgári jog** adományozásával a birodalom **colonia** vagy **municipium** rangjára emelte. A városoknak **három típusa** létezett: a Rómával szövetségre lépő, független városok, az adómentességgel és önálló igazgatással bíró municipiumok és az adózó városok, amelyek bár önálló igazgatással rendelkeztek, adófizetésre és a hadsereg beszállásolására voltak kötelezve. Ami a közigazgatási szervezetet illeti, átvették a római közigazgatást, a városok élére ***duumvireket*** választottak, akiket a papokból és az *augurokból* (madárjósok) álló testület, a ***flamenek*** támogattak, továbbá létezett a hispániaiakból álló Senatus is.

A Római Birodalom hanyatlásával egyidejűleg az Ibériai-félsziget felett gyakorolt fennhatóság is meggyengült. A társadalom egy része elszegényedett, és kénytelen volt szolgálatait megélhetése végett felajánlani a nagybirtokosok számára. Ez egy kezdetleges **hűbéri rendszer** alapjait vetette meg. A kereszténység is teret hódított, különösen Constantinus császár 313-as türelmi rendelete után.

Az 5. században a félsziget területén megjelentek a **germán és** a **frank törzsek,** majd a gótok hoztak létre királyságot itt. Amikor **I. Rekkared** (559–601) nyugati gót király 589-ben felvette a kereszténységet, egyben államvallássá is nyilvánította azt. Utódai közül **Sisebut** (565–621) elrendelte a keresztény vallás követését az egész királyság területén. A **Chindaswinth** (563–653) uralkodása alatti reformoknak köszönhetően jött létre egy új, a királyt támogató arisztokrácia azáltal, hogy a király a korábbi arisztokraták birtokait elkobozta és szétosztotta a hívei között. A bíráskodást megreformálandó, 654-ben vezette be a *Libro de los Juecest (Liber Iudiciorum, Lex Visigothorum),* amely a római jog mellett terepet adott a germán jog elterjedésének. A római és a germán jog talaján nőtte ki magát az évszázadokon keresztül uralkodó **partikuláris szokásjog rendszere,** amelyet az úgynevezett ***fuerókban*** foglaltak össze. A *fuerók* közül a későbbiek során a legjelentősebbek: a X. Alfonz (1221–1284) által 1255-ben kiadott, Kasztília területén egységes jognak szánt

Fuero Real (Királyi Törvény) volt, amely a feudális állam alapvető szokásait foglalta össze, továbbá a jogszolgáltatás egységesítését szolgáló, 1256–1265 között létrehozott *Siete Partidas* (Hét kötet), amelyet *Libro de las Leyesnek* a **Törvények Könyvének** is neveztek.

A gótok királysága a 8. századra meggyengült, és átadta helyét az iszlám hódítóknak. A mórok 711-ben Tárik vezetésével szálltak partra az Ibériai-félsziget déli partjain, ahol létrehozták a **Cordóbai Kalifátust.** Az újonnan létrejövő állam szuverenitását még a gót királyság területén létrejövő keresztény utódállamok, **Kasztília és León, Navarra** és a **Barcelonai Grófság** is elismerte. A Cordóbai Kalifátus 11. századi meggyengülését követően nyílt csak meg a lehetőség a területek visszaszerzésére. Kasztília és León, Navarra és Katalónia, kiegészülve immár az Aragóniai Királysággal, hosszú háborúk során foglalta vissza a félsziget területét, amíg sikerült a mór fennhatóságot Granadára visszaszorítaniuk. A ***reconquista*** (visszafoglalás) akkor vált teljessé, amikor 1492-ben az utolsó mórok által bírt központot, **Granadát** is sikerült a spanyol uralkodóknak visszaszerezniük.

A keresztény királyságokban a hatalomból részesülő világi társadalom három privilegizált rétegbe tömörült: **arisztokrácia, nemesek** és **közrendű lovagok.** E három világi réteg, az **egyházzal** karöltve jelentette az egyes királyságok uralkodóinak legfőbb támaszát. A királyságok közül hatalmi helyzetét tekintve is kiemelkedett León, később Kasztília és León, továbbá Aragónia.

1188-ban Leónban tartották meg Európában az **első rendi gyűlést** *(cortes),* ahol IX. Alfonz (1171–1230) szerezte meg a hatalmat. A rendi gyűlésen egyaránt képviseltette magát a spanyol nemesség, a gazdag városok lakossága és az egyház. A rendi gyűlés célja a háborús költségek által okozott fokozódó gazdasági válság megoldása volt.

2.2. Az egységes Spanyol Királyság létrejötte

A félsziget keresztény királyságainak egységesítése csak **1469-et követően valósulhatott meg,** amikor **Aragóniai Ferdinánd** (1452–1516) és **Kasztíliai Izabella** (1451–1504), Spanyolország katolikus királyai *(Reyes Católicos)* házasságkötésükkel egyesítették országaikat, megteremtve az egységes állam alapjait. Hatalmuk akkor teljesedett ki, amikor 1492-ben visszafoglalták Granadát is a móroktól. Az általuk egyesített területek feletti kölcsönös uralmat 1480-ban a toledói rendi gyűlésen erősítették meg.

Házasságukból mindössze egy fiúgyermek született, János herceg, akinek idő előtti halála következtében a trón a sorban következő, Habsburg (Szép) Fülöppel házasságot kötő **Johannára** (1479–1555) szállt. A kettejük házasságából született gyermekek közül a későbbi **V. Károly** német-római császár és I. Károly néven spanyol király uralkodásával vette kezdetét Spanyolországban a **Habsburgok 1700-ig tartó uralma.**

A katolikus uralkodók hatalmának idejére esett a **földrajzi felfedezések** következtében meginduló **gyarmatosítás** is, amely kiegyensúlyozott gazdasági növekedést hozott az ország számára néhány évszázadig. A század végére a spanyol uralkodók megszerezték a földközi-tengeri térségben **Szicíliát (1468),** majd Kasztíliai Izabella 1504-ben bekövetkezett halálát követően Ferdinánd **Nápoly (1504)** és **Navarra (1512)** királya is lett. Ferdinánd, Johanna királynő beszámíthatatlansága okán Kasztília régensi tisztségét is ellátta egészen 1516-ban bekövetkezett haláláig.

A katolikus uralkodók **hatalmának legfőbb támasza az egyház volt.** 1478-ban hivatalosan is bevezették a **Szent Inkvizíciót,** majd 1502. február 14-én királyi leirat rendelte el a granadai mórok áttérítését vagy kiűzését.

A jog egységesítése érdekében 1505-ben kiadták a *Leyes de Torót,* a torói rendi gyűlés által jóváhagyott joggyűjteményt, amelynek célja a kasztíliai jognak a többi területen való egységes érvényre juttatása volt. A Leyes de Torón alapulva születtek meg a további **joggyűjtemények,** úgymint a *Nueva Recopilación (Új összefoglalás)* II. Fülöp uralkodása alatt 1567-ben és a *Novísima Recopilación (Legújabb összefoglalás)* Bourbon IV. Károly uralkodása alatt 1805-ben.

Államformáját tekintve az ország **monarchia,** kormányformáját tekintve **rendi monarchia** volt, ahol az uralkodó a *cortes* támogatásával gyakorolta a hatalmat mindaddig, amíg **II. Fülöp** király időszakában át nem tért az uralkodó az **abszolutista hatalomgyakorlásra.**

A király, hogy hatalmát megtartsa, **eladományozta a koronához tartozó birtokokat,** kiszolgáltatva magát a nagybirtokos spanyol nemeseknek. A gazdag spanyol elit az uralkodó által létrehozott tanácsok tagjaként részt kért a hatalomgyakorlásból. A legfontosabb hatalmi döntések nem az Országgyűléssel közösen, hanem az **uralkodó által életre hívott tanácsokban** születtek: így létezett külön-külön a **Kasztíliai, Aragóniai** és **Flandriai Tanács,** de 1524-től létrejött az **Indiák Tanácsa,** majd **Itália,** és Portugália bekebelezését követően a **Portugál Tanács** is. A monarchia ügyeivel általában az **Államtanács** foglalkozott, de létezett **Haditanács, Kereskedelmi Tanács** és **Kamaratanács,** sőt **Inkvizíciós Tanács** is.

A gyarmatokról beáramló jövedelmet hamar felemésztette a Németalföldért, illetve a franciákkal és az oszmánokkal vívott háború, ezért az ország **II. Fülöp uralkodása alatt lassú gazdasági hanyatlásnak** indult. A spanyol impérium hatalmi pozícióját a spanyol flotta angoloktól elszenvedett 1588. évi megsemmisítő veresége rendítette meg véglegesen. A gazdasági visszaesésben nemcsak a háború és az elapadó gyarmati jövedelmek, de az **elavult spanyol nagybirtokrendszer fenntartása** is közrejátszott.

A **Habsburgok uralma** II. Károly halálával ért véget **1700-ban.** Ezt követően tört ki a 13 évig tartó **spanyol örökösödési háború** a Bourbonok és a Habsburgok között, amelyből a **Bourbon-dinasztia** került ki győztesen.

1701-ben **Bourbon V. Fülöp** Madridban királlyá kiáltatta ki magát, majd hatalmát az örökösödési háborút lezáró **1713-as utrechti szerződés** által is megerősítette, amikor átadta európai területeit az osztrák örökös tartományok élén álló ausztriai főhercegnek, aki cserébe megígérte, hogy nem lesz Habsburg-restauráció Spanyolországban.

A Bourbonok uralmát először a **napóleoni seregek** törték meg Spanyolországban. **1808-ban,** az ország elfoglalását követően Napóleon unokaöccsét, **Bonaparte Józsefet** ültette a spanyol trónra. Bonaparte József hatalma ellen 1808. május 2-án Madridban felkelés robbant ki, amely **1812-ben forradalommá** nőtte ki magát. A forradalmat követően visszahívták Bourbon VII. Ferdinándot az ország élére, és **1812-ben Cádizban alkotmányt** fogadott el az Országgyűlés. A cádizi alkotmánnyal tették le **alkotmányos monarchia** alapjait, megteremtve a törvény előtti egyenlőséget, biztosítva az alapvető szabadságjogokat, az államhatalmi ágak elválasztását, a kétkamarás népképviseleti parlamentet és a felelős kormányzatot. Az 1812. évi forradalommal egyidejűleg a gyarmatokon is megindultak a függetlenedési törekvések. A visszatérő **VII. Ferdinánd** csapatokat küldött a gyarmatok megtartására, ám Kuba és Puerto Rico kivételével a többi gyarmatát elvesztette.

A király rövidesen **visszavonta a cádizi alkotmány** rendelkezéseit is. Abszolutista módszerei miatt sem az ő, sem utódainak uralkodása nem volt népszerű az országban. Ezt bizonyítja, hogy a Bourbonok restaurációjára háromszor került sor a 19. század folyamán, az egyes kirobbanó forradalmakat követően, egészen a monarchia 1931-es felszámolásáig. A monarchia 1833-ban VII. Ferdinánd halálával, majd II. Izabella (1833–1868) uralkodása alatt rendült meg igazán, különösen Ferdinánd testvérének, Károlynak a trónutódlásból való mellőzése okán. A Károlyt pártoló karlisták több háborút is kirobbantottak a század folyamán. A válság csúcspontján 1868-ban **Juan Prim** tábornok **lemondásra kényszerítette** II. Izabella királynő utódját, **VI. Károlyt (1845–1868),** és ideiglenes kormányt alakított. Az államforma maradt továbbra is monarchia, amely trónutódlási válságot is eredményezett. A válságot követően **XII. Alfonz (1874–1885)**, majd **XIII. Alfonz (1902–1923)** ült az ország trónjára, utóbbi kiskorúsága idején anyja, Mária Krisztina töltötte be a régensi tisztséget. XIII. Alfonz uralkodása alatt egyre érezhetőbb anarchia dúlt az országban, amely végül a király lemondásához vezetett. Ezt követően **Primo de Rivera** tábornok vette át a hatalmat, aki bár pénzügyi stabilitást hozott az országnak, a belső társadalmi válságon nem tudott úrrá lenni, és 1930-ban lemondott tisztségéről. Lemondását követően **kikiáltották a köztársaságot** Spanyolországban.

A köztársaság 1931-es kikiáltását követően ellentétes erők feszültek egymásnak: egyik oldalon az **anarchisták,** a másik oldalon pedig a **Falange** (1930-as évektől, a Mussolini által megfogalmazott elvek mentén létrejövő fasiszta jellegű mozgalom) és a **karlisták** (tradicionalista és legitimista, királyságpárti spanyol mozgalom 19. századi liberális gyökerekkel) harcoltak a hatalom megszerzéséért.

A Népfront 1936. február 18-i győzelmét követően 1936-ban egy katonai puccs következtében **Francisco Franco** tábornok szerezte meg a hatalmat, és ezzel egyidejűleg kitört az **1939-ig** tartó, hatalmas áldozatokat követelő **spanyol polgárháború,** amely a köztársaságpártiak vereségével ért véget. A polgárháborút követően Franco jobboldali diktatórikus rendszert épített ki, amely egészen **1975-ben bekövetkezett haláláig fennállt.** Franco diktatúrájának hatalmi alapját a katonaság, a falangisták, a kiváltságos elit, az egyház és a jól szervezett rendőrség biztosította. A rendszer enyhülését a monarchia restaurációja hozta el, amikor is a demokratikus és alkotmányos ország új államfője **I. János Károly** spanyol király lett. Spanyolország 1986-ban vált az Európai Közösségek tagjává. Államformáját tekintve ma is monarchia, élén jelenleg I. János Károly fia, VI. Fülöp spanyol király áll.

3. Portugália

Az Ibériai-félsziget nyugati partján fekvő ország gazdag történelmet mondhat magáénak, amely visszanyúlik a római hódítást megelőző időkig.

3.1. Portugália az ókorban

A rómaiakat megelőzően a **föníciai kereskedők,** illetve a **görögök** és a **karthágóiak** is felfedezték már ezt a területet, akiknek köszönhetően az őslakosok új hajóépítési technikákat sajátítottak el. A római seregek Kr. e. 218-ban, a második pun háború idején érkeztek először

a félszigetre, de meghódítaniuk csak évszázadokkal később sikerült: Kr. e. 25–20 között foglalták el a területet egy közel száz évig tartó, költséges háború eredményeképpen. A hódítást követően a déli részek **Lusitania** néven, Augusta Emerita (ma Mérida) központtal, az északi területek pedig **Gallaecia** római provinciaként álltak a rómaiak igazgatása alatt közel négy évszázadon keresztül.

A területre betelepülő római **veteránoknak** köszönhetően a félszigeten lakók nyelve teljesen **ellatinosodott.** Szokásaikat a **római jog és a római közigazgatás** váltotta fel; egyes városok saját pénzverési és bíráskodási joggal is rendelkeztek. A nyersanyagokban gazdag területről szállították Rómába a márványt, az útépítéshez szükséges kőtömböket és a tonhalpástétomot.

A római állam hatalmának ezen a területen is a **germán támadások** vetettek véget az 5. század során. A meghódított területeket 585-ben **Leovigild** vizigót király egyesítette, és Toledót tette meg országa központjának. Az elfoglalt területen létrejött központok közül Braga emelkedett még ki, ahol Portugália első **püspöki székhelye** jött létre.

A germán törzseket követően Portugálián – a szomszédos spanyol területekhez hasonlóan – az **iszlám hódítás** hagyott mély nyomokat. A félsziget államainak történelme ebben az időszakban szorosan összefonódott egymással, hiszen évszázadokon keresztül az egymás ellen harcoló iszlám kalifátusok, emirátusok és a megmaradt keresztény királyságok közötti harc színteréül szolgáltak.

3.2. A rendi monarchia kora

Az Ibériai-félsziget nyugati részén, a keresztények által visszafoglalt területeken jött létre a **Portugál Grófság** és a **Coimbrai Grófság,** amelyek egyesülését követően a Burgundiai-házból származó **I. Alfonz** (1109–1185) uralma alatt jött létre **1129-ben a Portugál Hercegség,** majd a Leóni és Kasztíliai Királyságtól való elszakadást követően **(1139)** a **Portugál Királyság.** A létrejövő Portugál Királyság **szuverenitását** Kasztília és León 1147-ben, III. Sándor pápa pedig 1179-ben ismerte el.

A területet **1249-re** sikerült **teljesen visszafoglalni** a móroktól; a monarchia központja átkerült Coimbrából **Lisszabonba. 1256-**ban hívták össze az **első rendi gyűlést** *(cortes),* ahol a portugál társadalom képviseltetni tudta magát. A *cortes* bevezetésével egyidejűleg a **monarchia választott monarchiává vált,** a királyt mindig a *cortes* választotta. A **portugál társadalom** ezidőtájt **három rétegre tagolódott,** amelyek területileg is megoszlottak. **Északon a hűbériség** tört magának utat, az ország **középső területein a városiasodás** volt jellemző, míg **délen** a letelepülő **keresztény lovagok által létrehozott földbirtokhálózat** volt a meghatározó. A három réteg között meglévő feszültségek **1381-ben forradalomba** torkolltak. A forradalom egyúttal lehetőséget kínált a szomszédos államoknak is arra, hogy a korábban elvesztett felségterületük megszerzéséért ismételten síkra szálljanak.

Miután **1383-ban elhunyt I. Ferdinánd** portugál király, egyetlen leánya, **Beatriz de Portugal I. János** kasztíliai és leóni királlyal kötött házasságot. A portugálok országuk függetlenségét féltve **fellázadtak, és ellenkirályként I. Jánost,** az Avis lovagrend nagymesterét, I. Ferdinánd korábbi elődjének, I. Péter portugál királynak a **törvénytelen gyermekét ültették az ország trónjára.** I. Jánossal kezdődött meg Portugáliában az Avis-ház uralma.

A kasztíliai seregek felett 1385-ben, az **aljubarrotai csatában** aratott győzelem után I. János, hogy hatalmát megszilárdítsa, **1386-ban a windsori szerződésben** „örökös szövetséget" kötött Angliával, amelynek megerősítéseképp házasságot kötött a Lancaster-házból származó Genti János király leányával, Philippával.

Az Avis-ház uralma idején a portugálok **intenzív tengeri kereskedelembe** fogtak, felderítve az Ázsia és India felé vezető lehetséges kereskedelmi útvonalakat. A 15. század végén az amerikai földrész felé is megkezdték terjeszkedésüket. A gyarmatosítás okán a spanyolokkal ismét felerősödő ellentétek rendezése végett kötötték meg az **1492-es tordesillasi szerződést.**

A portugál területeken is egyre nagyobb teret kapott az 1547-ben bevezetett **Szent Inkvizíció.** A portugál arisztokrácia az inkvizíciót használta fel arra, hogy megszabaduljon az ellenfélnek számító városi polgárságtól, akiknek tagjai gyakran a gyarmatokon kerestek maguknak új boldogulási lehetőséget.

3.3. Az abszolutista monarchia kora

Amikor **I. Sebestyén** (1554–1578) portugál király eltűnt az **Alcácer Quibir-i csatában** 1578-ban, a spanyolok elérkezettnek látták az időt arra, hogy bekebelezzék a Portugál Királyság területét annak gyarmataival együtt: **1580-ban sikerült leigázniuk Portugáliát, amely 1640-ig a spanyol monarchia igazgatása alá került.**

1640-ben a portugálok fellázadtak a spanyol uralom ellen, és az arisztokrácia megnyerte a **Bragança-házból** származó János herceget a függetlenségi törekvései vezetésére. 1640-ben a *cortes* megválasztotta **Bragança Jánost Portugália királyává** IV. János néven. Bár a királyság választott királyság volt, az uralkodó törekedett az **abszolutista jellegű hatalomgyakorlásra,** és miniszterének, **Francisco de Lucenának** a támogatásával gyakorolta a hatalmát, akit az arisztokrácia, nem tűrve annak befolyását, megvádolt a spanyolokkal való összejátszással, és 1642-ben kivégeztetett.

A függetlenség kivívása 28 esztendőn keresztül tartott: a spanyolok **1668-ban, a westminsteri békében** ismerték el ismét Portugália függetlenségét.

A **nyílt abszolutizmus** bevezetésére Portugáliában 1683-ban került sor, amikor **II. Bragança Péter** (1648–1706) király feloszlatta a *cortest,* és egyedül kívánta a továbbiakban kormányozni az országot. Hatalmának alapját a Szent Inkvizíció mellett a **Brazíliában talált új aranylelőhelyek** és **egy korszerű hivatalnokapparátusra épülő közigazgatási rendszer** létrehozása biztosította. Utódai követték politikáját, a *cortest* **1822-ig nem hívták össze.**

A korszakban a portugál gazdasági növekedést az **1703. december 27-én** az angolok oldaláról Paul Methuen, míg a portugálok részéről Manuel Teles da Silva által megkötött **egyezmény hozta meg,** amely biztosította a portugál bor stabil felvevő piacát Angliában, cserébe az angol gyapjú portugál importjáért.

A gazdasági fellendülésnek az **1755-ös nagy földrengés** vetett gátat, amely alapjaiban rázta meg az ország gazdaságát. A földrengés utáni újjáépítés meglehetősen lassan haladt. A korszakban uralkodó **I. József király** (1750–1777), aki visszavonult a politikától, a hatalomgyakorlást államminiszterére, **Sebastião José de Carvalho e Melóra** (1699–1782), közismertebb nevén **Pombal első márkijára** bízta. A gazdasági irodalomban járatos,

a felvilágosodás eszméiben hívő Pombal márki működéséhez kötődött az ország gazdasági stabilizálása és politikai reformja. Visszaszorította a portugál arisztokrácia és a jezsuiták hatalmát, **leszámolt a Szent Inkvizícióval, megreformálta a hadsereget és a tengerészetet, az oktatási rendszert,** továbbá gazdaság- és kereskedelemélénkítő megoldások bevezetésére törekedett. Amikor I. József király 1777-ben meghalt, felesége, a régensként uralkodó Mária királynő felmentette Pombal márkit a hivatalából, szabadon engedve a politikai okokból bebörtönzötteket és visszaadva az egyháznak az elvett privilégiumait.

A rendszernek **Napóleon seregeinek** megjelenése vetett ideiglenesen véget 1807-ben. Előtte 1807. október 27-én a Francia Császárság és Spanyolország a **fontainebleau-i szerződésben** megegyeztek Portugália megszállásáról. Napóleon bevonulásának hírére a Bragança-ház áttette székhelyét Brazíliába, míg a **franciák a britekkel vívtak harcot** a Portugália feletti fennhatóság megszerzéséért. A briteknek 1812-re sikerült kiűzniük a franciákat, megszállva az ország területét.

3.4. Az alkotmányos monarchia és a köztársaság korszaka

A függetlenség ismételt kivívására a liberális, demokrácia- és parlamentáris monarchiapárti réteg által **1820. augusztus 24-én kirobbantott forradalom** nyújtott lehetőséget. A britek kiutasítását követően a portugálok **visszahívták a Bragança-házat** az ország trónjára, összeült az **Alkotmányozó Nemzetgyűlés,** és **1822-ben** elfogadták Portugália első **írott alkotmányát.** A kikiáltott állam államformája **monarchia,** kormányformája **alkotmányos monarchia** lett, ahol az uralkodó hatalmának forrása a királyt választó parlament volt. Biztosították az **alapvető szabadságjogokat, modern választási eljárást** vezettek be, egykamarás Országgyűlés lett a törvényhozó szerv, a feudális elveken működő felsőházat pedig megszüntették.

Amikor az uralkodók az alkotmányt mellőzni akarták, katonai puccsokkal és forradalmakkal vetettek véget törekvéseiknek 1823-ban, 1832-ben és 1834-ben. További **reformokra** is sor került: bevezették a polgári házasságot, vallási türelmet hirdettek, ugyanakkor államvallássá nyilvánították a katolikus vallást. Megreformálták az oktatási rendszert is.

1838-ban, az új alkotmány életbe léptetésével egyidejűleg, a hatalmat puccs útján az addigi igazságügyminiszter, **António Bernardo da Costa Cabral** (1803–1889) szerezte meg, aki diktátorként kormányozta az országot 1848-ig. A kirobbanó, Maria da Fonte által vezetett forradalom meggyengítette a rendszert, amely végül **1851-ben João Carlos de Saldanha** (1790–1876) hatalomra kerülésével ért véget.

Saldanha herceg az 1851-es választásokat követően **miniszterelnökként kétpártrendszeren alapuló monarchiát hozott létre,** és megkezdte az ország lassú modernizációját. A monarchiát az 1870-es nemzetközi események, az olasz és a német egység ingatták meg. A gazdasági visszaesés, a portugál árucikkek exportjának hanyatlása **felerősítették a köztársaságpárti törekvéseket,** amelyek végül **forradalomhoz** vezettek. Az **1910. október 5-én kitört lisszaboni köztársasági forradalom** elsöpörte a monarchiát, és Portugáliában első alkalommal **kikiáltották a köztársaságot.** Az utolsó portugál uralkodó, **II. Mánuel** (1889–1932) Nagy-Britanniába menekült.

1910 és 1924 között igen **gyakori kormányváltások** jellemezték az országot. 1928-ban **António de Oliveira Salazar** (1889–1970) előbb pénzügyminiszterként, majd 1933-tól

miniszterelnökként került hatalomra. Az általa kiépített, **fasisztának is nevezett hatalom** 40 éven keresztül, **1968-ig** tartott Portugáliában. Salazar uralma alatt Portugália kimaradt a második világháborúból. Salazart utódja, **Marcello Caetano** (1906–1980) követte 1974-ig, akinek rendszerét az **1974. április 25-én lezajlott, vértelen, szegfűs forradalom** döntötte meg.

Ezt követően jött létre Portugáliában a **harmadik köztársaság,** amikor a kormány kihirdette valamennyi korábbi gyarmatának a függetlenségét. 1986. január 1-jén Mário Soares köztársasági elnök idején Portugáliát felvették az Európai Gazdasági Közösségbe, majd az Európai Unióba.

Irodalomjegyzék

BIRMINGHAM, David (1998): *Portugália története.* Lukács Laura ford. Budapest, Pannonica.

CORTÁZAR, Fernando García de – VESGA, González (2005): *Spanyolország története.* Lakatos Zsuzsa és Renteria Anna-Mária ford. Budapest, Osiris.

DAVIES, Norman (1998): *Europe. A History.* New York, Harper Perennial.

KATUS László (2014): *Európa története a középkorban.* Pécs, Kronosz.

MACCULLOCH, Diarmaid (2011): *A reformáció története.* Varga Benjámin ford. Budapest, Európa.

MERRIMAN, John (2010): *A History of Modern Europe.* 3rd edn. New York – London, W. W. Norton.

MEZEY Barna – SZENTE Zoltán (2003): *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet.* Budapest, Osiris.

TOMÁS Y VALIENTE, Francisco (2003): *Manual de historia del derecho español.* 4. edn. Madrid, Tecnos.

VADÁSZ Sándor szerk. (2011): *19. századi egyetemes történet (1789–1914).* Budapest, Osiris.

VOCELKA, Karl (2010): *Geschichte der Neuzeit (1500–1918).* Köln–Weimar–Wien, Böhlau.

XII. fejezet

A skandináv államok államtörténete

Tamás András

Skandinávia földrajzi megnevezésként ókori latin nyelvű forrásokban jelenik meg először *(Scandia/Scandza),* bár a Római Birodalom határai soha meg sem közelítették. A Skandináv-félszigeten két ország van: Norvégia és Svédország. Ennek ellenére – nyelvi és kulturális értelemben mindenképp – skandináv állam Dánia is, talán azért, mert valaha Dániához tartozott Dél-Svédország egy része. Skandináv állam továbbá Finnország, amely szintén nem a Skandináv-félszigeten van, viszont Svédország része volt 1809-ig. Végül skandináv állam Izland – tengeri szigetként, Skandináviától kb. 1000 km-re –, alapvetően kulturális alapon.

A kultúra egyik összetevője a nyelv. Az említettek – a finnek kivételével – nyelvi rokonok, a germán nyelvcsalád északi csoportjához tartoznak, közülük a leginkább régies – és a legkevésbé hasonlít a többire – az izlandi. A norvég régi és új változatban (*riksmål* és *nynorsk*) létezik; az irodalom a régit, a közigazgatás mindkettőt használja. A svéd és a dán eléggé hasonlít egymásra, de a helyesírás vagy a kiejtés azonos szavaknál is eltérő lehet (például *ombudsman* – svéd, *ombudsmand* – dán, *ombudsmann* – norvég, és láthatóan még véletlenül sem azonos írással). A finn nem germán nyelv, a finnugor nyelvekhez tartozik, amelyekből egy tucatnál is több van. Önálló „ugor" nyelv nincs, de ez a gyűjtőfogalma a magyar, a vogul (manysi) és az osztják (hanti) nyelvnek. Norvégia, Svédország és Finnország északi részén élnek a számik (lappok), mint a 4–9. századi népvándorlással érkezett északi germánok és finnek. Nyelvük a finnugor nyelvekhez tartozik; legalább négy változata van ma is, amelyek egymás számára sem érthetők.

1. A skandináv államok története a vikingek korszakában (800–1050)

A skandináv államok története a vikingek korszakával (800–1050) **kezdődik.** Az ide érkező germán törzsek, nemzetségek, népcsoportok egymással is gyakran harcoltak, továbbá innen kiindulva hadjáratokat indítottak mások ellen. **Vezérük a király** *(konung, konge, kung),* akit **rendszerint gyűlésen** *(ting)* **választottak meg.** Céljukat hajókkal közelítették meg, öblökben elrejtőzve megvárták a rajtaütéshez a legjobb időpontot, és kíméletlenül elbántak ellenségükkel, mindent elvittek. A *viking* elnevezés a késő utókor leleménye a 19. századból, a *vik* ('öböl') szó alkalmazásával. Korábban északinak *(normand)* nevezték

őket – nem normannak, mert az norvégot jelent svédül –, ugyanis bármelyik északi lehetett „viking". Az angolokat például hol dán, hol norvég vikingek támadták meg. E rablóhadjáratok kiterjedtek Írországra, Franciaországra, elérték Szicíliát stb. A svéd vikingeknek szerepük volt a Kijevi Nagyfejedelemség (Kijevi Rusz) létrehozásában.

A dán államot 935-től számítják, első királyuk Gorm volt. **A kereszténység felvétele 974-ben Kékfogú Harald** *(Harald Blåtand)* **uralkodása idején kezdődött.** Fia I. Svend (mellékneve Villásszakállú, azaz *Svend Tveskæg*) 987-ben fellázadt ellene, és átvette a hatalmat. Az egyházat nem támogatta, viszont Anglia ellen vikingtámadást indított 994-ben, később az egészet elfoglalta, és 1013-ban angol király is lett. Norvégiát 1000-ben győzte le, és annak tényleges uralkodója volt haláláig (1014). Fia I. vagy Nagy Knut (angol szövegekben Canute) 1016-tól Anglia, 1019-től Dánia, 1028-tól 1035-ig Norvégia királya. Ekkor szűnt meg a dán–angol birodalom, de ezzel az angolok nem szabadultak meg az északiaktól. 31 év múlva Hódító Vilmos (1028–1087) Normandiából átkelve legyőzte őket, és angol király is lett. **Az angol–normand perszonálunió Vilmos haláláig tartott. Francia közigazgatást hozott létre, és bevezette a latin írásbeliséget. A katonai rendiség kiépítését,** a régebbi angol előkelők kicserélését fiai, II. Vilmos és I. Henrik is folytatták Angliában. Dánia történelme szempontjából ennek nincs ugyan nagy jelentősége, de mutatja a skandináv hatást a Normandiai-ház uralma az angol történelemben (1066–1135).

Norvégia első királya, I. Harald (860–940) uralkodása idején fedezték fel a norvégok Izlandot, és települtek be. (A sziget 1264-től állt norvég fennhatóság alatt.) Ebben az időben északon szinte mindegyik királynak volt egy jellegzetes, ragadványnévszerű elnevezése: például I. Haraldnak a Széphajú *(Harald Hårfagre),* aki nem tévesztendő össze a már említett dán I. Harald (910–985) királlyal, aki a Kékfogú, és lehet, hogy jobb benyomást kelt, mint például Véresbárdú Erik *(Eirik Blodøks),* Norvégia királya 930–935 között, az imént említett Széphajú gyermeke, aki országrészeik megszerzése érdekében két testvérét is megölte. Zsarnoki uralmát az ellene szövetkező előkelők által Angliából behívott testvére, I. Haakon (920–961) számolta fel, aki angol hittérítőket hívott Norvégiába, ami nem nyerte el a nemzetségfők tetszését. A kereszténység meghonosítását segítette II. Harald (a Szürkeköpenyes, 935–970), aki I. Haakon király seregét megverte, a királyt megölte, majd elfoglalta a trónt (nagybátyja I. Harald, azaz Kékfogú Harald dán király segítségével). A kereszténység terjesztésében nem ért el jobb eredményt I. Olaf (964–1000) sem, aki a Kijevi Nagyfejedelemségben nevelkedett, és onnan hazatérve 995-ben választották norvég királynak. Ö év múlva a dánokkal, svédekkel és norvég riválisaival vívott csatában esett el.

Ezt követően Norvégia nagy területeket veszített el, amelyeket a dánok és a svédek szereztek meg. Visszafoglalásuk II., azaz Szent Olaf (995–1030) hazatéréséhez kötődik (1015), aki 1016-ban foglalta vissza az országot, és sikeresen megalapította a norvég egyházat 1024-ben. Négy év múlva azonban Nagy Knut angol és dán király elfoglalta Norvégiát, és II. Olafot a Kijevi Nagyfejedelemségbe száműzte. 1030-ban Olaf visszatért, hogy ismét visszavegye az országot, ám a stiklestadi csatában meghalt. Egy év múlva szentté avatták, halálának napja – 1030. július 29. – ma is norvég nemzeti ünnep.

Az egységes svéd állam lassabban alakult ki, mint a dán vagy a norvég, bár ugyanakkor ott éltek már a svéd nemzetségek is. A svéd vikingkirályok vagy -vezérek támadásai részben keletre, részben a balti térségre irányultak; ugyanakkor az érdeklődés olykor kölcsönös volt, mind orosz, mind német részről. Az első svéd uralkodó, aki felvette a keresztséget *Olof Skötkonung,* azaz Olaf az Adókirály 990-től 1022-ig uralkodott. 1000-ben

I. (Villásszakállú) Svend dán király szövetségeseként részt vett Norvégia elfoglalásában. A vikingek korszakában még nem alakult ki egységes svéd állam, és még kevésbé önálló finn állam, viszont a terület egy része alig volt lakott. A finnek a 11. században viking módszerrel svéd településeket támadtak, ezért ellenük keresztes hadjáratot vezetett Szent Erik svéd király 1157-ben, és országukat Svédországhoz csatolta. A finnek által lakott terület 1323-tól Kelet-Karélia, 1721-től pedig Nyugat-Karélia Oroszországhoz csatolásával csökkent.

A 12. századtól változtak az országhatárok. Slesviget (németesen Schleswig) még Nagy Knut szerezte meg Dániának. A határokat Slesvigtől Észtországig II. Valdemár (*Valdemar Sejr,* azaz Győztes) terjesztette ki 1200–1219 között; Holsteint és Hamburgot pedig még trónra lépése előtt, Slesvig hercegeként hódította meg. Észtország egy részét a dánok keresztes hadjárata csak átmenetileg szerezte meg. Anglia visszaszerzése lassan kikerült a tervekből, és onnan támadás sem fenyegette a dán államot. Ezzel ellentétben megnőtt a német és a szláv fenyegetettség, ugyanakkor célszerűnek tűnt a velük való kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése. Az egyes északi országok hol háborúban, hol szövetségben álltak egymással. Norvégiában például 1130–1240 között belső háborúk dúltak, különböző trónkövetelőkkel, Dániában pedig hasonló zavarok után széttagoltság, szeparatizmus keletkezett, amely miatt a királyi hatalom az 1330-as évekre jelentéktelenné vált.

2. A kalmari unió időszaka (1397–1520)

Kiemelkedő fordulat volt ebben a szétesésben **az északi egység létrejötte, a kalmari unió (1397),** amelynek általános előzményei a következőképp jellemezhetők. A 13. században a skandináv államokban megszilárdult a hűbéri királyság, a rendi társadalom, a katolikus egyház, bár korántsem egy időben. Dánia kezdettől fogva a másik két ország előtt járt: előbb alakult állammá, hamarabb terjedt el a kereszténység, ráadásul területe mezőgazdasági művelésre alkalmasabb volt a többi államénál, népessége és városainak száma pedig több volt, mint Norvégiáé és Svédországé együtt. Területe ugyan lényegesen kisebb volt északi szomszédjainál, de elvileg növelhető volt, akár azok sérelmére is. Ugyanez a szándék másik oldalon is jelentkezett: a norvégok és a svédek – északi országrészük kis népsűrűsége ellenére – szívesen szereztek volna déli szomszédjuktól területeket. A helyzet érdekessége, hogy már ekkor is léteztek olyan birtokosok, nagy családok, akiknek a másik országban is volt földjük. A középkorban szinte folyamatos volt a skandináv államok egymással való szembenállása és küzdelme, ritkán történt összefogás, a helyzetet pedig végigkísérte a terület iránti német és orosz érdeklődés is.

A hűbériségben elméletileg a királyé az ország, aki abból földterületeket ad hűbéreseinek. A skandináv történelem azonban nem úgy kezdődött, hogy a király ténylegesen az egész ország tulajdonosa lett volna, aki abból földeket adományoz vazallusainak szolgálataikért. **A skandináv királyokat kezdettől fogva, és később is választják: a trónutódlás tehát nem dinasztikus, és természetesen nem eleve és közvetlenül Isten kegyelméből való uralkodás.** A királyokat a 12. századtól koronázzák, de azok **a római pápának nem hűbéresei** (a pápa ide nem küldött koronát az ország vagy birodalom *[rike]* alapításához). **A királyt az Országgyűlés** (akkori elnevezése Dániában *Danehof,* Svédországban *Herredag* – amelyek úri gyűlést jelentenek –, Norvégiában egyszerűen *ting,* azaz gyűlés)

választotta, bár ezt a hatáskört időnként az államtanács vagy országtanács *(riksråd)* **gyakorolta**, **amely kisebb létszámú és egyáltalán nem képviseleti szerv,** bár ekkoriban az Országgyűlés sem kimondottan az. **A megválasztott király olykor az előző király fia, rokona, olykor viszont az, akinek erősebb hadserege van, vagy aki elfoglalta az országot és megölte az előző királyt, esetleg a szomszédos állam királya. A legutóbb említett esetben a trónra lépő király kinyilvánítja, hogy az ország törvényeit megtartja**. **Kiváltságlevelet** *(håndfæstning)* **Dániában először V. Erik Klipping** (1249–1286) **adott ki, amelyben garantálta a főurak és az egyház jogait, és évenkénti Országgyűlést ígért.** Ugyanez Svédországban és Norvégiában 1319-ben történt meg: az akkori svéd és egyben norvég király Magnus Eriksson ekkor hároméves volt, helyette a régens nyilatkozott.

A földtulajdonosok – a birtokos urak vagy uraságok és a szabad, birtokos parasztok – jelentős része a hűbériség megszilárdulása előtt szerezte földjét. Norvégiában és Svédországban – eltekintve a déli országrészektől – a föld művelésbe vétele, továbbá a lakatlan területek betelepítése is komoly erőfeszítést igényelt. Úr vagy uraság és a földbirtokos paraszt lényegesen más társadalmi helyzetben volt, azonban lehetséges volt a státuszok közötti átjárás, és a nagy kiterjedésű birtokok nem feltétlenül eredményeztek egyúttal nagy gazdagságot. Az *előkelő, uraság, arisztokrata* itt nem nagyon gazdagot jelentett, hanem inkább azt, hogy mennyire állt valaki közel a királyi udvarhoz vagy a királyhoz, mennyiben vehetett részt a közéletben. Az urak lovas katonai szolgálatot teljesítettek – ez volt a katonáskodás legköltségesebb formája –, ennek fejében adómentességet élveztek, de nem volt akadálya annak, hogy egy birtokos paraszt lovag legyen. Csupán a 15. századtól korlátozták, hogy a lovagoknak igazolniuk kellett azt, hogy felmenőik három ízig adómentes személyek *(frälseman)* voltak. Adómentesek voltak Svédországban a bányaüzemeltetők is – *bergsfrälse* –, akik a kitermelt bányakincs meghatározott részét voltak kötelesek az államkincstárnak átadni, háborúban pedig lovas katonai szolgálatot teljesítettek. Svédországban – és többnyire Dániában is – csak a 16. század közepétől jelenik meg az öröklődő hercegi, grófi, bárói *(hertig, greve, friherre)* megkülönböztetés. A 13–14. században a mezőgazdasági földek nagyobb része még szabad paraszti birtok volt, és a katolikus egyházi tulajdon is sokkal kisebb volt, mint ami Nyugat-Európában akkor általánosnak számított.

A parasztok adóztak, fegyvert tartottak, katonáskodtak. A földnélküli parasztok bérlők voltak a király vagy a földesúr földjén, nem adót, hanem bérleti díjat fizettek, továbbá bizonyos mezőgazdasági munkavégzésre voltak kötelezhetők.

A hűbéri királyság kezdetén jognak nem az uralkodó parancsa számított, a társadalom fontosabb életviszonyait a szokásjog *(sedvanerätt)* **szabályozta,** amely országrészenként, tartományonként *(land)* eltérő volt ugyan, de összhangban volt a – szinte egész Európában egyetemes, az egyház által felügyelt – keresztény erkölcs szabályaival. **A jog írásba foglalása** – rögzítése, egyneművé tétele, esetleg egységesítése, azaz kompilációja – **a tartományi gyűlés** *(landting)* **hatásköre volt, ahogy a király által kiadott törvények utólagos elfogadása is.** Ilyen szokásjogi jogkönyv például a skåne-i (*Skånske lov,* 1200 – akkor még Dánia). Ha a király gyűjttette össze a tartományi jogot, azt is a tartományi gyűlés jóváhagyásával adta ki, például a jütlandi jogkönyv (*Jyske lov,* 1241) esetében. Svédországban hasonló tartományi jogkönyv volt például a västergötlandi (*Västergötlandska lag,* 1220 körül) vagy a dalarnai jogkönyv (1340 körül). E szokásjogi gyűjtemények latin betűkkel, de az ország nyelvén készültek.

A tartományi jogot egységes országos törvénykönyvvel a skandináv országok közül először VI. Magnus norvég király váltotta fel, erre utal a király ragadványneve is: *Magnus Lagabøte,* azaz Törvényjobbító Magnus. 1274-ben alkotott törvénykönyve több mint 400 évig volt hatályban. **Svédországban országos hatályú törvényeket először Birger jarl** (†1266) **adott ki,** aki régensként uralkodott saját kiskorú fia, Valdemár király helyett. **A *jarl* a középkori Svédországban a király állami főembere volt, nem kifejezetten fővezér, nádor, kormányzó, régens** – ezeket más szavakkal jelölik –, **de lehetett az is.** (A *jarl* óskandináv szó, eredetileg 'főnemes', 'harcos', 'országrész vezetője', 'a király megbízottja'. A fogalom I. Nagy Knut idején Angliába is átkerült, ott *earl* alakban.) Birger jarl tette Stockholmot a svéd igazgatás központjává, székesfővárossá, és hozzávetőlegesen ekkor vált norvég királyi székhellyé Oslo, ugyanakkor Dánia központja ekkor még nem Koppenhága, amelyet 1167-ben alapítottak, de csak 1445-től lett királyi székhely. Az egységes országos svéd jog törvénybe foglalása Magnus Eriksson uralkodása idején történt (1350), aki II. Magnusként 1319–1363 között svéd, VII. Magnusként 1319–1355 között norvég király volt. Hosszú uralkodása végül mindkét országának elvesztésével járt.

A skandináv államok létrejöttétől fogva nem volt ritkaság, ha két országnak közös királya volt – azaz perszonálunióban voltak –, ezért érdekeltek is voltak egymás trónutódlásában, és akár fegyveresen is beavatkoztak abba. A belső viszályok az országok időleges széttagoltságát eredményezték. A szomszédos német államok és a Hanza-városok terjeszkedése elsősorban Dániát, de Svédországot is érintette. Az 1300-as évek közepén Skandináviát is elérte a nagy pestisjárvány. A lakosság harmada meghalt, a mezőgazdaság pedig – leginkább Norvégiában – meggyengült. Egyik skandináv állam sem volt kedvező helyzetben, amikor történetük során először alakult ki viszonylag egységes, tartós szövetség köztük, a kalmari unió.

A kalmari unió létrehozatalában kiemelkedő része volt I. Margit (1353–1412) **dán királynőnek.** (A dán történelem első uralkodónője, akit a trónon csak 600 év múlva követ újabb női uralkodó – természetesen II. Margit.) I. Margit IV. Valdemár dán király leánya volt, svéd nevelőanyjánál nevelkedett, és a norvég király, VI. Haakon felesége lett. Apja halála után egyetlen gyermekét – az 1370-ben született Olafot – megválaszttatta dán királynak 1375-ben, majd férje halála után Norvégia királyának is. Az akkor tízéves gyermek király helyett anyja kormányzott, sikeresen: a belviszályokat felszámolta, és területeket foglalt vissza a Hanza-szövetségtől. Olaf király azonban alig 17 éves korában váratlanul meghalt, Margitot ezt követően választották dán uralkodónak. Örökbe fogadta unokaöccsét, Pomerániai Eriket, és megválaszttatta Norvégia királyának. Erik akkor hatéves volt, helyette régensként Margit uralkodott. A svédek maguk kérték Margit királynő segítségét akkori királyukkal, Alberttel szemben, aki német volt, és mivel elsősorban a németeknek kedvezett, belviszály keletkezett. A svéd király 1389-ben csatát vesztett, a későbbiekben pedig az ország egyes részeit sem tudta megtartani. 1397-ben svéd királynak is megválasztották Eriket, aki helyett itt is Margit uralkodott, és csak a királynő halála után gyakorolta ténylegesen királyi hatalmát.

1397-ben a dél-svédországi Kalmar városában jött létre az az unió, amely egyesítette a három skandináv államot a német terjeszkedéssel szemben. A három ország között 50 évig nem folyt háború, **közös volt a külügy és a hadügy. A dán–norvég unió már a kalmari megállapodás előtt, 1388-ban létrejött** – ezt 1450-ben megújították –, és **1814-ig állt fenn. Ez is perszonálunió volt, amelyben a jogalkotás**

és az igazságszolgáltatás önálló hatáskörbe tartozott. Norvégiában a nemzeti nyelvű írásbeliséget később a dán váltotta fel, ekkor alakult ki a norvég nyelv „dános" változata (*riksmål* – állami nyelv vagy *bokmål* – irodalmi nyelv). Figyelemre méltó, hogy **1536-tól Norvégia örökös dán tartomány, 1604-től pedig törvény alapján a dán Országtanács választja a norvég királyt.**

Ilyen szabályok Svédországban nem léteztek, azonban a svédek úgy találták, hogy az északi országok egyetlen uralkodó alatti egyesülése főleg a dánoknak kedvez: Margit királynőnek, majd Pomerániai Eriknek (1381–1459), aki Norvégiában III., Dániában VII., Svédországban viszont XIII. Erik néven uralkodott, amíg mindhárom országban le nem mondatták és száműzték. Svédországban Engelbrekt Engelbrektsson vezetésével felkelés tört ki Erik uralma ellen (1434), amely öt évvel később véglegesen győzedelmeskedett.

A kalmari unió újabb válsága az 1450-es években kezdődött – amikor ismét mást választottak királynak a dánok és a svédek –, **és az államok közötti háborúkkal folytatódott.** Érdekes „megoldás" volt 1471–1520 között, hogy a dán–norvég uralkodó papíron svéd király is volt, de Svédországba nem engedte be a svéd kormányzó, Sten Sture. A kormányzó időnként Országgyűlést is összehívott, amelyen például az adókról döntöttek. II. Keresztély (Christian) dán–norvég király 1519-ben győzelmet aratott a svédek elleni háborúban, és látszólag helyreállította a kalmari uniót, valamint a svédek fölötti dán fennhatóságot. A király a svéd nemességet és a szabad parasztokat igyekezett megosztani, és maga mellé állítani azokat, akik nem szimpatizáltak a svéd kormányzóval (ifjabb Sture). Stockholm elfoglalása után II. Keresztély – az utolsó uniós, azaz dán–norvég–svéd király – főpapokat, Sture-párti nemeseket és stockholmi polgárokat végeztetett ki (1520, stockholmi vérfürdő). A dán uralom ellen kitört svéd felkelés (1521–1523) Vasa Gustav Eriksson vezetésével győzelemmel végződött, és **a svéd Riksdag 1523. június 6-án királynak választotta Vasa Gustavot** – ez ma nemzeti ünnep, a svéd zászló napja *(svenska flaggans dag)* –, ezzel **a kalmari unió megszűnt.** II. Keresztélyt a dán *Rigsråd* is megfosztotta trónjától, kiadott törvényeit pedig hatályon kívül helyezte – nyomtatott szövegét nyilvánosan elégetve –, és helyette nagybátyját (I. Frigyes) választotta királynak (1523). Az ezt követő időszakot Dániában és Svédországban a belső háborúk, valamint a reformáció térhódítása jellemzik.

I. Gusztáv uralkodása (1523–1560) **mérföldkő a svéd állam történetében, innentől számítható az önálló, egységes Svédország.** 1544-től **az uralkodói utódlás örökletes. A király megszervezte a hadi flottát, létrehozta az ország első állandó hadseregét.** I. Gusztáv emellett vallásreformáló király is volt, ekkor vált államvallássá a lutheri protestantizmus. A katolikus egyházat vagyona átadására kötelezte, földjeit a svéd korona kapta meg, megszüntette adómentességét, és érvénytelenítette az egyház javára történt ajándékozási szerződéseket (1527). **A király lett a svéd protestáns egyház** *(evangelisk-lutherska trossamfund)* **világi feje, az evangélikusság államvallás lett** (egészen a 20. század végéig, ma már ilyen fogalom nem létezik Svédországban). Ezzel a király elszakította egyházát a pápától ugyanúgy, ahogy tette ezt VIII. Henrik angol király 1534-ben. A lépés eszmei előkészítésében kiemelkedő szerepe volt Olaus Petri (Olaf Petterson, 1493–1552) prédikátor – az Újszövetség svédre fordítója (Gustav Vasa Bibliája, 1540), történetíró, a „Svéd krónika" szerzője – munkásságának. (Finn nyelvre Mikael Agricola [1510–1557] fordította a Bibliát.) A katolicizmus Svédországban ezzel jelentéktelenné vált, „ellenreformáció" nem folyt.

Hasonlóan alakult a királyi vallásreform Dániában és Norvégiában is a protestantizmus bevezetése elleni norvég felkelés leverését követően: 1536-ban elkobozták a katolikus egyház birtokait, a püspököket letartóztatták, a *Rigsrådban* (Országtanács) megszűnt az egyházi képviselet. A dán bibliafordítás 1550-ben készült el (III. Keresztély Bibliája), és ezt használták a norvégok is.

3. A skandináv államtörténet a kalmari uniót követő időszakban (16–20. század)

A kalmari uniónak véget vető svéd felkelést követő két évszázadban (1520–1720) Dánia és Svédország között 10 kemény háború folyt, részben az egymástól való területszerzés érdekében, részben a Balti-tenger feletti uralomért. A korszak további jelentős háborúi az orosz–svéd háború (1555–1557), a harmincéves háború (1618–1648), a svéd–lengyel háborúk (1621–1629, 1655–1660) – nyilvánvaló összefüggésben Lengyelország katolikus Vasa-házi királyaival (1587–1658), akik mintegy 100 évig játszottak szerepet lengyel történelemben – és a nagy északi háború (1700–1721) voltak. Feltűnően **sok háború, amelyek során Dánia elveszítette korábbi jelentőségét északon, továbbá lakosságának és területének harmadát** (1658, roskildei béke) **Svédország javára.** Svédország története viszont bővelkedett katonai sikerekben, különösen a harmincéves háborúban II. Gusztáv Adolf (1594–1632), majd azt követően X. Károly Gusztáv, szintén hadvezér-király uralkodása idején (1654–1660).

II. Gusztáv Adolf – 17 éves korától király – a hadsereg szervezésében ért el kiváló eredményeket, az újoncállítás rendszerétől az egyes csapatnemek együttműködési módjáig. **Fejlesztette a tüzérséget, korszerűsítette hadseregét és a fegyvergyártást. Svédországban a katonaság fegyverei hazai anyagból és hazai gyártmányként készültek.** A harmincéves háború talán legfegyelmezettebb hadseregével valamennyi csatáját megnyerte, 1632-ben még Wallenstein seregét is legyőzte, de ebben a csatában életét vesztette (Lützen, 1632). **II. Gusztáv Adolf megreformálta a közigazgatást és a bírói szervezetet. Ekkor jött létre a hadügyminisztérium, az admiralitás, az újjászervezett kincstár. Megújult az Országgyűlés** *(Riksdag),* amelyet Svédországban az 1435-ös arbogai rendi gyűléstől számítanak (előtte *Herredag*). **A testületben képviselt rendek – a nemesség, papság, polgárság és a parasztság – ekkor állapították meg az Országgyűlés eljárási rendjét is.**

A következő svéd uralkodók – Krisztina királynő, X. Károly Gusztáv, XI. Károly és XII. Károly – folytatták II. Gusztáv Adolf politikáját. Fontos cél volt a svéd állam és védelmének erősítése, a királyi hatalom korlátlansága és központosított uralma. Lényegében abszolutizmus jött létre, amely ugyan már II. Gusztáv Adolf idején is létezett, de XI. Károly uralkodásától vált nyilvánvalóvá.

A vesztfáliai béke megkötésétől, azaz 1648-tól – a békekötéskor Krisztina királynő a svéd uralkodó– **Svédország mintegy 100 évre nagyhatalom lett.** Ennek elérése, majd megtartása erős, korszerű hadsereget, jól működő államszervezetet feltételezett, ami jelentős kiadásokkal is járt. Az adók növelése, a királyi birtok gyarapítása, a nemesség korlátozása sem volt mindig elegendő ehhez.

A skandináv államokat kevéssé érintette a gyarmatosítás, amelyben eleinte a spanyolok és a portugálok, később pedig a hollandok, az angolok és a franciák jeleskedtek. A Dán Kelet-indiai Társaság 1616-ban alakult, majd 1732-ben Ázsiai Társaságként szervezték újra, a Dán Nyugat-indiai Társaság pedig 1672-ben jött létre. Érdekeltségük az afrikai területekre is kiterjedt. A dán gyarmatokon 1792-ben tiltották be a rabszolga-kereskedelmet, majd magát a rabszolgaságot is 1848-ban. Dániánál is jelentéktelenebb gyarmatosító volt Svédország, amely ajándékba kapott gyarmatot a francia uralkodótól, de rövid ideig Pennsylvania is svéd gyarmat volt, amely 1681-től az angoloké lett. A Svéd Afrika Társaság 1650-ben alakult.

Svédország nagyhatalmi pozíciója a nagy északi háborúval szűnt meg. E háborúban svédellenes szövetségre lépett Dánia, Oroszország, Lengyelország és Szászország. A szövetség legerősebb tagja, Nagy Péter orosz cár a Balti-tengerhez akart kijáratot szerezni. A svédek 1709-ben a poltavai csatában döntő vereséget szenvedtek az oroszoktól. A svéd–orosz békeszerződés (Nystad, 1721) Oroszországhoz csatolta Livóniát (Livlandot), Ingermanlandot, Észtországot és Nyugat-Karéliát. A svéd király ekkor I. Frigyes hesseni nagyherceg, a Vasa-házi Ulrika Eleonóra férje volt, akit az Országgyűlés megválasztott – tudomásul véve, hogy Ulrika lemondott a trónról a javára –, ám korlátozta a király hatalmát, miközben a sajátját növelte, vagyis a királyi egyeduralmat vagy abszolutizmust rendi parlamentarizmus váltotta fel.

Dánia a kalmari unió megszűnése után elveszítette vezető helyzetét a skandináv országok között annak megfelelően, ahogyan Svédország erősödött. Ettől függetlenül **Dánia is az abszolút monarchia felé haladt.** III. Keresztély uralkodása idején (1534–1559) **korlátozta az államtanácsot, átszervezte a belügyi, külügyi és pénzügyi igazgatást, és államvallássá tette a protestantizmust.** A harmincéves háborúban IV. Keresztély – 60 évig volt király (1588–1648) – vereséget szenvedett Wallensteintől. A trónon fia, III. Frigyes (1609–1670) követte, aki abszolút monarchiát hozott létre, miután katasztrofális vereséget szenvedett a svédektől (X. Károly Gusztáv, roskildei béke, 1658), de végül mégis sikerült megállítania őket Koppenhágánál (1660). A dán Országgyűlést hosszú idő után összehívták – egyelőre a parasztok képviselete nélkül. **Az ülés eredményeképpen a nemesség lemondott adómentességéről és királyválasztási jogáról, amelyet eddig az államtanács gyakorolt, azaz öröklődő királyság jött létre.** A királyt mentesítették a kiváltságok és a hatályos törvények megtartását szavatoló nyilatkozattól, amelyet trónra lépésekor adott, ezzel a *håndfæstning* mint intézmény megszűnt. A korlátozatlan uralkodásról szóló döntést 1661-ben aláírták a három rend képviselői, **erről 1665-ben készült törvény (*Kongelov,* azaz a királyról szóló törvény), amely tulajdonképpen ma is hatályos.**

A *Kongelov* a királyság jogi alapja, alaptörvény *(grundlov)* vagy **alkotmánytörvény.** Nyilvánvalóan az **abszolutisztikus** – azaz semmitől nem függő, korlátlan, egyeduralmi – **királyi hatalmat vagy joghatóságot rögzítő törvény, amely még törvényként is abszolút: nem helyezhető hatályon kívül, és nem módosítható,** kihirdetését pedig eleve szükségtelennek tartották. **A király semmilyen emberi hatalomnak nem lehet alárendelve, csak Isten előtt felelős, maga alkotja a törvényeket, és helyezi hatályon kívül azokat, bárkit bármilyen hivatalba helyezhet, vagy abból elmozdíthat, maga állapíthatja meg az adókat, főhatalma az egyházi személyekre is kiterjed.** A törvény tartalmazza a király családi helyzetének szabályait, a trónöröklés rendjét, az államterület felosztásának tilalmát. A törvény nem részletezi a kormányzás rendjét, az alapvető állampolgári szabadságokat

vagy jogokat, amelyek egy „valódi" alkotmányban szabályozni valók. Ténylegesen megújult azonban a kormányzás, illetve az igazságszolgáltatás.

Az állam központi igazgatása szakosodott, differenciálódott. A régi államtanács helyett **államkollégium létesült,** amely a külüggyel is foglalkozott. **A régi dán és német kancellláriát egyesítették kancellláriakollégiumként,** amely ellátta a vallás és közoktatási feladatokat, valamint a sajtócenzúrát is. **Később kereskedelmi kollégium is létesült. A kincstári kollégium** pénz- és adóügyekkel foglalkozott, az admiralitás kollégium a haditengerészettel, a hadügyi kollégium a szárazföldi hadsereggel. **Az 1661-ben létesített Legfelsőbb Bíróság** *(Højesteret)* **kizárólag hivatásos bírókból állt, igazságügyi szakkollégiumként is működött.**

A Legfelsőbb Bíróság néhány bírája szinte kezdettől dolgozott a dán jog átfogó kompilációján és egységesítésén, amely körülbelül 20 évet vett igénybe. Elkészítését a király rendelte el. **A törvénykönyvet 1683-ban V. Keresztély adta ki *Dán törvény*** *(Danske lov)* **címmel.** Sikeres kodifikáció volt, néhány rendelkezése még ma is hatályos. **A *Danske lov* átfogó szabályozás: a hatályos jog túlnyomó részét foglalja magában, az összegyűjtött szokásjog egységesítésével, korszerűsítésével. Hat könyvből áll.** Az első a jogforrásokról, a bíróságról és az eljárásról szól. A második vallási, a harmadik családjogi szabályokból áll. A negyedik könyv a tengerjog, az ötödik a kötelmi és az öröklési jog, a hatodik a büntetőjog.

A *Dán törvénnyel* azonos kodifikáció Norvégiában annak átvételével történt **1688-ban** – **Norvég törvény** *(Norske lov)* –, a dán uralom jegyében, holott az uniós megállapodás szerint a norvég jogalkotás önálló volt. Svédországban nyilvánvalóan nem ebből a megfontolásból indultak hasonló munkálatok, bár a dán kodifikáció eredményessége példaértékű lehetett. A svéd előkészítő munka többszörösen meghaladta a dán törvénykönyv előkészítési idejét; közel fél évszázadig tartott. 1734-ben adták ki *Sveriges rikes lag* címmel, és 1736-ban lépett hatályba, I. Frigyes svéd király (1720–1751) uralkodása idején (akiről senki sem állítja, hogy nagy jogtudós vagy kitűnő király lett volna, viszont többek szerint kitűnő vadász volt).

A Svéd törvény kilenc fő részből vagy könyvből áll. Szabályai rendezik a dologi és a kötelmi jogot, a szerződéseket, a családjogot és az öröklési jogot, a büntetőjogot, az eljárási és végrehajtási jogot, valamint igazgatási jogi kérdéseket. *Corpus juris* jellegű szabályozás, vagyis a hatályos jog minden alapvető, országos szabályát tartalmazza. Nem egyetlen jogterületet vagy jogágat rendez, mint például Franciaországban Napóleon idején a Polgári törvénykönyv vagy a Büntető törvénykönyv, hanem lényegében mindenféle jogot, ebben az értelemben nevezhető generálkódexnek. A törvénykönyvalkotás mint szoros értelemben vett kodifikáció tehát vagy egyetlen jogterület valamennyi szabályát állapítja meg (végrehajtási szabályai külön nincsenek), vagy valamennyi jogterület egységes szabályait rögzíti (többnyire). Egyik szabályozási módszer kizárja a másikat. Bizonyos mértékben ez lehet a magyarázata annak, hogy mindeddig nem alkottak polgári jogi törvénykönyvet – azaz magánjogi kódexet – Svédországban, viszont az abba tartozó kérdéseket önálló törvények szabályozzák. Az 1734-es svéd generálkódex sok szabálya – többszörös módosítással – ma is hatályos.

Önálló kérdés mindezekkel összefüggésben az alkotmány. Az 1683-as *Danske lov,* az 1688-as *Norske lov* vagy az 1734-es *Sveriges rikes lag* értelemszerűen nem volt alkotmány sem a megalkotásakor, sem pedig később, még akkor sem, ha az alkotmánytörvénynek számító dán *Kongelov* szövegét kivonatosan először a *Danske lov* bevezetőjében

tették közzé. Európában az alkotmánytörvény megalkotása szinte elválaszthatatlannak látszik az alkotmányos monarchiák megjelenésétől. Kivételt a maguk történeti alkotmányaival az Egyesült Királyság és Magyarország jelentenek. **A skandináv országokban nem történeti, hanem kartális alkotmányok érvényesek az abszolutizmus vége óta, bár ezek eleinte inkább alkotmánykezdemények** ahhoz viszonyítva, amilyennek az alkotmányt a 19. századtól fogva – az észak-amerikai és francia alkotmányok alapján – elképzeljük. Dániában az alap az 1661-es országgyűlési döntés a trónöröklésről és az egyeduralomról, valamint a *Kongelov* (1665). Hasonló tárgyú törvényeket Svédországban is hoztak, például a trónutódlásról már 1593-ban rendelkeztek, amelyben azt is előírták, hogy király csak evangélikus vallású lehet, és ez később is így maradt. **A svéd alkotmánytörvények száma növekedett, a dánoké talán azért nem, mert 1849-ben átfogó kartális alkotmányt fogadtak el.** Ezzel szemben **Svédországban az alkotmány** jelenleg is – mondható, hogy hagyományosan – **négy törvényből áll. Alkotmánytörvény Svédországban a trónutódlásról, a sajtószabadságról, a kormányzásról és a szólásszabadságról szóló törvény.**

Svédországban a trónutódlásról jelenleg egy 1810-ben alkotott törvény *(Successionsordning)* **rendelkezik,** amely módosításokkal ma is hatályos. **1810-ben választotta a *Riksdag* trónörökösnek Jean Baptiste Bernadotte francia marsallt, a jelenlegi uralkodóház megalapítóját, aki XIV. Károly János néven lett 1818–1844 között svéd és norvég király.** (Azért választották először trónörökösnek, mert a királyt, XIII. Károlyt szélütés érte, de 1818-ig életben maradt.) **Az 1766-os sajtószabadságról szóló törvény *(Tryckfrihetsförordning)* a világon az első ilyen törvény.** A kormányzásról *(Regeringsform)* időszakonként új törvényt alkottak, például 1772-ben, 1809-ben, a jelenleg hatályos pedig 1974-ben készült. Tárgya alapján ez a legfontosabb az alkotmánytörvények között, hagyományosan tartalmazza az állampolgári alapjogok egy részét is. A negyedik alkotmánytörvény a legújabb e körben, a szólásszabadságot és a média működését rendezi *(Yttrandefrihetsgrundlag),* 1991-től hatályos.

Dániában az alkotmányos jogok közül a sajtószabadság alakulása érdekes és botrányos történeti epizód. Az abszolút monarchia idején VII. Keresztély – csaknem teljesen gyengeelméjű király – kezelőorvosát, J. F. Struenseet főminiszternek nevezte ki 1770-ben. Struensee átvette az állam irányítását a francia felvilágosodás jegyében, és eleinte még aláíratta a királlyal döntéseit, később azonban úgy találta, hogy saját nevében kiadott döntései úgy érvényesek, mintha azt a király adta volna ki. Másfél év alatt 1500-nál is több rendeletet adott ki szinte mindenről, így a sajtószabadságról is (1770). Eltörölt például valamennyi rangot és címet az állampolgárok törvény előtti egyenlőségének jegyében, továbbá a „törvényes" és „törvénytelen" gyermek megkülönböztetést. Az új intézkedések nem voltak népszerűek. Ezek ráadásul németül készültek, mert az orvos német volt – mint akkor Dániában sok katona és állami hivatalnok –, és nem tudott dánul. Miután a sajtószabadság jegyében röpiratok nyilvánosságra hozták a főminiszterről, hogy a fiatal királynő szeretője, megbuktatták. Jogszabályait hatályon kívül helyezték, őt inkvizíciós bíróság elé állították. A vizsgálóbíróság 1772-ben a felvilágosodottság alapján lefejeztette, felnégyeltette és kerékbe törette. Visszaállították a cenzúrát (amelyet majd 1848-ban szüntetnek meg), a királynő házasságát érvénytelenítették, a király helyett régensre bízták a kormányzást, a dán nyelvet pedig hivatalos államnyelvvé minősítették (Norvégiában is), azt is előírva, hogy hivatalt csak dán (norvég) alattvaló láthat el.

Az abszolutizmus Dániában az 1849-es alaptörvény *(Danmarks riges grundlov)* **megalkotásáig tartott.** E szerint **Dánia korlátozott monarchia** (nálunk inkább az alkotmányos monarchia megjelölés használatos): **a törvényhozó hatalmat a király és az Országgyűlés együtt gyakorolja.** A királyság változatlanul dinasztikus, öröklési rendjét továbbra is a *Kongelov* szabályozza. **Az Országgyűlés két házból** – *Folketing* és *Landsting* – **áll, mindkettő tagjait választják. A végrehajtó hatalom a királyt és a kormányt** *(statsråd)* **illeti. Az alkotmány elválasztja egymástól a közigazgatást és a bíráskodást, a bírói hatalmat a bíróságok gyakorolják.** Az alkotmányt 1866-ban újraalkották, főleg Schleswig-Holstein elveszítése miatt, és jelentősen módosították 1953-ban, amikor az Országgyűlés egykamarássá lett *Folketing* elnevezéssel.

A skandináv országok közül egyetlen törvénybe foglalt alkotmányt először Norvégia alkotott, miután sikerült elszakadnia Dániától. Az utolsó dán–norvég király, VI. Frigyes 1814-ben kényszerült Norvégiát átengedni Svédországnak, azaz Károly János (Bernadotte) svéd királynak, aki trónra lépésekor nyilatkozott, hogy Norvégia 1814-es alkotmányát tiszteletben tartja.

A norvég Országgyűlés *(Storting)* **jelenleg is egykamarás, újabb alkotmányt nem alkotott, a svéd–norvég unió 1905-ben megszűnt.** A svéd Bernadotte-ház nem tartott igényt a norvég trónra, ezért egy dán herceget kértek fel, aki VII. Haakon néven lett a függetlenné vált ország első királya – országgyűlési választás alapján – 1905-től 1957-ig.

Végül **a finn alkotmányt** kell még megemlíteni, amely **az előbbieknél jóval később: 1919-ben fogadta el az Országgyűlés, miután az ország függetlenné vált. Finnország a 12. századtól Svédország része volt *Österland* néven.** 1581-től nagyhercegség, közjogi helyzetét 1634-ben pontosították. **Jogtörténete a svéd jogtörténettel azonos, a svédek előtti jogról semmit sem tudunk. Az itteni szokásjogot** – ami itt is egyértelműen helyi és nem országos jogot jelent – eleinte **a Királyi törvénykönyv** *(Koninga balken)* **tartalmazta,** átfogó szabályozás pedig a Svéd nemzeti törvénykönyv *(Sveriges rikes lag)* formájában született, amely 1736-ban lépett hatályba. Az alkotmány 1809-ig a svéd alkotmánnyal azonos. Oroszország a 12. századtól próbálta elfoglalni a finn területet, időnként sikerrel, egy-egy területet elvéve belőle. **1809-ben az oroszok egész Finnországot elszakították Svédországtól,** amely ezzel területének harmadát, lakosságának negyedét veszítette el. A háború győztese, **I. Sándor cár** (1777–1825) **– már Finnország nagyhercegeként – autonómiát engedélyezett, önálló országgyűléssel, kormánnyal és közigazgatással, hatályban hagyta a korábbi jogot, és engedte érvényesülni az akkor hatályos svéd alkotmányosság szerint alkotmányos (korlátozott) monarchiát, holott Oroszországban cári önkényuralom volt.** A jogszabályok továbbra is svédül jelentek meg, bár a 16. századtól finnre is lefordították azokat, hitelesítés nélkül. **1863-ban adták ki a nyelvtörvényt, amely alapján a finn lett a hivatalos nyelv.** A jogszabályokat egyébként 1860-tól közlik két nyelven, ami 1890 és 1914 között – az oroszosítás idején, a pánszlávizmus szellemében – az orosszal háromra bővül. Az oroszországi nagy bolsevik októberi forradalom (amely novemberre esett) után egy hónappal a finn parlament deklarálta az ország függetlenségét (1917. december 6.), amit féléves polgárháború követett a vörösök és a fehérek között. Ezt a Szovjet-Oroszországgal kötött békeszerződés zárta le, 1920-ban. **A finn alkotmánytörvényt 1919-ben adták ki, és jelenleg is hatályos.** A finn alkotmány és a hatályos jog sok skandináv – elsősorban svéd – jogintézményt őriz még ma is, egyet azonban nyilvánvalóan nem, a királyságot. **Önálló államként köztársaságként jött létre.**

A skandináv államok jogtörténetének több tanulsága is van, amelyekből néhány a következőkben foglalható össze. **Ezekben az országokban polgári forradalom, majd proletárforradalom nem történt.** Parasztlázadások igen, de azok is többnyire a nemesekkel, esetleg a polgárokkal is szövetségben folytak belháborúként. **A jobbágyság másképpen alakult, mint Nyugat-Európa déli részén. A „jobbágyfelszabadításnak" nem volt meghatározó szerepe.**

A skandináv államok közötti együttműködést – a hasonló vagy közös kultúra alapján – **tudatosan tartják fenn.** E körbe tartozik például 1870-től a jogi együttműködés Svédország, Dánia és Norvégia között, amelyhez Finnország 1919-ben csatlakozott. Egyező tartalmú jogi szabályozást alakítottak ki számos jogterületen (például tengerjog, szerződések, váltó, szabadalom).

Jellegzetes skandináv jogintézmény az *ombudsman,* amely leginkább svédnek mondható. A tisztséget XII. Károly alapította 1713-ban. A legfőbb királyi megbízott *(kungens högste ombudsman)* **feladata a királyi tisztségviselők, a hivatalnokok és a bírák ellenőrzése volt.** 1809-ben az Országgyűlés úgy döntött, hogy ilyen ellenőrzésre magának az Országgyűlésnek is szüksége van, ezért bevezette az országgyűlési megbízott *(riksdagens ombudsman)* intézményét. A skandináv országok közül Finnország volt a második az ombudsmani hatáskör bevezetésében, az 1919-es alkotmánytörvény előírja, az 1933-as törvény részletesen szabályozza az ombudsman intézményét. Dániában csak 1955 óta létezik, Norvégiában ennél is későbbi.

A skandináv államokban nincs alkotmánybíróság, a törvényhozás alkotmányosságát más jogintézmény szavatolja. Svédországban például a Törvénytanács *(Lagråd),* amely a két legfelsőbb bíróság – azaz *Regeringsrätten* és *Högsta domstolen* (közigazgatási és általános hatáskörű) – bíróiból áll, és előzetes normakontrollt gyakorol.

Irodalomjegyzék

ESPERSEN, Ole – ROSS, Alf (1980): *Dansk Statsforfatningsret.* 3rd edn. København, Nyt Norsk.
HERLITZ, Nils (1956): *Svenska statsrättens grunder.* Stockholm, Norstedts Juridik.
JUTIKKALA, Eino – PIRINIEN, Kauko (1974): *A History of Finland.* New York, Praeger.
NERGELINS, Joakhim (2006): *Svensk statsrätt.* Stockholm, Norstedts Juridik.
UOTILA, Joakko ed. (1985): *The Finnish Legal System.* Helsinki, Finnish Lawyers Publishing.

XIII. fejezet

Az Oszmán Birodalom kormányzata

Kisteleki Károly

1. Az iszlám jog- és államelmélet alapvetései

Az iszlám monoteista vallásként tűnt fel a 7. század elején az Arab-félszigeten. A vallásalapító Mohamed a judaizmus és a kereszténység tanításaira is alapozott, amikor Isten kinyilatkoztatásaira hivatkozva létrehozta vallási irányzatát. A Mohamedet elsőként követők felfogásában az iszlám az egyetlen Istennek való alárendelést, a sokistenhit elutasítását és a kor erkölcsi romlásának felszámolását jelentette. A későbbiekben **az iszlám** értelmezési köre kitágult, és olyan **gyakorlati rendszerré, életmóddá vált,** amelyet **sajátos hittételekkel, szent joggal** és **erkölcsi tanítással** lehet jellemezni. Az iszlám kiemelte **Ábrahám** *(Ibrahim)* **központi szerepét** a kinyilatkoztatás, a vallásjog és a vallási szimbólumok tekintetében. **A korábbi „kinyilatkoztatott" vallásfelekezetek** – a **zsidó,** a **keresztény,** valamint a **Zoroaszter** *(Zarathustra)* által alapított **párszi vallás követőit** *(zoroasztriánusok)* – létezését elismerte, és **híveivel szemben vallási türelmet hirdetett. Az iszlám Mohamedet** (Ábrahám, Mózes és Jézus után) **a negyedik prófétának tartotta,** és azt hirdette, hogy Mohamed missziója az utolsó küldetés a kinyilatkoztatások sorában.

Az **iszlám politikai tanítás** szerint a társadalom a „szent törvény" szerint szerveződik, ezért a legszigorúbb értelmű iszlám jogelmélet szerint ember nem lehet törvényhozó. **A hatalomnak és a törvényeknek egyetlen kizárólagos forrása van: Isten,** akinek a kinyilatkoztatásával jut el az örök és sérthetetlen „szent törvény" a földi halandókhoz. Az uralkodóra – miután megszerzi **az iszlám legmagasabb tisztségét,** a **kalifaságot** – ráruházódik Isten *(Allah)* mérhetetlen hatalmának egy része, és ezzel **az uralkodó önmaga** is annak **a törvénynek a részévé válik,** amely már az ő tisztségének születése előtt is létezett. **A szultán hatalma e törvény megjelenési formája,** személyében egyszerre Isten szolgája és közvetítő a nálánál kisebb szolgák és a földöntúli hatalom között. Mivel **az uralkodó Isten törvényének vallásos oltalmazója,** ezért tetteiben **Allahra** hivatkozott, és az ő **nevében követelt feltétlen engedelmességet,** ezért **az uralkodóval szembeni engedetlenség** egyenesen **bűn.** A szultán földi hatalmával elsöpri az útjában állókat, vallási vezetőként viszont vigaszul felkínálja nekik a túlvilági létet. Az elmélet azonban itt (sem) egyezett a gyakorlattal. Legfőképpen azért, mert már maga **a „szent törvény" lényegében korlátlan földi hatalommal ruházta fel a szultánt.** Viszont ha a szultán olyan parancsot adna ki, amely a „szent törvénybe" ütközik, akkor az iszlám jogtudósai szerint „a bűnnek

nem szabad engedelmeskedni". A gyakorlat problémája az volt, hogy nem ismeretes olyan iszlám jogi állásfoglalás, amely leírta volna a teendőket arra az estre, amikor az uralkodó megszegi a törvényt. A szultán despotikus hatalma tehát jogi alappal bírt. **Az uralkodótól** azonban **elvárták az igazságosságot.** A klasszikus jogtudósok véleménye alapján az igazságosság annyit tesz, mint **fenntartani az iszlám Isten adományozta törvényét,** vagyis **fenntartani a társadalmi egyensúlyt.** Ennek megóvása az uralkodóval szemben támasztott legfontosabb társadalmi elvárás volt.

Az iszlám jog szerint a muszlimok feladata a ***dzsihád*** folytatása. A *dzsihád* az iszlám jog igen vitatott kategóriája, sokféle értelmezéssel bír – magán a muszlim közösségen belül is. A *dzsihád* **szó jelentése** egy olyan **erőkifejtés,** amely **egy cél elérése érdekében kifejtett maximális igyekezetet** jelenít meg. Azaz a dzsihád **az iszlám vallás elterjesztéséért tett nagyfokú erőkifejtés,** amelynek ***nem kizárólagos,*** **hanem** ***csak egyik eszköze*** **a háború.** Az iszlám jog négyfajta ellenség elleni háborút tart jogosnak: a hitetlenek, a hitehagyottak, a lázadók és a banditák elleni küzdelmet, amelyből csak az első kettő kategória, **a hitetlenek és a hitehagyottak elleni harc számít dzsihádnak,** és ezáltal válik a dzsihád vallási kötelezettség alapján álló szent háborúvá. A dzsihád **két leglényegesebb jellemzője,** hogy az egész **iszlám közösséget** *(umma)* **kötelezi,** valamint hogy **folyamatosnak kell lennie. Az *ummának*** tehát **dzsihádot kell folytatnia mindaddig, amíg a végcél – az egész világ muszlimmá válása – be nem következik.** Ebben a folyamatos harcban lehetnek időleges fegyvernyugvások, de tartós béke nem, így **az iszlám jogban a békét és annak jogszerűségét kell igazolni, nem pedig** – ahogy ez a nyugati keresztény felfogásban teret nyert – **a háborúét.** Megjegyzendő, hogy az iszlám tanítás **kétféle** dzsihádot különböztet meg: **nagy,** illetve **kis dzsihádot,** amelyek közül a kicsi a fentiekben kifejtett értelmezés, míg **a nagy dzsihádot minden ember naponta kifejti, amikor Istennek tetsző életet akar folytatni.**

Az iszlám jog szerint **a háború célja az iszlámra való áttérés kikényszerítése** vagy **a nem muszlimoknak megszabott fejadó fizetésének elfogadtatása.** E két cél vagylagos kitételt foglal magában, mert a meghódított nem muszlimok vagy áttérnek az iszlám hitre, vagy fizetik a fejadót (utóbbi kizárólagosan **a keresztényekre** és **a zsidókra,** valamint **a zoroasztriánusokra** vonatkozott).

Az oszmán uralkodók igen korán igényt formáltak az egész iszlám világ irányítására, de mindehhez jogcímet csak az iszlám szent városai, Mekka és Medina 1517-es elfoglalásával szereztek. Ettől fogva azt hirdették, hogy **a szultánok küldetése az egész iszlám világ kormányzása,** a *padisah* az egész iszlám sorsáért felelős, ezért a szultánok a „próféta szent zászlaját" kibontva vezetik az igazhitűeket „szent háborúba" a hitetlenek ellen. A dzsihádra a 16. század vége előtt csak a **zsákmány** és az **előrelépés** ígéretét követően hivatkoznak a szultánok, és miután leáll a terjeszkedés, akkor lesz az újabb háborúk első számú jogi alapja a szent háború folytatása.

A dzsihád célja, ahogy kifejtettük, a **hitetlenek világának leigázása,** de nem a megsemmisítése. Ha azonban nem keresztény, hanem iszlám hitű ország ellen fordult a *padisah,* akkor egy ilyen háborúhoz az iszlámnak megfeleltethető jogi érvet kellett találni. Ebben az esetben *fetvát* (az iszlám jog magyarázójának, a *muftinak* a véleménye) kértek azzal a tartalommal, hogy az illető ország vezetői elárulják a szent harcot, és ezzel a hitetleneket támogatják, így „Allahnak tetsző" dolog az „árulók" megbüntetése. Amennyiben **a síita perzsák ellen** vonult a szultáni had, a konstantinápolyi *főmufti,* a *sejhüliszlám* könnyen

kiadta az „eretneknek” tartott síiták elleni harcot engedélyező *fetvát.* Azonban a *szunnita* területek elleni harc engedélyezése már több fejtörést okozott a vallási tekintélyeknek, de végül mindig akadt valaki, aki törvényesítette a háborút.

A **szent háború elve** a többi muszlim fejedelemmel szemben nem a hitharcos lelkesedés táplálását, hanem **az Oszmán-dinasztia politikájának és hatalmi igényeinek törvényesítését szolgálta.**

2. Az iszlám jog forrásai

Az iszlám jogban **a vallás és a jog egymással szoros egységet alkot,** és ennek következményeképpen a jogi szabályozások a vallási előírásokkal összekeveredve az isteni kinyilatkoztatás mindent legitimáló erejével bírnak, de ez egyben érinthetetlen dogmává való merevedésüket is jelenti. A vallási jog rendszere, a *saría,* a szent jog szerint **az iszlám öt oszloppal rendelkezik,** amelyek a következőek: **hitvallás** (annak megvallása, hogy nincs más Isten, csak Allah, és Mohamed az ő prófétája), *szalát* (napi ötszöri imádkozás), *zakát* (a jövedelem 2,5%-át kitevő vallási adó, amelyet jótékony célra kell fordítani), *szaum* (a Ramadán havi böjt), *haddzs* (a mekkai zarándoklat, amelyet mindenkinek el kell végeznie egyszer az életében, ha erre az anyagi helyzete lehetőséget ad).

Az oszmán államban **az államvallás a *szunnita* iszlám *hanafita* irányzata volt.** Ennek alapján tagolódott **a jogforrási rendszer,** amely **három alappilléren** nyugodott: a ***Koránon,*** a *Szunnahon* és az *Idzsmán.* A ***Korán* az iszlám jog alapforrása,** a muszlimok „Bibliája”. Keletkezése a 7–8. századra tehető, amikor a próféta halála után tanítványai és a hitben járatos személyek a meglévő vallási kinyilatkoztatásokat egységes rendszerbe szerkesztették. A 114 fejezetre tagolt műbe a próféta szó szerinti kinyilatkozásait foglalták bele, amely az iszlám hit követőjének előírja életvitelét. A *Szunnah* jelentése *hagyomány.* Forrásaként a tanítványok és a Prófétát kísérők „hiteles” elbeszéléseit nevezik meg, amelyek a Próféta cselekedeteiről, megnyilatkozásairól szólnak. **A *Korán* hiányossága esetén alkalmazzák** az iszlám követői. Az *Idzsma* a hitben és igazságban elismert jogtudósok egybehangzó állásfoglalásainak anyagát jelenti. Ez az iszlám jog legmozgékonyabb része, amely leginkább igyekszik megfelelni az élet kihívásainak. Ezeken kívül – amennyiben nem sikerül adekvát szabályt találni a fenti előírásokban – alkalmazták a *kijászt,* amely az **analógián alapuló precedensjog,** és amely a szultáni és a *kádi* jogalkalmazást foglalja össze.

Az oszmán szultánok az iszlám vallásjogot azon a fejlődési fokon vették át, amikor már *teljesen merevvé vált.* Ez a jog nem volt alkalmas arra, hogy egy világbirodalom naponta születő új problémáit orvosolja, ezért a szultánok nekiláttak a **világi törvényhozásnak.** *Kánunokat,* azaz **szultáni törvényeket** adtak ki, amelyek aztán összefoglalóan, egy-egy szultán nevéhez kötődve *Kánunnámékban,* **törvénykönyvekben** összegződtek, amelyeket II. Mehmed (1451–1481) idejétől fogva a 16. század végéig adtak ki. Ezekben meghatározták az államszervezet rendjét, szabályozták a közigazgatást, a gazdaságot, magánjogi és büntetőjogi előírásokat hoztak. Ezzel a világi kodifikációval igyekeztek a változó életviszonyokhoz igazítani államuk jogrendszerét.

3. Az Oszmán Birodalom kialakulása és kiteljesedése

A **török** népcsoport szülőhazája Közép-Ázsia, ahol **az iszlám a 8. században jelent meg,** amikor az arabok hódításaikat a törökökkel határos belső-ázsiai területekre is kiterjesztették, és a fizikai közelség okán az iszlám hittérítés is megindulhatott köreikben. Az arabok azonban az iszlamizálás mellett a 9. századtól kezdve török harcosokat „importáltak", akiket **katonai rabszolgaként** alkalmaztak seregeikben. Ezek a török katonák ugyan rabszolgastátusszal bírtak, de a gyakorlatban ez nem akadályozta meg őket abban, hogy – kiváló katonai erényeik és haditetteik következtében – a hadsereg kiváltságos katonai kasztjává alakuljanak. Sokan lettek a seregek magas rangú tisztjei, ezek közül egyesek **kormányzókká** váltak, és innen már csak egy lépés volt egy elszakadt területen való **dinasztia megalapítása.**

A 10. században indult meg a sztyeppei népek vándorlása a Közel-Keletre, és ennek keretében **a török törzsek *oguz* népcsoportja** tisztázatlan erőktől hajtva behatolt az iszlám területekre. Közülük kiemelkedtek a ***szeldzsukok,*** amely elnevezés a dinasztiát megalapító Szeldzsuk vezérre utal. Szeldzsuk fiai katonai rabszolgaként, saját fegyveres csapataik élén különböző muszlim államok hadseregeiben szolgáltak, majd önállósítva magukat összefogtak, és seregeikkel meghódították (többek között) Perzsiát, Mezopotámiát, majd **1055-ben** Bagdadot elfoglalva megalapították a **Nagyszeldzsuk Birodalmat.**

Az új hódítók rövidesen szembekerültek a **Bizánci Császársággal,** amelynek **hadait 1071-ben Manzikertnél tönkreverték,** és ezzel megnyitották az utat a török etnikumú törzsek számára Anatólia irányába. A török népesség harcias törzsei egymást követő hullámokban – a 11. századtól a 13. századig terjedő időben – ténylegesen elfoglalták Anatóliát és Kis-Ázsiát. Az új nép államával kapcsolatban 1190-ben tűnik fel a *Törökország* elnevezés a keresztes háborúk egyik hadikrónikájában, és az európaiak ettől kezdve ezt az elnevezést használták arra a földre, amely ettől az időtől fogva muszlim és török maradt.

A Nagyszeldzsuk Birodalom széthullását követően több kisebb szeldzsuk állam jött létre az egykori szultanátus területén, és az egymással is állandóan vetélkedő török államok közül a kis-ázsiai **szeldzsuk Rúmi** (*Rúm* alatt Rómát értették, azaz a Keletrómai vagy Bizánci Birodalmat) **Szultánság** vált a legjelentősebbé. De mindezeket az egymással vetélkedő török államokat hamarosan elsöpörte **a 13. századi mongol hódítás** hulláma. A mongolok a térséget perzsiai központtal bíró kánság keretei közé szorították, és a kis török államokat vazallusi státuszba kényszerítették. A mongol uralom formálisan **1336-ban** szűnt meg az utolsó *ilhán* halálával, és ez a közel-keleti mongol fennhatóság végét is jelentette. A Szeldzsuk Birodalom széthullása, a mongolok uralmának leáldozása és Bizánc eljelentéktelenedése **hatalmi vákuumot** idézett elő **Anatóliában.** Ebből a zűrzavarból tűnt ki a 14. század elejétől **Oszmán,** a dinasztia megalapítója és névadója, aki határbégségének csapataival sorra foglalta el a bizánci területeket, és ezzel hirtelen kiemelkedett a többi emírség közül.

A még kicsi oszmán-török állam geopolitikai fekvése következtében közvetlenül érintkezett a Bizánci Császársággal, ez magas hőfokon tartotta az állam katonai és vallási buzgóságát, és élesen megkülönböztette a többi török emírség lazább állami lététől. Az oszmán uralkodók kezdettől fogva a hitetlenekkel szent háborút vívó *gázinak (hitharcos)* tekintették magukat, akinek fő feladata az iszlám területek növelése. Az uralkodóknak ebbéli küldetésükben a vallásos *ulemák* voltak fő támaszai, akik vallási

fanatizmusuk révén az iszlám elveket közvetítették a társadalom minden rétege számára. A 14. század közepéig tartó időszakban az oszmán szultanátus a régi muszlim városok jogi és közigazgatási specifikumait sikeresen kapcsolta össze a gázi határvidékiek tüzes katonai és térítő buzgalmával.

1354-ben, az anatóliai **Gallipoli elfoglalása** után az oszmánok Európa felé vették az irányt, és megkezdődött a szakirodalomban **„szakaszos hódításként"** aposztrofált időszak. Az oszmán állam a szakaszos hódítás során **ellenfeleit** lassan őrölte fel, annektálás helyett **vazallusi függőségbe kényszerítette** őket. Az így kialakuló birodalom – amely még lazán szerveződött vazallus államok halmazát jelentette – állandó hadjáratokkal és előnyös szerződéskötésekkel igyekezett letörni a függetlenedni igyekvő vazallus fejedelemségeket.

I. Bajazid (1389–1402) változtatta meg ezt a birodalomépítő taktikát, és tért át az úgynevezett **„gyors hódításra".** A Balkán-félsziget és Kis-Ázsia vazallus államait sorra **megszállta,** uralkodóit elkergette, és a névleges önállóságukat elvesztett területeket a központ által küldött kormányzók igazgatása alatt a központi adminisztrációba betagolva olvasztotta be az oszmán államba. **1402-ben,** az **ankarai csatában** azonban I. Bajazid katasztrofális vereséget szenvedett a mongol hódító Timur Lenktől, és ez a „gyors hódítás" taktikájának időleges végét jelentette.

Bajazid halálát követően az **1402–1412 közti** *interregnum* után **Bizánc elfoglalása (1453)** hoz döntő fordulatot a birodalom életében, amikor **II. Mehmed (1451–1481)** a „gyors hódítás" újbóli alkalmazásával az újonnan hódított területeket (Szerbia, Bosznia, Görögország, Albánia stb.) **végérvényesen beolvasztotta** államába. Olyan **egységes birodalmat hozott létre,** amelynek alkotórészei minden önállóságukat elvesztették. Erős centralizáció, a szultáni hatalom despotikussá növelése, egységes közigazgatási hálózat, a javadalombirtokosi rendszer kiteljesedése, a szultáni törvényhozás megjelenése jellemzik ezt a korszakot.

I. Szelim (1512–1520) uralkodása a Közel-Kelet, Egyiptom és Arábia **meghódítását** hozta, és ezzel (**Mekka és Medina 1517-es elfoglalása** után) **a szultán az egész szunnita iszlám világ vallási és világi fejévé lépett elő,** ez pedig az állami élet minden megnyilvánulása terén a merev, ortodox iszlám kizárólagosságát eredményezte.

Az arab világ meghódítása mellett **I. Szelim 1514-ben Csáldiránnál legyőzte Iszmáil perzsa sahot,** de a győzelem nem a perzsák végleges megtörését, hanem a végeláthatatlanul hosszú perzsa háborúk sorának megnyitását jelentette. A szunnita oszmánokat, akiknek szultánjai az egész iszlám világ fejének tartották magukat, a síita perzsák eleven falként választották el a közép-ázsiai törökség és az indiai Mogul Birodalom szunnita hittestvéreitől, így Perzsia, amelynek kultúrája, politikai intézményrendszere nagy hatással volt az oszmán államra, megakadályozta az (Oszmán Birodalom általi) iszlám nagy vallási-politikai egységesítését.

Az oszmán állam Nagy Szulejmán (1512–1566) alatt érte el legnagyobb területi kiterjedését, és ért fejlődésének zenitjére. Az iszlám ortodoxia, a szultáni despotizmus és az erősen központosított államszervezet ekkorra már teljes egységesítést vitt végbe az Oszmán Birodalom területén, hogy az így kialakított államberendezkedés aztán lényegi változtatások nélkül fennálljon a 19. század közepéig. Maga az Oszmán-dinasztia 1918-ig őrizte trónját.

3.1. Az oszmán uralom összetevői

A kortárs európai történetírók, diplomaták, maga a **közvélemény** az Oszmán Birodalmat **Török Birodalomként,** uralkodóját **török császárként** határozta meg. Ezzel ellentétben ennek az országnak a lakói ***Oszmán elinek*** *(oszmán ország)* nevezték a birodalmat, amely egyrészt az Oszmán-dinasztia alattvalóinak ***(oszmánlik)* személyösszességét,** másrészt azt a **területet** jelentette, amin az *oszmánlik* éltek. Az ***oszmán*** elnevezés tehát **nem etnikai kategória,** mint a török, hanem **a dinasztiának nevet adó családra utal** (akárcsak például a Habsburg Birodalom esetében), **ezért használjuk az *Oszmán Birodalom* terminust.**

Amennyiben a kortársak összehasonlították az Oszmán Birodalmat az európai keresztény államokkal, **az oszmán államot az uralkodói hatalom kivételes erejével és oszthatatlan legitimitásával,** a rabszolgai eredetű elittel, az uralkodóház és az elit közötti szolidaritással, a központi hatalomtól független politikai erők hiányával, a **vallás és** az **uralom szoros összefonódásával,** valamint **a birodalom katonai jellegével** és **terjeszkedési hajlamával** jellemezték.

Ebből a történeti-politikai irodalomból kiemelkedik **Niccolò Machiavelli** *A fejedelem* (1513) című munkája, amelyben a szerző az oszmán szultán kivételes hatalma támasztékainak a következő összetevőket tartja: **a rabszolga eredetű elit, az uralkodóház és az elit közti szolidaritás, a központi hatalomtól független politikai erők hiánya, valamint a legitimitás oszthatatlansága.** Ezek az összetevők **a lényegénél ragadják meg** az Oszmán Birodalom működésének legfontosabb jellemzőit.

Az oszmán szultánok hamar rájöttek, hogy a rendkívül tarka etnikumú, kultúrájú, fejlettségű részekből összeálló birodalmukat csak úgy képesek uralmuk alatt tartani, **ha megalkotnak egy csak tőlük függő,** a különböző csoportok részérdekei felett álló, **univerzális erőközpontot.** Ennek eléréséhez a **katonai** és a **bürokratikus szférát kellett „maguk alá gyűrni"** kizárólag és közvetlenül hozzájuk kötődő, tőlük függő hivatalnokok és katonák döntő mennyiségének biztosításával.

Az Oszmán-dinasztia nagy találmánya, fennmaradásának záloga a **„szolgáló rend",** és **az arra alapozott erőszak,** valamint a társadalomba végzetszerűséggel belenevelt **szolgaszellem** volt. Az, hogy az Oszmán-ház uralma és birodalma több mint 600 évig fennmaradt, elsősorban **a katonai rabszolgaságon alapuló,** török kifejezéssel *kul-devsirme* **rendszernek** köszönhető. A birodalom virágkora (1400–1700) során **a katonai rabszolgaság olyannyira átalakította a társadalom mentalitását, hogy** az állam mindenhatósága és a hatalom iránti engedelmesség (vagyis **a szolgaszellem**) **a politikai és társadalmi élet egyik legfontosabb elve maradt** a 18–20. században is. Ebben a tekintetben az Oszmán Birodalom államának és társadalmának működése **párhuzamosságokat mutat az Orosz Birodalommal.**

A katonai rabszolgaságot intézményesítő *kul-devsirme* **rendszer** (részletes kifejtését lásd a későbbiekben) **mellett** még **további tartópillérek** támasztották alá az oszmán uralkodók hatalmát. **A szultánok** a 15. század második felében **az iszlám vallási hierarchiát is maguk mellé tudták állítani,** és ebben alapvetően különböznek a többi iszlám hitű regionális államtól, amelyek többnyire nélkülözték a vallási közösség politikai támogatását. Mindezt a következő módon érték el: szultáni törvényekkel *(kánun)* **fizetett állami alkalmazottá tették a vallásjogászokat**, **ellenőrzésük alá vonták a legfontosabb muszlim értelmiségi pályákat,** valamint az amúgy nem hierarchikus felépítésű **iszlám vallási szféra**

tetejére a *sejhüliszlámot* (konstantinápolyi *főmufti*) **tették.** A vallásjogászoktól, iszlám vallási vezetőktől cserébe azt várták el, hogy az uralkodóházat népszerűsítsék az alattvalók között. Az alku megkötttetett, és olyannyira sikeresen működött, hogy **az oszmán társadalom döntő része vallási kötelezettségének érezte az Oszmán-ház támogatását.**

További tartópillérnek számít a birodalom két jelentős **vallási kisebbségének, a keleti ortodox kereszténynek** és a **zsidóknak a lojalitása.** A szultánok a hódításaik során **a „könyv népeivel" szemben vallási toleranciát** mutattak. A Balkánon nem erőltették az iszlám hitre való áttérést, a keleti keresztények helyi struktúráit nem törölték el, hanem azokon csak fokozatosan és kíméletesen változtattak, a legszükségesebb mértékben szóltak bele az ortodox keresztények és a zsidó közösségek belső autonómiájába. Az oszmánok a **zsidók tömegeit fogadták be,** mivel a *reconquistát* („visszafoglalást", az Ibériai-félsziget felszabadítását a muszlim mórok uralma alól) követően a magát a „legkeresztényibb királynak" minősítő spanyol uralkodó az Ibériai-félszigeten élő zsidókat 1492-ben elűzte. (Az így kiűzött zsidókból lettek a *szefárdok,* míg a zsidók másik népcsoportját *askenázinak* hívjuk.) A befogadásért és a többé-kevésbé nyugodt vallásgyakorlásért **cserébe e két vallási kisebbség elöljárói mindenben támogatták az oszmán szultánt.**

Az Oszmán-ház kivételes hatalma és legitimitása a katonai rabszolgaság intézményén, a muszlim vallási-jogi vezetők, továbbá **a keleti keresztény és a zsidó ortodoxia feltétlen támogatásán alapult,** és ennek köszönhetően a szultánok despotikus módon tudták gyakorolni a hatalmat.

3.2. A trónöröklés rendje az oszmánoknál

Az Oszmán-ház trónöröklési rendjének gyökereit kutatva a **szeldzsuk-török,** illetve a **mongol hatás** tűnik a legerőteljesebbnek. **Az uralkodás** joga az említett birodalmakban nemcsak egy emberhez kötődött, hanem **a főhatalmat birtokló egész családja** részesült belőle. Ebbe viszont bele volt kódolva a trónviszályok lehetősége, amelyek közül a leghevesebb I. Bajazid halála után tört ki (1402–1412), amikor négy szultánfi harcolt 10 évig a trónért, és ez idő alatt az Oszmán-ház addigi hódításainak nagy része elenyészett. Az állam létére veszélyt jelentő problémát aztán **II. Mehmed** oldotta meg egy **szultáni törvénnyel,** *kánunnal:* „A legtöbb törvénytudó megengedhetőnek tartja, hogy fiaim vagy unokáim (és azok fiúleszármazottai) közül mindig **az, akit Allah uralomra segít** a világ rendje érdekében, **kivégeztetheti fivéreit és unokafivéreit,** ezért ők eképpen cselekedjenek!" (Lewis 1981, 54. Kiemelés: K. K.)

A testvérgyilkosság intézményesítése nem oszmán találmány, mivel erre ismert elvként hivatkozik a 13. század végén uralkodó VI. (Kantakuzénosz) Ióannész – magyarosan VI. János – bizánci császár egyik iratában. Azonban **egy világbirodalom trónöröklési szabályaként csak az oszmánoknál lép törvényerőre,** amelyet az iszlám jog tudósai a *Koránnal* is igyekeztek alátámasztani: „A viszály rosszabb, mint az emberölés." (2. szúra, 191, 217) Erre hivatkozva aztán a trónra lépő szultánok uralkodásuk első napjait felnőtt, gyermek és csecsemő fiútestvéreik, valamint a terhes anyák lemészárlásával töltötték. Ez **a gyakorlat** azonban **1603-ban,** III. Mehmed szultán halálával **megváltozott:** ezt követően **az oszmán hercegeket** már nem likvidálták automatikusan, hanem legtöbbször **a szeráj foglyává tették** őket, közülük a legidősebbik lett a trón várományosa.

3.3. Az államszervezet és társadalomszerkezet összefüggései

Az **oszmán társadalom** alapvetően **két rétegre** tagozódott: az *aszkeri* és a *rája* rétegre. Az *aszkeri,* a **társadalom kiváltságos** rétege **elkülönült** az adófizető alávetettekétől, **a rájáktól.** Habár az iszlám elvben egyenlőséget hirdetett a muszlim hitet vallók közt, mégis elég jól körvonalazható az „egyenlőbbek" csoportja. **Az uralkodó és az *aszkeri* rend között érdekszövetség** alakult ki, aminek következtében szinte **kizárólag az *aszkeri* osztály tagjai kaptak a szultántól tisztséget és javadalombirtokot.** További előnyük, hogy **felettük** nem a *kádi,* hanem **a főhadbíró, a *kádiaszker* bíráskodhatott csak.**

Az *aszkerik* társadalmi rendjén belül a 16. század végén **három foglalkozási ág** különült el: a **katonák,** a **vallástudósok-jogászok** és a **bürokraták** csoportja. Ez az elkülönítés azonban félrevezető lehet, mivel mindegyik foglalkozási ág végpontja szükségképpen **katonai** pozíciót foglalt magában. **Az állami hierarchia csúcsán** ugyanis **katonai tisztségek** voltak (*nagyvezír, vezírek, beglerbégek, szandzsákbégek* stb).

A felemelkedés alapfeltétele volt, hogy az illető *aszkerit* valamilyen **személyi vagy intézményes kapcsolat fűzze a palotához és annak szervezeteihez.** A létrejövő úgynevezett **„palotarend"** – amelyet a **katonák,** a **vallástudósok-jogászok** és a **bürokraták** csoportjai alkottak – **kiemelkedett az *aszkerin* belül,** és egy idő után szinte monopolizálta a kulcsfontosságú tartományi és központi tisztségeket. Ennek a szisztémának a mozgatórugója **(a rátermettségen és a teljesítményen túl) a személyi függés patrimoniális elve,** ami azt jelentette, hogy csak azok jutottak a hierarchiában feljebb, akiknek megvolt a szerájban **a megfelelő patrónusuk,** támogatójuk.

3.4. A kapikuluk rendszere: a katonai rabszolgaság intézménye

A szultán birodalmát saját házgazdaságaként kezelte, népe tagjait pedig **saját szolgájának, *kulnak* tekintette. A szultánnal szemben mindenki *kulnak* számított**, de **az** *aszkerin* belül megkülönböztethetők az **uralkodó rabszolgatestületei** és **a született muszlim katonai rétegek** (például *szpáhik*), akiket a vallásjog mentesített a rabszolgaság alól.

Az oszmán *padisah* katonai rabszolgáit *kapikuluknak* nevezték (a szultáni kapu rabszolgái). Mivel **a föld a szultán kizárólagos tulajdona** volt, ezért **nem számított lealacsonyítónak, ha valaki a szultán emberi tulajdonává vált.** Ezeknek **a rabszolgáknak** az **életével és vagyonával a szultán rendelkezett,** az uralkodó kegyétől függött fizikai létük. Viszont **amíg a *padisah* kegyét élvezték, részesedhettek az uralkodó hatalmából is.** Tehát a rabszolgaságot nem a szabadság ellentéteként fogták fel, hanem akként értékelték, hogy **mekkora mértékben részesült a szultán hatalmából.**

Az oszmán adminisztráció a birodalom fénykorában a *kapikuluk* testületét **négy forrásból** biztosította: a *pendzsikkel,* a **rabszolgapiacon történő vásárlással,** a *kapikuluk* **utódainak átvétele** révén, valamint (főként) a *devsirme* rendszerének működtetésével. A *pendzsiket,* azaz **a hadifoglyokra kiterjedő ötöd adófajtáját** az iszlám legendák szerint a próféta által alkotott **zsákmánytörvény** írta elő (az „istennek járó ötöd" beszolgáltatása). Eredetileg a perzsák alkalmazták, tőlük vették át az arabok, azoktól a szeldzsukok, és így került az oszmánokhoz. Ezt az adófajtát mindenkitől behajtották, aki hadizsákmányt szerzett, és így **minden öt hadifogolyból egy a szultánt illette meg.** A rabszolgakereskedők

(mielőtt piacra vitték volna) kötelesek voltak az isztambuli aga helyi embereinek felajánlani „portékájukat", és ha ők nem tartottak igényt rá, akkor vihették csak a piacra. A *kapikuluk* **utódait „szolgafiaknak"** nevezték. Közülük sokan kerültek be a szultán rabszolgatestületeibe. Jogi helyzetük azonban változott, mert általában **a *kapikuluk* utódait már szabadnak tekintették.**

A katonai rabszolgák legfontosabb testülete a **janicsárság** volt. A janicsárok testületébe főként a *devsirmével,* azaz a ***véradóval*** kerültek fiúgyermekek. A *devsirme* (vagyis a katonai rabszolgák utánpótlása) céljából a leigázott és erre kijelölt tartományok lakóira kivetett gyermekadót az oszmánokat megelőzően már a **bizánciak** és a **mongolok** is alkalmazták. Az 1300-as évek második felétől kezdve az oszmán szultán **beszedőbiztosai 3–5 évenként végigjárták a kijelölt tartományokat,** főleg a Balkánt, és **átlagban minden hatodik fiúgyermeket begyűjtöttek** a szultán rabszolgájának.

Az így összeszedett fiúk **három helyre kerülhettek.** A legnagyobb részük **a janicsárhadtesthez,** amelynek tagjai a 16. század második feléig kizárólag devsirmeszármazékok lehettek. Kisebb részük **a szultáni palotákba** került a **kiszolgáló- és iparos személyzet** közé. A **legtehetségesebbek** pedig az **alszeráji iskolák növendékeivé** váltak, és itt fokozatosan egyre magasabb szintű képzésben részesültek. Közülük a legkiemelkedőbbek átkerültek a Topkapi Szerájba, a **„belső szolgálat apródjainak"** rendjébe. Innen már **az állami tisztségek legmagasabb „polcaira" vezetett az út:** *szandzsákbég, beglerbég, vezír, nagyvezír, janicsár aga* stb. vált belőlük, hogy aztán sok esetben amilyen gyorsan szédítő magasba emelkedtek, ugyanolyan sebességgel váljanak kegyvesztetté, és búcsúzzanak el gyakran az életüktől is. Azonban nem csak rabszolgák birtokolhattak magas tisztségeket. A tények azt mutatják, hogy a **vallástudósok-jogászok** és **a bürokraták között döntő arányban voltak szabad születésű muszlimok,** és felső rétegük magas posztokat is betöltött. Egyoldalú tehát az a kép, amelyet egyes kutatók és korabeli krónikások festettek az Oszmán Birodalomról, mikor az államvezetést bemutatva „rabszolga köztársaságról" írtak. A helyzet ennél differenciáltabb volt, de kétségtelen, hogy a Magas Porta egy speciális államszervezeti modellt hozott létre a rabszolga elem hatalmi tényezővé avatásával. **A janicsároknak** a hadjáratokban **feltétlen hűséggel kellett szolgálni a szultánt.** Őket ugyan nem kasztrálták, de **nőtlenségi fogadalmat kellett tenniük.** Akiket viszont **kasztráltak** is, azok nem janicsárok lettek, hanem a Topkapi Szerájban található uralkodói magánlakosztály, a **hárem őrei.** A külső őrséget a *kapi agaszi* által vezetett **fehér eunuchok** alkották, míg a háremen belüli őrség a *kizlar agaszi* parancsnoksága alatt álló csonkolt **núbiai fekete** őrökből állt.

A közös kaszárnyákban állomásozó janicsároknak békeidőben kizárólag a katonai képességeik tökéletesítésével kellett foglalatoskodniuk, aminek eredményeképpen a 15. század közepétől az 1600-as évek elejéig tartó úgynevezett **„török évszázadban" az európai hadszíntéren a legkiemelkedőbb katonáknak számítottak.** Az ő felhasználásukkal sikerült óriásira növelni az Oszmán Birodalom területét és megnyerni a legtöbb hadjáratot.

4. Az Oszmán Birodalom központi közigazgatása

Az oszmán államigazgatás központi szerve a *díván.* A díván a hagyományos iszlám kormányzat csúcsintézménye, amely nem más, mint **egy uralkodói tanács.** Az iszlám államok

és az Oszmán Birodalom *dívánja* közt az a különbség, hogy míg **az iszlám központi kormányzat** több, a különböző igazgatási ágak csúcsán elhelyezkedő ***dívánok* rendszeréből állt,** addig **az oszmánok** által szervezett központi birodalmi igazgatás hosszú időn keresztül **egyetlen *díván*** köré épült.

Az oszmán államelmélet (perzsa és közel-keleti muszlim eredetű) felfogása, hogy **az uralkodó legfőbb kötelessége a társadalmi igazságosság megvalósítása.** Az ebben való fáradozásban a *díván* nemcsak **kormányzati ügyeket** intézett, hanem **legfőbb bíráskodási fórumként** is funkcionált, beteljesítve a személyes igazságosztás uralkodóval szembeni társadalmi elvárását.

Az Oszmán Birodalom történetének **korai szakaszában még két, egymástól független *díván* működött.** Az **egyik** tanácsban a szultán a *díván* tagjaival intézte a kormányzati ügyeket, ahol a *díván* **döntés-előkészítő** és **tanácsadó** szerepet töltött be. A **másik** *díván* egyfajta **nyilvános kihallgatásként** funkcionált, amelyet az uralkodó elnökletével naponta tartottak, és közös étkezéssel fejeztek be. Mivel ezek az udvar kapujánál vagy ahhoz közeleső helyen történtek, ezért ez utóbbit ***kapudívánnak*** nevezték.

A 16. század elején a két dívánból **egy uralkodói tanács** lett („nagy díván"), amely az oszmán állam világbirodalommá alakulásának időszakában **a legfőbb törvényhozó, végrehajtó és bírói fórumként** funkcionált. A Birodalmi Tanács mindezen hatalmát természetesen csak a szultán nevében gyakorolta, de fontos változás, hogy (bizonyos keretek között) **már tényleges döntéseket is hozhatott.** Ezzel egyidejűleg a „fényességes *padisah*" elvben minden, a gyakorlatban pedig a fontosabb ügyekben **a végső döntés jogát fenntartotta magának.**

II. Mehmed Konstantinápoly elfoglalása (1453) után egyre inkább **magáévá tette a perzsa** és a **bizánci államvezetési modellt,** amelynek fókuszában **az uralkodó személyének isteni magasságokba való emelése** állt. Ennek a gondolatnak a jegyében építette fel az új kormányzati központként funkcionáló **Topkapi Szerájt,** amelynek belső udvara a szultán magánlakosztályának, külső udvara a központi államszervezetnek, így a „nagy dívánnak" is otthont adott. **II. Mehmed** a Birodalmi Tanáccsal való kapcsolatát is megváltoztatta. **A *dívánnak*** otthont adó tanácsterem **hátsó falára egy** vasrácsos, függönnyel elfedett **ablakot vágatott,** és így kedve szerint, láthatatlanul ellenőrizhette a testület munkáját. Ezzel egyidejűleg **megreformálta a szultáni kihallgatás szabályait:** meghatározta, kik járulhatnak eléje a *díván* tagjai közül hetente négy alkalommal jelentéstételre, illetve a döntések jóváhagyására, és ezeket a személyeket **már nem nyilvánosan,** hanem magánlakosztályának audenciatermében **fogadta.**

I. „Nagy" Szulejmán (1520–1566) tetézi be ezt a folyamatot azzal, hogy **a követeket** már nem állva, hanem díszes **trónuson ülve hallgatja,** és **az audiencián** elődeitől eltérően alig szólal meg, vagy végig **hallgat.** Az uralkodói magatartás ezirányú megváltozása a közönséges földi halandók felett álló „istencézárok" példáját idézi. **A „nagy dívánnak"** működése klasszikus időszakában **teljes jogú tagja** volt: a **szultán,** a ***nagyvezír*** (a szultán helyettese), a ***vezírek*** (a hadsereg parancsnokai; ami 3, 6, majd 9 *vezírt* jelentett), **a ruméliai és az anatóliai** *kádiaszker* (főhadbíró, aki a jogalkalmazás élén állt), **a ruméliai és az anatóliai *defterdár*** (a pénzügyek irányítója) és a ***nisándzsi*** (a főpecsétőr, a birodalmi kancellária vezetője). **Csak tanácskozási joggal** vett részt a ***kapudán pasa*** (a hadiflotta parancsnoka), a ***janicsár aga*** (a janicsár hadtest parancsnoka) és a **ruméliai *beglerbég*** (a birodalom kulcstartományának feje); utóbbiak csak akkor vettek részt az uralkodói tanács

ülésén, ha Konstantinápolyban voltak. A ***nisándzsi*** (főpecsétőr) **kancellárként** működve a „nagy díván" döntéseit **írásba foglalta,** valamint az iratokat (a szultán jóváhagyását követően) ellátta az uralkodó díszes monogramjával, és ezáltal **hitelesítette** azokat. Ezen felül megkívánták tőle, hogy vitás ügyekben **jogi véleményt** adjon. A *defterdárok* közül a **ruméliai** volt a **főszámvevő,** az **anatóliai** csak a saját területéért felelt. Minden pénzügyi év végén **zárszámadást** készítettek, és a többletet a szultán magánkincstárába kellett utalniuk. A *kádiaszkerek* (akik közül **a ruméliai** volt **a jelentősebb**) a hadsereg **főhadbírói** voltak, valamint **főfelügyeleti jogot gyakoroltak a *kádik* felett.** A díván elé kerülő peres **ügyekben jogi véleményt** terjesztettek elő. Hatáskörük révén **az egyházjogi hierarchia legjelentősebb személyei voltak** a *sejhüliszlám* színrelépéséig. **A *vezírek* a hadsereg ügyeit intézték.** A szultán személyes részvétele nélküli hadjáratokat *szerdári* (parancsnoki) rangban önállóan vezethették.

A nagy díván tanácskozását (a *padisah* távollétében) a ***nagyvezír*** vezette, aki **az uralkodó helyettesének,** a szultán után a legfontosabb állami tisztségviselőnek számított. A *nagyvezírek* a birodalom második embereként **az állami élet minden megnyilvánulását irányították,** felügyelték: kül- és belpolitikai ügyintézés; az igazságszolgáltatás vezetése; a hadjáratokban (a szultán jelenlétében is) a főparancsnoki tisztség betöltése. A *díván* a gyakorlatban úgy működött, hogy a dívántagoknak legfontosabb intézkedéseikben **meg kellett szerezniük egymás jóváhagyását.** Így az ülések alkalmával a tagok objektív módon is **valódi tanácskozásra** voltak szorítva, ezért az egyes méltóságviselők túlhatalma helyett **az erők kiegyensúlyozottsága** jellemezte a *díván* munkáját.

A nagy díván működésének alapvető jellegzetessége, hogy nem csupán nagy jelentőségű ügyekben döntött, hanem **egészen apró problémákban is eljárt.** Mivel a Birodalmi Tanács **bármely ügyet bármikor magához vonhatott,** és a társadalmi igazságosság megvalósításának elvárása alapján bármely panaszos közvetlenül a *dívánhoz* járulhatott, ezért **az ügyintézésnek** az a **racionálisan súlyozott modellje,** amely az abszolutista Európa közigazgatásában tagolt intézményrendszert eredményezett, **az Oszmán Birodalomban nem jöhetett létre.**

5. Az Oszmán Birodalom területi igazgatási modelljei

Az Oszmán Birodalom hatalmas, három kontinensre (Európa, Ázsia és Észak-Afrika) kiterjedő területet foglalt magában. Ezt a **sokféleséget** kellett a birodalmi közigazgatásnak **egységbe** foglalni. **A helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás mellett az egységesítés** volt **az oszmán közigazgatás kulcsgondolata.** Ezt a feladatot háromféle igazgatási modell alkalmazásával igyekeztek megoldani: a **közel-keleti és észak-afrikai arab országok,** a **vazallus államok,** valamint a **balkáni és kis-ázsiai területek** igazgatási szisztémájával.

A **közel-keleti** és **észak-afrikai arab országok** iszlám vallásúak voltak, így vallási és jogi problémák nem merültek fel, és irányítási rendszerben **egyensúlyt** teremtettek **a központi oszmán tisztviselők** és **a helyi mameluk (vagy mamlúk) előkelők között.** A tartományi vezetés **kulcspozícióit** a központ által szigorúan ellenőrzött **oszmán közigazgatási méltóságviselők birtokolták,** akik a tartományi haderőre és a várak katonaságára támaszkodva biztosították a szultán uralmát. A helyi **mameluk elit** – amely a szabad státuszú előkelőkből és a rabszolgahelyzetű katonaelemekből állt – **az igazgatás középső**

és alsó szintjein tagozódott be a szisztémába. Feladatuk a **termelés és az adózás megszervezése** volt. A gazdasági pozíciók birtoklása révén a helyi előkelők egyre növelték befolyásukat, és olyan sikeresen beépültek a rendszerbe, hogy **egy idő után a szandzsákbégek utánpótlása is köreikből** került ki. A „hódítók" és a „meghódítottak" között tehát megvolt a **társadalmi átjárhatóság,** és ez idővel **fordított asszimilációt** eredményezett: a 17. századtól kezdve valamennyi arab országban egyre több, valódi hatalmat jelentő közigazgatási pozíció betöltőjét **a helyi előkelők rétege** adta. Roppantul megkönnyítette ezen területeknek a birodalomba való integrálását az a tény, hogy ezek az országok **iszlám vallású országok voltak,** így vallási és jogi problémák nem merültek fel.

A pénzügyi igazgatás terén perzsa mintára **adóbérlői szisztémát** honosítottak meg. Az adóbérlők beszedték az állam jövedelmeit a tartományi kincstár számára, ahol a *defterdár* levonta belőle a terület igazgatási kiadásait, és a „maradékot" (amelynek minimális mértékét a központ által meghatározott évi adó rögzítette) elküldte az államkincstárnak. Ezzel a módszerrel **Konstantinápoly (Isztambul) nagy bevételekhez jutott,** aminek bizonyítéka, hogy idővel Egyiptom adta a birodalmi bevételek egyharmadát.

Az Oszmán Birodalom vazallusai közé **tartozott a Krími Tatár Kánság, Erdély, Havasföld** és **Moldva.** Mind a négy államnál a **vazallusi függés** tartozéka a **belpolitikai önállóság,** az ország vezetőjének **szabad választása,** amihez (természetesen) meg kellett szerezni **a Magas Porta jóváhagyását. Külpolitikai** akciót is **csak szultáni engedéllyel** indíthattak, és a birodalom hadjárataiban **segédcsapatokkal** kellett részt venniük. A tatár kánság kivételével **évi rendes adót** fizettek, és emellett **kötelező ajándékot** küldtek a *padisahnak.*

A **portai fennhatóság** elismerésének biztosítására az oszmánok **az államok déli védelmi vonalát katonailag megszállták,** így az ország belseje hadászatilag nyitva állt az esetleges büntetőhadjáratok előtt. Politikai szempontból rendkívül fontos volt az is, hogy (az Erdélyi Fejedelemség kivételével) a vazallus államok **fővárosaiba oszmán helyőrséget** küldtek. Előszeretettel alkalmazták az Isztambulba parancsolt **túszok** rendszerét, amivel sakkban tudták tartani az esetleges lázadni készülő fejedelmeket, kánokat. De a szultán uralmát erősítették a belviszályok során fellépő **trónkövetelők** is, akik akcióikkal csak konzerválták Konstantinápoly hatalmát.

Az *Oszmán eli* **törzsterületének** számított a **Balkán** és **Kis-Ázsia.** Az ezeken a területeken kialakított **társadalomszervezési megoldásokat** tarthatjuk **az Oszmán Birodalmat jellemző** (és azt az európai államoktól megkülönböztető) **ideáltípusnak,** amelyet az itt legtisztábban megvalósuló **tímárrendszer** és **a *vilajet-szandzsák-náhije*** közigazgatási modell jellemez. A két terület integrációja azonban eltért egymástól. **Kis-Ázsiában** a muszlim vallású lakosság és az anatóliai emírségek elitje számára a szeldzsuk állam helyébe lépő Oszmán Birodalom megjelenése csupán **uralomváltást** jelentett. E területek népességének **gazdasági és vallási érdeke is azonos** volt a hódítókkal, és mivel a birodalom kialakulásának kezdeti fázisában kerültek oszmán uralom alá, a gyors integrációt követően a kialakuló új állam legfontosabb hátországává léptek elő.

Az oszmánok a **Balkánon** egy **más vallású, más társadalmi és állami berendezkedésű, más jogrendszerrel és gazdálkodási kultúrával** bíró területtel kerültek szembe, és ezt a nehéz feladatot a következő eszközökkel valósították meg: a Balkán **katonai annektálásával** és a **tímárrendszer bevezetésével;** a **muszlim telepítéssel; a helyieknek az oszmán hadszervezetbe** való integrálásával; a **gazdaság birodalmi vérkeringéshez kapcsolásával;** a **polgári-katonai közigazgatás** kialakításával.

6. A javadalombirtokosi (tímár)rendszer

A középkori világ egyik központi kérdéscsoportja **a föld** birtoklása, **tulajdona** körül kristályosodott ki. **Európában** a középkor egészén végighúzódott a **földmagántulajdon** léte, amelyre alapozódott a nagybirtokos réteg gazdasági ereje, katonai és hatalmi súlya. Ezt az uralkodók legfeljebb korlátozni vagy ellensúlyozni tudták (a köznemességre vagy a polgárságra támaszkodva), de végleg megtörniük nem sikerült. Az **oszmán államban a földmagántulajdon csaknem teljesen hiányzik. Minden meghódított föld a szultáné** lett, aki ebből egyrészt a kincstár bevételeit gyarapította, másrészt (jó gazdaként) a tímárszisztémán keresztül a föld javadalmaiból biztosította a katonák, tisztviselők megélhetését. **Az állami (szultáni) földmonopólium és a magántulajdon gyakorlati hiánya** volt az a fundamentum, amelyre az oszmán uralkodók despotikus hatalma épült.

A tímárszisztéma jelentősége, hogy **az anyagi létalap hiányából eredő kiszolgáltatottságot rendszerbe szervezve** a nagyhatalommá válást, **a birodalmi expanziót** segítette, de amikor a hódítások leálltak, már a fejlődés gátjává vált. Mivel **a rendszer dinamikája a hódító háborúkra épült,** törvényszerűvé vált, hogy a határok megmerevedése magával hozta a szisztéma pozitív elemeinek elenyészését, és ettől kezdve változatlanságával konzerválta a birodalom apátiába süllyedését.

Tágabb értelemben a tímárszisztéma az egész oszmán szolgálati birtokrendszer elnevezése, amelybe minden birtokfajta beletartozik, **szűkebb értelemben** azonban **csak a legalacsonyabb fokozatú birtokkategóriát jelzi.** *Tímárt* bizonyos **(főleg katonai) érdemek szerzésével és feladatok ellátásával lehetett szerezni.** A tímárbirtokosnak nem volt tulajdonosi és jogi hatalma, nemességet és előnevet nem kapott, a járadékbehajtás módját szigorúan és részletesen előírt törvények szabályozták, és végső soron **birtokosi státusza a szultán kegyétől függött.** A *tímárt* **nem univerzálisan,** nem minden meghódított területen alkalmazták. Amennyiben a szultán a *tímár* bevezetése mellett döntött, akkor a meghódított területet egységnyi hozamú földekre osztották fel, amelyeket **„szablyának"** *(kilidzs)* neveztek el, és **egy katonát** értettek alatta. **A tartomány annyi *dirliket* ért, amennyi „szablyát" ki tudott állítani.**

A klasszikus javadalombirtokosi rendszerben **II. Bajazid (1481–1512)** törvénye rögzítette pontosan a jövedelemhatárokat, ennek alapján a birtokosok hadba vonulási kötelezettségeit és a birtokrendszerrel kapcsolatos katonai-közigazgatási szerkezetet.

A klasszikus tímárrendszer elemei a következők: mülk-, vakuf-, tímár-, ziámet- és hászbirtok. **A *mülk*** olyan **örökölhető magánbirtok,** amelynek jogosítottja a földet tulajdonosként bírja, de e tulajdonjog **nem örök időkre szólt,** mivel **a birtokost és utódait minden uralkodóváltás alkalmával meg kellett erősíteni birtokában.** Ezzel az uralkodói joggal II. Mehmed (1451–1481) élt, aki mintegy 20 ezer *mülköt* és *vakufot* vett vissza szultáni rendelkezési körbe, és ezeket a földeket tímárbirtokként szétosztotta a szpáhik közt. Akiknek meghagyta a mülkbirtokát, azokat katonai segédcsapat állítására kötelezte, valamint **pontosan meghatározta** azokat a területeket, amelyeket *mülkként* nem lehetett tulajdonba adni. **Vár** és **megerősített hely, város, bánya, jelentősebb kikötő, vámhely ebbe a tulajdonformába nem kerülhetett.** A 16. század elejére stabilizálódott a *mülk* aránya a földbirtokrendszerben: mindössze 5–10%-át tette ki az összföldterületnek, ennek alapján **a *mülk* nem volt meghatározó eleme a birtokállománynak.**

A *vakuf* olyan **vallási célokra adományozott alapítványi birtok,** amelynek hozamából mecseteket, iskolákat, ingyenkonyhákat, karavánszerájokat, derviskolostorokat építettek, továbbá fedezték az iszlám értelmiség képzését, a papok és dervisek megélhetését. A *vakuf* **mentesült az adókötelezettség alól,** és **örökös használatra** szólt. Az örökös használat joga miatt a mülkbirtokok urai sok esetben átminősítették birtokaikat *vakuffá* azért, hogy az adományt tevő és utódai megszerezzék a **vagyon kezelésének jogát,** és ezzel a bizonytalan sorsú *mülkből* átmentették legalább a jövedelmek egy részét, és azt családjuk számára örökletessé tudták tenni.

Az oszmán földbirtokrendszer legjellemzőbb eleme a **tímárbirtok,** amelyről az egész szisztéma is az elnevezését kapta. **A *tímár* szolgálati birtok tulajdonjog nélkül. A javadalmazott** személy nem földbirtokot **szerez,** hanem **járadékot, a földnek csak a jövedelmeit élvezhette.** II. Bajazid szabályozása alapján ***tímárnak* a 20 ezer *akcse* jövedelem alatti birtokot** tekintették. A rendszer **fő mozgatórugója a háborúban való érdemszerzés** volt.

Az adományt azonban **el is lehetett veszíteni.** Ha valaki fegyelmezetlen volt, könnyen kegyvesztetté vált, és először két évre, majd végleg elveszthette a *tímárt.* A járadékjogosultság tehát **végső soron a szultáni kegy függvénye,** és ez a bizonytalanság a rendszer központi eleme; ennek következménye az állandó expanzióra törekvés, **a birodalom terjeszkedési kényszere.** A szultáni törvénykezéssel kialakult tímárbirtokok fenti jogi helyzete a javadalombirtokosi rendszer **1832.** évi **felszámolásáig** állt fenn.

A *ziámet* a **20 ezer** *akcse* értékhatár **fölötti** birtok neve. A szisztémában a *hász* és a *tímár* között helyezkedett el, és jelentős jövedelemmel járó birtokfajtának számított. A jogosított köteles volt **személyesen hadba vonulni** és **minden 9 ezer** *akcse* **értéknövekedés után egy felszerelt lovaskatonát kiállítani.** A *ziámetre* vonatkozó jogi előírások megegyeztek az előzőekben ismertetett tímárbirtokéval. *Hásznak* a **100 ezer akcse** hozadék **feletti** szolgálati birtokot nevezték, amelynek másik fő jellemzője az volt, hogy **haszonélvezete** nem névre szólt, hanem bizonyos **méltóság viseléséhez kötődött** (például *beglerbégi* vagy *pasa-hász, szandzsákbégi hász, defterdári hász, janicsár aga hásza*). **A szultáni *hász* az uralkodó magánbirtoka** volt, és így a rendszeren belül is egyértelműen elkülönült, mivel a szultáni hászbirtokok nem tartoztak bele az általános közigazgatási struktúrába, hanem **közvetlen központi kezelés és irányítás alatt álltak.**

7. Az Oszmán Birodalom helyi igazgatása

A meghódított területeket az oszmánok **központi birodalmi irányítás** alá vonták. Ennek megvalósításaként **közigazgatási egységeket** alakítottak ki. A legnagyobb ilyen egység a ***vilajet*** volt, amelynek élén *beglerbégek* (későbbi nevükön ***pasák***) álltak. A *vilajeteken* belül *szandzsákokat* hoztak létre, amelyeket a *szandzsákbégek* vezettek, és a *szandzsákokat* továbbosztották *náhijékre.* Emellett a jogszolgáltatás számára **bírósági körzeteket** (úgynevezett *kazákat*), míg a **rendfenntartás** céljával *szubasilikeket* hoztak létre. A területi egységek kialakításánál a fókuszba a **katonai funkció** került, ahol az oszmán adminisztráció fő feladata a tartomány **megszállása, védelme,** a további hadjáratokhoz **felvonulási területként való biztosítása** lett. A *vilajeteken* belül a katonai szempontokra tekintettel **a legfontosabb várak körül hoztak létre szandzsákokat,** ahol a stratégiailag fontos erősségek a **szandzsákbégek székhelyei,** a területi egység központjai.

A *szandzsákokban* az **adószedés, jövedelembirtok-kezelés és a területi igazgatás** jobb áttekintése érdekében *náhijéket* hoztak létre. A náhijeterületek ügyintézését gyakran ugyanis a *szandzsák* központi hivatalaiban folytatták.

A katonai funkció elsődlegessége mellett az oszmán adminisztráció másik nagy feladata **a szolgálati birtokok felosztása,** folyamatos **ügykezelése,** valamint **az állami jövedelmek felmérése, beszedése** volt.

A tartományok élén álló ***beglerbégek* és *szandzsákbégek* kezében összpontosult a területük katonai és polgári hatalma.** A **tartományi hadak parancsnokaként** mozgósították és irányították a *vilajet,* illetve a *szandzsák* katonaságát, és **önállóan indíthattak hadjáratot.** A ***beglerbég*** a hadi érdemeket szerzett katonáinak évi 6 ezer *akcse* jövedelemhatárig terjedő **tímárbirtokot adományozhatott.** Az **ellenőrzési jogköre** keretében **felügyelte az állami pénzek beszedését** és **kezelését,** és **kontrollálta a helyi rendfenntartó erőket. Pallosjoggal** felruházva, igazságszolgáltatási funkcionáriusként a **halálos ítéletek végrehajtásával** is meg volt bízva.

A **rendfenntartás** feladata a *szubasikra* hárult, akik munkájukat meghatározott körzetekben, *szubasilikekben* végezték. A körzetükben lévő tímárbirtokosok rendbontása esetén **büntetéspénzt** róhattak ki, súlyosabb esetben **kétévi időtartamra felfüggeszthették** a vétkes *timariótát.* A *szubasik* feleltek **a jogerős bírósági ítéletek végrehajtásáért** is.

A **jogszolgáltatás** képviselője és egyben **a tartományi közigazgatás kulcsfigurája** a ***kádi.* Feladatköre sokrétű** (gyakorolt funkcióinak száma húsz feletti), így a peres ügyekben **bíráskodott, házassági** és **válási,** valamint **szerződéskötési** és **végrendelkezési ügyeket intézett,** továbbá **közjegyzői** feladatot is ellátott.

A *vilajetek* és *szandzsákok* **tisztviselőinek utánpótlása és hivatalbetöltésük rendje** is szigorú szabályozás alatt állt. Az alsó-, közép- és felsőfokú vallási iskolákat sikeres záróvizsgával elvégzettek nevét **hivatalos nyilvántartásba** vették. Mivel a nyilvántartottak létszáma mindig jóval meghaladta a betölthető álláshelyek számát, ezért előírták, hogy **a jelöltek a bejegyzés sorrendjében nyerjék el a tisztségeket, legfeljebb két év időtartamra.** A hivatali idő letelte után a „nagy díván" **várakozási állományba** helyezte őket. Egy-két év várakozás után került rájuk általában újból a sor, de a semmittevésre kárhoztatott idő alatt **jövedelemben nem részesültek.**

A tartományok közigazgatása központi mintára *dívánnal* rendelkezett, amelyben a **beglerbéget** a *vilajet* főkádija, a terület *defterdárja,* **a helyi kancellária vezetője,** valamint **néhány katonai parancsnok** segítette. A ***beglerbégi* tanács** a *vilajet* katonai és polgári ügyeit vitatta meg, döntéseket hozott, és a panasztevők ügyeinek intézésével látta el az igazságszolgáltatás helyi feladatát.

Az oszmán közigazgatásról megállapíthatjuk, hogy az adminisztráció hiába volt a klaszszikus, 16. századi aranykorában kifinomult, **mégsem állta a versenyt a nyugat-európai államok közigazgatásának** épp a „török évszázadban" megkezdett minőségi **átalakulásával.** A nyugat-európai közigazgatás **racionális** alapra épült, elemei közé tartozott (többek között) a **kiszámíthatóság,** a **kollegialitás,** a konkrétan körülírt **hatáskörök és illetékességek,** a szakmai **iskolázottság,** a **meghatározott fizetés.** Az Oszmán Birodalomban ezzel szemben a **kiszámíthatatlanság,** a világosan megszabott és tárgyilag rögzített hatáskörök és illetékességek helyett **a központ által adott megbízatások és felhatalmazások egymás közti konkurenciaharca** a jellemző, és mindezt betetőzte a valamennyi szinten meglévő **nagy fokú korrupció.** Az oszmán helyi közigazgatás működésének rendező elve az, hogy

a helyi hivataloknak **a megmerevedett ügyintézési gyakorlat szigorú keretei között minden meg volt engedve, ami a központ által meghatározott politikai és katonai célokkal nem ellenkezett.**

A rendszer megújításának, átalakításának „alulról" jövő kezdeményezéseit rendre elfojtották. A szervezet működésében **mindenfajta változtatást csakis a központ kezdeményezhetett.** Ez a szisztéma akkor működött jól, ha az irányítás csúcsán jó képességű személyek álltak, vagyis **nem az intézményen, hanem az azt irányító személy minőségén múlt a rendszer hatékonysága.** Amennyiben gyenge képességű személy kezébe került a központi irányítás, a birodalom működésében súlyos zavarok keletkeztek. Ez a *padisahok* rendkívüli hatalmának súlyos árnyoldala, amelynek csak melegágya lett a szeráj és az ortodox vallásjogi képviselők befolyásának említett térhódítása a szultáni hatalomgyakorlásban. Mindez együttesen azt eredményezte, hogy az Oszmán Birodalom a 17. század végére mozdulatlanságba dermedve került ki Európa újkori történelmének formáló tényezői közül. Az oszmán állam működésének tanulsága az is, hogy **az állami erőforrásoktól független erős középosztály hiányában nem lehet a tartós fenntartható társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés útját járni.**

Irodalomjegyzék

FODOR Pál (1981): *A janicsárok törvényei.* Budapest, Körösi Csoma Társaság.

FODOR Pál (2001): *A szultán és az aranyalma.* Budapest, Balassi.

GENERÁL Tibor (1987): *Allah serege.* Budapest, Zrínyi.

GOFFMAN, Daniel (2002): *The Ottoman Empire and Early Modern Europe.* Cambridge, Cambrige University Press.

HEGYI Klára (1982): *Egy világbirodalom végvidékén.* Budapest, Gondolat.

HEGYI Klára (1995): *Török berendezkedés Magyarországon.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

HEGYI Klára – ZIMÁNYI Vera (1986): *Az Oszmán Birodalom Európában.* Budapest, Corvina.

IMBER, Colin (2002): *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power.* New York, Palgrave Macmillan.

INALCIK, Halil (1973): *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600.* London, Weidenfeld & Nicolson.

JANY János (2006): *Klasszikus iszlám jog.* Budapest, Gondolat.

KÁLDY-NAGY Gyula (1974): *Szulejmán.* Budapest, Gondolat.

KISTELEKI Károly – LÖVÉTEI István – NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin – POMOGYI László – RÁCZ Lajos (1998): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Ókor – feudális kor.* Budapest, HVG-Orac.

LEWIS, Bernard (1981): *Isztambul és az oszmán civilizáció.* Dobrás Zsófia ford. Budapest, Gondolat.

LEWIS, Bernard (2004): *Az iszlám válsága.* Tomori Gábor ford. Budapest, Európa.

LYBYER, Albert Howe (1913): *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent.* Cambridge, Harvard University Press.

MACHIAVELLI, Niccolò (1987): *A fejedelem.* Lutter Éva ford. Budapest, Kossuth.

PARRY, V. J. – INALCIK, H. – KURAT, H. N. – BROMLEY, J. S. (1976): *A History of The Ottoman Empire to 1730.* Cambridge, Cambridge University Press.

ROSTOVÁNYI Zsolt (2004): *Az iszlám világ és a Nyugat.* Budapest, Corvina.

RUNCIMAN, Steven (2000): *Konstantinápoly eleste 1453.* Bánki Vera ford. Budapest, Osiris.

XIV. fejezet

A középkori Oroszország kormányzata

Kisteleki Károly

1. A Kijevi Rusz időszakától a mongol uralomig

Kelet-Európa népességei közül kiemelkednek a szlávok, akik a térség domináns etnikumává váltak a századok folyamán, **őshazájuk** a Balti-tenger és a Kárpátok, valamint az Elba és a Dnyeper folyó között terült el, és innen rajzottak ki a Kr. u. 6–7. század során több irányba. A „szláv népvándorlás" következtében a Cseh-medence és a Keleti-Alpok közti területen telepedtek le a nyugati szlávok, míg a keleti szlávok az Urálig terjedő területekre vándoroltak. A 9. században a skandináv és baltikumi térségből a hajózható folyókon déli irányba terjeszkedve megjelentek a térségben a *vikingek* fegyveres csoportjai, akiket itt *varégeknek* hívtak. A későbbi orosz nép domináns etnikuma a keleti szláv és az abba beolvadt viking-varég népesség volt.

A Bizánci Birodalom elleni zsákmányszerző hadjáratok következtében törzsi fejedelemségek szerveződtek, főként Kijev és Novgorod körül. A tradíció szerint ezek közül **Oleg** fejedelem emelkedett ki, aki **az első uralkodói dinasztia, a Rurikok** tagja volt. A dinasztiának nevet adó legendás *Rurik* (830 k. – 879 k.) az orosz őskrónikában jelenik meg, és a kíséretéhez tartozó Oleg tőle vette át a hatalmat. **Oleg** (882–912) Novgorodból a Dnyeperen lehajózva 882-ben meghódította Kijevet. Az őskrónika e leírásával szemben az újabb kutatások Oleg fellépését nem az államszervezés kezdetének, hanem csupán területe kitágításának, a törzsszövetségi keretek bővítésének tartják.

A tényleges integráció megteremtője Vlagyimir (978–1015) fejedelem, **akinek uralkodása alatt megszerveződik a Kijevi Rusz.** A Rusz területe ekkor észak–déli irányban a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedt, nyugati irányban rögzült a keleti és nyugati szlávok közti határvonal, míg a szlávok továbbterjeszkedtek keleti, északkeleti irányba, és a 9. század második felétől így népesedtek be a Moszkva körüli területek (Vlagyimir, Rosztov, Szuzdal). A **fejedelem** uralma Vlagyimir fejedelemig csak az **adóztatásban** és a **közös hadjáratok** lebonyolításában mutatkozott meg, viszont **Vlagyimir** a létrejövő **Kijevi Ruszt** azzal szilárdította meg, hogy **988-ban felvette az ortodox kereszténységet,** és feleségül vette a bizánci császár egyik leányát.

A Kijevi Rusz lakói **önmagukat *russzkijnak* nevezték** – amely itt a Ruszhoz való tartozást jelentette, nem *orosz* jelentéssel bírt, ahogy a mai orosz nyelvben, és már így jelentek meg a szomszéd államok 11–12**.** századi szóhasználatában is. A Ruszt alkotó

etnikumok (keleti szlávok, viking-varégok, baltiak, finnugorok, törökök) közül **a szlávok váltak a többi népcsoportok asszimiláló tényezőjévé,** de ennek a folyamatnak a során ők is differenciálódtak. A Kijevi Rusz a 13. század közepére már magában foglalta azt a népességet, amelyből az említett differenciálódás eredményeképpen megszületett **a ma ismert három keleti szláv nép:** a nagyorosz vagy **orosz,** a kisorosz vagy **ukrán,** valamint a fehérorosz vagy **belarusz.**

Vlagyimir halála után fia, **Bölcs Jaroszláv (1019–1054)** lépett trónra – immáron egyeduralkodóként. Uralkodása a Kijevi Rusz virágkora, mivel **kiadta az első orosz törvénykönyvet** *(Russzkaja pravda),* kialakította a Rusz különálló egyházszervezetét, élén a nem görög származású metropolitával, bár a kijevi metropólia a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alatt maradt, azaz nem volt önálló. Jaroszláv dinasztikus kapcsolatba került Európa uralkodóházaival is. Az utolsó jelentős nagyfejedelem Jaroszláv unokája, **Vlagyimir Monomah (1113–1125)** volt, akinek halála után a nagyfejedelmi cím egyre inkább névlegessé vált, és **a Kijevi Rusz fokozatosan részfejedelemségekre oszlott,** hogy aztán **a 13. század elejére végképp felbomoljon.**

A Rusz egykori területén lévő részfejedelemségek urai, a *knyázok* minden formális kapcsolatot megszakítottak a korábbi központtal, Kijevvel. Az egymás közti háborúskodás miatt szétforgácsolva, eleve esélytelenül szálltak szembe a mongolokkal, akik az orosz területeket két hadjáratban (1223, 1237–1240) elfoglalták, és ezzel beköszöntött az orosz történelemben **a mongol uralom időszaka.**

2. A Kijevi Rusz kormányzata

A főhatalom betöltéséhez szükséges legitimáció nem a koronázás volt, hanem az úgynevezett **intronizáció,** azaz **„trónra ültetés”.** A nagyfejedelemnél kisebb fejedelmek a kijevi uralkodótól nyerték el hatalmukat, vagy a helyiek hívták be, illetve választották meg őket.

A trónöröklési rend a Kijevi Ruszban a **szeniorátus** *(sztarsinsztvo)* elvén alapult: az elhunyt uralkodót a trónon nemzetsége legidősebbje követte. Mindenkit megilletett a fejedelmi cím, akinek atyja is az volt. Ez jogot teremtett a fejedelmi leszármazónak a nagyfejedelmi cím esetleges elnyeréséhez, de a **dinasztiát illető javakból is részesülhetett.** Ez a részesedés volt a *voloszty,* amely **az egy területről befolyt jövedelmek átengedését** jelentette. **A *voloszty* tehát nem fejedelemség, de nem is birtok,** hasonló a későbbi orosz pomesztyebirtokhoz, a bizánci *próniához,* illetve az oszmánok *tímárjához.* A fejedelemségek területét több *volosztyra* osztották fel, illetve fennállt ennek a felosztásnak a lehetősége. A *voloszty* nem állandó, hanem **ideiglenes jellegű:** aki a szeniorátus rendje szerint a *voloszty* birtoklója felett állt, az bármikor rendelkezhetett a *volosztyról.* Azok a fejedelemfiak, akik *volosztty*al bírtak, rendelkeztek más saját jövedelemmel is, és ebből **önálló kíséretet** *(druzsina)* és fejedelmi egzisztenciát tartottak fenn. A helyzet bonyolultságára vall, hogy a *volosztyot* nem automatikusan kapták a dinasztiatagok, és akinek ilyet nem sikerült szereznie, az kihullott a fejedelmi család számontartott tagjai közül, *knyazizgojjá* vált. Az ilyen személy származása ellenére csak druzsinatag lehetett.

A szeniorátus elvét azonban a gyakorlatban nem alkalmazták következetesen, ezért az öröklési sorrend tisztázhatatlanságából fakadó viszályok elsimításának célzatával a Kijevi Rusz fejedelmei **az 1097-es ljubecsi fejedelmi gyűlésen megalkották az *otcsina***

elvét (atyai birtok elve), amely az első írott dinasztikus öröklési szabálya a Rusznak. Ez azt jelentette, hogy **annak a földnek a birtoklása, amelyen az apa uralkodott, mindig a fiára száll.** Fejedelemség, de főképp a nagyfejedelemség nem lehetett *otcsina.* Ezt a tilalmat azonban nem sokáig tartották meg, és párhuzamosan alkalmazták a szeniorátus elvével. Az ebből fakadó újabb viszályok egyenesen vezettek a Kijevi Rusz bomlásához, a részfejedelemségek megjelenéséhez. **Részfejedelemség** akkor jött létre, amikor a terület elszakadt Kijevtől, és a nagyfejedelem már nem tudta ott akaratát érvényesíteni. A mongol betörés küszöbén a szétdaraboltság teljessé vált, és a Rusz politikai szervezete felbomlott.

A fejedelem katonai, bírói és szakrális ügyekben bírt döntési joggal. **Jogköre** kiterjedt a **hadvezetésre, a háború és béke kérdésében való döntésre, véleménynyilvánításra vallási kérdésekben,** és ő volt **az igazságszolgáltatás letéteményese** is.

A fejedelmek kiválását a törzsi, nemzetségi előkelők közül a **kíséret** *(druzsina)* segítette elő. A fejedelmet a kíséretének elsősorban **fegyveres szolgálata** fejében **gondoskodási kötelezettség** terhelte a kíséret tagjaival szemben (élelmezés, ruházat, fegyver). A kíséreten belül kialakult egy hierarchia, amely két részből állt: a **felső** (idősebb) és az **alsó** (ifjabb) *druzsina.* A **felső** vagy **idősebb druzsinatagok** alkották a fejedelem tanácskozó szervét, a *dumát.* Ebbe később az **egyházi vezetők** is beletartoztak, és a tanácskozásokon részt vettek a katonai alapon szervezett **városok képviselői** is.

A **felső** vagy **idősebb** *druzsinából* – amely gyorsan bomlásnak indult – váltak ki a ***bojárok*** (a szláv *boj,* azaz 'harc' szóból alakult ki, eredeti jelentése 'harcos'), akik **igazgatási** (például *voloszty* igazgatása, helytartói működés) és **katonai** (például sereg toborzása, seregrész vezetése) **pozíciókat töltöttek be.** A *bojárok* köréből a 12–13. század fordulóján kialakult egy **földbirtokos réteg,** de a *druzsinával* való kapcsolatuk teljesen csak a 13. század végére szűnt meg. Az **alsó** vagy **ifjabb *druzsina*** lassú folyamat által alakult át a **fejedelem udvartartásává,** ami átnyúlt már a részfejedelemségek időszakába is.

A törzsi-nemzetségi szervezetben a legfőbb döntő szerv **a törzs szabad tagjainak** a **gyűlése;** a keleti szláv törzseknél e gyűlés elnevezése *vecse* volt, amelynek a Kijevi Rusz területén a 11–13. században általános a működése. A *vecsét* ad hoc jelleggel hívták össze, és azon nemcsak a szűkebb értelemben vett városi közösség vett részt, hanem az ahhoz tartozó körzet, *voloszty* lakossága is. A *vecse* **személyi körébe** nem tartozott bele minden ember, hanem – a korszakra általánosan jellemzően – **csak a jogilag nyilvántartott népesség:** *knyázok,* papok, *bojárok,* kereskedők, teljes jogú vidéki lakosok, önálló szabad családfők.

A forrásokban a *vecse* **a városokban működő testületként** jelenik meg, amely **véleményt nyilvánít** háború és béke kérdésében, a fejedelmet támogatja politikailag, de néha fegyveresen is, illetve a trónra meghívott fejedelemnek feltételeket szab. Viszont soha **nem nyilvánított véleményt** jogi, igazságszolgáltatási, gazdasági és adminisztratív ügyekben (például *voloszty* nagysága).

A **novgorodi *vecse,*** miután uralkodó fejedelmét elkergette, **1136-tól maga döntött a fejedelem személyéről,** aki **a közhatalmat gyakorló *vecsének* alávetett első tisztviselővé vált.** A fejedelmek ezután megállapodást *(rjad)* kötöttek Novgoroddal, amelyben valójában lemondtak a város és a hozzá tartozó körzet belső életének befolyásolásáról. Ezzel gyakorlatilag **Novgorod városköztársasággá alakult át,** amelynek igazgatási rendszere hasonlóságot mutat a korszak nagy kereskedővárosainak (például Velence, Raguza) belső szervezetével.

3. Az orosz központosított állam története Nagy Péterig

A **mongol uralom** időszakában **három nagyobb régiót** különböztet meg a szakirodalom: a **Halics–Volhínia,** a **Novgorod** és a **Vlagyimir–Szuzdal–Moszkva** régiót. **Halics–Volhínia** már 1199-től önállósodott Kijevtől, de a mongol támadást követően már nem tudott megerősödni. 1264-től kezdődően egyre csökkenő önállósággal ütközőterület lett a mongolok, a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség között, egészen az 1386-os lengyel–litván perszonálunióig így maradt, amikor önállósága a két ország közti határok végleges rögzülésével megszűnt.

Novgorod a legősibb orosz város, a krónikákban már 859-ben feltűnik a viking-varégok fontos kereskedőhelyeként. A 10. század közepén már fontos politikai központnak számított, amely pozíciót jelentősen erősítette, hogy a 12. században a város az ortodox egyház központja, érsekségi székhely lett. **1136-ban** a novgorodiak elkergették a fejedelmüket, és **létrejött a Novgorodi Köztársaság.** A mongolok elkerülték a várost az azt körülvevő mocsarak miatt, így a városállam viszonylag háborítatlanul terjeszkedett a Baltikumtól egészen az Urál északi részéig. A 13. századtól **Novgorod a Hanza-szövetség része** lett 1494-ig, és **önállósága 1478-ban szűnt meg,** amikor III. Iván annektálta a városállamot.

A **Vlagyimir–Szuzdal–Moszkva régióból Moszkva** a 13. század végén kezdte meg kiemelkedését, amikor önálló *volosztyá* vált. Részfejedelemséggé és valódi politikai központtá **Iván Kalita** (1325–1341) fejedelem idején lett, aki a tatár kántól megszerezte, és családjában meg is tartotta a **nagyfejedelmi címet,** és ezen túl **jogot nyert a kántól a többi fejedelemség adójának beszedésére, így** Moszkva gazdaságilag is megerősödött. **Jelentősége tovább nőtt, amikor 1328-ban az új metropolita a várost választotta székhelyének.** Majd ideológiai téren erősödött presztízse, amikor **Dmitrij Donszkoj nagyfejedelem 1380-ban a kulikovói csatában legyőzte a mongolokat.**

II. Vaszilij (1425–1462) az ortodoxia őreként lépett fel, amikor a nyugati és a keleti egyház között az 1439-es firenzei zsinaton megkötött uniót Moszkva nem ismerte el, és a Firenzéből hazatérő Izidor metropolitát a moszkvai fejedelem bebörtönözte, majd szökni engedte orosz földről. II. Vaszilij az unióból adódó ellentét miatt úgy oldotta meg Izidor utódlását, hogy – az évszázados hagyománnyal szakítva – **a konstantinápolyi pátriárka jóváhagyása nélkül állíttatott az orosz püspökök zsinatával metropolitát.** Így **1448-ban az orosz ortodox egyház** már ***de facto autokefál (önálló fejű)*** **lett.**

III. Iván (1462–1505) uralkodása a kezdete annak a folyamatnak, amely alatt a Moszkvai Nagyfejedelemségből **moszkvai Oroszország** (Moszkóvia) válik. III. Iván sorban kiiktatta Moszkva vetélytársait; elsőként **Novgorodot 1478-ban.** A novgorodi területek bekebelezésével hatalmas földek kerültek a birtokába, és ezekre alapozva alakította ki a **pomesztyerendszert. 1485-ben** elfoglalta legrégebbi riválisát, **Tvert,** és ekkor már a legtöbb északkeleti orosz fejedelemség Moszkva fennhatósága alá tartozott.

III. Iván dinasztikus kapcsolatba lépett a bizánci császári családdal: **1472-ben elvette feleségül XI. Konstantin bizánci császár unokahúgát, Szophia (Zóé) Palaiologinát.** A házasság nagy tekintélyt kölcsönzött Ivánnak, mivel a bizánci császári család politikai támogatását biztosította számára. Az uralkodó ekkor vette bele a címerébe a kétfejű sast, Szophia családjának pecsétjét utánozva (amelyet a mai orosz címer is használ).

IV. (Rettegett) Iván (1533–1584) 1533-ban még nagyfejedelemként lépett trónra, és kiskorúsága alatt a *bojárok* kezében volt a hatalom. Nagykorúvá válásakor, **1547-ben**

felvette a cári címet. IV. Iván megreformálta a közigazgatást, új törvénykönyvet adott ki (1550: II. Szugyebnyik), és a Balti-tenger felé akart utat törni Moszkvának. 1558-ban Litvánia ellen indított háborút, és a 24 évig tartó **livóniai háború** végül Oroszország vereségével végződött.

IV. Iván hírhedt intézményévé vált az *opricsnyina* **(1564–1572). A Moszkva körüli földeket a cár közvetlen irányítása által kormányzott területnek nyilvánította,** ezeket a területeket nevezték *opricsnyinának.* Innen minden általa gyanúsnak ítélt előkelőt eltávolítottak, birtokukat elvették, esetleg az ország távoli, „egyéb" területein *(zemscsina)* adtak helyébe más birtokot. Az opricsnyinabirtokokat a cár a kisnemesek *(dvorjánok)* köréből választott saját harcos hívei közt *(opricsnyikok)* osztotta ki, akikre támaszkodva a *bojárok* ellen fordult. Az *opricsnyina* sokszor terrorisztikus alkalmazásával a cár megerősítette hatalmát, de 1572-ben az uralkodó megszüntette.

A livóniai háború és az opricsnyina kivéreztette Oroszországot: IV. Iván 1584-ben bekövetkezett halála után kaotikus állapotban lévő ország maradt fiára, I. Fjodorra. A Fjodort követő másfél évtized, az álcároktól hemzsegő úgynevezett **„zavaros idők"** (*szmuta,* 1598–1613) voltak.

Oroszország **a Romanov-dinasztia trónra kerülésével (1613)** lépett a 17. századba, akiknek az uralkodása idején ismét kiújultak a lengyel háborúk. Lengyelország elismerte ugyan az 1634-ben kötött békében Mihály cárt uralkodónak, de megtartott több orosz várost, köztük Szmolenszket. A háborúskodás menetében új fordulatnak számított a kozákok felkelése **Bohdan Hmelnickij** vezetésével, amelynek folyamán **a tanács** *(rada)* **1654-ben kimondta** a Lengyelországtól való elszakadást, és **Ukrajna** (amely nem azonos a mai Ukrajnával) **orosz protektorátus alá vételét.** A háború befejeztével (1667) Lengyelország átengedte Oroszországnak Szmolenszket, Belarusz egy részét, a Dnyeper bal partján lévő ukrán földeket, valamint Kijevet és környékét.

Szibériába a kozák csapatok saját kezdeményezésükből hatoltak be, és néhány évtized alatt az Ohotszki-tengerig terjesztették ki a cár uralmi területét. A szibériai térségbe a várok elítélteket, lázadó elemeket száműztek, hisz végtelen pusztáival jól megfelelt erre a célra. A ritkán lakott területeket lassan földművelő lakossággal népesítették be, és Szibéria végérvényes betagozódásával **az Orosz Cárság eurázsiai birodalommá vált.**

4. Az orosz központosított állam kormányzati mintái és intézményei

Az orosz területeket meghódító mongolok a fejedelemségeket nem számolták fel, hanem **függő viszonyt** alakítottak ki velük. Ennek részeként Batu kán és utóda az orosz fejedelemektől **adót szedett.** Csak annak az uralmát ismerték el, aki az Arany Horda székvárosába utazott, a kánnak hódolt, és tőle elismerő levelet, úgynevezett *jarlikot* kapott. Fontosabb orosz városokba a mongol kánok **kormányzókat** rendeltek, a népet adókkal sarcolták, portyázó csapataikkal rabszolgákat szedtek.

Az orosz földeket saját jogara alatt egyesítő moszkvai nagyfejedelem **utoljára 1431-ben fordult** trónöröklési ügyben a kánhoz. A 15. század közepétől **Moszkva már nem fizetett adót a mongoloknak,** így **1462-től** kezdve **megszűnt Moszkva mongol függése.**

IV. (Rettegett) Iván több évi háborúskodás után **elfoglalta a Volga menti tatár kánságot** (Kazánt 1552-ben, Asztrahánt 1556-ban), majd a **Szibériai Kánságot** 1582-ben.

E hódítások után az orosz területeket uraló Arany Hordából csak a Krími Tatár Kánság tartotta meg önállóságát. A **Krími Kánság** 1475-ben az Oszmán Birodalomtól függő hatalom lett, végül **1783-ban II. Katalin cárnő annektálta** az addig az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt álló területet.

A hosszú ideig tartó mongol uralom nem maradt hatás nélkül az oroszokra, és a **mongoloktól átvett mintákat** a következőkben összegezhetjük:

- a hatalomfelfogás és -gyakorlás módja, amely alapján a meghódított népeket és területeket az uralkodó sajátjának tekinti;
- az adószedés (előtte népességösszeírás!) módszerének, adónemeknek az átvétele;
- a hadsereg szervezeti felépítése, fegyverzete, öltözéke;
- az igazságszolgáltatásban alkalmazott szigorú büntetések (halál, testi fenyítés, kínvallatás);
- az igazgatásban a területeket kormányzó megbízottak rendszere (helytartói jogkörök).

A másik jelentős **mintaadó a Bizánci Birodalom** volt. Konstantinápoly oszmánok általi 1453-as elfoglalása után a moszkvai Oroszországban III. Iván 1497-es pecsétjén megjelent a bizánci kétfejű sas, az uralkodó magát cárnak kezdte nevezni (bár hivatalosan csak IV. Iván vette fel ezt a címet 1547-ben, akit ekkor cárrá koronáztak). A moszkvai uralkodó a már 1448-tól *de facto autokefál* **egyház** (1589-ben a moszkvai metropolita pátriárkai rangot kapott a konstantinápolyi pátriárkától, ekkor lett *de iure autokefál* az orosz egyház) vezetőjeként az ortodoxia egyetlen igaz védelmezőjének tartotta magát.

Az *autokefál* egyház jellemzői:

- saját egyházfővel rendelkezik;
- hierarchiája független minden más egyház hierarchiájától;
- független egyházi bíráskodás és törvényhozás;
- külön helyi szokások és szertartások joga.

A különböző rangú nemesi csoportok közül már a 15. század folyamán mind nagyobb jelentőségre tett szert az úgynevezett **szolgáló népek csoportja,** amely elsősorban az alacsonyabb rangú nemesség tagjai közül, az úgynevezett szabad szolgák, udvari szolgák, „bojárfiak" soraiból alakult ki. Ezeket általában *dvorjanoknak (udvari nemes)* nevezték. Rendszeressé vált, hogy a **hivatali és főként katonai szolgálatukért** a moszkvai nagyfejedelem, majd a cár **földadománnyal** díjazta őket. A **pomesztyeadomány a katonai szolgálat fejében kapott föld használati jogát** jelentette, de **a földtulajdon továbbra is az uralkodót illette.** Az általában nem nagy kiterjedésű szolgálati birtokot adott esetben vissza lehetett venni használójától. A katonai szolgálat fejében juttatott pomesztyeadomány tartozéka volt a parasztlakosság is, a maga robot- és terményszolgáltatásaival. Mindez a jogintézmény nagy hasonlóságokat mutat a Kijevi Ruszban alkalmazott *volosztyal,* a bizánci *próniával* és az oszmán tímárbirtokkal.

A **bizánci minta** legfőbb elemei a következők:

- az uralkodó hatalma közvetlenül isteni eredetű, hatalmát sem területi, sem testületi immunitások nem korlátozzák;
- az ortodox vallás és egyházszervezet;

- Konstantinápoly elfoglalása után a moszkvai Oroszország használni kezdi a bizánci császár címeit, az uralkodóját 1547-től cárnak (a császár szláv változata), autokrátornak (egyeduralkodónak) nevezik;
- a bizánci katonai szolgálati birtokhoz, a próniához hasonló a pomesztyebirtok.

4.1. Trónöröklési rend

A **Kijevi Ruszban** az *otcsina* elve és a szeniorátus keveredése határozta meg a **trónbetöltés gyakorlatát,** majd a mongol uralom időszakában a trónöröklés érvényességi kelléke volt a kán *jarlikja.* **A Moszkvai Nagyfejedelemség időszakában** II. Vaszilij uralkodásának végére (1462) alapelv lett, hogy **a nagyfejedelmi cím apáról fiúra száll,** és ebben **kizárólag a nagyfejedelem jogosult dönteni.** A trónöröklésről rendelkező 16. századi formula úgy hangzott, hogy az uralkodó utódját „megáldotta és végrendeletben kijelölte". Ennek alapján **az uralkodó semmi és senki által nem befolyásolható, kizárólagos döntési joga a trón betöltéséről való rendelkezés.** A 17. században ezen annyi – hangsúlyozottan eljárási – változás történt, hogy **a cár még életében bemutatta utódját mint leendő uralkodót.**

4.2. Duma

A 15. században kialakult a **bojár duma** intézménye, amely a nagyfejedelem állandó tanácsaként működött. A ***bojár duma*** (*bojarszka duma,* bár a kifejezés sehol sem szerepel a korabeli orosz forrásokban, a 19. századi történettudomány alakította ki e terminust) megítélésével kapcsolatban a szakirodalomban két markáns nézet különül el. Az egyik szerint a *duma* **az arisztokráciát képviselő és a cárt korlátozó intézmény volt,** a politikai és jogi döntéshozatal kikerülhetetlen eleme. A másik álláspont azt hangsúlyozza, hogy a *duma* **nem döntéshozó,** hanem **csak tanácsadó** szervként funkcionált (a *duma* szó legfontosabb jelentése: 'tanács, tanácsadás, tanácskozás'), ezért nem valós a *duma* egyfajta „alkotmányos" szerepben való bemutatása. A *duma* működése azt mutatja, hogy **a cára tanácsosai gyűlésének véleményét saját tetszése, igénye szerint kérte csak ki, akik a szolgálat általános elve alapján kötelesek voltak tanácsokkal ellátni uralkodójukat.** Vagyis **a *duma* önálló jogokkal nem bírt,** de az uralkodótól érkező kérdésekben **köteles volt véleményt nyilvánítani.** A tanácskozás résztvevői így nem független, hanem nagyon is a cártól függő elitnek tekinthetők, ezért a *duma* az erősen személyes jellegű kormányzat egyik kormányzási mechanizmusának tekinthető.

4.3. A mesztnyicsesztvorendszer és a területi igazgatás

III. Iván kezébe vette és kialakította **a hivatali és katonai pozíciók betöltését szabályozó rendet,** amelyet *mesztnyicsesztvónak* hívtak. A tisztségekre előkelő származás szerint osztották be a nemeseket oly módon – és ez **volt a rendszer működési elve** –, hogy **minél régebben állt egy nemzetség az uralkodó szolgálatában, annál fontosabb pozíciót kapott.**

A mesztnyicsesztvorendszerrel **kiiktatódott annak a lehetősége,** hogy az előkelők saját érdekeik képviselete érdekében **rendekké szerveződjenek** az uralkodóval szemben, mint ahogy ez történt Nyugat- és Kelet-Közép-Európában. Oroszországban ugyanis **a *bojárok*** saját nemzetségük tagjait igyekeztek minél magasabb pozícióba juttatni, és **közös érdekérvényesítés helyett csak a családi-nemzetségi pozícióik erősítésével foglalkoztak.** Ezzel viszont az uralkodóhoz kötötték magukat, és az uralkodó kegyének hajszolása működtette a rendszert.

A **területi igazgatás** tekintetében a Romanovok trónra kerülésével azonban a polgári és katonai igazgatási feladatokat ellátó **katonai kormányzó** *(vojevoda)* lett a legfontosabb eleme az államigazgatásnak. Az alapvetően katonai és igazgatási feladatokat ellátó **városok igazgatása a kormányzók kezében volt,** viszont a városokat nem külön, hanem a rendelkezési körükben lévő igazgatási területtel **együtt** kezelték. **A város** tehát **nem különült el jogilag a vidéktől.** Viszont megállapítható, hogy **a helyi igazgatás** is **elkezdte a hivatásos bürokrácia jeleit mutatni:** az írott jog alkalmazása és az írásbeli dokumentáció erősödött.

A helyi igazgatást végzők tisztségüket a 14. század végétől érvényben lévő úgynevezett **„táplálási rendszer"** *(kormlenyije)* alapján szerzett illetmények fejében látták el, vagyis annyit szedtek ki a lakosságból, amennyit tudtak.

4.4. Prikázok

Az 1580-as évektől kezdve az orosz központi kormányzat **legfőbb szerveit** egészen Nagy Péterig *prikázoknak* **nevezték.** A **különböző igazgatási ágakra külön-külön prikáz létesült,** amelyek száma korszakonként különböző volt. Közülük **három** emelkedik ki jelentőségével: a **hadügyi,** a **külügyi** és a **szolgálati** *(pomesztye)* **birtokok ügyeit intéző** *prikáz,* amelyek élén nem *bojárok,* hanem a hivatali apparátusból kiemelt vezetők álltak (a többi *prikázt* főleg *bojárok* vezették).

E kormányszékek már az újkori közigazgatás jellemzőivel rendelkeztek: **meghatározott éves költségvetés,** amelynek szerves része **a hivatalnokok cártól kapott fizetése**, **részletes működési szabályzat,** amely még a **munkaidőre** is kitért (1680-ig 12 óra, ezt követően 10 óra), valamint **hierarchikus irányítási struktúra.** Utóbbi alapján **a prikázok vezetője** egy vagy több úgynevezett **bíró** volt, akik alatt a hierarchiában az **egyes osztályok vezetői** álltak, akik alatt **írnokok** és **gyakornokok** szolgáltak. Hatáskör tekintetében átfedések, a funkcionális és területi elvek keveredése jellemző a *prikázokra.* Magát a hivatali pozíciót – ellentétben a nyugat-európai gyakorlattal – nem lehetett örökölni és adni-venni, és **nem kellett szakmai ismeret** sem a betöltéshez. Viszont **a hivatali rangot és a javadalmazást bármikor megvonhatták a hivatalnoktól,** így egy orosz kormányszéken dolgozó személy jóval kiszolgáltatottabb pozícióban volt nyugat-európai kollégájánál. A *prikázok* útján való igazgatás fokozatosan megszüntette a „táplálási rendszer" útján javadalmazott, alapvetően *bojár* dominanciájú kormányzati modellt, és jobban, hatékonyabban szolgálta a központi hatalom céljait is a korszerű bürokrácia egyes elemeinek alkalmazásával.

4.5. Zemszkij szobor

A 16. század közepén a cár (első ízben valószínűsíthetően 1550-ben) összehívott egy gyűlést, amelyet a 19. századi orosz történetírás *zemszkij szobornak* ***(országos gyűlés)*** nevezett el (az utolsót 1653-ban hívták össze). E **gyűlések inkább konzultációnak tekinthetők, nem hivatalos intézménynek,** mivel **a gyűlések összhangban voltak a cár és a nép közti személyes konzultációt megkívánó moszkvai ideológiával.** Így a gyűlés elméleti háttere hasonló a *bojár dumáéhoz:* **a résztvevőknél a szolgálat elvéből fakadó kötelezettség a cárnak történő tanácsadás,** vagyis a gyűlés a tanácsadás elvének horizontális kiterjesztése a *bojár dumán* túli személyi körre.

A gyűlések alapvetően **a politikai érintkezés és kapcsolattartás csatornájának tekinthetők, nem pedig érdekérvényesítő intézménynek.** Fő céljuk **az információ közvetítése volt a központi hatalom felé** az ország állapotáról, a társadalom igényeiről. **A nyugat- és kelet-közép-európai rendi gyűlésekkel a *zemszkij szobort* összehasonlítva csak a hiányzó jogköröket számlálhatjuk:** orosz földön a gyűlésnek nem volt döntéshozatali joga olyan alapvető kérdésben, mint az adókivetés; általában nem került sor a gyűlésen részt vevők panaszainak az uralkodó elé terjesztésére, és a *szobor* nem gyakorolt bírói funkciót sem. **Az orosz gyűlésnek nem volt jogilag szabályozott hatásköre, és a gyűlés résztvevői nem testületként, korporatív módon léptek fel e fórumon.** Mivel **a *szobornak* a cárhoz való viszonya nem volt jogilag rendezve, az uralkodót semmiben sem kötelezte a gyűlés véleménye** – azt csak **jogi kötőerővel nem bíró tanácsként** kezelte, **a döntés így minden ügyben teljes egészében továbbra is a cárt illette.**

Előfordult, hogy a *zemszkij szobor* választotta a cárt (például Borisz Godunov 1598, Romanov Mihály 1613). A **cárválasztás** tényét az orosz hatalomfelfogás akként értékeli, hogy a *szobor* nem önálló akaratából választott cárt, hanem **a gyűlés közvetítésével csupán Isten akarata nyilvánult meg.** Erre a legjobb példa Romanov Mihály 1613-as megválasztása, amikor megtehette volna a választó gyűlés, hogy – a nyugat- és kelet-közép-európai rendi gyűlésekhez hasonlóan – feltételeket támaszt a trónjelöltnek, ezáltal korlátozva későbbi hatalmát. Ehelyett azonban **a kizárólag isteni legitimációval bíró korlátlan uralkodói hatalmat deklarálta,** ami bizonyítja, hogy **az oroszok ekkor nem gondolkodtak jogi fogalmakban a cári hatalomról.**

A **gyűlés léte nem a rendi dualizmus bizonyítéka Oroszországban, hanem az egyeduralom demonstrációja.** Annál is inkább, mivel **orosz földön nem léteztek sem társadalmi, sem politikai rendek a 16–17. században** – ehhez a jogi és politikai fogalomkészlet is hiányzott. Mindezek alapján nem közjogi intézményként, hanem **eseti jellegű konzultációként** fogható fel a *szobor* működése, amelyre az **országos tanácskozó gyűlés megnevezést használjuk.**

Irodalomjegyzék

Bónis György – Sarlós Márton (1957): *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Frank Tibor szerk. (2017): *Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről.* Budapest, Gondolat.

Gunst Péter szerk. (1993): *Európa története.* Debrecen, Csokonai.

HELLER, Mihail – NYEKRICS, Alekszandr (1996): *Orosz történelem.* I–II. kötet. Balogh Magdolna és Páll Erna ford. Budapest, Osiris.

HORVÁTH Pál szerk. (1993): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba.* Budapest, Tankönyvkiadó.

KISTELEKI Károly – LÖVÉTEI István – NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin – RÁCZ Lajos – SCHWEITZER Gábor – TÓTH Ádám (1998): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Ókor – feudális kor.* Budapest, HVG-Orac.

NIEDERHAUSER Emil (2001): *Kelet-Európa története.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

NIEDERHAUSER Emil – FONT Márta – SZVÁK Gyula – KRAUSZ Tamás (1997): *Oroszország története.* Budapest, Maecenas.

SASHALMI Endre (2006): *A nyugat-európai államfejlődés vázlata.* Budapest, Pannonica.

SASHALMI Endre szerk. (2007): *„Kelet-Európa" és a „Balkán", 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, Pécsi Tudományegyetem.

XV. fejezet

A cári Oroszország kormányzása Nagy Pétertől 1917-ig

Kisteleki Károly

1. Az orosz hatalomgyakorlás jellegzetessége: az autokrácia

A 20. század elejéig az autokratikus cári hatalmat lényegileg egyetlen reform sem érintette. Az autokrácia fokozatosan alakult ki Oroszországban, és IV. Iván (1553–1584) idejére vált teljessé. Rettegett Iván *opricsnyinája* (1565–1572) már az autokratikus hatalomnak a cár által alkalmazott terrorig terjedő szélsőségét példázza.

Amennyiben az autokrácia gyökerei után kutatunk, akkor a legfontosabb, **döntő tényezőként a szolgálat elvét** jelölhetjük meg, amely régtől fogva szerves kötőeleme az orosz társadalomnak, és ez a moszkvai Oroszország időszakára olyan mértékűvé növekedett, ami példátlan Európa más részeivel összehasonlítva. **Az egyetemes szolgálat elve az oroszok számára vallási meggyőződésükön** nyugodott, számukra a szolgaság és az engedelmesség kifejezetten dicséretes magatartásnak számított, így **a cár szolgálatát Isten szolgálataként fogták fel,** mivel a kor orosz embere a fennálló rend csúcsára **a cár és Isten együttesét** helyezte. Az uralkodóhoz fűződő szolgálati kötelezettség **kizárólag egyoldalú, felülről lefelé** irányuló formában határozta meg azon társadalmi elemek tudatát, akik Nyugat- és Kelet-Közép-Európában viszont eljutottak saját érdekeik mentén az uralkodóval szembeni rendi szerveződésig. Oroszországban nem jött létre egy politikai függetlenséggel bíró valódi arisztokrácia, ehelyett a származás és a szolgálati viszony kombinációjaként a *mesztnyicsesztvo* rendszere alakult ki. Az orosz rendszerben **a szolgálatnak mint domináns társadalomszervező elvnek** az **egyeduralmát** látjuk – itt nincs nyoma testületeknek és rendiségnek, valamint az ezt legitimáló jogi-politikai gondolkodásnak és az ebből fakadó gyakorlatnak, mint ahogy a 13. századtól kezdődően Nyugat- és Kelet-Közép-Európában.

A szolgálat elvének eredetével kapcsolatban a **bizánci** és a **mongol hatás** mellett **az orosz belső viszonyok speciális adottságai** számítanak döntőnek, és utóbbit behatárolták a kormányzati szempontból szűkös anyagi és emberi erőforrások. **A bizánci hatalomgyakorlás elemeinek átvétele** nem légüres térben létezett, hanem **a már meglévő** *de facto* **belső hatalmi viszonyok igazolására** és ideologizálására **szolgált.**

A magát a Bizánci Birodalom örökösének tartó Oroszországban érvényesülő hatalomfelfogás jelentősen eltért a nyugat-európaitól. **Oroszországban** egészen **Nagy Péterig nem tudott gyökeret verni az állam kora újkori fogalma.** Ennek több, egymással összefüggő **oka** volt:

- hiányzott az államfogalom fejlődése és az állam mint politikai realitás közti szoros kölcsönhatás;
- Oroszországban az egyházi és a világi hatalom nem vált el egymástól, hanem szoros összefonódást mutatott, így a hatalomgyakorlás világi szemlélete 1700 előtt nem létezhetett;
- ismeretlen volt a Nyugaton recipiált római jog közjogi fogalomkészlete (jóllehet a római jog bizánci közvetítéssel hatott az orosz jogfejlődésre, például a Russzkaja Pravda törvénykönyveiben);
- nem létezett a skolasztikus filozófia és a természetjogi gondolkodás.

Az orosz cárt a népével szorosan összekötötte:

- az ortodox vallás (az orosz hivatalos dokumentumokban kb. 1700-ig az alattvaló szó helyett szinte kizárólag az ortodox keresztény kifejezést használták), valamint
- az a patriarchális viszony, amelyben az uralkodó mintegy családfőként, sőt tulajdonaként kezelte a népét (cár atyuska). A Nyugat-Európában kifejlődő absztrakt államfogalom helyett a „jó cár" eszméje állt a középpontban, akinek hatalma közvetlenül, mindenfajta közvetítő (például egyház, nép) nélkül, egyenesen Istentől eredt.

A kialakuló orosz államfogalom sajátossága, hogy **az állam fogalma egybefonódott az uralkodó személyével.** Az orosz hatalmi ideológia nem tudta és nem is akarta elválasztani egymástól az uralkodói hivatalhoz tartozó jogokat az egyes uralkodók konkrét hatalmától. Az állam a cár állama volt, amelyet saját kénye-kedve szerint használt. Az ideológia középpontjában az uralkodó isteni inspirációja („A cár szíve Isten kezében van" – e bibliai eredetű sort már a 17. században mint közmondást idézték) és **a cár morális személyisége** állt, amelynek mércéje az **ortodox valláserkölcs,** valamint az alattvalóknak a megváltás felé vezetésének küldetése volt, és az ennek való megfelelés számított az uralkodótól elvárt **igazságosság** követelményének. Ennek keretében elvárták az uralkodótól, hogy gondoskodjon a népéről, aminek gyakorlati kifejeződése az a jog, hogy **mindenki közvetlenül az uralkodóhoz fordulhatott kérelmével** (az 1550-es években ezt külön kormányszék, a *Kérelmek Prikáza* intézte). A fentieknek megfelelően **az isteni elrendelésben gyökerező uralkodói hatalom fundamentális elv maradt Oroszországban egészen a 20. századig,** amely nézet alapja az a bizánciaktól átvett hagyomány, miszerint az uralkodókat az isteni gondviselés emeli trónra.

Az uralkodó isteni felhatalmazáson nyugvó, jogilag korlátlan hatalmára a 16–17. században úgy tekintettek az oroszok, mint egy magától értetődő, természetszerűleg adott dologra, **amely semmilyen értelmű magyarázatot nem igényel.** Ha mégis beszéltek a cári hatalom eredetéről vagy hatásköréről, akkor csak az elődökre és Istenre hivatkoztak, mivel **jogi fogalomkészlettel nem rendelkeztek e dolgok leírására,** ugyanis a cári Oroszországban a nyugati jogi fogalmakat ismerők alig léteztek, **teljesen hiányzott a jog tudományos igényű művelése.**

Nagy Péter uralkodása (1689–1725) mind az orosz államfelfogásban, mind pedig az orosz államkormányzati modellben jelentős változásokat hozott. Ezek a változások **nem gyökeres átalakítást** jelentettek, mert alapvetően **a nyugati fogalmaknak csupán formai, nem pedig tartalmi átvételét** hozták. Megjelentek a nyugati politikai gondolkodás kulcsfogalmai – úgymint a ***közjó*** (a kifejezés először 1682-ben jelent meg a *mesztnyicsesztvót*

megszüntető *ukázban*) és ***közhaszon*** –, és ezeket a „péteri modernizáció" beemelte a cári ideológia centrumába. Nagy Pétertől kezdve az orosz uralkodók törvényeikben, reformrendeleteikben már nem a nép üdvözüléséért folytatott szent küldetésükre, hanem **a nép evilági jólétének elősegítéséért folytatott fáradozásukra** hivatkoztak.

A nyugati fogalomkészlet megjelenésének másik jele a ***szuverenitás*** kifejezés használata. Megjegyzendő, hogy a szuverenitás az orosz felfogásban **egészen más jelentést hordozott,** mint a nyugati államfelfogásban. **Az állam élén álló szuverén az oroszoknál** nemcsak más hatalomnak, de **semmiféle törvénynek nincs alávetve.** Ez a szuverenitásfelfogás megkülönbözteti az orosz rendszert **a Nyugaton kifejlődött abszolút monarchiától,** mivel **ott az abszolút uralkodó hatalmát korlátozta az isteni jog** vagy a **természetjog,** valamint az olyan **fundamentális vagy alaptörvények,** amelyek az uralkodó **felett** álltak. Az orosz uralkodók maximum az isteni törvényekre figyeltek, de azokat is a saját felfogásuk szerint értelmezték. Nagy Péter előtt **az orosz uralkodóval szemben csak egyházi intelmekben kifejeződő valláserkölcsi elvárásokat** támasztottak (legyen könyörületes, tartsa meg az ortodoxia előírásait, és védelmezze a hitet, kerülje a hét főbűnt stb.), de ezek nem jelentettek hatalmi korlátokat. Ugyanakkor a közjó szolgálatának átvétele sem jelentett korlátot, minthogy **a közjó az volt, amit az uralkodó annak gondolt.**

Az orosz felfogásban az államhatalom a mindenféle jogi korláttól mentes uralkodó hatalmát jelenti, amelyre a 19. század óta az orosz politikai berendezkedés leírására bevezetett ***autokrácia*** megnevezést használjuk.

Az ***autokrácia*** olyan **tekintélyuralmi politikai berendezkedést jelent, amely mentes a jogi-intézményes** (például rendi gyűlés, parlament, egyház, egyéb korporációk) és a **jogi-alkotmányos** (például természetjog, fundamentális törvények, koronázási eskü) **korlátoktól,** valamint a **közvélemény társadalmi ítélete** alól. **Az uralkodó** megkérdőjelezhetetlen **tekintélye** – amely az autokrata hatalmát legitimálja – már nem egyszerűen az isteni szentesítésen, hanem magának **Istennek az akaratán** nyugszik.

Az autokrácia a gyakorlatban nem azt jelenti, hogy az uralkodón kívül a döntéshozatali folyamatban senki más nem vesz részt. Az orosz uralkodó mellett mindig vannak hozzá közel álló személyekből kialakított, a döntésekben és a kormányzásban segédkező tanácsadói körök: ilyen volt a *duma,* a *zemszkij szobor,* a **Szenátus** és az **Államtanács.** Ezek a **testületek azonban végső soron csak tanácsadási joggal voltak felruházva, azaz** nem jelentik a hatalom intézményes megosztását, és **a tanácsadás** pusztán **kötelesség,** nem pedig jog az abban részt vevők számára. **Minden döntés kizárólag az uralkodó kezében van, a tanácsok semmire sem kötelezik őt.**

Az orosz kormányzati rendszert tekintve **a nyugati értelemben vett alkotmány és az autokrácia** tehát **elvileg összeegyeztethetetlen fogalmak.** Magát az *alkotmány* szót *(konsztyitucija)* is kerülik az orosz cárok, helyette az **alaptörvények** *(osznovnije zakoni)* kifejezést használják, amely viszont nem írott alkotmánylevelet, azaz nem korlátot jelentett, hanem az éppen **fennálló rend megjelölésére szolgált. Az 1832-es,** a birodalom politikai berendezkedését érintő **alaptörvény** a korszak alkotmányos monarchiáinak formai kifejezéseit használja ugyan, de gyökeresen más értelemben. **Nem található meg benne a hatalommegosztás elve,** mindhárom hatalmi ágat megnevezi ugyan, de azt az uralkodó kezében összpontosítja. Az alaptörvény a jogi deklaráció szintjén rögzíti az orosz hatalomgyakorlás hagyományos gyakorlatát, vagyis **az uralkodó korlátlan hatalmát és ezt a korlátlan hatalmat isteni parancs alapján kell tiszteletben tartani.**

Az 1905-ös forradalom nyomására kényszerül csupán a cár arra, hogy elfogadja autokratikus hatalmának bizonyos mértékű korlátozását. Az **1906-os alaptörvények** –, amelyeket *megújított államstruktúrának* is neveztek –, legfőbb újdonsága az **Állami Duma,** amely **választott törvényhozói testületként** működött egészen 1917-ig. Viszont a cár tényleges jogkörei továbbra is rendkívül erősek maradtak, ezért a szakirodalom az 1906-ot követő rövid időszakot (11 esztendő) inkább **politikai,** semmint alkotmányos **kísérletként** tartja számon.

Az orosz politikai gondolkodás, hatalmi berendezkedés és kormányzati gyakorlat domináns vonulata a bemutatott korszak ideje alatt egészen 1906-ig az **autokrácia** ismertetett tartalmi elemeivel írható le.

2. A „pétervári korszak" reformkurzusának jellemzői

A jelentős korszakhatárt jelentő 1917-es orosz forradalom előtti fejlődésen belül a szakirodalom **három korszakot** nevez meg a változó területű ország mindenkori fővárosának megfelelően: a **kijevi,** a **moszkvai** és a **pétervári korszak.** Eme korszakok mögött mély területi, politikai és társadalmi változások húzódtak meg.

A pétervári korszak időrendi behatárolása az immáron hivatalosan is birodalommá váló Oroszország történetében **I. Péter uralkodásától a cári rendszer bukását hozó polgári és szocialista forradalomig (1917) tartott.** E korszak **lényege a „modernizáció",** amelyen **a hagyományos intézmények tudatos átalakításának célirányos folyamatát** értjük. A modernizáció célja az orosz állam, társadalom és gazdaság hozzáidomítása az új történelmi kihívásokhoz. Mai terminus technicusszal szólva: a cárok az ország nemzetközi versenyképességének növelése miatt tettek modernizációs erőfeszítéseket. A 18–19. század nagy részében Oroszországban ilyen irányú folyamat zajlott; mivel mindezt a cárok instruálták, ezt a folyamatot **birodalmi modernizációnak** is hívják.

A birodalmi modernizációs hullámokat időről időre az indította el, hogy a kormányzó elit – élén a mindenkori cárral – felismerte az ország veszélyes elmaradottságát, ezért egyrészt Oroszország pozícióit próbálták nemzetközi szinten megerősíteni, másrészt az új külpolitikai feladatok megoldását támogató erős belső bázist igyekeztek létrehozni.

E modernizáció további jellemzője, hogy **Nagy Péter reformjaitól kezdődően tudatosan nyugat-európai mintákat követett,** ennek folytán az oroszországi modernizációt az ***európaizáció*** fogalmával is szokás jelölni.

Nagy Péter első reformkurzusának sikere azonban azzal a következménnyel is járt, hogy **az Orosz Birodalom kényszerpályára került.** A modernizációhoz – aminek a cárok szempontjából egyik alapvető célja volt Oroszország nagyhatalmi státuszának folyamatos biztosítása – eltérő fejlődési szintű, adottságú, más történelmi hagyományú és vallású államokban meghonosodott intézmények átvételére volt szükség. E kényszerítő tény viszont hatással volt a további szükséges változtatásokra. Az egyik legfontosabb jellemzője ennek a folyamatnak az autokratikus állam – amely valójában **a cár** korlátlan uralmát jelentette – **meghatározó szerepe** volt. A „pétervári korszakban" szinte végig **a mindenkori főhatalom volt a kezdeményezője és kizárólagos alakítója a változásoknak,** ami így az ország átalakításában a társadalom mellőzésével is járt. A modernizáció magasztos célja sok esetben a cárok számára szentesített minden eszközt, így az uralkodó többször

erőszakos módszerekhez folyamodott a népével szemben. E felfogás szerint **az állam** – cár által értelmezett – **érdeke ellen cselekvők automatikusan az „állam árulói",** és egyben a **„nép ellenségei"** is lettek, ez pedig igazolt minden ellenük alkalmazott represszió.

A reformok **társadalmi bázis** nélkül esélytelenek, és ezt az első reformer cár, Nagy Péter is tudta. Ezért ő és utódai erőfeszítéseket tettek az **egységes jogállású nemesség** létrehozására és megerősítésére, amelynek **feladatául az európaizáció oroszok közti** közvetítését, **terjesztését szabták.** Ennek a küldetésnek a beteljesítése viszont **egy fokozatosan növekvő szakadékot** eredményezett, **amely elszigetelte egymástól az elitet és a köznépet.** Mindezt a szakadékot az újabb reformokkal a 20. század elejéig csak kismértékben sikerült csökkenteni, ami végzetes kihatással bírt a cárizmust elsöprő forradalmi eseményekre, és áttételesen még ma is érezteti hatását.

A reformfolyamat negatív oldalához tartozott **a ciklikusan visszatérő „krónikus ijedtség" állapota.** Ez azt jelentette, hogy az egymást követő európai forradalmi hullámok (1789, 1820–1821, 1830–1831, 1848–1849) újra és újra visszarántották az óvatos főhatalmat a kockázatos reformoktól, ami pedig **veszélyes spirált** indított be: **a forradalomtól való félelem elodázta a reformokat, a reformok elmaradása vagy felemás megvalósítása pedig hosszabb távon növelte a forradalom kitörésének veszélyét.**

Az orosz reformkurzusok paradoxona abban mutatkozott meg I. Péter halálát követően, hogy a reform élcsapatának szánt **orosz nemesség kiváltságai megtartásáért** és bővítéséért **harcolt** úgy, hogy közben **a kötelezettségeitől is megszabaduljon.** Így egyre inkább **a további reformokat fékező erővé vált,** viszont a nemesség érdekeivel az uralkodó mégis kénytelen volt számolni, hiszen még így is ők voltak a modernizálást zászlajára tűző autokrata cárizmus legfőbb támaszai.

2.1. Nagy Péter és Nagy Katalin időszaka

A 17. század végén az európai államok között Oroszországnak volt a legnagyobb területe (kb. 16 millió km^2), de ez az óriási birodalom gazdaságilag elmaradott volt a nyugati államokhoz képest. A télen is hajózható tengerektől, nyugaton a Balti-tengertől a **svéd,** délen a Fekete-tengertől az **oszmán** hatalom zárta el. Életszükséglete volt az országnak, hogy e tengerpartokhoz kijusson. Hadserege, közigazgatása, belső közlekedése ugyancsak megújításra szorult. **I. (Nagy) Péter cár** kezdte meg az ország reformálását. Hajóhadat építtetett, elősegítette nagy manufaktúrák létesítését, elsősorban a hadsereg szükségleteinek a kielégítésére. A svédekkel folytatott győztes **északi háború (1700–1721)** során elfoglalta a Balti-tenger partvidékét és Karélia egy darabját. Utódai megszerezték Finnország egy részét (1743), majd **II. Katalin (1762–1796)** a törökökkel folytatott háborúk során a Fekete-tenger mellékét a Krím-félszigettel (1783). Az orosz állam e században nagy szerepet játszott Nyugat-Európa történetében. Erzsébet cárnő (1741–1762) belépett Ausztria oldalán a Poroszországgal szembeni hétéves háborúba (1756–1763), míg II. Katalin Poroszországgal és Ausztriával együtt **részt vett Lengyelország háromszori felosztásában (1772, 1793, 1795).** Ennek során visszaszerezte a régi orosz földeket (Belarusz, Volhínia), azonkívül Lengyelország nagy részét is birodalmához csatolta.

2.2. A péteri és katalini korszak reformjai

I. Péter számára **a reform** nemcsak önmagában az újítást jelentette, hanem **a régi meghaladása szinonimájának** számított. E felfogás keretében jelent meg a **folyamatos fejlődés eszméje,** amely a legfejlettebb európai népek, országok mintájának követését, a tőlük való tanulást jelentette. Ebben maga Péter járt az élen: **nyugat-európai tanulmányútjainak** tapasztalatait felhasználva kezdett országa megreformálásába.

A reformátor fő törekvése, az erős katonai hatalommá válás az északi háborúban aratott győzelemmel valósággá vált. **I. Péter 1721-ben** megérezte a történelmi pillanatot: a Szenátus kezdeményezésére **felvette az „Összorosz Imperátor", a „Nagy" és a „Haza Atyja" címeket,** és országát **Orosz Birodalomnak** nevezte el. Oroszország ezzel **nagyhatalomként** jelent meg az európai politikában.

Az **1700-ban** a svédektől elszenvedett **narvai vereség** indította el az orosz államgépezet átalakítását. A **központi közigazgatás** területén I. Péter cár **1711-ben** a Fekete-tenger partvidékéért vívott török háború miatti távolléte idejére állította fel a **Szenátust,** amelyet eredetileg ideiglenesnek szánt a cár, viszont **működése** mégis **állandóvá vált.** Az **állami ellenőrzés legmagasabb szintű fórumának** számított, kiemelten az **állampénzügyek** terén. **1802-ben,** I. Sándor cár kiegészítette a Szenátus jogkörét a **legfelsőbb bíróság** funkciójának ellátásával. Kisebb, főként hatásköri módosításokkal ez a szerv egészen **1917-ig** fennmaradt.

1726-ban a Szenátus mellett megjelent a **Titkos Tanács,** amely a központi közigazgatás csúcsszerve lett. A központi közigazgatás szervezetrendszerének átalakításához a cár **nyugati országokba küldött megbízottakat** az ottani központi intézmények tanulmányozására. Így jött létre **1717-ben** – svéd és dán minták alapján – a *prikázokat* felváltó **kollégiumok** rendszere. A **10 kollégium** (például külügyi, haditengerészeti, bányászati, igazságügyi) élén egy-egy ***bojár*** állt, de helyettese már **külföldi szakértő** volt, akik a **tanácsosokkal** kiegészülve **kollegiális rendszerben**, **többségi szavazással** hozták meg döntéseiket. Illetékességi körük **tematikus** és **egynemű** volt, nem alakult közöttük területi alapon szervezett hivatal, **szigorú belső szabályzat** és **ügyrend** alapján működve végeztek operatív munkát. **1802-ben** I. Sándor igazgatási reformja átszervezte és átnevezte a kollégiumokat **minisztériumokká,** amelyek vezetői, **a miniszterek, személyükben közvetlenül csak a cárnak voltak felelősek,** és nem alkottak külön testületet – tehát nem létezett miniszteri tanács –, és miniszterelnöki posztot sem hoztak létre.

Nagy Péter **új területi közigazgatási egységeket** szervezett. Az országot **kormányzóságokra,** azokat **provinciákra** osztotta, és a provinciákon belül **kerületeket** hozott létre. **II. Katalin 1775-ben** a **kormányzóságok számát megnövelte, megszüntette a provinciákat,** viszont **meghagyta a kerületeket,** és az így kialakított területi közigazgatási rendszer olyan tartósnak bizonyult, hogy **1927-ig** érvényben maradt.

A **kormányzóság élén** az **uralkodó által kinevezett és neki közvetlenül alárendelt kormányzó** állt. A kormányzók hivatalból tagjai lettek a Szenátusnak, és **rendkívül széles jogkörrel** irányították a számukra rendelt területet. A kormányzóság legjelentősebb testülete az adott terület nemeseiből háromévente összeülő **kormányzósági gyűlés** volt, amely önmaga választotta vezetőjét, a ***marsallt,*** akinek **személyét** – a többi választott tisztviselővel együtt – **a kormányzónak meg kellett erősítenie.** A **gyűlés** viszont **kormányzói engedély nélkül, közvetlenül terjeszthette fel az uralkodóhoz** az államkormányzatra vonatkozó észrevételeit. A szabályozás a nemesség egyfajta **korlátozott önkormányzatát** jelentette,

amely megvalósult a **kerületekben** is a terület székvárosában működő háromtagú **bizottság** közreműködésével.

A **bírósági rendszert** is az új közigazgatási egységeket alapul véve szervezték újjá. A bírósági rendszer alapegysége a **kerületi bíróság** volt. A másodfokú hatóság szerepét a **kormányzósági bíróság** töltötte be, e felett a **kormányzósági főbíróság** állt, és innen a **Szenátushoz** lehetett fellebbezni. A négyfokú bíráskodás a katalini reform szabályozásával kialakított **rendenként** volt elkülönítve. A **nemesek,** a **városok** és az **állami parasztok rendjei** rendenként **külön választották meg a bírókat,** és **a bíróság az illető rend ügyeiben volt illetékes.** A parasztság hátrányos megkülönböztetését mutatja, hogy a paraszti bíróság élére **nemest** neveztek ki. Viszont a reform felvilágosult jellegének bizonyítéka az angol *Habeas Corpus Act* hatását tükröző, a büntetőeljárás jogi garanciáját jelentő szabály bevezetése, miszerint **a letartóztatott személlyel ismertetni kellett a vádat,** illetve **három napon belül ki kellett hallgatni.** A **hadseregszervezést** I. Péter – az európai államok közt elsőként – 1705-ben az **újoncozási rendszerre** alapította.

Az egyház Oroszországban nem volt soha elválasztva az államtól, de intézményes formát ez Nagy Péter alatt öltött. **1721-ben** egy cári rendelettel *(ukáz)* életbe lépett az **egyházi szabályzat,** amelynek előírásai szerint megszűnt a pátriárkai hivatal, és ennek helyébe az újonnan létrehozott testület, a **Szent Szinódus** került, amelynek a felső klérusból kikerülő **tagjait a cár nevezte** ki, és **határozatait is a cár hagyta jóvá. Vezetője világi személy,** a cár által kinevezett **főügyész** lett**.**

A **társadalmi szerkezetet** is átalakította a cári jogalkotás. Nagy Péter egy ukázban előírta, hogy a **pomesztyebirtok szabadon átörökíthető, de csak egy tagban.** Az **egy tagbani öröklés szabályát 1730-ban eltörölték,** ezt követően a földbirtokot a család tagjai között meg lehetett osztani, a baltikumi területek elfoglalása után pedig ottani mintára Oroszországban is **grófi** és **bárói** címeket honosítottak meg.

A szolgálat elve továbbra is áthatotta az orosz társadalom szerkezetét. Ezt bizonyítja, hogy I. Péter **1722-ben** bevezette az úgynevezett **rangtáblázatot,** amely a közigazgatásban, a hadseregben és a hadiflottában szolgálókat **14 egymással egyenlő rangba** sorolta. Az első 8 osztályba soroltak **örökletes nemességet** kaptak, az alsó 6 tagjai **személyre szólót.** Ennek **a nemességnek kötelező volt szolgálatot vállalni** a hadseregben, a flottában és az állami bürokráciában, viszont a szabályos szolgálati hierarchia megteremtésével kézzelfogható perspektíva teremtődött az alacsony származású, de tehetséges fiatalok felemelkedéséhez. Egy **1736-os** *ukáz* a nemesek kötelező szolgálatát 25 évre csökkentette, míg **1762-ben** végleg eltörölték ugyan, de mégis **kötelező elvárássá** vált. Ha valaki nem szolgált, az hátrányokkal járt számára, például a helyi ügyekben való részvételből ki lett zárva.

II. Katalin (1762–1796) a péteri **reformokat** a felvilágosodás eredményeire támaszkodva következetesen, de átgondoltabban és **óvatosabban folytatta.** A felvilágosodás korát jellemző kissé naiv „világjavító lelkesültség" vezette Katalin cárnőt egy olyan **kísérletre,** amely **atipikus** az újkori orosz reformok történetében: **a „nép" és a hatalom közös tanácskozása az ország törvényeiről,** amelynek során **egy nagy létszámú, választott testület (Törvényalkotó Bizottság) dolgozta volna ki az új orosz törvénygyűjteményt.** A cárnő kísérlete egyértelmű **kudarccal** végződött, mivel **1768 végén a Törvényalkotó Bizottság eredménytelenül fejezte be tevékenységét.** A küldöttek ugyanis egyszerűen képtelenek voltak az uralkodónő által előterjesztett „elvont" eszmék megértésére, valamint a tanácskozások fő céljának eléréséhez szükséges érdekegyeztetésre és kompromisszumokra.

A bizottság sikertelensége elkerülhetetlenné tette az uralkodó által kezdeményezett és indított törvényalkotáshoz való visszatérést.

A további társadalmi reformot eredményező jogszabályok közül kiemelkedik **II. Katalin** két rendelete, a **nemesi** és a **városoknak** szóló **kiváltságlevél,** amelyeket a cárnő **1785-ben** adott ki. A **nemesi kiváltságlevél** a nemességet **egységes renddé** nyilvánította, és a jogszabály összesítette az őket megillető kiváltságokat, amelyek közül a legfontosabb a nemesek **személyes adómentessége** (csak **földjeik** és **jobbágyaik után kellett adózniuk**), valamint a **földbirtoklás joga.** Emellett szabályozták a nemesek alkotta kormányzósági gyűlések munkáját.

A **városi kiváltságlevél** a városi lakosságot **6 csoportba** osztotta be. Ezek a csoportok választották meg a **városfőt** és a hetente ülésező **városi tanácsot,** a *dumát.* A létszámbeli különbségek dacára a **6 csoport szavazata egyenlő** volt, és így egyenlő számú képviselőt küldhettek a *dumába.* **A parasztok helyzetének állami szabályozására nem került sor,** mivel Katalin uralma fő támaszával, a nemességgel nem akart szembefordulni. A kormányzat felülről kényszerítve **beosztotta a társadalom egyes tagjait valamely rendbe,** így **a parasztoknak is megvolt a külön rendje,** amelyet csak **1918-ban** szüntettek meg.

3. I. Sándor és I. Miklós korszaka

I. Sándor cár (1801–1825) uralkodása első éveitől kezdve részt vett a **Napóleon** elleni angol–osztrák–porosz koalíció háborúiban (1805–1807). A **tilsiti békében** kénytelen volt hozzájárulni, hogy Oroszország csatlakozzon a Napóleon által elrendelt Anglia elleni kontinentális zárlathoz (1807). Ennek ellenében Napóleon hozzájárult az Európa keleti felén folytatott orosz háborúkhoz (Finnországot, az Åland-szigetet 1809-ben, Besszarábiát 1812-ben hódítják meg).

1812 júniusában Napóleon Grande Armée-ja megtámadta Oroszországot, de a hadjárat csúfos vereséggel végződött. Az égő Moszkvából való visszavonulás jelezte az egész kontinensen a francia uralom végét: két éven belül orosz csapatok táboroztak Párizsban. I. Sándor győzelmét az **1814–15-ös bécsi kongresszus** koronázta meg, amely a régi dinasztiák hatalmát erőstette meg Európában. **1815 szeptemberében** I. Sándor cár személyes sürgetésére **megkötötték** a **Szent Szövetséget.** 1833-ban a münchengrätzi szerződésben Oroszország és Ausztria megújította szent szövetségi összefogását. A szerződés szerint, ha bármelyiküket külső vagy belső reakció – forradalom vagy külső támadás – éri, akkor egymást kölcsönösen segítik. Ferenc József 1849-ben ezen szerződésre hivatkozva kért katonai segítséget I. Miklós cártól a magyar szabadságharc leveréséhez.

A napóleoni háborúkat megjárt orosz tisztek a hadjáratok alkalmával megismerték a nyugati országok államberendezkedését, a gazdasági-jogi reformokat és a progresszívebb társadalmi viszonyokat. Visszatérve Oroszországba szembesültek az elmaradott állapotokkal, de bíztak abban, hogy a háború előtt megkezdett reformokat a cár folytatja. Azonban csalódniuk kellett, mert **reakciós fordulat** következett be. A kiábrándult nemesi tisztek ezt követően kezdtek titkos szervezkedésbe, és így jött létre az 1825-ben vérbe fojtott **dekabrista mozgalom.**

I. Miklós uralkodása **(1825–1855)** idején forradalmak rázták meg Európát, amelyek közül a magyar szabadságharc elfojtásában „múlhatatlan érdemeket” szerzett Oroszország.

Az ezért elvárt nagyhatalmi hála képzetének természetes következménye volt, hogy az orosz csapatok 1853-ban megszállták az Oszmán Birodalomhoz tartozó dunai fejedelemségeket. I. Miklós azonban hibásan mérte fel birodalmának helyzetét az európai nagyhatalmi konstellációban, és így sodródott bele a **krími háborúba** (1853–1856), amely Oroszország súlyos vereségét hozta, és az ennek következtében felszínre tört válság megoldásának kísérlete egyenes úton vezetett a jobbágyfelszabadításhoz és egy újabb reformhullámhoz.

A nagy francia forradalom és az utána megindult európai folyamatok felfedték, hogy Európa fokozatosan olyan irányba fordul, ahová Oroszország gyökeres belső változások nélkül már nem követheti. A századfordulón trónra lépő **I. Sándor** ezért kénytelen volt reagálni az európai átalakulásra, és több alkalommal nekifutott a reformnak. A cár eközben a felülről végrehajtott reformfolyamatok alapdilemmájával került szembe: az autokrata hatalomról való lemondás és a hatalom önkorlátozása azzal fenyegetett, hogy önmaga sírját ássa meg.

I. Sándor első reformbuzgalmában **1803-ban átszervezte az oktatásügyet.** A birodalmat **6 iskolakörzetre** osztották, élükön a **kurátorral,** aki felügyelte az oktatási intézményeket (egyetemek, gimnáziumok, liceumok, tanítói és papi szemináriumok, népiskolák). Az addigi 3 egyetem mellé (moszkvai, vilniusi, tartui) a következő években megalapították a kazánit, a harkovit, a szentpétervárit és a varsóit. Az egyetemek **autonómiát** kaptak, maguk választhatták meg a tanáraikat, és kimondták a **tanszabadság elvét.**

Az új idők alkotmányozási hulláma hatására Sándor cár megbízta Mihail Mihajlovics **Szperanszkijt** egy alkotmánytervezet kidolgozásával.

Szperanszkij tervezetében érezhető a francia alkotmány napóleoni változatának mintája, ami a hatalommegosztás óvatos alkalmazásával, valamint a politikai és polgári jogok széles körének törvényi rögzítésével nagy előrelépést jelentett volna egy alkotmányos monarchia irányába. De a tervezet így is túl radikális volt a cár és a konzervatív rétegek számára, ezért hosszas viták után az alkotmány ideáját elvetették, sőt magát Szperanszkijt is száműzték 1812-ben. A tervezetből mindössze az **Államtanács** felállítása vált valósággá **1809-ben,** amely tartós intézménynek bizonyulva egészen **1917-ig** fennállt**.**

I. Sándor az alkotmányos monarchiára vonatkozó elképzeléseit kísérletképpen kipróbálta az Oroszországhoz csatolt lengyel területeken, ugyanis a napóleoni háborúkat lezáró **bécsi kongresszus a lengyelek számára alkotmány adására kötelezte. 1815.** november 15-én szentesítette a cár **a Lengyel Királyság alkotmányát,** amelynek alapján **a királyság perszonálunióban állt az Orosz Birodalommal,** a lengyel királyi címet Oroszország mindenkori cárja viselte.

A **Lengyel Királyságot** az 1831-ig működő és egyben közigazgatási bíróságként is funkcionáló **Államtanács** vezette, amely törvényjavaslatokat és uralkodói dekrétumokat terjesztett a királynak felelős törvényhozó gyűlés, a *szejm* elé. A bécsi kongresszus döntésére utalva **Kongresszusi Lengyelországnak** is nevezett autonómia saját hadsereggel, büntető törvénykönyvvel és önálló pénzzel *(złoty),* valamint területét az Orosz Birodalom többi részétől elválasztó rendes vámhatárral rendelkezett.

A Lengyel Királyság **1831-ig tudta megőrizni viszonylagosan különálló státuszát,** de autonómiáját az orosz kormányzat az évek során fokozatosan csökkentette. 1830–31-ben és 1863–64-ben a lengyelek felkeltek az orosz uralom ellen, de e felkeléseket a cári csapatok véresen leverték. Megtorlásul a cár a Lengyel Királyság alkotmányos különállását

teljesen megszüntette, és **1867-ben az országot** – 10 kormányzóságra osztva – **közvetlenül betagolta a cári birodalomba** *Visztula menti határterület* néven.

I. Miklós belpolitikájában a despotikus vonások megerősödése a szembeötlő. Uralma alatt igyekezett olyan államszervetet működtetni, amely a lehető legalaposabban ellenőrzi az alattvalók életét, és elfojtja öntevékenységük minden formáját. Ebben nagy szerepet játszott az újonnan létesített **uralkodói titkos kancellária,** amelynek hírhedt **III. ügyosztálya, a politikai rendőrség** az egész birodalomra kiterjedő széles titkosügynöki hálózatot hozott létre.

A másik elhíresült intézmény a **cenzúrahivatal** volt. Az **1826-os cenzúratörvény** nemcsak a kormány és hatóságai ellen lázító sajtótermékeket vagy irodalmi műveket tiltotta be, hanem azokat is, „amelyek gyengítik az e szerveket megillető tiszteletet". A cenzúravétséget elkövetőkre súlyos büntetést szabtak ki.

A miklósi kor kevés pozitívumai közé tartozott a titkos kancellária **II. ügyosztályának** tevékenysége, amely **kodifikációs munkát** végezve **1833-ra** összegyűjtötte és kiadta a *Russzkaja Pravdától* kezdődően az összes orosz törvény szövegét. Ehhez hozzákapcsoltak egy **rövidebb összegzést** *(Szvod),* amely az akkor hatályos törvényeket gyűjtötte csokorba.

4. II. Sándor polgári reformjai

A **II. Sándor cár (1855–1881)** által elindított belpolitikai reformokkal megkezdődött Oroszországban a kapitalista jellegű gazdasági átalakulás, amelynek eredményeképpen óriási léptékben fejlődött az ipari termelés, a közlekedés (több ezer kilométer vasút épült), és nőtt a gazdasági és kereskedelmi társaságok száma. A gazdasági fejlődést egy (viszonylag) nyugodt külpolitikai helyzet is segítette, mivel a lengyel felkelés (1863–1864) leverésén és az orosz–török balkáni háborún (1877–1878) kívül az orosz fegyverek inkább hazai földön pihentek.

A reformfolyamat mélységével azonban sokan elégedetlenek voltak, és kibontakozott egy radikális ellenzéki mozgalom, amely az 1870-es évek végén a politikai terror eszközéhez folyamodott, és több sikertelen merényletet követően **1881-ben II. Sándor életét egy terrorista bombája oltotta ki.**

4.1. A jobbágyfelszabadítás Oroszországban

A jobbágykérdés megoldatlansága már régóta tehertételként nehezedett az Orosz Birodalomra. A krími háború utáni válsághelyzet azonban a megoldást kézzelfogható közelségbe hozta. A felülről irányított reform menetében **II. Sándor** cár **1861. február 19-én kiadta „a magánföldesúri parasztok jobbágyi függésének felszámolásáról"** szóló **manifesztumot.**

Az orosz jobbágyfelszabadítás megvalósítási módja tekintetében az úgynevezett **porosz utas modellhez** igazodott, amelyet Poroszországban, a Habsburg Birodalomban és a Román Királyságban alkalmaztak Oroszországon kívül. E modell során a parasztság nagy tömegei kis parcellákkal vagy föld nélkül szabadultak fel, tulajdonul csak a föld egy részét kapták, földesúri kárpótlás mellett. A volt földesúri latifundiumok így jórészt

érintetlenül tulajdonosaik kezén maradtak, és a nagybirtokok dominanciája mellett alapvetően bérmunkára alapozott tőkés fejlődés bontakozott ki.

4.2. A manifesztum tartalma

A jobbágyfelszabadítási manifesztum úgynevezett személyi része alapján **a volt jobbágyoknak a földesúrtól való személyi függése megszűnt,** ezzel a rendelet a **személyi szabadságot** deklarálta. Ennek nyomán a személyükben szabaddá váltakat nem lehetett többé eladni, elzálogosítani, önkényesen áttelepíteni, és **szabadon házasodhattak,** valamint a **saját nevükre ingatlant szerezhettek.** Megjegyezzük, hogy az orosz jobbágyfelszabadításból **csak ez valósult meg maradéktalanul.**

A reform lényegi eleme a **megváltás.** A **szántóföldért** és a **jobbágyi szolgáltatások megszüntetése** következtében a földesurakat érő bevételkiesésért **a parasztok megváltást fizettek a földesuraknak.** A **megváltási összeget az állam hitelezte** a parasztoknak. Az **orosz megoldás** alapvetően tehát **a parasztoknak juttatandó földért és a szolgáltatásokért** rendelte el a megváltás fizetését, és ez lényegesen különbözik az egyik mintaadó, az **osztrák módszertől,** ahol a földesúri kárpótlást **csak az elmaradt jobbágyi szolgáltatásokért** szabták ki.

A falvakban és a járásokban **paraszti önkormányzatokat** alakítottak. Az ügyeket a férfi családfőkből álló **falugyűlés** és a gyűlés által választott elöljáró, a **bíró** intézte. Utóbbi **első fokon döntött a parasztok egymás közti vitáiban. Másodfokú** hatóságként **járásbíróságokat** hoztak létre. A kormányzat azonban **felügyelet** alá helyezte a paraszti önkormányzatokat, tevékenységüket a helyi nemesség tagjaiból kikerülő **békebírók** ellenőrizték.

A rendszer lényeges eleme, hogy ahol fennállt **a falusi földközösség,** az *obscsina* – és ez volt a helyzet Oroszország legnagyobb részén –, **a törvény** ezt **továbbra is fenntartotta.** A megváltással megszerzett föld **nem a paraszt magántulajdonába került,** hanem **az *obscsina* kezelésébe ment át.** Az *obscsina* **egyetemleges felelősséggel** tartozott a **megváltás** és az **adók megfizetéséért,** ezen felül **hatósági jogkört** is gyakorolt, **mert előzetes hozzájárulása** volt szükséges a falu elhagyásához. A szabad földtulajdon ezzel erősen korlátozódott, mert **a földet eladni, másra ruházni, örökölni nem lehetett, lemondani róla is csak külön szabályok szerint.** (Az *obscsinát* majd az 1911-es sztolipini földtörvény szüntette meg.)

4.3. A manifesztum végrehajtása

A manifesztum által előírt **kétéves átmeneti idő** alatt kellett megalkotni a rendelkezés gyakorlati végrehajtási módozatát rögzítő úgynevezett **szabályzati iratokat.** A két év letelte után lehetett csak megkötni **a földesúr és a parasztok közti szerződést** az **átadandó föld** és a **kárpótlás** kérdésében. Amíg a végleges szerződést meg nem kötötték, addig a parasztok **ideiglenesen kötelezettek** voltak, vagyis a régi szolgáltatásokkal tartoztak a földesuruknak. A szerződések megkötésének előmozdítására **a nemesek** (tehát az egyik érdekelt fél!) **közül** úgynevezett **békeközvetítőket** neveztek ki. A rendelet azonban nem írta elő kötelező jelleggel a szerződések létrehozását, valamint nem szabott konkrét határidőt a szerződések

megkötésére, ezért a földesurak nem túlságosan szorgalmazták a szerződéskötést. Ez ahhoz vezetett, hogy újabb jogszabályt kellett hozni **1881-ben,** amelyben már **kötelező erővel elrendelték a szerződéskötést.** A **földjuttatásnál** a parasztok **lakhelyüket** és a **háztelket kárpótlás nélkül** kapták meg.

Az orosz jobbágyfelszabadítás központi eleme, a **megváltási szerződés** megkötése eredetileg – az osztráktól eltérően – **nem volt államilag kötelező** (csupán 1881 után), **csak ha az egyik fél akarta, akkor vált azzá.** Az 1861-es rendelet főszabálya azt írta elő, hogy **ha mindkét fél akarta** a szerződéskötést, akkor a **kárpótlási összeg 20%-át** a parasztoknak **készpénzben** kellett megfizetniük, a fennmaradó **80%-ot** a földesurak **kamatozó államkötvényben** kapták meg (az államkötvényes forma az osztrák és a porosz minta átvétele). A megváltási összeg túlnyomó részét tehát az állam megelőlegezte, és a parasztok ezt külön **földadó** formájában, 49 éven át fizették vissza kamatokkal megnövelve az orosz államkincstárnak.

Amennyiben **csak a földesúr** akart szerződést kötni, a paraszt ellenben ezt nem akarta, akkor csak az összeg 80%-át kellett a volt jobbágynak fizetnie, **a fennmaradó 20%-ot elengedték.** Azonban **ha a parasztok megelégedtek az általuk addig birtokolt föld 25%-val,** akkor **semmilyen összeget nem kellett fizetniük.** Így azonban sok életképtelen **koldustelek** keletkezett.

Magát a **megváltási összeget** a porosz módszer alapján, azaz úgy számították ki, hogy **pénzszolgáltatásra** *(obrok)* **átszámították az összes szolgáltatást, és azt 6%-kal feltőkésítették,** aztán az így kapott összegből kellett a megfelelő százalékot kiszámítani.

A cári család jobbágyaira a reformot **1863-ban** terjesztették ki, de itt azonnal kötelező volt a szerződés megkötése. **Az állami parasztok** tekintetében **1866-ban** hoztak szabályt. Itt választhattak a megváltás vagy a pénzjáradék további fizetése közt.

A jobbágyfelszabadítás Oroszország 75 millió lakosából legalább 32 milliót közvetlenül érintett. Jelentősége abban áll, hogy elősegítette a tőkés viszonyok szabadabb kibontakozását, de mindezt felemásan valósította meg, viszont megkésettsége ellenére is nagyjából megfelelt annak a módnak, ahogy ezt Kelet-Közép-Európa más országaiban megvalósították.

4.4. A zemsztvo és a városi törvény

A jobbágyfelszabadítással párhuzamosan II. Sándor cár az államélet egyes szféráiban további **reformintézkedéseket** léptetett életbe. Elsőként **1864. január 1-jén az úgynevezett zemsztvotörvény** lépett hatályba, amely a helyi közigazgatás rendszerében, a **kerületekben** és a **kormányzóságokban választott önkormányzati testületeket** létesített. **A kerületi** zemsztvoküldötteket **három kúriában** választották meg: a nemesek, a városiak és a parasztok kúriájában. A törvény a **kerületi gyűlésben** rögzítette a küldöttek arányát (a nemes és a parasztképviselők száma egyenlő volt). **A kormányzósági** zemsztvogyűlés küldötteit **három évre** a kerületi zemsztvogyűlésen választották (itt már a nemesek alkották a zemsztvogyűlés kétharmadát). **Országos szintű** választott képviselőgyűlés **nem alakult,** az ezirányú kezdeményezéseket a cár részéről a merev elutasítás jellemezte.

A *zemsztvo* a **helyi önkormányzatiság** modern kritériumainak igyekezett megfelelni: **saját adót** vethetett ki, **saját költségvetése** volt, feladata kiterjedt a helyi **rendfenntartás,**

közegészségügy és **közoktatás** megszervezésére. A *zemsztvo* **évente csak egyszer,** meghatározott időben ülésezett, ezért határozatainak végrehajtására létrehoztak egy **vezetőséget,** amely folyamatosan végezte munkáját. Az állami kontroll azonban felemássá tette az önkormányzatiságot, ugyanis **a *zemsztvók* feletti felügyeleti jogot gyakorló kormányzónak engedélyeznie** kellett a *zemsztvo* intézkedéseit és azok végrehajtását.

A városok helyzetét az **1870-es városi törvény** rendezte. A jogszabály a városokat az ország közigazgatási egységeinek rendszerébe úgy illesztette be, hogy a **két fővárost** (Szentpétervár, Moszkva) és a 8 legnagyobb lélekszámú várost **kormányzósági,** míg a **többi várost kerületi rangra** emelte. Mindegyik városban *dumát,* azaz **városi tanácsot** választott a lakosság. A városi *duma* választotta meg a **polgármestert** és az **intézőséget. A város tényleges irányítója** azonban a belügyminiszter által kinevezett **városvezető** volt, és ez a tény mindenképpen korlátozta a városi önkormányzat szuverenitását.

4.5. A bírósági, az egyetemi és a hadseregreform

Az igazságszolgáltatás szervezetrendszerét az **1864. november 20-án** hatályba lépő **bírósági törvény** újította meg, amely **megvalósította a közigazgatás és a bíráskodás szétválasztását.** Az utókor ezt a reformot tartja a legsikeresebbnek és legkövetkezetesebbnek, végrehajtását – a többi törvénytől eltérően – nem zavarták meg rendi konfliktusok.

A jogszabály új szervként **kormányzósági bíróságokat** hozott létre, amelyek fellebbviteli hatósága a **10 bírósági kamara volt.** Innen a legfelsőbb bíróság jogkörét gyakorló **Szenátus polgári** vagy **bűnügyi osztályához** lehetett fellebbezni, és ez a két osztály látta el a **semmítőszék** funkcióját is.

A bírósági törvény nagy erénye, hogy a **törvény előtti egyenlőség** elismerésével felszámolta a rendiséget az igazságszolgáltatás terén. **A bírák** az igazságügyminiszter általi kinevezésüket követően elmozdíthatatlanok lettek, magas fizetést kaptak, és a poszt megszerzését már **jogi végzettséghez** kötötték. **Büntetőügyekben** (angolszász hatásra) meghonosították az **esküdtszék** intézményét. Az addigi írásbeli eljárást felváltották a **nyilvános** és **szóbeli** peres eljárással, ami az **ügyvédi** hivatást nagyban felértékelte. A bírósági törvény nagy lépést jelentett Oroszország számára a jogállamiság intézményeinek és megoldásainak irányába.

Az oktatásügyben 1855-ben **megszüntették a korlátozásokat az egyetemi felvételiknél,** és két év elteltével a cár hozzájárult az elődje által betiltott európai jogrendszerek újbóli tanrendbe vételéhez. Hosszas előkészítés után **1863-ban** megszületett az **egyetemi szabályzat,** amely helyreállította és kibővítette az egyetemek autonómiáját. **Az egyetemi tanács** jogkörét jelentősen megnövelték, többek között itt választották a rektorokat, a dékánokat és a professzorokat. A diákok fegyelmi ügyeit választott **professzori bíróság** intézte. A törvény megengedte a diákoknak, hogy körökbe, egyesületekbe tömörüljenek. **Megszűntek a felvételi vizsgák,** de szigorodtak a záróvizsgák, ami emelte az egyetemi képzés színvonalát.

Az egyetemi szabályzatot **1864** végén egy **középiskolai statútum** követte, amelynek keretében a meglévő gimnáziumok mellé osztrák mintára **reáliskolákat** alapítottak. Mindkét iskolafajtához négyosztályos **algimnáziumokat** rendeltek, és megszüntették

a felvételinél a rendi megkülönböztetést. Ugyanebben az évben az **elemi iskolai statútummal** tették teljessé az oktatási rendszert meghatározó jogszabályanyagot.

A krími háborúban megrendült orosz hadügy szervezetét is elérte a reform. Dmitrij **Miljutyin** tábornok lett **1861-ben** a hadügyminiszter, aki az országot **katonai körzetekre** osztotta, így közvetlen kapcsolat létesült a központ és a csapatok között (a mai napig fennáll ez a struktúra Oroszországban). A katonai képzés reformjaként **katonai tanintézeteket** hoztak létre szerte a birodalomban. A **hadbíróságot** a bírósági reform elveinek megfelelően szervezték meg, és a hadseregben **eltörölték a vesszőzés büntetését.**

A hadsereget újjászervező törvény 1874-ben született meg. Az addigi újoncozási rendszert felváltotta a minden 20 év fölötti egészséges férfira kiterjedő **általános hadkötelezettség,** és a születési kiváltságok ezen a téren is megszűntek.

5. II. Miklós és a cárizmus megújulási kísérletei

A reménykeltő fejlődés **III. Sándor (1881–1894)** idején megakadt, a reformfolyamat megállt, sőt bizonyos területeken (például cenzúra, bírósági szervezet) vissza is fordult. A legnagyobb problémának az bizonyult, hogy a politikai intézményrendszert nem érintették változások, és ezt még tetézte, hogy a megváltáson alapuló jobbágyfelszabadítás nagyon vontatottan haladt. A századforduló idejére a biztató gazdasági mutatók ellenére általános elégedetlenség volt tapasztalható az egész birodalomban.

Az **új cár, II. Miklós (1894–1917)** a problémák levezetésének ősi módjával, a **háborúval** próbálkozott. Megtalálta hozzá az ellenséget is: **Japánt.** Könnyű győzelem helyett azonban a cári csapatok csúfos vereséget szenvedtek, és 1905 augusztusában Oroszország (területi veszteséggel járó) békére kényszerült a Japán Császársággal.

A katonai vereség az ország szemében megfosztotta az abszolút uralkodót legitimitásától. Lévén ő az állam egyszemélyi védelmezője, a nép szemében nem volt joga háborúvesztésre. Mindezek a feszültségek és kudarcok **forradalmi megmozdulásokhoz** vezettek. **1905-ben** gazdasági és politikai sztrájkok, parasztmegmozdulások rázták meg a birodalmat, és a forrongás kiterjedt a hadseregre és a flottára is. A politikai intézményrendszer átalakítása elkerülhetetlenné vált. **1905 decemberében a moszkvai felkelésben kulminált a forradalom,** amelyet csak 1907-re tudtak végleg leverni.

5.1. Az autokrácia alkotmányos monarchiává alakításának kísérlete

A cár tanácsadói egyöntetű ajánlására **1905. október 17-én kiáltvánnyal** akarta a mozgalmat leszerelni, amelyben **törvényhozó *dumát,* alapvető szabadságjogok bevezetését** és **széles körű választójogot ígért.**

II. Miklós a manifesztum aláírása után hozzájárult a **minisztertanács létrehozásához,** amelynek tagjait, a **minisztereket** most első ízben nem a cár, hanem a **miniszterelnök választotta ki.** Oroszország történetének első miniszterelnöke Szergej **Witte gróf** lett, aki kormánya fő feladatának a dumaválasztások előkészítését és a „rendzavarások" fegyveres elfojtását tekintette.

A kormány a dumaválasztások előkészítése kapcsán **1905. december 11**-én **új választójogi törvényt** fogadott el, az addigi választásra jogosultak (földbirtokosok, városi lakosok, parasztok) kategóriáit a **munkásokéval** egészítette ki. A választás ugyan nem volt sem közvetlen, sem általános, sem egyenlő, de a lakosság igen jelentős része először küldhette el képviselőit a legfelsőbb törvényhozó testületbe.

A politikai intézményrendszer átalakulásának folyamatából kiemelkednek az **1906. április 23-i alaptörvények,** amelyek **fenntartották az egyeduralmat** Oroszországban azzal a rendelkezéssel, hogy: „A legfelsőbb egyeduralkodói hatalom és […] az egész orosz állam területén a kormányzati hatalom egész terjedelmében az **összorosz imperátort** illeti." (HELLER–NYEKRICS 1996, 595. Kiemelés: K. K.) A cár e hatáskörében **ukázokkal** szabályozhatta a különböző kormányzati ágak egyes szerveinek létesítését. **A cár a külügyek kizárólagos irányítója** (hadüzenet, béke- és nemzetközi szerződés kötésének a joga), **a hadsereg és a flotta főparancsnoka.**

A törvényhozó hatalmat a cár „az **Állami Dumával** és az **Államtanáccsal** egyetértésben gyakorolja" úgy, hogy **„semmiféle új törvényt nem lehet az Államtanács és az Állami Duma jóváhagyása nélkül alkotni, és ez nem érvényes a cár megerősítése nélkül".** (HELLER–NYEKRICS 1996, 595. Kiemelés: K. K.)

A **felsőház** szerepét betöltő **Államtanács** tagjainak egyik felét a cár nevezte ki, másik felét különböző köztestületek választották, és az így összeállt testület alkalmasnak tűnt a *duma* ellensúlyozására.

Az ismertetett előzményeket követően kiírt választásokon a győztes **Alkotmányos Demokrata Párt** (Kadetpárt) nem tudott a kormánnyal normális együttműködést kialakítani, ezért **II. Miklós 1906. július 8-án,** alig három hónapos működés után **feloszlatta az első orosz törvényhozást.** Az új választások eredményeként létrejött *II. duma* sem volt hosszú életű. **1907. június 3-án a kormány feloszlatta.** Ez volt az úgynevezett „államcsíny", de ez még nem jelentette az orosz „parlamentarizmus" végét: kitűzték a *III. dumába* történő választásokat, összehívását pedig 1907. november 1-re tervezték. A kormány azonban okult az első két *duma* tapasztalataiból, és megváltoztatta a választójogi törvényt. Az aggályos körülmények ellenére azonban a választásokat követően megalakuló ***III. duma* egészen felhatalmazása lejártáig fennmaradt,** majd **megkezdte működését a IV.,** amelynek megbízatása 1917-ig tartott. **Az utána következő *duma* megválasztására már csak 1993-ban került sor.**

5.2. A sztolipini földtörvények

Witte grófot Pjotr Arkagyevics **Sztolipin** követte a miniszterelnöki székben (1906–1911), aki újabb reformmal állt elő, amelynek centrumában a mezőgazdasági viszonyok gyökeres átalakításának programja állt. Egy tulajdonnal rendelkező, konzervatív parasztságot akart létrehozni, amely stabilizáló bázisként szolgált volna az alkotmányos monarchia irányába fordult Oroszországban.

A jobbágyság 1861. évi megszüntetésekor a cári kormány fenntartotta a régi faluközösséget, mert előnyösnek látszott megőrizni a faluközösség tagjainak egyetemleges felelősségét az adótartozásokért és a megváltási összegekért. Az I. duma feloszlatása után a Sztolipin-kormány **1906. november 9-én** törvényt adott ki **(I. sztolipini földtörvény),**

amelynek értelmében **minden családfő,** aki tagja a földközösségnek, **kérheti az ő egyéni földtulajdonának a kiadását.** A családfőnek a több tagban használt földjei helyett joga volt a törvény értelmében kérni a **földtulajdona egy tagban való kiadását.** Mivel e törvény eredményei messze elmaradtak a várakozásoktól, és önkéntesen csak kevesen kérték egyéni földtulajdonuk kiadását, ezért a kormány új földtörvény megalkotására kényszerült.

Az **1910. június 14-i II. sztolipini földtörvény** ezért **kimondta a falusi földközösségek** *(obscsina)* **kötelező felosztását** és **a földek magántulajdonként való elkülönítését.** Ezzel összekapcsoltak **egy akciót a szegényparasztok áttelepítésére** Európából Szibériába és Közép-Ázsiába.

Az agrárkérdés megoldása érdekében megalkotott földtörvények eredményeképpen 1908 és 1915 között 1 millió 200 ezer parasztgazdaság adta el parcelláit, a Sztolipin-kormány pedig 2,5 millió parasztot telepített át az európai orosz részekről Szibériába. Az agrárreform jelentőségének illusztrálására álljanak itt Lev Davidovics Trockij szavai: „ha a törvényeket végrehajtották volna, az orosz proletáriátus 1917-ben nem tudott volna hatalomra jutni." (HELLER–NYEKRICS 1996, 8.)

Irodalomjegyzék

BERGYAJEV, Nyikolaj (1989): *Az orosz kommunizmus értelme és eredete.* Kiss Ilona ford. Budapest, Századvég.

BÓNIS György – SARLÓS Márton (1957): *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

DIÓSZEGI István – HARSÁNYI Iván – KRAUSZ Tamás – NÉMETH István (1999): *20. századi egyetemes történet. 1890–1945.* I. kötet. Budapest, Korona.

FONT Márta – SASHALMI Endre (2007): *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól.* Budapest, Pannonica.

FÖLDI András – KELEMEN Miklós – KISTELEKI Károly – MÁRKUS Eszter – RIGÓ Balázs – SIKLÓSI Iván (2014): *Összehasonlító jogtörténet.* Budapest, ELTE Eötvös.

FRANK Tibor szerk. (2017): *Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről.* Budapest, Gondolat.

GUNST Péter szerk. (1993): *Európa története.* Debrecen, Csokonai.

HAHNER Péter (2017): *13 diktátor. Fejezetek a forradalmak történetéből.* Budapest, Animus.

HELLER, Mihail – NYEKRICS, Alekszandr (1996): *Orosz történelem.* I–II. kötet. Balogh Magdolna és Páll Erna ford. Budapest, Osiris.

HORVÁTH PÁL szerk. (1993): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba.* Budapest, Tankönyvkiadó.

KISTELEKI Károly – LÖVÉTEI István – NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin – RÁCZ Lajos – SCHWEITZER Gábor – TÓTH Ádám (1998): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Ókor – feudális kor.* Budapest, HVG-Orac.

KISTELEKI Károly – LÖVÉTEI István – NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin– POMOGYI László – RÁCZ Lajos (2002): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Polgári kor.* Budapest, HVG-Orac.

KOVÁCS István szerk. (1982): *A Szovjetunió szövetségi alkotmánya.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

NIEDERHAUSER Emil (2001): *Kelet-Európa története.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

NIEDERHAUSER Emil – FONT Márta – SZVÁK Gyula – KRAUSZ Tamás (1997): *Oroszország története.* Budapest, Maecenas.

PIPES, Richard (1995): *Russia Under the Bolshevik Regime.* New York, Random House.

PIPES, Richard (1997): *Az orosz forradalom története.* Szappanos Gábor ford. Budapest, Európa.

PIPES, Richard (2001): *Communism: A History.* New York, Random House.

ROMSICS Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században.* Budapest, Napvilág.

SASHALMI Endre (2006): *A nyugat-európai államfejlődés vázlata.* Budapest, Pannonica.

SASHALMI Endre szerk. (2007): *„Kelet-Európa" és a „Balkán", 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, Pécsi Tudományegyetem.

VADÁSZ Sándor szerk. (1998): *19. századi egyetemes történet 1789–1890.* Budapest, Korona.

Vákát oldal

XVI. fejezet

A Szovjetunió létrejötte és alkotmányai

Kisteleki Károly

1. Az első világháború és a cárizmus bukása

Az 1905-ös forradalom és az első világháború kitörése közötti rövid időszakban Oroszország olyan politikai és jogi-intézményrendszeri átalakítási kísérleten ment keresztül, amelyhez foghatót egész addigi történelme során nem tapasztalt. De a lakosság valamennyi rétege elégedetlenkedett, és a birodalom összes nem orosz népe szemben állt a hatalommal.

Ebben a helyzetben lépett be Oroszország az antanthatalmak oldalán az első világháborúba. Az orosz hadsereget kiábrándító vereségek érték, ami még tovább fokozta a válsághangulatot. 1916 végén a háború okozta kifáradás, a fronton elszenvedett kudarcok és az áremelkedés következtében növekedett a társadalmi feszültség, amit még tovább fokozott Pétervár és Moszkva élelmiszer-ellátásának romlása. A helyzet súlyosbodásának következményeként **1917 februárjában Péterváron zavargások kezdődtek,** amelyek spontán jellegűek voltak, nem állt mögöttük egyetlen párt sem. Az Orosz Birodalom fővárosában kitört forradalmi mozgalom nem azért bontakozhatott ki vezetés nélkül is, mert olyan erős lett volna – hivatásos forradalmárok szerint nagyon is gyenge, kudarcra kárhoztatott volt –, hanem azért, mert ellenfele, a cári rend olyannyira megingott.

Február 27-én mintegy 30 ezer katona özönlötte el a *dumát,* és e spontán nyomás következtében **ideiglenes dumabizottság** alakult, amely létrehozta az **ideiglenes kormányt,** amely első közleménye szerint „magára vállalja a kormányzás és a közrend helyreállítását". (Heller–Nyekrics 1996, 16.) A dumabizottság megalapítása előtt néhány órával szervezték meg az **első szovjetet (tanácsot),** és így létrejött a **két, párhuzamos hatalmi centrum.** Miközben Péterváron megalakult a két hatalmi központ, az orosz cár mogiljovi főhadiszállásáról a főváros felé igyekezett, ám Dno állomásán felkelő katonák feltartóztatták. **1917. március 2-án II. Miklós lemondott a trónról**, és ezzel a **cári monarchia megbukott Oroszországban.**

1.1. A bolsevik párt hatalomátvétele

Az **1917. február végi polgári forradalmi események** vihara egy **kettős hatalmat** hozott létre: a polgári erők által ellenőrzött **ideiglenes kormányét** és a radikális népi elemek (katonák, munkások, parasztok) által uralt **Egyesült Szovjetekét** (Tanácsok). A két hatalmi centrum egy úgynevezett **„összekötő bizottságot"** alakított, amivel a polgári kormányzat időt kívánt nyerni hatalmi pozícióinak megerősítéséhez. **Az ideiglenes kormány** azonban nem alakított ki – és ami fontosabb, **nem** is **kezdeményezett** – **mélyreható igazgatási és társadalmi reformokat,** amelyet a változást kívánó tömegek vártak tőle. Ennek következtében fokozatosan **politikai válságba keveredett,** és ezzel a demokratikus köztársaság megteremtése idea maradt csupán. A válság és a kettős hatalmi helyzet tarthatatlanságának bizonyítékaként tört ki a **júliusi válság** (július 3–4., a bolsevikok pétervári meghiúsult puccskísérlete), amely egyben a kettős hatalom megszűnését is eredményezte a kormány (ideiglenes) felülkerekedésével.

A helyzet ezt követően egyre inkább súlyosbodott, a politikai élet anarchikus képet mutatott. Ebben a helyzetben **kezdték egyre erősebben befolyásolni a szovjeteket** a **Lenin vezette bolsevikok, akik radikális változásokat ígértek,** és egyértelműen jelezték igényüket a politikai és állami hatalom átvételére. A **bolsevikok** (az elnevezés a 'többség' jelentésű *bolsinsztvo* szóból származik) nevüket onnan kapták, hogy az 1898-ban alapított Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) 1903-as kongresszusán szavazást tartottak a Szikra *(Iszkra)* nevű pártlap szerkesztőségi tagjairól. Ezen a voksoláson többségbe *(bolsinsztvo)* kerültek a Lenin vezette frakció szavazatai, így aztán az OSZDMP-ben – az egyéb ideológiai és pártszervezési viták miatt – két egymással szemben álló frakció alakult meg: a bolsevikoké és a mensevikeké (a 'kisebbség' jelentésű *mensinsztvo* szóból, amely az említett szavazáson kisebbségben maradottakra utal). **A bolsevikok hivatalosan 1918-ban alakultak párttá (Oroszországi Kommunista [bolsevik] Párt), amely 1925-ben az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt, majd 1952-ben a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) nevet vette fel.**

1917 válságos hónapjaiban az amúgy kis létszámú bolsevikok **erős szervezettségüknek, katonai jelleggel megszervezett hierarchiájuknak, sokrétű illegális tapasztalatuknak,** valamint az **internacionalista alapon beszervezett külföldi aktivisták** (például magyar, német, lett és lengyel hadifoglyok) elkötelezett munkájának köszönhetően sokkal hatékonyabbnak bizonyultak valamennyi oroszországi politikai erőnél. A tehetetlenségtől megbénult Oroszországban mind februárban, mind októberben kiderült, hogy az ideiglenes kormány a kritikus pillanatban semmiféle valódi társadalmi legitimitást és támogatást nem élvez, és ennek következtében a **bolsevik hatalomátvétel** szinte vér nélkül ment végbe.

1917. október 25-én (november 7-én) délután a bolsevikokhoz hű csapatok elfoglalták a szentpétervári Téli Palotát, az ideiglenes kormány székhelyét, majd még aznap este összeült a **szovjetek II. összoroszországi kongresszusa.** A kongresszus 670 küldötte közül 390 volt *bolsevik.* A kongresszusi vita elején a *mensevik* és *eszer* (1901-ben alakult Szociálforradalmár Párt; az *eszer* elnevezés a párt nevének rövidítése) küldöttek az ideiglenes kormány elleni harc beszüntetésének igényével léptek fel, de ezt a javaslatot a bolsevikok leszavazták, amire válaszul a mensevik és eszer küldöttek eltávoztak a kongresszusról. Az ennek következtében tisztán bolsevikké vált kongresszus **deklarálta az ideiglenes kormány megdöntését,** valamint **a bolsevik hatalomátvétel tényét** (amely

formailag a kongresszus hatalomátvételének deklarálását jelentette), és további fontos határozatokat hozott. Ezekkel a történésekkel ment végbe a marxista-leninista történetírás által később mitikussá emelt **„nagy októberi szocialista forradalom".**

A szovjetek II. összoroszországi kongresszusának határozatai közül kiemelkedik a **békéről** és a **földről szóló** két **dekrétum,** amelyek a társadalom számára a két legfontosabb kérdésben eredményeztek jogi deklarációt. **A békéről** szóló dekrétum minden hadviselő népet és kormányt annexió és hadisarc nélküli békekötésre szólított fel, és a béketárgyalások időtartamára három hónapos haladéktalan fegyverszünetet javasolt. **A földről** szóló dekrétum pedig **kimondta a parasztság** legrégebbi vágyát, a **földtulajdonszerzést,** mikor kijelentette, hogy „a föld ezennel minden (nyílt vagy burkolt) megváltás nélkül a dolgozó nép tulajdonába kerül". **E két dekrétumot** értékelve megállapítható, hogy azok – főként a földről szóló dekrétum – megmaradtak a politikai deklaráció szintjén, azaz **nem lettek végrehajtva.** Arra azonban mindenképpen elegendőnek bizonyultak, hogy **a bolsevikokat cselekvőképes erőnek láttassák,** akik „a nép valódi felemelésén" fáradoznak. Ezzel a bolsevik párt a néptömegek szemében valódi legitimitást nyert.

A kongresszus emellett – **a bolsevik hatalomátvételt jogi intézményes szintre emelve – az orosz állam igazgatásának új központi szervét is megalkotta Népbiztosok Tanácsa (NT) elnevezéssel.** Az NT **a kormány feladatkörét gyakorolta,** és tisztségviselőit, a **népbiztosokat** *(minisztereket)* a kongresszus meg is választotta. Az NT elnöke **Lenin** lett, a külügyi népbiztos **Trockij,** a nemzetiségügyi pedig **Sztálin,** és hármasukkal a legfőbb állami vezetők közé emelkedtek azok a személyek, akik az orosz bolsevik forradalmat, majd a „fehérekkel" vívott sikeres polgárháborút követően létrejövő Szovjetunió szocialista társadalmi rendszerét markánsan meghatározták.

1.2. Az 1918-as szovjet alkotmány

A hatalomátvételt követően a bolsevikok első intézkedéseikkel (például a 8 órás munkaidő, munkásellenőrzés, majd munkásigazgatás bevezetése az üzemekben; a bankok, pénzintézetek és iskolák államosítása; az orvosi ellátás ingyenessé tétele; a polgári házasságkötés engedélyezése stb.) megkezdték a cári államrendszer lebontását és programjuk szerint a szocialista állam- és társadalmi rendszer alapjainak lerakását. Ennek egyik első lépéseként **a közjogi rendszer átalakításához szükségesnek mutatkozott egy új alkotmány elfogadása,** annál is inkább, mivel a Népbiztosok Tanácsának mandátuma eredetileg az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáig szólt.

Az oroszországi alkotmányos rendszer meghatározására hivatott, az összes állampolgár által szabadon választandó **alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáról még az ideiglenes kormány döntött,** és ezt a hatalom új birtokosai, a bolsevikok is – taktikai okokból – tiszteletben tartották, és a nemzetgyűlési választásokat az októberi fordulatot követően meg is tartották. Annak eredménye azonban nem a bolsevikok elképzelései szerint alakult, mivel a választásokon mindössze 24%-ot értek el az egyéb baloldali pártok (eszerek, mensevikek) 60%-os eredményével szemben. Valódi demokratikus viszonyok között egy ilyen választási kudarc után a kormány le szokott mondani, de ez a bolsevikoknak meg sem fordult a fejében.

Az **1918. január 5-én** (január 18-án) összeülő **Alkotmányozó Nemzetgyűlés** elé a bolsevik kormány (NT) feje, Lenin egy olyan tartalmú nyilatkozattervezetet terjesztett, amely

egyértelműen megerősítette volna a Népbiztosok Tanácsának hatalmát és addigi intézkedéseit. A nem bolsevik többségű Alkotmányozó Gyűlés viszont ezt a javaslatot még napirendre sem tűzte, és határozottan tiltakozott a szovjethatalom első intézkedései ellen. Erre reakcióként **január 6-án a bolsevikok által odavezényelt őrség** parancsnoka kijelentette, hogy „az őrség elfáradt", és ezekkel az elhíresült szavakkal **feloszlatta a nemzetgyűlést.**

A szovjethatalom jogi legitimációját az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlatását követően tehát más módon kellett a bolsevikoknak elérni. A bolsevikok ellenőrzése alatt álló **szovjetek III. összoroszországi kongresszusa kidolgozta az új szovjet alkotmányt,** amelyet aztán a **szovjetek V. összoroszországi kongresszusa 1918. július 10-én** fogadott el.

Az alkotmány **első része *A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak deklarációja*** címet viseli, amelynek élén a **proletárdiktatúra kinyilvánítása** áll (az alkotmány alapvető feladata, hogy „felállítsa a városi és falusi proletariátus és a legszegényebb parasztság diktatúráját"). **A hatalomátvétel legmagasabb szintű jogi legitimáció** rangjára emelődik: **„minden központi és helyi hatalom a szovjeteké",** illetve **„a kizsákmányolóknak nem lehet helyük a hatalom egyetlen szervezetében sem. A hatalomnak teljes egészében és kizárólag** a dolgozó tömegek és teljes jogú képviseletük, **a munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjeit kell megilletnie".** A hatalomátvétel kézzelfogható bizonyítékaként deklarálták az **államosítást,** azaz a bankok, a gyárak, az üzemek, a bányák, a vasutak és a többi termelési és közlekedési eszköz **állami tulajdonba** került.

Az **államforma** tekintetében az alkotmány kinyilvánította, hogy „az oroszországi Szovjet Köztársaság szabad nemzetek szabad szövetségének alapján mint a nemzeti szovjet köztársaságok szövetsége alakul meg". Létrejött tehát az **Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság** (OSZFSZK).

Az általános alapelvek között szabályozták a **politikai és szabadságjogokat.** A hagyományos kategóriákon túl (például sajtószabadság, egyesülési, gyülekezési és szervezkedési szabadság stb.) igazi újdonságokat is találhatunk ebben a körben: a vallásellenes propaganda szabadsága, a munka állampolgári kötelezettségként történő deklarálása („Aki nem dolgozik, ne is egyék!"). A **proletár internacionalizmus** elvét szem előtt tartva az alaptörvény az **oroszországi állampolgárságot megadta minden** „munkával foglalkozó és a munkásosztályhoz tartozó **külföldinek**". A politikai és szabadságjogok e széles katalógusában található a 22. szakasz az **állampolgárok egyenlő jogairól.** Ennek tehát – elvileg – minden állampolgársággal rendelkező személyre ki kellene terjednie.

Ehhez képest a 23. szakasz – a **munkásosztály érdekeire** hivatkozva – **„megfosztja jogaitól azokat a személyeket és csoportokat, akik és amelyek a szocialista forradalom érdekeinek kárára használják ki e jogokat".** Az így létrehozott **jogfosztottak** kategóriáját a **választójogról** szóló részben azután tételesen is felsorolja: „a nem munkából szerzett jövedelemből élők; a kereskedők; a szerzetesek, az egyház és a vallások papjai; a cári rendőrség, csendőrség, titkosrendőrség tagjai; a volt uralkodóház képviselői; az elmebetegek, gyengeelméjűek és a gyámság alatt állók; a bűncselekményért elítélt személyek." Velük kapcsolatban az alkotmány kinyilvánította, hogy ezek a személyek **nem választhatnak, és nem választhatók.** Jól látható, hogy általában azokat sorolták ide, akik a bolsevikok szerint a „kizsákmányoló osztályba" és „azok kiszolgálói" közé tartoztak.

Az alkotmány meghatározása szerint a **legfőbb államhatalmi szerv** a **legalább évente összeülő Szovjetek Összoroszországi Kongresszusa** (kongresszus), amely a **kormányzósági szovjetkongresszusok,** valamint a **városi szovjetek képviselőiből** áll

össze. A kongresszusok közti időben e kongresszus feladatkörét a **Kongresszus Központi Végrehajtó Bizottsága (KVB)** tölti be. A **kormány** szerepkörét továbbra is a **Népbiztosok Tanácsa** látta el, amely a kongresszusnak, illetve **a KVB-nek felelős.** A szovjethatalom helyi szervezetébe a **szovjetek helyi kongresszusai** (területi, kormányzósági, járási, kerületi szinten), illetve ezek **végrehajtó bizottságai** tartoztak. Az alkotmány ezen túl részletezte a felsorolt szervek hatáskörét, a választási rendszer és a költségvetési jogok kérdéseit, és az utolsó, 17. fejezetében rendelkezett OSZFSZK címeréről és zászlójáról.

Az alkotmány előírásaival szemben **az OSZFSZK életét** *de facto* **a bolsevik párt irányította,** kezdetben az állami szerveken keresztül, később azonban egyre erősebben közvetlenül is. Ezzel **fokozatosan közjogi testületként működő állampárttá vált,** mivel jogilag legitimálva gyakorolt egyes közhatalmi funkciókat. Az állampárti jelleg akkor teljesedett ki, amikor 1920-ra gyakorlatilag a többi párt megszűnt, illetve felszámolták, és ezzel az **egypártrendszer** teljessé vált.

A bolsevik párt működésének már a hatalomra jutás előtt meghatározó elve volt a **demokratikus centralizmus,** amely a hatalom megszerzését követően **az egész politikai és állami intézményrendszer deklarált működési alapelvének** számított. Elvi szinten ez azt jelentette, **hogy a döntéseket az érintett tagság legszélesebb körének véleménye alapján hozzák meg, és a döntések végrehajtásában e szervezet tagjai egységesen részt vesznek. A gyakorlatban** azonban a demokratikus többségi működés helyett a **feltétlen centralizáltság és hierarchizáltság** dominált, és a vezetés döntéseit minden szinten végre kellett hajtani: a valóságban **csak a centralizmus érvényesült a demokrácia helyett,** és ez az elv **a diktatórikus hatalomgyakorlás egyik nyilvánvaló eszközévé vált.**

A bolsevik pártban eleinte még **a kollektív vezetés elve** érvényesült az irányításban, **de Lenin tekintélye alapján kiemelkedett a párt vezetői közül. 1922-ben** hozták létre – eredetileg adminisztratív-technikai koordinációs feladatkörrel – a **párt főtitkári posztját** (a Központi Bizottság titkárságának vezető pozíciója), amelyet Joszif Visszarionovics **Sztálin** szerzett meg. **Sztálin a Központi Bizottságot rövid idő alatt a párt és az állam „személyzeti osztályává" formálta át,** középszerű, jól használható és irányítható emberekkel véve magát körül. (Sztálin a 30-as évek elején fogalmazta meg a működését meghatározó jelmondatot: „minden a személyzeti osztályon múlik.") A titkárság döntötte el, hogy kit, milyen posztra állítsanak, kik vegyenek részt a pártkongresszuson.

Sztálin emellett tagja lett a **Politikai Bizottságnak,** továbbá az **Orgbjurónak,** a **Szervezési Irodának.** Az *Orgbjuro* feladata annak eldöntése volt, hogy ki vagy kik és hogyan hajtsák végre a Politikai Bizottság határozatait. Sztálin uralta a kormány minden döntését ellenőrző **Munkás-Paraszt Felügyeletet,** és ezzel együtt irányította a **Nemzetiségügyi Népbiztosságot.** Végül, de nem utolsósorban, meghatározó befolyást szerzett a **Kominternben** (Kommunista Internacionálé: 1919 márciusában alapított nemzetközi kommunista szervezet). A Komintern küldetése az orosz kommunista modell exportálására irányult, emellett a sztálini Szovjetunió a Kominternen keresztül kontrollálta a más országokban működő kommunista mozgalmak és szervezetek működését. Sztálin uralta és irányította közvetlenül a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja legfőbb szerveit: a Politikai Bizottságot, a Titkárságot, a Szervezési Irodát és a Központi Bizottságot, amelyekben már csak megbízható embereinek volt szava. Lenin 1924-es halálát követően **a főtitkári pozíció fokozatosan a párt és az állam legfőbb hatalmi tisztsége lett,** és Trockij 1928-as külföldre űzését követően **Sztálin egyeduralma a párt és az ország élén teljessé vált.**

2. Cári birodalomból szövetségi állam – a Szovjetunió létrejötte

A szovjethatalom alkotmányos körülbástyázásán túl azonban még nyitott kérdés volt, hogy a polgárháborús viszonyok, valamint nemzeti mozgalmak keresztttüzében széthullott egykori cári birodalom helyén milyen – unitárius vagy föderatív – állam jöjjön létre. A hatalomátvételt követően a **Népbiztosok Tanácsa 1917. november 4-én** (november 17-én) az **Oroszország népeinek jogairól** szóló **dekrétumában az államalkotó népek szabad önrendelkezési jogát deklarálta,** a **különválást** és az **önálló államalakítást** is beleértve. Emellett a dekrétum kinyilvánította Oroszország népei egyenlőségének és szuverenitásának elismerését, valamint mindenféle nemzeti és nemzeti-vallási előjog és korlátozás megszüntetését, vagyis ekkor még nem volt napirenden egy **föderáció** létrehozatala.

A népek önrendelkezési jogáról vallott bolsevik felfogás a gyakorlatban azt jelentette, hogy a nemzetek önrendelkezési jogának gyakorlása és a szocialista forradalom ügye között **konfliktus** keletkezik akkor, **ha ezt a jogot nem a „dolgozó osztályok" szovjetjei,** hanem polgári erők **gyakorolják.** Ezt a sajátos felfogást aztán hivatalos doktrínává **Sztálin,** a nemzetiségi ügyek népbiztosa emelte a szovjetek III. összoroszországi kongresszusán: **„az önrendelkezés elvét nem valamely nemzet burzsoáziájának, hanem e nemzet dolgozó tömegeinek önrendelkezési jogaként kell értelmeznünk**. **Az önrendelkezés elvének a szocializmusért folyó harc eszközének kell lennie,** ezt az elvet alá kell rendelni a szocializmus elvének." (HELLER–NYEKRICS 1996, 62. Kiemelés: K. K.)

A **szocialista típusú önrendelkezési jog** megszületése után az 1918-as szovjet alkotmány a 11. szakaszában intézkedik a **nemzeti autonómiák** alakításának lehetőségéről. Ezek **az autonóm területi szövetségek** – amelyeket a szovjetek területi kongresszusai és azok végrehajtó szervei irányítottak – **„a föderáció alapelvei szerint az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársasághoz tartoznak".** Ennek alapján aztán sorra alakultak az autonómiák – a későbbi autonóm területek előképeiként – **munkáskommuna** formában (például a Volgai Német Munkás Kommuna), másrészt úgynevezett **szovjet köztársaságok,** amelyek önálló államisággal rendelkező területrészek voltak, de nem független államként, hanem az **OSZFSZK részeként** léteztek (például a Doni Szovjet Köztársaság).

Az alkotmány elfogadását követően az intervenció és a polgárháború egy időre megakadályozta az autonómiák kialakítását. A hadi helyzet változásával és a bolsevik ellenőrzésű területek növekedésével párhuzamosan folytatódott az időlegesen megakadt folyamat, amely 1919 második felében indult újra, és 1922 végére fejeződött be. Új autonóm szovjet köztársaságok (például Tatár, Baskír stb.) és autonóm területek (például Kalmük, Mari stb.) alakultak egymás után.

Az Oroszországi Föderáció megszilárdulása mellett az egykori cári birodalomhoz tartozó egyéb területek helyzete is egyre tisztább képet mutatott. Egyes területek a háborús viszonyok közt **végleg elszakadtak, és teljesen önálló, független államokat alkottak** (Finnország, Lengyelország, Litvánia, Lettország, Észtország).

Más területeken 1921-re, a polgárháború vége felé, nem kismértékben a Vörös Hadsereg „internacionalista segítségének" köszönhetően **önálló szovjet (szocialista) köztársaságok** jöttek létre (az Ukrán SZSZK, az Azerbajdzsáni SZSZK, a Grúz SZSZK, a Hivai Népi Szovjetköztársaság, a Buharai Népi Szovjetköztársaság és a Távol-Keleti Demokratikus Köztársaság). Az OSZFSZK 1919 tavaszától ezekkel az államokkal **kétoldalú szerződéseket** kötött, ezeket **„katonai-politikai szövetségeknek"** nevezték. A szerződések ellenére

Moszkva gyakran megsértette a köztársaságok szuverenitását, beleavatkozott belügyeikbe, és ez folyamatos konfliktust eredményezett a kétoldalú viszonyokban.

A helyzet feloldását a szovjet-oroszországi kommunisták egy megalakuló **új szocialista államszövetség** képében látták, amelynek kapcsán két koncepció versenyzett: **Sztálin autonomizálási elképzelése és Lenin föderációs terve. Sztálin** az új államszövetséget úgy hozta volna létre, hogy a köztársaságok **beléptek volna az OSZFSZK-ba. Lenin** ezzel ellentétben **föderatív** alapú egyesülést képzelt el **egyenrangú viszony alapján.** A küzdelemből **a lenini föderációs modell** került ki győztesen, és az **Oroszországi** és **Kaukázusontúli Föderatív,** illetve az **Ukrán** és a **Belarusz Nemzeti Köztársaságok** egyesülésével **1922. december 30-án** megalakult a **Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége,** azaz a **Szovjetunió.**

2.1. Az 1924-es szovjet alkotmány

Az új szövetségi állam **alkotmánya 1924. január 31-én** lépett hatályba, amely kifejezetten csak az állami viszonyokkal összefüggő kérdéseket szabályozta. Az alaptörvény lényegében nem is intézkedik másról, mint a **szövetség létrehozásáról, a szövetségi államok közti viszonyról és a szövetségi állami szervekről.** Mivel az 1924-es alkotmány nem ír le az állam és az állampolgár közötti alapintézményeket, valamint a társadalmi berendezkedést taglaló szabályokat, ezért az úgynevezett **államszervezeti alkotmányok** csoportjába sorolandó. Az alkotmány alapján **a tagköztársaságok rendelkeztek az önálló kormány megalakításának jogával,** és a lakóik **egységes szövetségi állampolgárságot** kaptak.

A **Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága (SZKVB)** – amely az évente egyszer összeülő **szovjetkongresszusok** közti időben gyakorolta a legfelső törvényhozói hatalmat – **Szövetségi Tanácsból** (amelyet a Szovjetunió Szovjetkongresszusa választott, lakosságarányosan a szövetségi köztársaságok képviselőiből) és **Nemzetiségi Tanácsból** (amelynek tagjai a szövetségi és autonóm szocialista köztársaságok képviselői és az OSZFSZK autonóm területeinek képviselői) állt. Az **SZKVB évente háromszor ült össze,** és ülései között az **SZKVB Elnöksége** járt el a nevében.

A kormány szerepét továbbra is a Népbiztosok Tanácsa töltötte be, de új elemként **közös végrehajtó szervek** jöttek létre **egyesített népbiztosságokként** (Munkás-Paraszt Felügyelet, a hadügyi és külügyi népbiztosság és a Legfelső Népgazdasági Tanács). Az alkotmány a **Legfelsőbb Bíróság,** valamint a „nép ellenségei" ellen fellépő **Egyesített Állami Politikai Igazgatóság (OGPU)** és a szövetségi köztársaságok szervezetének szabályozásával zárul.

A megalakult új föderatív állam működésében a valóságban a **centralizáció erősödött,** és szélesedtek az egyesített igazgatás és az apparátusok működési területei. A szövetség központi igazgatási szervei **rendszeresen megsértették** a szövetségi köztársaságok önálló hatáskörét, és **rendszeresen eljártak** az alkotmány szerint köztársasági hatáskörbe utalt ügyekben. A lenini föderációs modell ugyan elvi „alkotmánylevéli" szinten deklarálódott, de **a végrehajtás során** mégis **a Sztálin** által favorizált **központosítás valósult meg.**

2.2. Az 1936-os sztálini alkotmány

A szovjet alkotmány megváltoztatásáról „Sztálin elvtárs kezdeményezésére" döntöttek a **VII. szovjetkongresszuson** 1935. február 6-án, majd az előkészítő munkát követően az úgynevezett **„sztálini alkotmány" 1936. december 5-én** lépett hatályba. Az új alaptörvény **rendkívül széles körű alapjogokat** biztosított a szovjet állampolgároknak (gyülekezési, szólás- és sajtószabadság; munkához, pihenéshez, társadalombiztosításhoz, művelődéshez való jog; vallásszabadság és jog a vallásellenes propagandára; a lakhely és a levéltitok sérthetetlenségének joga). Az alkotmány egyik nagy újdonsága volt, hogy jogi deklaráció szintjén eltörölte az 1918-ban megteremtett **jogfosztottak** kategóriáját azzal, hogy kimondta a **minden állampolgárra kiterjedő egyenjogúságot,** és bevezette a **titkos, közvetlen, egyenlő esélyen alapuló választási rendszert.** Mindezeket a jogokat „a dolgozók érdekeinek megfelelően, a szocialista rend megerősítése céljából" garantálták, de egyidejűleg azt is világosan kimondták, hogy „aki a szocialista rend megingatását akarja, az a nép ellensége".

Utóbbi kitétel gyakran szolgált jogi hivatkozási pontként az ebben az időszakban kibontakozó sztálini terrornak, amely **„nagy tisztogatás"** *(csisztka)* néven folyt 1934–1940 között. Az osztályharc állandó élesedésének jelszavával **Sztálin a személyes hatalmával szembenállókat likvidálta** („jobb esetben" csak Gulagra küldés, bebörtönzés, rendőri megfigyelés volt a szankció) a **pártelitből** és a **társadalomból** (értelmiségiek, állami hivatalnokok, parasztok, a Vörös Hadsereg vezetői, a nemzetiségek tagjai) egyaránt. Az összességében **több százezer áldozatot követelő sztálini terror** célszemélyeit különböző politikai bűntettekkel (kémkedés, szabotázs, szovjetellenes agitáció, összeesküvés) vádolták meg egy **koncepciós bírósági eljárásban,** és a legtöbb esetben kivégzés vagy a Gulag (a sztálini Szovjetunió egészét behálózó munkatáborokban kényszermunkára kötelezés) volt az ítélet.

A sztálini terrorban elévülhetetlen szerepet játszottak az úgynevezett **állambiztonsági szervek,** amelyek már a bolsevik hatalomátvételtől kezdve léteztek. Az első ilyen szervezet a **Rendkívüli Bizottság,** a **Cseka** *(Csrezvicsajnaja Komisszija)* volt, amelyet eredetileg a petrográdi forradalmi főhadiszállás védelmére hoztak létre. Feliksz Edmundovics **Dzerzsinszkij** 1917 végén érte el Leninnél, hogy alakítsanak belőle egy az ellenforradalmárokkal és a szabotőrökkel szemben fellépő bizottságot. A szervezetet átalakulása után 1922-től **Állami Politikai Igazgatóságnak** (**OGPU,** első vezetője Dzerzsinszkij, majd 1926-os halála után Genrih Grigorjevics **Jagoda**), 1934-től **Belügyi Népbizottságnak** (**NKVD,** vezetője 1936-tól Nyikolaj Ivanovics **Jezsov,** majd 1938-tól Lavrentyij Pavlovics **Berija**) hívták. Az állambiztonsági szervek a sztálini diktatúra legfontosabb **elnyomó gépezetének** számítottak, amelyek széles körű jogosítványokkal rendelkeztek a rendszer valóságos és vélt ellenségeivel szemben. További átszervezéseket követően **Sztálin halála után 1954-ben Állambiztonsági Bizottság** (**KGB,** Komityet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi) néven alakult újjá, amely fénykorában, az 1970–80-as években a világ egyik legnagyobb kémszervezetét és titkosrendőrségét működtette.

A **társadalmi rendről** szólva az alkotmány a **Szovjetuniót a munkások és a parasztok szocialista államának** deklarálja. Az állam gazdasági alapját a szocialista tervgazdálkodás rendszere és a munka- és termelési eszközök **szocialista tulajdona** képezte. A szocialista tulajdon **formája állami tulajdon vagy szövetkezeti (kolhoz) tulajdon volt.**

Az **államszervezetet** áttekintve lényegében ugyanazokat a szerveket találjuk, mint az 1924-es alkotmányban, annyi eltéréssel, hogy az ottani ÖKVB-t itt a **Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetjének** hívják, amelynek ugyanígy Szövetségi és Nemzetiségi Tanácsa és Elnöksége – mint kollektív államfő – volt.

A **föderatív államszerkezetű** Szovjetuniót **1922. december 30-án négy szovjet köztársaság** (Ukrán SZSZK, Belarusz SZSZK, Kaukázusontúli SZFSZK és az Oroszországi SZFSZK) **szerződése hozta létre,** amelyekhez **1925-ben az Üzbég és a Türkmén SZSZK, 1931-ben a Tádzsik SZSZK** csatlakozott. Az **1936-os alkotmány** elfogadásával **11-re** emelkedett a köztársaságok száma (a megszűnt Kaukázusontúli SZFSZK alkotórészeiből az Örmény, az Azerbajdzsáni és a Grúz SZSZK csatlakozott, míg az addig OSZFSZK-ba tartozó kazah és kirgiz autonóm köztársaságok szövetségi köztársaságokká alakulva váltak az unió tagjaivá).

Sztálin az 1936-os alkotmányról azt mondta, hogy „ez a dokumentum azt bizonyítja, hogy amiről milliók álmodnak még most is a kapitalista országokban, az a Szovjetunióban már megvalósult". (Heller–Nyekrics 1996, 237.) Valóban, milliók hitték a kapitalista országokban, hogy a szocializmus álma valóban megvalósult a Szovjetunióban, de a szovjet állam valódi arcát még hosszú évekig nem látták tisztán.

Ezzel együtt megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunió létrejöttével a világ egyharmadán elkezdték megvalósítani a **szocializmust,** amely a 20. század elején begyűrűző kapitalista társadalmi, gazdasági és politikai intézményrendszeri válság egyik alternatív **válaszadási kísérleteként** kért helyet magának a történelem lapjain.

Irodalomjegyzék

Bónis György – Sarlós Márton (1957): *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Diószegi István – Harsányi Iván – Krausz Tamás – Németh István (1999): *20. századi egyetemes történet. 1890–1945.* I. kötet. Budapest, Korona.

Font Márta – Sashalmi Endre (2007): *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól.* Budapest, Pannonica.

Földi András – Kelemen Miklós – Kisteleki Károly – Márkus Eszter – Rigó Balázs – Siklósi Iván (2014): *Összehasonlító jogtörténet.* Budapest, ELTE Eötvös.

Frank Tibor szerk. (2017): *Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről.* Budapest, Gondolat.

Gunst Péter szerk. (1993): *Európa története.* Debrecen, Csokonai.

Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr (1996): *Orosz történelem.* I–II. kötet. Balogh Magdolna és Páll Erna ford. Budapest, Osiris.

Horváth Pál szerk. (1993): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Kisteleki Károly – Lövétei István – Nagyné Szegvári Katalin – Pomogyi László – Rácz Lajos (2002): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Polgári kor.* Budapest, HVG-Orac.

Niederhauser Emil (2001): *Kelet-Európa története.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Niederhauser Emil – Font Márta – Szvák Gyula – Krausz Tamás (1997): *Oroszország története.* Budapest, Maecenas.

ROMSICS Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században.* Budapest, Napvilág.

SASHALMI Endre (2006): *A nyugat-európai államfejlődés vázlata.* Budapest, Pannonica.

SASHALMI Endre szerk. (2007): *„Kelet-Európa" és a „Balkán", 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, Pécsi Tudományegyetem.

VADÁSZ Sándor szerk. (1998): *19. századi egyetemes történet. 1789–1890.* Budapest, Korona.

XVII. fejezet

A fasizmus államkormányzati megoldásai

Kisteleki Károly

A 20. század első évtizedeiben a kapitalista társadalmi és gazdasági rendszer nagymértékű válságba jutott. Az első világháború utáni versailles-i békerendszer ellentmondásos sorsa egyrészt nemzeti sérelmeket okozott, ami a **nacionalizmus** és a **sovinizmus** újjáéledésével járt. Másrészről az akkori világrend fő mozgatórugója, a **liberalizmus** került válságba. Ez a liberalizmus a klasszikus liberális gazdaságpolitikát, vagyis a **szabadversenyes kapitalista szisztémát,** illetve **a társadalom viszonylagosan szabad mozgási és összeszerveződési lehetőségét** jelentette, utóbbin belül a vizsgálódásunk szempontjából fontos **parlamentáris politikai és jogi intézményrendszerrel.** A világháborút követő válság heves sztrájkmozgalmak, agármozgalmak, nem egy esetben munkásmozgalmi forradalmak képében mutatkozott meg, és ez nyilvánvalóvá tette a **szociális és társadalmi** válságot. Emellett nagy fokú kiábrándultság volt tapasztalható Európa-szerte a parlamentáris-képviseleti demokrácia intézményeiből, ami **politikai válságot** jelzett. A helyzet a **nagy gazdasági világválság** (1929–1933) idején vált drámaivá, és megkerülhetetlenné tette a problémára történő reagálást valamennyi állam számára.

Választ kellett adni arra a kérdésre, hogy az új gazdasági és társadalmi politikát milyen módon alkotják meg. Alapvetően két út létezett: a **demokratikus berendezkedés átalakítása** vagy **diktatúra bevezetése.** A kulcskérdés az volt tehát, hogy a társadalmi tömegeket milyen új módszerekkel és eszközökkel sikerül konszolidálni és újraszervezni. A demokratikus berendezkedés korszakban megvalósult válaszadási kísérletei közül az amerikai **New Dealt** emelném ki.

1. A totalitárius állam koncepciója

A **diktatórikus válaszadási** kísérletek közé egyrészt a **szocialista állammodellt, másrészt a fasiszta államszervezetet** soroljuk. A **fasiszta** típusú **államszervezetek közül a két legjelentősebb, az olasz és a német** legfontosabb jegyeit mutatjuk be részletesebben. Egyidejűleg jelezzük, hogy úgynevezett **fasiszta bábállamok** alakultak ki a németek által 1940-ben legyőzött Franciaországnak azon részén **(Vichy-rezsim),** amelyet a németek nem szálltak meg katonailag, illetve Szlovákiában (a Jozef **Tiso** vezette **Első Szlovák Köztársaság**) és Jugoszlávia megszállását követően a **horvát usztasák** által uralt

területeken **(Független Horvát Állam).** A fasizmus jellegzetes jegyeit mutatta a **portugál állam,** ahol 1932-ben a miniszterelnökként teljhatalommal kormányzó António de Oliveira **Salazar** fasiszta jellegű diktatúrát épített ki. A portugál diktatúra az egyik stabil „túlélő" lett, amelyet 1974 tavaszán a Fegyveres Erők Mozgalma vezetésével a „szegfűk forradalma" döntött meg. Ugyancsak fasisztoid jellegű állammá vált **Spanyolország,** miután a spanyol polgárháborúból (1936–1939) Francisco **Franco tábornok** került ki győztesen. Amikor 1939. március 28-án a köztársaságiak feladták az 1936 novembere óta ostrom alatt álló Madridot, Spanyolország történetében megkezdődött a *caudillo,* azaz a *vezér* nevével fémjelzett, 1975-ig tartó Franco-rezsim diktatórikus időszaka.

Mindazok a hatások, amelyek a fasiszta típusú diktatúrákhoz vezettek, **a Balkánon autokratikus monarchiák kiépülését** hozták (az 1931-ben új alkotmánnyal intézményesített **jugoszláv királyi diktatúra;** a Zogu által 1928-ban kikiáltott királyság **Albániában;** 1935-től **Bulgáriában** Borisz cár uralma; II. Károly **román** uralkodónak az 1938-ban új alkotmánnyal bevezetett királyi diktatúrája; az 1936-ban visszaállított **görög királyság,** amely az 1936-tól miniszterelnöki, 1938-tól örökös kormányfői posztot birtokló Joánisz Metaxász tábornok diktatúrájába fordult). A balkáni királyi diktatúrákban a meghatározó, egészen szélsőséges nacionalista eszmék erőteljesen keveredtek vallási mítoszokkal, ami részben antiszemitizmussal is kiegészült, emellett a faji és hódító eszmék csak részlegesen jelentkeztek. Európa több területén tehát különféle indíttatású és színezetű diktatúrák jöttek létre, amelyek hátterében többnyire ugyanazok vagy hasonló válságjelenségek és azokra adott szélsőséges válaszok álltak.

1.1. A fasiszta ideológia közös jellemzői

A fasiszta ideológia vizsgálata alapján a két kiemelkedő fasiszta rendszer, az olasz és a náci-német alapján az alábbiakban röviden meghatározzuk az ideológia közös jellemzőit. A fasizmus képviselői egy merőben **új rend, új civilizáció megteremtését hirdették meg,** amelynek fel kell váltania a liberális államot.

A fasizmus legfőbb ideológiai jegye: nemzet és állam egységes és totális szubsztanciája. A **liberalizmus individualizmusával szemben** a fasiszta állam által kifejezett vagy „megvalósított" **nemzeti,** illetve **faji kollektívumot** tették meg végső létezőnek, amelyben az individuum megnyilvánul, és amelytől végső értelmét nyeri. Ez **a kollektívum** az egyénnel együtt **eltünteti az individuális jogokhoz fűződő partikuláris érdekeket** és **azok kifejeződését** is (politikai, gazdasági érdekképviseletek, parlamentarizmus). Az **állam politikai egységét** volt hivatott magyarázni **a nemzeti szocialisták jogi doktrínája a „totális államról",** amely hármas tagolású: **állam, mozgalom, nép. Mindegyik fasiszta elmélet szocialistának vallja magát** (lásd a német náci párt elnevezését: Nemzetiszocialista Német Munkáspárt, NSDAP), kisebb-nagyobb mértékben programjába vesz **antikapitalista és szociális intézkedéseket.**

A fasizmust racionalizmus, liberalizmus és bolsevikellenesség jellemzi, de **kizárólag a nacionalizmus szemszögéből.** A **racionalizmusellenesség** alapján **a kollektív nemzeti ösztönt** dicsőítik. Az egyén csak mintegy kivetülése a kollektív ösztönnek, és ha attól elszakad, racionális megfontolásai hatástalanok. **Az egyéni racionalizmus** és intellektualizmus felesleges, mert gyengíti a nemzeti impulzust, és **aláássa az akaratot,** amely

kollektív nagyságra és az eljövendő új rendre irányul. **A liberalizmusellenesség** keretében **a liberalizmus megszűnik gazdaságpolitikai, politikai kategória lenni, általánosságban** véve **az ellenség szinonimájává** válik, amelyet le kell küzdeni. A nemzeti elvvel szemben áll az idegen, aki a nemzeti érdek veszélyeztetője. Ebben a kontextusban az **idegen liberális** az **összeesküvő,** míg a **hazai liberális** az **áruló.**

A bolsevizmus főbűne a fasiszták szemében **a nemzetellenesség,** további bűnei a **materialista világszemlélet** és **a tulajdon elleni támadás. A szociális megoldást a fasizmus** nem önmagában, hanem **a nemzeti kérdésnek alávetve értékelte,** végső megoldását **a nemzeti ügy győzelmétől** tette függővé. A **bolsevikok** (akik **a társadalmat osztályokra osztják**) osztályérdeke azért vetendő el **a fasiszták** szerint (akik **a társadalmat a nemzet szempontjából értékelik**), mert nem az össznemzeté. A **bolsevizmus** (szocialista-kommunista világszemlélet) és **a fasizmus ideológiájának** ez a töredékes, vázlatos fenti **összevetése** is **megmutatja,** hogy **ezt a két ideológiát nem lehet összemosni,** mert a sok hasonlóság mellett **alapvető különbségek feszülnek köztük.**

1.2. A fasizmus uralomra jutása Olaszországban és Németországban

Az első világháború után Olaszországban forradalmi helyzet alakult ki. 1919-ben és 1920-ban **sztrájkok, földfoglalások, gyárfoglalások** rázták meg Olaszországot, és mindehhez járult a **béketárgyalások kudarca** is. Az úgynevezett **„vörös két év"** alatt több mint 2 millió munkás sztrájkolt, 30 millió munkaóra esett ki a termelésből. Ebben a válságos helyzetben alakult meg 1919 őszén **a fasiszta mozgalom,** amelynek két irányzata létezett: a városi „plebejusforradalmi" **fasciók** mozgalma és a **squadrizmus.** A **squadrizmus,** az agrárfasiszta mozgalom a földfoglalókkal szemben alakult ki. 1920 őszén **a squadrizmussal egyesültek a fasciók,** és **1921 novemberében Rómában megalakult a Nemzeti Fasiszta Párt, élén tíztagú vezetőséggel,** amelyből kiemelkedett befolyásával **Mussolini.**

A fasiszták a kormányt tették felelőssé a sztrájkokért, és a tartományi székhelyek megszállásával fenyegetőztek. Mussolini Udinében szeptember 20-án úgynevezett **„nemzeti programot"** hirdetett. „A fasizmus programja – kiáltotta Mussolni – egyszerű: kormányozni akarjuk Olaszországot." Az udinei megnyilatkozás azt a célt is szolgálta, hogy Mussolni elkötelezze magát a monarchia mellett, és ezáltal elnyerje III. Viktor Emánuel támogatását, aki a ***marcia su Roma*** által gerjesztett ostromállapot kihirdetéséről szóló okmány aláírását megtagadta, míg végül Mussolini **1922. október 30-án kormányt alakíthatott.**

Hatalomra jutása után Mussolini késedelem nélkül hozzálátott a fasiszta államszervezet kiépítéséhez. Első rendeletével a fegyveres rohamosztagokat **reguláris milíciává, rendőrséggé** alakította saját főparancsnoksága alatt. 1924. június 10-én a feketeingesek meggyilkolták Matteotti szocialista képviselőt, és ez válságot robbantott ki. Ennek eredményeképpen nyilvánvalóvá vált, hogy nyílt fasiszta diktatúra nem alakulhat, így Mussolini kénytelen volt továbbra is parlamentáris keretek közt mozogni.

A válságnak **1925. január 3-án** Mussolini parlamenti beszéde, az úgynevezett **„második államcsíny"** vetett véget, amelyet követően **szabadságjogokat betiltó rendelkezéseket adtak ki, és elkezdték felszámolni az ellenzéki pártokat.**

A nemzeti szocializmus **1933. január 30-án, Hitler birodalmi kancellárrá történő kinevezésével** jutott uralomra Németországban. Ezt követően **a nácik nem alkottak új alkotmánytörvényt,** mégis alapvetően átalakították Németország közjogi rendszerét.

Ennek a nyitánya volt a **szabadságjogok korlátozása. 1933.** február 28-án megjelent a birodalmi elnök rendelete **„a nép és az állam védelmére",** amely a weimari alkotmány híres 48. cikkelyét (a birodalmi elnök szükségrendelet-alkotási joga) felhasználva hatályon kívül helyezte az alkotmány azon paragrafusait, amelyek a személyi szabadság, a szólásszabadság, a sajtószabadság, a gyülekezési és egyesülési szabadság, valamint a levéltitok és a tulajdonjog védelmét deklarálták. A szabadságjogok korlátozásán túl a jogszabály **halálbüntetés** kiszabását rendelte el a hazaárulással, gyújtogatással, szabotálással, a kormány tagjai ellen elkövetett merénylettel, valamint lázadással vádolt személyek számára. A Landok, azaz a tagállamok szuverenitását sértette akkor, amikor a központi kormánynak jogot adott bármely Land belügyeibe való közvetlen beavatkozásra, „ha annak hatóságai nem hoznak kellő intézkedést a rend és a közbiztonság helyreállítására". Megkezdődött a náci diktatúra kiépítése.

2. A fasiszta államszervezet általános vonásai

A fasizmust sokféle szempont szerint lehet elemezni, mi azonban **az államszervezet és a közigazgatás szempontrendszerének fókusza alapján mutatjuk be a fasiszta államkormányzatokat.** Ennek alapján határoztuk meg **a fasiszta államszervezet általános vonásait,** amelyek a következők:

- A hatalommegosztási elmélet gyakorlatának tagadása, ami magában foglalta
  - a **parlamentáris rendszer felszámolását;**
  - az államfői és a kormányfői poszt személyi és jogköri egyesítését, amely a **vezér-elvben** csúcsosodik ki;
  - az államgépezet abszolút centralizálását, ennek élén a kormány áll, amely a végrehajtás mellé magához ragadja a törvényhozást is, és azt úgynevezett **kivételes törvényekkel** valósítja meg.
- A választási rendszer formális népszavazássá alakul át.
- A többpártrendszer felszámolása, amelynek a helyébe a közjogi testületté minősített és az élet minden szegmensét ellenőrzése alatt tartó egyetlen párt lép.
- A helyi önkormányzatiság megszüntetése a központnak alárendelt tisztviselők alkalmazásával.
- A gazdaság korporációs hivatásrendi átszervezése.

Ezt követően az előzőekben felsorolt egyes szempontokat alátámasztjuk főként az olasz és a német totalitárius rendszerek gyakorlati példáival, és ezek közül **mindig csak az általunk legjelentősebbnek ítélt intézményt, jogszabályt idézzük.**

2.1. Vezér-elv, azaz az államfői és a kormányfői poszt személyi és jogköri egyesítése

Olaszországban 1925. december 24-én törvényt bocsátottak ki a **kormányfő és a kormány hatalmáról:** a minisztertanács elnöke **hivatalosan *kormányfő*** *(capo del governo)* megnevezést kapott. Az új elnevezésben kifejeződött a kormányfőre ruházott **széles közjogi hatáskör,** ugyanis az új törvénnyel **a kormányfőt a minisztertanács fölé helyezték, és kezében összpontosult a teljes végrehajtó hatalom.** Ettől fogva **csak a királynak tartozott felelősséggel,** aktusaihoz nem volt szükséges a parlament hozzájárulása, viszont **az ő előzetes hozzájárulása kellett a parlamenti törvény tárgyalásához.** Ettől kezdve Mussolini ***Ducének,*** azaz *vezérnek* neveztette magát.

A **vezérelv** kiteljesedését, azaz **a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom egy kézben egyesítését,** a korlátlan egyszemélyi diktatúrához az utat **Németországban** a Hindenburg elnök halálát követő **1934.** augusztus 1-jei törvény jelentette. A jogszabály **a birodalmi elnök jogait időbeli korlátozás nélkül Hitlerre ruházta,** és így (az elnöki és a kancellári tisztséget egyesítve) Hitlert a német állam fejévé tette.

A harmadik hatalmi ágat, a **bírósági rendszert** sem kímélték a nácik. 1934 áprilisában politikai büntetőügyekben elvonták a Birodalmi Bíróságtól a legfelsőbb fórum jelleget, és azt egy **Népbíróságra** ruházták, amelynek tagjait Hitler nevezte ki. **Felszámolták a bírák ítélkezési függetlenségét is,** mivel előírták, hogy a Führer törvény vagy rendelet formájába öntött döntéseit a bírónak semmiképpen sem áll jogában felülvizsgálnia. **1934.** július 13-án pedig Hitler „a **német nép legfelsőbb bírájává**" vált. Németországban ezzel végső jogi formát öltött a korlátozás nélküli hatalomkoncentráció, kiteljesedett a **Führer-állam.**

2.2. Kivételes törvényhozás

A nácik új közjogi rendjét megalapozó jogi aktus az **1933.** március 23-án megszületett **felhatalmazási törvény.** A jogszabály kimondja, hogy **birodalmi törvényeket az alkotmányban megállapított eljárás mellőzésével a kormány is alkothat.** Ezzel olyan **úgynevezett kivételes törvény** született, amely **a törvényhozó szerv legfőbb funkcióját a végrehajtó szervhez telepítette,** és ezzel **a parlament önmagát fosztotta meg lényegi jogkörétől.**

Formailag a felhatalmazási törvény még a parlamentáris rendszer kereteinek szabályos megtartásával született, mivel a birodalmi gyűlés és a Birodalmi Tanács a weimari alkotmányban előírt minősített szótöbbséggel fogadta el, és a birodalmi elnök másnap aláírta és kihirdette. A parlamenti ellenőrzés azonban innentől kezdve megszűnt, és ez a törvény formailag is jogszerűvé tett mindenfajta önkényes intézkedést. A felhatalmazás időtartamát többször meghosszabbították, és az **a náci rendszer egész fennállása alatt hatályban maradt.**

2.3. Választási rendszer (formális népszavazás)

A választási rendszert átszabó **olasz** törvények közül az első az **1923.** november 18-án kiadott választójogi törvény volt, amelyet **Acerbo** miniszterelnökségi államtitkár dolgozott ki

(Acerbo-törvény). A törvény kimondta, hogy **amelyik lista egyszerű** (50% + 1) **többséget szerez** a választásokon, **az a mandátumok 66%-át nyeri el** a parlamentben. Az **Acerbo-törvény** alapján tartott 1924. április 6-i választások a kegyetlen terror ellenére sem hoztak elsöprő fasiszta győzelmet: az 536 parlamenti helyből csak 374-et szereztek meg.

A parlamenti választást formális népszavazássá degradáló fasiszta törvényhozás legtipikusabb példája az **1928.** május 17-i **olasz választójogi törvény.** A jogszabály a „választási" folyamat **három szakaszát** határozza meg: **ajánlás,** majd a **kijelölés,** és ezt követi a parlamenti képviselők **választása. Ajánlást kizárólag két kör tehet:** a fasiszta szakmai szervezetek, a **szindikátusok** 800 nevet ajánlhatnak, míg az **országos jelentőségű kulturális, művészeti és egyéb szervezetek** 200 személy előterjesztésére voltak jogosultak. A **kijelölési szakaszban** ebből az 1000 főből **400** személyt jelölt ki a **Fasiszta Nagytanács.**

A parlamenti **választás** során az egész országot egy választási kerületté nyilvánították. A **szavazás a** kijelölési szakaszban megnevezett **400 fős listára történt** úgy, hogy a szavazólapra e 400 személy neve volt rányomtatva, és **az egész névsorra lehetett igennel vagy nemmel voksolni.**

A **választói jogosultak** körét a következőkben határozta meg a törvényalkotó: az 1926. április 3-i törvényben felállított fasiszta szakmai szervezeteknél hozzájárulást fizetők, az évi 100 líra adót fizetők, a valamilyen mértékű szociális támogatásban részesítettek és (újdonságként) a katolikus klérus tagjai vagy az állam által elismert felekezet lelkészei. Ez utóbbi gesztus nagyban hozzájárult az **1929-es lateráni egyezményhez,** amelyben (az 1870 óta fennálló *ex lex* állapotot felszámolva) az Olasz Királyság és a Vatikán kölcsönösen elismerte egymást, és ezzel Mussolini rendszere jóval szalonképesebbé vált Európában.

2.4. Egypártrendszer (az állampárt közjogi testület)

Olaszországban az egypártrendszer felé vezető utat Mussolini **1925. január 3-i** parlamenti beszéde, az úgynevezett **„második államcsíny"** nyitotta meg, amelyet követően **elkezdték felszámolni az ellenzéki pártokat.**

A fasiszta párt és az állam összeolvadásának jogszabálya az **1928.** december 9-i törvény, amely a fasiszta párt régebbi vezető testületét, a **Fasiszta Nagytanácsot** átalakítja egy új, **közjogi testületté.** A törvény kimondta, hogy a **Fasiszta Nagytanács „csúcsszervezet, amely az 1922 októberének forradalmából keletkezett rendszer egész tevékenységét koordinálja és integrálja".** A nagytanács **elnöke a kormányfő, titkára a fasiszta párt főtitkára. Tagjai** közé tartoztak **a legfőbb állami és párttisztségek birtokosai,** így (többek között) a parlament házelnöke, a miniszterek, a Tudományos Akadémia elnöke, a nemzetőrség főparancsnoka, a korporációs szervek elnöke és a fasiszta párt titkárai. Tagságuk **három évre** szólt, és **mentelmi jogot** élveztek. A nagytanács **jogkörébe** tartozott a **kormányfő kijelölése** (vagyis idekerült a parlament egykori joga), **a 400 parlamenti képviselő kijelölése,** a fasiszta párt munkájának és politikai irányának **meghatározása,** a párt titkárának és vezetőjének **kinevezése, törvényjavaslatok benyújtása** a királynak.

Ennek a szervezetnek a felállásával **megvalósult az állam és a fasiszta párt integrációja,** és **a fasiszta pártot állami törvénnyel garantált közjogi funkciókkal ruházták fel,** így az ekkor már egyetlen párt **közjogi testületté** vált.

A **többpártrendszer megszüntetését** jelentette az **1933.** július 14-i német törvény, amelyben az **új pártok alapításának megtiltása** mellett deklarálják, hogy **az NSDAP Németország egyetlen politikai pártja.** A **párt** az **1933.** december 1-jei törvényben pedig **közjogi testületté** lett nyilvánítva annak kimondásával, hogy a párt vezére a birodalom kancellárja, az alvezérek pedig a birodalom miniszterei és helytartói. Ezzel **Németországban a párt és az állam összeolvadása teljessé vált.**

2.5. A helyi önkormányzatiság megszüntetése

A fasiszta államszervezet kiteljesedési folyamatának markáns része a **helyi önkormányzati rendszer felszámolása.** Olaszországban ennek első lépéseként **1924.** február 4-én **megszüntették a falvakban, a községekben** és **a városokban a helyi önkormányzatot.** Az önkormányzatokat eddig alulról választották a helyi választásra jogosultak, ettől a törvénytől kezdve **az aluról történő választás elvét a felülről jövő kinevezés váltotta fel.** Az önkormányzati testületek helyébe egyetlen személy, a király által kinevezett *podestà* lépett, aki a megszüntetett községi tanács, a községi képviselőtestület és a polgármester funkcióit vette át.

1926 áprilisában a **provinciákban** (a magyar megyéknek megfelelő közigazgatási egység) **bevezették** a kormány által kinevezett és csak neki felelős **prefektusok rendszerét,** majd **1928** júliusában a **tartományi** önkormányzati szervet a *rektorátussal* váltották fel, amely egy elnökből és egy elnökhelyettesből állt. Ezzel **a helyi közigazgatás valamennyi szintjén az egyszemélyi kinevezettek rendszere** érvényesült.

A német közigazgatási rendszer átalakítása az **1933.** április 7-i törvénnyel vette kezdetét. E jogszabály alapján a birodalmi elnök a kancellár javaslatára a birodalmat alkotó tagállamok élére **birodalmi helytartót** nevezett ki, akinek **feladata,** hogy **működési területén maradéktalanul érvényesítse a kancellár politikai vezetését. Hatáskörébe** tartozott a **tagállami törvényhozás összehívása, feloszlatása,** a **kormányok,** valamint a **bírák** és a **tisztségviselők kinevezése, elbocsátása,** a **tagállami törvények kihirdetése,** valamint a **kegyelmezési jog** gyakorlása. Az **1934.** január 31-i törvény pedig **megszüntette a tagállamok törvényhozásait,** a Landok kormányait ugyanakkor a birodalmi kormány alá rendelte, a helytartókat pedig a birodalmi belügyminiszter ellenőrzése alá helyezte. A törvény kimondta, hogy **az egyes tagállamok szuverenitása a birodalomra száll,** és az államok a birodalomba beolvadt területek, úgynevezett *Gauk* lettek, élükön a *Gauleiterekkel.*

A folyamat betetőzése az **1934.** február 14-i törvény, amely **felszámolta** a *Reichsratot,* azaz a **Birodalmi Tanácsot.** A *Reichstagnak,* a Birodalmi Gyűlésnek nem valós, csupán dekoratív szerep maradt. Ezt követően az államiságukat vesztett Landok csak a *Gauleitereken* keresztül érintkeztek a kormánnyal. A helyi önkormányzatiság teljes felszámolásának folyamatát az **1935.** január 30-i **községi törvény** tetőzte be, amely **az egész községi szervezetet a birodalmi kormánytól tette függővé.**

3. Korporációs rendszer

A **korporációs rendszer** olyan **állami politikát** takar, amely **az egész társadalmat testületekbe, korporációkba szervezi,** és azt **szorosan alárendeli az államnak.** Ezt olyan módon éri el, hogy **a munkaadókat és a munkavállalókat iparági és szakmai korporációkba tömöríti,** és **ezt a szervezetet beilleszti az állam struktúrájába.** A korporációs rendszer idővel **a politikai képviseleti szerv** (azaz a parlament) **helyébe lép,** és így az állammal való összefonódása teljessé válik – ekkor beszélhetünk **korporatív államról.**

Az olasz fasizmus dolgozta ki és valósította meg elsőként a korporációs rendszert, és mivel **jogi szempontból itt dolgozták ki a legteljesebben – és ezt tekintették** a többi, a korporációs rendszert bevezető államok is **mintának** –, ezért szabályrendszerét részletesebben mutatjuk be.

Az olasz fasiszta teoretikusok kialakították a saját korporatív állami teóriájukat, amely szerint a 19. századi egységmozgalom Olaszországban csak politikai értelemben volt sikeres, és **a fasizmusra vár a feladat, hogy egy gazdaságilag integrált államot hozzon létre.** A fasizmusban két irányzat harcolt az 1930-as évek elejéig ideológiai téren: a **korporativisták** elsősorban a volt nacionalisták vezetésével **közös szervezetekbe** kívánták szervezni a munkaadókat és a munkavállalókat. A másik a **szindikalisták** irányzata, akik **párhuzamosan létező,** de egymással szoros kapcsolatot tartó szervezetet kívántak létrehozni. Az ideológiai küzdelemből a **korporatív** irányzat hívei kerültek ki győztesen.

Az olasz korporációs rendszer kifejlődésének folyamatában időrendben haladva először arra volt szükség, hogy **tisztázódjék a fasiszta mozgalom viszonya a magántulajdonhoz.** A párt 1921 novemberében publikált új programja az állam gazdasági és társadalmi berendezkedését illetően kinyilvánítja, hogy **a „fasizmus elismeri a magántulajdon** társadalmi **szerepét,** amely egyszerre jog és kötelesség". (NAGYNÉ SZEGVÁRI 1999, 128. Kiemelés: K. K.) **A gazdaság állami irányítása** – pontosabban az állam és a gazdaság összefonódása – tehát **a fasiszta elképzelések szerint nem igényli a magántulajdon megszüntetését,** sőt, annak stabilizálása mellett sorakozik fel. **Ez** tehát **alapvetően megkülönbözteti a szocialista államfelfogástól**, **amely elveti a magántulajdon létét.**

Az így megnyugtatott tőkés csoportok aztán már nem gátolták a fasiszták hatalomra kerülését. **1926. április 3-án** született meg **a korporációs rendszer** egyik **alapjogszabálya,** a **sztrájkjog eltörléséről szóló törvény.** Ebben **szabályozták a kollektív szerződéseket,** az új szakmai szervezeteket**,** a **szindikátusokat, a munkajogi jogviták eldöntésének új rendjét** alakították ki, és **eltörölték a sztrájkjogot.**

A törvény akkor ismerte el a munkavállalók és munkaadók szakmai szervezeteit, ha a meghatározott földrajzi területen létrejövő szervezetben az illető foglalkozási ágban dolgozók **legalább 10%-a** részt vett. A jogszabály szerint a munkavállalók és munkaadók **szövetséget** hoznak létre, amely **összekötő szervezettel** működik, és a szövetségek **statútumok** alapján működnek, amelyeket a **királyi dekrétum** erősít meg. „A törvényesen elismert szövetségek **jogi személyek,** és működési területükön törvényesen képviselik az adott szakma **valamennyi munkaadóját, munkavállalóját, mesteremberét vagy szabadfoglalkozásúját,** akár be vannak iratkozva a tagok közé, akár nem." Ezzel megvalósult a **kényszerképviselet** intézménye. A törvény a községi, járási és megyei szövetségek fölötti felügyeleti jogot a **prefektusra** és a **megyei igazgatási tanácsra** ruházza, míg a tartományi, tartományközi és országos szövetségek felett az **illetékes miniszter** gyakorol felügyeletet.

A munkajogi jogviták eldöntésének új rendje keretében a törvény a következő szervek létrehozásával szervezi át a **munkaügyi bíráskodás rendszerét: döntő-, illetve békéltető bizottságok, a bíróságokon speciális, munkaügyi tanácsok** és a rendszer csúcsán a **16 fellebbezési bíróság.**

A munkahelyi érdekérvényesítés legerősebb, klasszikus fegyverét, a **sztrájkot** egyenesen **betiltja a törvény.** A résztvevőket pénzbüntetéssel, a szervezőket és vezetőket pedig szabadságvesztés büntetéssel fenyegeti, **a politikai indíttatású sztrájkot különösen súlyosan büntette.**

A korporatív államrendszer kiépítésében az igazgatási szervezetrendszert az **1926.** július 2-i királyi dekrétum alapítja meg a **Korporációs Minisztérium** és a **Korporációk Nemzeti Tanácsa** felállításának elrendelésével. A tanács feladata ekkor még csak az, hogy **véleményt nyilvánítson a különböző korporációkat vagy több korporáció szövetségét illető kérdésekben.**

A dekrétum 42. szakasza szerint az 1926. április 3-i törvényben előírt **központi összekötő szervek országos jellegűek.** Ezek egyesítik a különféle termelési ágak munkaadói és munkavállalói szindikátusait, szövetségeit, és **ez az összekötő szervezet a korporáció. A korporáció nem jogi személy, hanem állami közigazgatási szerv.** A korporációt a korporációk minisztere **rendelettel** alapítja meg. Minden korporációnak van egy **tanácsa,** amelybe a munkaadók és a munkavállalók szindikátusai **egyenlő számú képviselőt delegálnak.**

A Korporációk Nemzeti Tanácsának **reformjára 1930-ban** került sor, amely **a politikai és gazdasági döntések integrációját** valósította meg. Kiépítette azt a **bürokratikus szervezetet,** amelyben a döntések születtek. A jogszabály előírja, hogy **az állam korporációs rendszerének egészét érintő kérdésekben a gazdasági élet irányítói, a párt- és állami vezetők együttesen döntenek.** A tanácsot a **munka alkotmányában** *(Carta del Lavoro)* **foglalt elvek végrehajtására** kell összehívni, ezen kívül a termelési és munkafegyelem kérdésében készítendő jogszabályok előkészítése során lát el fontos feladatot.

A korporativista irányzat felülkerekedésének bizonyítéka az **1934.** február 5-én kihirdetett **új korporációs törvény.** A jogszabály Olaszország gazdaságát **22 szektorra** osztotta, és **mindegyik** szektor élére **egy-egy korporációt** állított. A hierarchikus rendszer következő szintjén a **Korporációk Nemzeti Tanácsa** állt, amelyet a **Korporációs Minisztériumnak** rendeltek alá, és a rendszer csúcsán a **Duce** foglalt helyet. A korporációk feladata, hogy **kidolgozzák** a gazdasági kapcsolatok kollektív rendezésére és a termelés egységes szabályozására vonatkozó **normákat,** valamint a szolgáltatások és termékek **árait, díjszabásait.**

Az olasz fasiszta állam legünnepeltebb törvénye, a ***Carta del Lavoro,*** azaz a **munkaalkotmány 1927. április 21-én,** Róma alapításának emléknapján született meg. A 4 fejezetből és 39 cikkelyből álló jogszabály inkább **deklaratív,** mint konstitutív, részletesen taglalja a fasiszta államszervezet és a gazdasági élet, az állam és a termelés összefüggéseit. A deklaratív jelleg bizonyítéka a 2. szakasz, amely a munka értelmezésének fasiszta koncepciója: **„a munka minden szervezeti és kiviteli, értelmi és technikai alakjában társadalmi kötelesség."** (Mussolini 1940, 107.) A munkaadók és a munkavállalók jogi helyzetét, viszonyát érintve a 6. szakasz „a munkaadók és a munkások jogi egyenlőségét" hirdeti, de a 7. szakasz már arról szól, hogy „a termelés terén a **korporatív állam a magánkezdeményezést** tekinti a nemzet érdekét szolgáló leghatásosabb eszköznek", de „miután a termelés megszervezése nemzeti érdekű tevékenység, **a vállalat vezetője az állammal szemben felelős** a termelés

irányításáért". (MUSSOLINI 1940, 117. Kiemelés: K. K.) A munkás „aktív munkatársa" **a vállalatnak,** amelynek **vezetése a munkaadót illeti meg.** A 9. szakasz **az állam** szerepét tisztázza: „Az állam csak akkor avatkozik be a termelésbe, ha a magánkezdeményezés valamely téren hiányosnak bizonyul, vagy ha az állam politikai érdekei forognak kockán." A 10. szakasz a munkaviszonnyal kapcsolatos jogvitákat illetően a bírósági eljárást megelőző békéltető eljárást **kötelező** mozzanatként rendeli el, míg a 11. szakasz megállapítja a **kollektív szerződések kötelező tartalmát,** amelyek a **munkarendre, próbaidőre, a díjazás mértékére, annak kifizetésére és az órabérre** vonatkoznak.

A korporációs rendszer kiépítésében az **1939.** január 19-i törvény a **parlamentarizmus felszámolásának** utolsó fejezeteként **megszüntette a Képviselőházat,** és felállította a **Fasciók és Korporációk Tanácsának Kamaráját.** A Szenátust továbbra is meghagyta a törvény, és feladatát taglalva elrendelte, hogy a kamarával összedolgozva „együttműködik a kormánnyal a törvények megalkotásában". Az új kamara a **Nemzeti Fasiszta Párt Országos Tanácsának** és a **Korporációk Országos Tanácsának tagjaiból** állt, akik tehát **alanyi jogon,** előző tagságuk jogán lettek képviselők. Ezeket az úgynevezett **„nemzeti tanácsosokat"** a kormányfő nevezte ki. A kamara **költségvetési főbizottságban** és **törvényhozási bizottságokban** működött, ahol **nyílt** szavazás **volt.** Az elfogadott törvénytervezetet a Szenátuson keresztül a **Vezérhez,** azaz a kormányfőhöz kellett felterjeszteni. **Az olasz fasiszta korporációs rendszer ezzel teljessé vált.**

Az olasz korporációs rendszert több államban igyekeztek követni, ezek közül röviden hármat emelünk ki.

A munka új náci rendjének kialakítására az **1934. október 24-i törvény** létrehozta a **Német Munkafrontot** (*Deutsche Arbeitsfront,* DAF). A szervezet a munkaadókat és a munkavállalókat tömörítette. Nem volt független, hanem az NSDAP részévé nyilvánították, vezetőit a párt soraiból kellett kijelölni. A feloszlatott szakszervezetek helyébe lépő DAF a **munkaközvetítésen, bérszabályozáson** kívül érdemi, főleg érdekvédő feladattal nem bírt, helyette a dolgozó tömegek rendszerkonformizmusát volt hivatott elősegíteni.

A német munkaerőt egyre inkább munkahelyhez kötötték. 1934-ben adták ki a híres **„rabszolgatörvényt",** amely alapján a mezőgazdaságban dolgozók csakis a hatóság engedélyével mehettek el más munkahelyre. A **munkakönyv** intézményét **1935** februárjában vezették be, ettől kezdve tilos volt munkakönyv nélkül dolgozót alkalmazni. Az **1935.** június 26-án kibocsátott **birodalmi munkaszolgálatra vonatkozó törvényben** előírták, hogy minden 19 és 25 év közti férfi és nő köteles valamilyen közhasznú munkát végezni, valamint az állami munkaközvetítő hivatalok kizárólagos foglalkoztatási jogot kaptak. Megszabhatták, hogy kit, milyen munkára és hova szabad felvenni.

A nácik gazdaságirányítási rendszerében sokkal erősebben és nyíltabban érvényesült a munkaadók befolyása, mint Olaszországban. A német korporációs szisztéma **tartalmazott sok korporatív elemet, de az nem érte el azt az átfogó mélységet, mint az olasz modellben.**

A spanyolországi Franco-rendszerben 1937. április 19-én létrejött a Falange-mozgalom, és a Franco által vezetett Nemzetvédelmi Junta egyesülésével a ***FET y JONS,*** a későbbi **állampárt. 1938.** március 6-án kibocsátották az úgynevezett **A munka chartáját** *(Fuero de Trabajo),* amely **elidegeníthetetlen alanyi joggá deklarálta a munkát,** ám egyidejűleg **az isteni parancsra hivatkozva morális okokból megengedhetetlennek mondta ki a sztrájkot.**

Az **1939.** augusztus 8-i törvény **27 ágazatban** hozott létre úgynevezett **„nemzeti szindikátusokat”,** amelyekbe a munkásoknak, az alkalmazottaknak és a munkáltatóknak egyaránt kötelező volt belépni. **1940** januárjában törvény rendelte el, hogy a szakszervezetekben **minden tisztséget** a *FET y JONS* tagjaival kell betölteni, majd az 1940. december 6-i dekrétum kijelentette, hogy „a **szindikalizmus egész Spanyolország gazdaságának politikai formája**”.

Összehasonlítva megállapítható: míg az **olasz** fasiszta modell **üzemi szinten osztályjellegű munkaadói, illetve munkavállalói egységek komplexuma,** addig a **spanyol** szakszervezetek kialakításában az **üzem gazdasági** és **társadalmi sejtként** szerepel. A kialakult rendszer az előzőekben felvázolt fasiszta típusú gazdaságirányítási modellektől még abban is eltér, hogy viszonylag hosszabb ideig, **az 1950-es évekig fennállt.**

A francia Vichy-rezsim létezését **csatlós** együttműködőként kezdte 1940-ben a francia katonai összeomlást követően, majd Franciaország egészének német megszállása **(1942)** után a nácik **bábállamává** vált. A korporációs szisztéma kialakítását már **1940-ben** elkezdték. Elsőként a mezőgazdaságot szervezték át korporatív alapon az úgynevezett **„paraszt charta”** kiadásával. A törvény meghatározza, hogy a **helyi mezőgazdasági korporációs szakszervezet (regionális** vagy **megyei mezőgazdasági unió) nemzeti korporációs szervezet.** Különösen jelentős a korporáció **jogszabályalkotási** hatásköre. A törvényt még a Vichy-kormány által felügyelt országrészekben is csak részlegesen alkalmazták, mégis csupán **1946 márciusában helyezték végleg hatályon kívül.**

A másik jelentős jogszabály az **1941.** október 4-én kiadott törvény, **A munka chartája,** amelynek alapján az ipart és kereskedelmet meghatározott számú foglalkozási csoportra osztották, és a szakmák tagjait **korporációs szakszervezetekbe** tömörítették. Az állami felügyelet a **kormánybiztosokon** keresztül valósult meg, „akik alá rendelik az érintett szakmát vagy foglalkozási ágat”. A munka chartáját **1944 júliusában törölték el,** és ekkor állították vissza Franciaországban a nagy történelmi múltra visszatekintő szakszervezetek működési szabadságát.

4. A nürnbergi faji törvények

A nemzetiszocialista ideológia szerves részét képezte a **biológiai determinizmust** hirdető **fajelmélet,** amely szerint a különféle káros hatásoktól meg kell tisztítani a germán fajt, hogy ezáltal létrejöhessen a **tiszta árja faj, amelynek uralnia kell a világot.** Erre az ideológiai alapra épültek az **1935-ös náci nürnbergi faji törvények,** amelyek faji alapon az állampolgárok egy részétől megvonták alapvető állampolgári jogaikat.

A **három jogszabályt** tartalmazó hírhedt **nürnbergi faji törvényeket** – a **birodalmi zászlóról** szóló törvényt, **a birodalmi polgárságról** szóló törvényt és a **„német vér és a német becsület védelméről”** szóló törvényt – **1935. szeptember 15-én fogadták el** a nürnbergi náci pártnapokon.

A **birodalmi polgárságról szóló törvény** alapján birodalmi polgár „csak az a német vagy fajrokon vérből származó állampolgár lehet, aki magatartásával bizonyítja, hogy kész hűséggel szolgálni a német népet és birodalmat”. A törvény értelmében tehát **a zsidók nem minősültek többé német állampolgárnak.**

A **„német vér és a német becsület védelméről”** szóló törvény **a nem zsidók számára megtiltotta, hogy zsidó férjet vagy feleséget válasszanak maguknak,** egyúttal pedig házasságon kívüli viszonyban sem élhettek egymással. Ezeknek a feleknek a szexuális viszonyát mint **„fajgyalázást”** szigorúan megtorolták. A törvény megtiltotta a zsidóknak, hogy 45 év alatti német cselédeket tartsanak, és nem használhatták a német jelképeket.

A nürnbergi faji törvények **kiegészítéseként** számontartott 1935. november 14-i **„kevert vérűekről”** szóló törvényben **a nácik különválasztották a „zsidó” és a „zsidó keverék” állampolgárok kategóriáját:** utóbbiak megtarthatták állampolgárságukat, míg az előbbi csoportba sorolták azokat a személyeket, akiknek legalább három nagyszülőjük zsidó volt, illetve akik a zsidó felekezethez tartoztak. A zsidók számára e jogszabály **megtiltotta a politikai jogok gyakorlását,** és 1935. december 31-én **elvesztették állami hivatalaikat** is.

A zsidók és nem zsidók elhatárolásával **az antiszemita diszkrimináció jogi legitimációt nyert a náci Németországban.** A nácik szövetségeseikre is erőteljes nyomást gyakoroltak, ami ezekben az országokban hasonló törvények megalkotásához vezetett (például a magyar zsidótörvények). E folyamat vezetett aztán a **holokauszthoz,** amely a 20. század történetének soha el nem felejthető tragédiája.

Irodalomjegyzék

ARENDT, Hannah (1958): *The Origins of Totalitarianism.* New York, The World Publishing Company.

CORTÁZAR, Fernando Garcia De – VESGA, José Manuel González (2001): *Spanyolország története.* Lakatos Zsuzsa, Renteria Anikó és Szőnyi Ferenc ford. Budapest, Osiris.

DUGGAN, Christopher (2016): *A bódult nemzet. A Mussolini-imádat anatómiája.* Tábori Zoltán ford. Budapest, Park.

EGYED István (1935): *Új irány a modern alkotmányokban.* Budapest, Magyar Közigazgatás.

EVANS, Richard J. (2016): *A Harmadik Birodalom születése.* Sóskuthy György, Varga Benjámin és Zsuppán András ford. Budapest, Park.

FULBROOK, Mary (1993): *Németország története.* Szuhay-Havas Ervin ford. Budapest, Maecenas.

HAFFNER, Sebastian (2005): *Megjegyzések Hitlerhez.* Győri László ford. Budapest, Európa.

HAJDÚ Lajos (1970): *Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. Az olasz imperializmus jogának forrásai.* Budapest, Tankönyvkiadó.

HARSÁNYI Iván (1998): *A Franco-diktatúra születése.* Budapest, Kossuth.

HATTENHAUER, Hans (1980): *Die geistesgeschichtlichen Grundlagen des deutschen Rechts.* Heidelberg–Kalsruhe, UTB Uni-Taschenbücher.

HOBSBAWM, Eric John (1998): *A szélsőségek kora.* Baráth Katalin ford. Budapest, Pannonica.

KIS Aladár (1976): *Olaszország története 1748–1968.* Budapest, Akadémiai.

KISTELEKI Károly – LÖVÉTEI István – NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin – POMOGYI László – RÁCZ Lajos (2002): *Egyetemes állam- és jogtörténet. Polgári kor.* Budapest, HVG-Orac.

MANN, Golo (1993): *Németország története 1919–1945.* Kajtár Mária ford. Budapest, Balassi.

MOMMSEN, Hans (2016): *A nemzetiszocialista rezsim és a zsidóság megsemmisítése Európában.* Győri László ford. Budapest, Corvina.

MUSSOLINI, Benito (2000) [1935]: *A fasizmus doktrinája.* Budapest, Gede Testvérek.

MUSSOLINI, Benito (1940): *Lo stato corporativo* Firenze, Vallecchi.

Nagyné Szegvári Katalin (1999): *Jog és gazdaság.* Budapest, HVG-Orac.
Ormos Mária – Székely Gábor – Krausz Tamás – Harsányi Iván – Pankovits József – Erdélyi Tibor (1997): *Akik nyomot hagytak a 20. században. 3. Diktátorok – diktatúrák.* Budapest, Napvilág.
Ormos Mária (1987a): *Mussolini.* Budapest, Kossuth.
Ormos Mária (1987b): *Nácizmus-fasizmus.* Budapest, Magvető.
Ormos Mária (1994): *Hitler.* Budapest, T-Twins.
Savelli, Agostino (1937): *Itália története. A birodalom bukásától a birodalom megalapításáig.* Mario Brelich ford. Budapest, Athenaeum.
Tokody Gyula – Niederhauser Emil (1972): *Németország története.* Budapest, Akadémiai.

A Dialóg Campus Kiadó a Nemzeti Közszolgálati Egyetem könyvkiadója.

Nordex Nonprofit Kft. – Dialóg Campus Kiadó
www.dialogcampus.hu
www.uni-nke.hu
1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Telefon: 06 (30) 426 6116
E-mail: kiado@uni-nke.hu

A kiadásért felel: Petró Ildikó ügyvezető
Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztő: Tar Krisztina
Korrektor: Bíró Csilla
Tördelőszerkesztő: Stubnya Tibor
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Simon László vezérigazgató

ISBN 978-615-5945-90-8 (nyomtatott)
ISBN 978-615-5945-91-5 (elektronikus)
ISSN 2630-919X

Az államtudományi képzés számára készült tankönyv az egyetemes jogtörténet nagy vonulatait követi az ókortól a 20. századig – felmutatva az alkotmányok, államformák, kormányzási struktúrák konstans elemeit és koronkénti változásait. A kötet egyes fejezeteit a téma elismert hazai kutatói jegyzik: Jakab Éva, Kelemen Miklós, Kisteleki Károly, Pálvölgyi Balázs, Peres Zsuzsanna, Pókecz Kovács Attila, Tamás András és Tóth Zoltán József. A tananyag elsősorban az európai államtörténetre koncentrál: az ókori görög és római állam, Bizánc, a Frank Birodalom, a francia állam, a Habsburg Birodalom, az angol polgári alkotmány, a német államtörténet, az orosz államtörténet, a mediterrán országok és a skandináv államok vizsgálata egyaránt jelentős hangsúlyt kap. A tankönyv ugyanakkor kitekintést kínál olyan államok fejlődéstörténetére is, amelyeknek Európára és hazánkra közvetlen vagy közvetett befolyásuk volt, mint az Oszmán Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok. A könyv az egyetemi hallgatók körén túl hasznos információval szolgál a nagyközönség, azaz minden a téma iránt érdeklődő olvasó számára is.

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt keretében jelent meg.

SZÉCHENYI 2020
MAGYARORSZÁG KORMÁNYA
Európai Unió
Európai Szociális Alap
BEFEKTETÉS A JÖVŐBE